De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 4. Brieven 446-593

Desiderius Erasmus

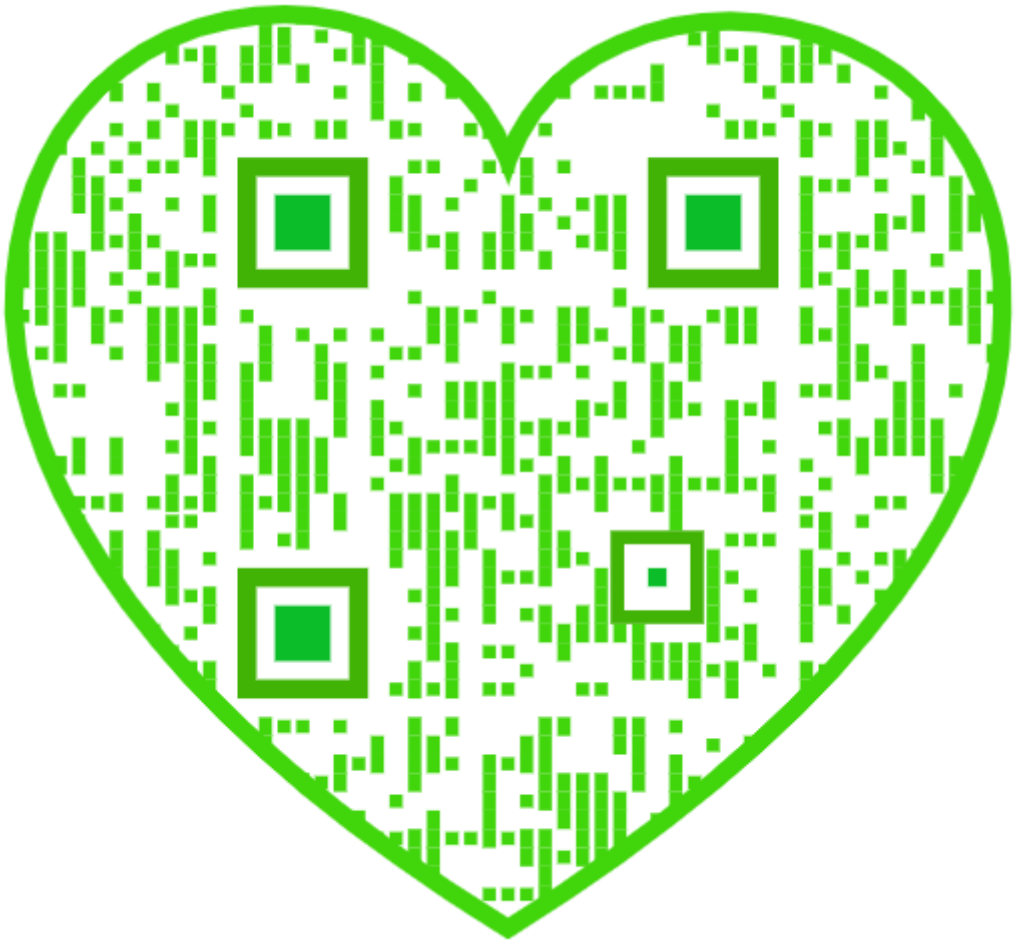
Vertaald door: M.J. Steens

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 4. Brieven 446-593* (vert. M.J. Steens). Ad. Donker, Rotterdam 2006

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr05_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

Inleiding

Erasmus van augustus 1516 tot juni 1517

Na het uiterst vruchtbare jaar in Bazel, waarin hij het *Novum instrumentum*, de brieven van Hieronymus en nog wat kleinere werken bij Froben had gepubliceerd, vertrok Erasmus omstreeks de 15e mei 1516 naar de Nederlanden. Zijn naam was gevestigd, van alle kanten bereikten hem lovende brieven. Melanchthon eerde hem met een gedicht. Hertog George van Saksen, de aartsbisschop van Mainz, de bisschop van Bayeux nodigden hem uit zich in hun gebied te vestigen. Er was sprake van een aanstelling aan het nog op te richten Collège Royal in Parijs. Spalatinus vroeg zijn aandacht voor een opmerkelijke confrater, de augustijner monnik Luther.

Ondanks al die lof moet Erasmus zich zorgen hebben gemaakt over de ontvangst die hem van de kant van de theologen, en in het bijzonder die van Leuven, te wachten stond. Zij waren zijn *Lof der zotheid* nog niet vergeten. Hij riep hen onophoudelijk op hun Latijn te verbeteren, de scholastici en hun bezoedelde woordgebruik te vergeten en terug te keren tot de helderheid en eenvoud van het evangelie en de Latijnse kerkvaders. Een helderheid en eenvoud die opnieuw moesten worden verworven door een kritische tekstbeschouwing van de alleroudste documenten en het verwijderen van alle fouten die in de loop der jaren ook deze heilige teksten hadden ontwijd. En verder verkondigde hij luid en duidelijk dat een theoloog die aanspraak wilde maken op deze titel, zich had te bekwamen in het Grieks en de Griekse theologische werken moest bestuderen, die heldere bronnen waarbij vergeleken de Latijnse kerkelijke literatuur niet meer dan een modderstroompje was. Geen grotere lastpak voor gevestigde instituties dan degene die de oorsprong ervan wil onderzoeken, en wat Erasmus van de theologen vroeg was niet minder dan een intensieve omscholing. Geen wonder dat een soort paniek de theologen beving bij de gedachte wat zij allemaal moesten af- en bijleren. Wat Erasmus vroeg was een totale mentale omschakeling.

Ziende hoe de dagelijkse praktijk van de kerk afweek van wat hij las in de evangelies en de brieven van de apostelen, was Erasmus al in zijn *Handboek voor de christensoldaat* intuïtief tot de bronnen van het christendom teruggekeerd. Maar nu, met zijn *Novum instrumentum*, had hij een beredeneerde en

gecorrigeerde versie van het Nieuwe Testament gegeven, in het Grieks en in het Latijn, en daarbij de Vulgaat, de officiële bijbelvertaling van de Kerk, niet ontzien. Meer dan duizend kritische aantekeningen op de door de eeuwen heen gewijde tekst had hij erbij gevoegd. Erasmus mocht nog zo dikwijls beweren dat hij niets veranderde maar alleen duidelijke fouten van kopiisten verbeterde, voor de theologen was alleen al het feit dat er fouten konden zijn geslopen in de Vulgaat heiligschennis. En wat Erasmus ook aanvoerde, zijn uitgave was wel degelijk een zeer kritische uitgave, omdat hij aantoonde dat vele gebruiken, ceremoniën en rituelen van de kerk de eenvoud van de evangelies hadden overwoekerd zonder enige grond te hebben in de Bijbel. En het waren juist die gebruiken, rituelen en ceremoniën waarvan de afschaffing de theologen en monniken zou beroven van lucratieve inkomsten. Het Nieuwe Testament repte niet over aflaten, repte niet over de persoonlijke biecht. Om deze misstanden in het kloosterwezen aan te pakken moest Erasmus een beroep doen op de elite van de Kerk, de paus en de kardinalen, die zelf de nodige appeltjes te schillen hadden met de dikwijls semionafhankelijke kloosterorden. Maar het was balanceren op het scherp van de snede, temeer daar Erasmus paus en kardinalen niet spaarde. Mochten deze twee machten, de elite van de kerk en de kloosterorden, het op een akkoord gooien, dan werd de toestand voor hem zeer gevaarlijk. Erasmus was geen rebel, maar zijn *Novum instrumentum* was wel een revolutionair werk dat hem op de brandstapel had kunnen brengen.

Erasmus' eerste zorg was dan ook om, in de Nederlanden aangekomen, de banden met zijn beschermheren aan te halen. Vervolgens reisde hij in augustus naar Engeland om daar met Andrea Ammonio een brief aan de paus op te stellen, waarin hij deze verzocht hem te ontslaan van zijn kloostergeloften en als seculier priester te mogen leven. Dan immers werd het voor zijn tegenstanders heel wat moeilijker hem lastig te vallen met zijn verbroken kloostergeloftes, werd het hem mogelijk meerdere beneficies te aanvaarden en zijn positie van onafhankelijkheid aanzienlijk te versterken. Bij de brief aan de paus voegde hij de beroemde, autobiografische brief aan Lambertus Grunnius, een waarschijnlijk fictieve figuur. Men kan deze brief aan Grunnius natuurlijk afdoen als overdreven en melodramatisch, maar hij getuigt ook van oprechte verontwaardiging over de vele misstanden in de Kerk en van moed om deze aan de kaak te stellen.

Erasmus moet een zucht van immense verlichting hebben geslaakt toen in maart het felbegeerde bericht uit Rome kwam dat zijn verzoek was ingewilligd. Op 9 april ontving hij uit de handen van Andrea Ammonio de absolutie en de dispensatie in de Westminster.

Ondertussen bracht Erasmus, benoemd tot raadsheer van prins Karel, het einde van het jaar door in Brussel in de nabijheid van het hof. Maar met het vertrek van zijn 'maatje' Cuthbert Tunstall, de Engelse ambassadeur bij de keizer, was Brussel weinig aantrekkelijk geworden. Hij verhuisde naar Antwerpen en nam zijn intrek bij zijn oude, trouwe vriend Pieter Gillis, met wie hij poseerde voor het befaamde dubbelportret van Quinten Metsys, dat bestemd was voor Thomas More. Leuven en zijn theologen vermeed hij, hoewel hij bleef onderhandelen met de onbetrouwbare en wispelturige Maarten van Dorp.

Het Grieks in de brieven van en aan Guillaume Budé heb ik vertaald vanuit het Engels, maar sommige leden van de redactie hebben ze nagekeken en verbeterd vanuit de Griekse tekst. Prof. dr. J. Sperna Weiland heeft zich ontfermd over brief 561 van Wolfgang Capito, die ik vanwege het Hebreeuws moeilijk te vertalen vond. De redactie heeft daarmee haar taak aanzienlijk verruimd, en ik kan daar alleen maar dankbaar voor zijn.

Oktober 2006
Theo Steens

446 *Aan Leo X*
Londen, 9 augustus 1516

In januari 1506 had Erasmus al van Julius II dispensatie ontvangen om, als augustijner kanunnik, toch een wereldlijk beneficie te mogen aanvaarden. Met deze en de volgende brief wilde hij bereiken dat hij voortaan als wereldlijk in plaats van regulier geestelijke kon leven. De noodzaak Ammonio te raadplegen was waarschijnlijk de oorzaak van Erasmus' bezoek aan Engeland in augustus 1516. Deze brief werd klaarblijkelijk opgesteld in Antwerpen, voordat Erasmus vertrok naar Engeland; het was ook in Antwerpen dat Pieter Gillis hem de brief van de paus van 10 juli 1515 (brief 338) overhandigde.

Aan Leo X, de waarlijk grootste paus, van Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik zou me al overvloedig gelukkig prijzen, Heilige Vader, als Uwe Heiligheid slechts goedgunstig de vermetelheid of misschien wel opdringerigheid had aanvaard, waarmee ik de verhevenheid van de pauselijke majesteit en, wat verhevener is, de onvergelijkelijke hoogheid van Leo, eigenmachtig met een brief durfde lastig vallen. Maar deze stoutmoedigheid had, zoals ik zie, een wel heel gelukkig resultaat. Want u hebt in uw meer dan vaderlijke genegenheid mijn verwachtingen en wensen overtroffien door spontaan twee breven[1] uit te zenden, waarmee u in de eerste mij en mijn studies met een rijk en indrukwekkend getuigschrift eert en in de tweede mij vol liefde en zorg bij Zijne Koninklijke Majesteit[2] aanbeveelt. Het hoogste goed in het leven is de bijval te hebben verworven van de eeuwige godheid; het dichtst daarbij komt, meen ik, door de verheven woorden van de opperpriester te worden geprezen, meer nog, door die van Leo, dat wil zeggen van degene die de hoogste waardigheid onder de stervelingen op zijn beurt luister verleent door ieder soort deugden en kennis der letteren.

1. Zie de brieven 338 en 339.
2. Hendrik VIII van Engeland.

Als die breven me op tijd hadden bereikt in Bazel, waar ik toen vertoefde, hadden zelfs de gevaarlijke wegen me niet kunnen weerhouden naar u toe te snellen om me aan uw gezegende voeten te werpen. Maar nu, teruggekeerd in mijn vaderland, vormt mijn leeftijd een steeds groter beletsel, houdt de welwillendheid van de vorsten mij vast en ben ik gebonden door de zeldzame genegenheid die het vaderland mij toedraagt. De doorluchtige vorst Karel, de katholieke koning, het onvergelijkbare licht en sieraad van onze eeuw, in wiens gebied ik ben geboren en aan wiens vader Filips ik vroeger niet alleen bekend maar dierbaar was, nodigde me met grote welwillendheid in mijn afwezigheid uit, met een jaargeld dat ik niet najaagde of verwachtte: en bij mijn terugkeer - nog nauwelijks aangekomen - schonk hij mij een rijke en eervolle prebende.[3.] Afgezien daarvan ontdekte ik door bepaalde aanwijzingen hoezeer de al lang bestaande gunst van de doorluchtige koning van Engeland, de welwillendheid van de zeer eerwaarde kardinaal van York,[4.] de oude en beproefde genegenheid van de aartsbisschop van Canterbury,[5.] door de aanbeveling van Uwe Heiligheid waren toegenomen. Uw aanbeveling was voor mij des te aangenamer, bij hen des te doeltreffender, omdat zij u niet werd afgedwongen door smeekbeden, maar spontaan door u zelf werd gegeven.

En nu, ziende dat ik Uwe Heiligheid zoveel verschuldigd ben, wil ik haar nog meer verschuldigd zijn. Het zal waarlijk een grote bron van voldoening voor me zijn als ik aan Leo, en aan niemand anders, al mijn fortuin en mijn grootste geluk te danken zal hebben. In mijn geest is er namelijk nog een klein stukje geluk waarvoor ik graag bij u in het krijt wil staan. Wat dat is, zal de eerwaarde vader in Christus, de bisschop van Worchester,[6.] de permanente vertegenwoordiger van de onoverwinnelijke koning van Engeland bij Uwe Heiligheid mondeling toelichten, en Andrea Ammonio, de nuntius van Uwe Heiligheid in Engeland, zal het u in een brief duidelijk maken. Ook in deze zaak zal ik ongetwijfeld die goedheid ervaren, die zowel uw vriendelijk karakter, waarmee u ons het beeld van Christus, voor wie u zo voortreffelijk optreedt als plaatsvervanger, voor ogen stelt, als de brief,[7.] door Uwe Heiligheid spontaan geschreven, beloven. En dit temeer omdat deze zaak niet zozeer mijn waardigheid betreft, die u zo oprecht koestert, als wel het algemeen belang waarnaar al uw zorg uitgaat. Ik had, om deze gunst te verkrijgen, van de aanbeveling van de grootste vorsten gebruik kunnen maken,

3. De prebende van Kortrijk.
4. Thomas Wolsey.
5. William Warham.
6. Silvestro Gigli.
7. Brief 338.

maar ik geef er de voorkeur aan al wat u mij maar als gunst wilt schenken geheel aan uw welwillendheid te danken te hebben. Ik weet heel goed dat een dergelijke gunst zo groot is dat geen sterveling u die met welke dienst ook kan vergelden en ik weet ook dat uw fortuin zo immens is dat het van niemand een wedergift als dank verlangt; toch zal ik het als mijn plicht voelen met handen en voeten ernaar te streven dat iedereen zal zien dat u uw grote welwillendheid niet betoond hebt jegens iemand die dat niet waard is of die dat snel vergeet en zich niet dankbaar toont.

Het Nieuwe Testament, tegelijk in het Grieks en Latijn uitgegeven, door mij verbeterd en van aantekeningen voorzien, is enige tijd geleden gepubliceerd onder de bescherming van uw naam. Ik weet niet of iedereen dit werk zal waarderen; tot nu toe merk ik in ieder geval dat de voortreffelijkste en belangrijkste theologen het appreciëren en vooral de onvergelijkelijke Christoph, bisschop van Bazel,[8] met wiens goedkeuring het boek is gedrukt. Ik ondermijn met dit werk immers niet de oude en algemeen aanvaarde versie maar, waar die bedorven is, herstel ik deze en verklaar enige duistere passages; en dat niet vanuit mijn fantasie en niet, zoals men zegt, met ongewassen handen,[9] maar deels vanuit de getuigenissen van zeer oude manuscripten, deels vanuit de mening van de kerkvaders van wie het kerkelijk gezag de leer en heiligheid heeft bevestigd, namelijk van Hieronymus, Hilarius, Ambrosius, Augustinus, Chrysostomos, Cyrillus. Ondertussen ben ik altijd bereid om in alle bescheidenheid rekenschap af te leggen als ik iets juist heb gedoceerd of om de fouten die ik, als mens, in mijn onvoorzichtigheid, heb begaan, te verbeteren.

Ik heb het eerste deel, net verschenen en nog warm van de pers, afgelopen winter naar Rome gestuurd en ik denk dat het Uwe Heiligheid is overhandigd. Nu zou ik het andere deel sturen als ik niet wist dat het werk al overal ter wereld verspreid is. Aan dat deel zwoegde ik met alle tijd, die me door de vorst werd vergund en mijn gezondheid me toestond; maar ik zal niet aflaten en geen rust kennen voordat ik het zo aangevuld, bijgevijld en bewerkt heb dat het Leo, zelfs afgezien van zijn pontificaat nog de allergrootste, waardig zal lijken te zijn. Het complete werk van Hieronymus, waar alle geleerden met de grootste verwachting naar uitzien, zal als herboren, onder beslist geen slechte voortekenen naar ik meen, verschijnen in de maand september. En voortaan zal Erasmus geen pagina meer produceren die niet de lof zal zingen van de algoede en allergrootste paus Leo. Uw uitzonderlijke bescheidenheid vraagt daar niet om, maar we zijn het verschuldigd aan uw goddelijke verdiensten. De hele wereld heeft er belang bij dat het voorbeeld

8. Christoph van Utenheim.
9. Zie *Adagia I*, 9, 55.

van een zo gewaardeerde paus zal worden doorgegeven aan het nageslacht. Als de natuur me echter in de steek zal laten in deze taak, dan zullen de grootheid van uw weldaad, het enthousiasme van mijn u toegenegen hart, en bovenal uw bekende goddelijke eigenschappen mijn genie toch kracht geven en een overvloedige welsprekendheid.

Moge het Uwe Heiligheid goed gaan en moge de algoede en almachtige Christus u zo lang mogelijk in goede gezondheid bewaren om de godsdienst te herstellen en te bevorderen en de zorgen van de mensheid te verlichten.

Londen, 9 augustus 1516

447 *Aan Lambert Grunnius*
[Londen, 15 augustus 1516]

Deze brief neemt in de correspondentie van Erasmus een bijzondere plaats in. Lambert Grunnius, de pauselijk secretaris aan wie de brief is gericht, is een door Erasmus verzonnen naam. In de brief beschrijft Erasmus de jeugd van Floris (Erasmus zelf) en zijn broer Anton (Erasmus' broer Pieter) en vertelt hij hoe Floris tegen zijn zin moest intreden bij de augustijner kanunniken. Floris wenst nu dispensaties van zijn geloften te ontvangen en Erasmus verzoekt Grunnius om de zaak van Floris bij de paus te bepleiten. De brief wordt gevolgd door een antwoord waarin Grunnius meedeelt dat de paus de gevraagde dispensaties verleent. Andrea Ammonio stuurde de brief samen met brief 446 naar Rome. Mogelijk stond zijn naam boven de brief, mogelijk is het fictieve antwoord later door hem toegevoegd; de brief zoals we die nu kennen, door Erasmus gepubliceerd in 1529, is een bewerking van de oorspronkelijke tekst. Eind januari 1517 zou Erasmus de dispensaties verkrijgen waar hij in werkelijkheid om had gevraagd (zie brief 517 en 518): Erasmus hoefde zijn habijt niet meer steevast te dragen, mocht in de wereld leven en kon, ondanks zijn onwettige geboorte (waarvan in brief 447 niet wordt gerept), kerkelijke beneficies aanvaarden.

Erasmus van Rotterdam aan Lambert Grunnius, apostolisch secretaris, gegroet

Tot nu toe, zeergeleerde Lambert, heb ik mij met genoegen afzijdig gehouden van dit soort kwesties, ook al werd ik door veel mensen benaderd, en ik kon het niet opbrengen een vriend daarmee lastig te vallen. Maar uit een

zeker plichtsgevoel kom ik nu op dit besluit terug en neem ik - wat ik nog nooit gedaan heb - het zelf voor een ander op. Daarmee loop ik het risico jou, ook een groot vriend, in verlegenheid te brengen. Ten eerste vraag ik je dus je de inspanning te getroosten kennis te nemen van de kwestie in haar totaliteit. Ik vertrouw erop dat, als ik dit van je gedaan krijg, je zult goedkeuren wat ik doe en me graag je steun zult verlenen, niet alleen vanwege onze vriendschap - want ik weet dat je daar alles voor over hebt - maar vooral vanwege de zaak zelf. Het gaat hier niet, zoals het spreekwoord luidt, om wat geitenwol,[1] maar om het welzijn van een veelbelovende jongeman die, nog levend en ademend, begraven zal worden als wij hem niet bijstaan. Ik wou dat jij even goed op de hoogte was van deze hele zaak als ikzelf, want dan zou ik aan drie woorden genoeg hebben om deze bij jou te bepleiten. Maar ik zal je de hele zaak zo getrouw mogelijk uiteenzetten zodat jou niets, of zo weinig mogelijk, ontgaat van wat het weten waard is. Ik ken de persoon in kwestie vanaf zijn jongste jaren, zodat ik hem misschien beter ken dan ik mezelf ken; veel wat op deze zaak betrekking heeft heb ik niet alleen gehoord, maar met eigen ogen gezien. Het is een zo groot schandaal dat ik er haast niet over kan spreken zonder in tranen uit te barsten en dat jij misschien, die van nature de goedheid zelve bent, deze niet met droge ogen zult lezen. Maar het behoort tot het christelijk mededogen, mijn Grunnius, je niet slechts te verheugen met hen die vrolijk zijn, maar ook te wenen met hen die verdriet hebben.[2]

Ik weet, beste man, dat jij de laagheid van bepaalde farizeeërs kent en dat deze je een gruwel is. Volgens het woord van het evangelie[3] stropen zij niet alleen zeeën en aarde af, maar ook alle hoven van de aanzienlijken, alle huizen van de rijken, alle scholen en drinkpartijen om een ‘bekeerling’ in hun netten te vangen en met bijna niet te geloven listen en lagen eenvoudige jongens en meisjes te belagen. Zij weten dat hun leeftijd zich leent voor onrecht en bedrog en zij sleuren hen mee in een levensstaat waaruit geen ontsnapping mogelijk is als je er eenmaal in verstrikt bent geraakt. Er bestaat geen erger soort slavernij, want de slaaf die gekocht wordt op de veiling kan nog zijn meester voor zich winnen en daardoor van slaaf een vrijgelatene worden.

Daarom zal ik je niet ophouden met wat je maar al te goed bekend is, aangezien de wereld vol zit met dat soort listige lieden. Was er ooit één begaafde jongen, rijk of van goede afkomst, die zij niet probeerden te strikken, voor wie zij geen netten spanden, die zij niet door bedrog inkapselden, ter-

1. Zie *Adagia I*, 3, 53.
2. Romeinen 12:15.
3. Mattheus 23:15.

wijl hun ouders van niets wisten en er soms ook op tegen waren? En wat nog erger is dan die ontvoeringen: deze komedianten hebben het lef hun misdaad te vermommen als vroomheid. Je moet, zo zeggen zij, je toevlucht zoeken bij Christus, ook al trap je daarmee op het hart van je ouders, en hun gezag geldt niet meer als de adem van Gods geest je drijft. Alsof Satan ook niet huist onder de monniken en alsof alle pijdragers zich laten inspireren door de geest van Christus! Verreweg de meeste van hen laten zich leiden door hun domheid, hun onwetendheid, hun wanhoop of door het verlangen naar een gemakkelijk leventje en een volle buik. Het staat vast dat God de kinderen heeft geboden te gehoorzamen aan hun ouders; maar zelfs degenen die worden aangetrokken door het monniksleven, weten niet met zekerheid welke geest hen beweegt.

Je ziet dat dit cliché ons veel ruimte biedt om er op voort te borduren, maar ik heb geen zin er lang bij stil te staan aangezien iedereen de dagelijkse klachten hoort van hen die in hun netten verstrikt zijn geraakt. Ik wil niemands beslissingen kritiseren en ik zal niet hen verdedigen die zich, zonder na te denken, in de valkuil gestort hebben en er, na dit slechte begin, een nog slechter eind aan maken door niet te vluchten naar de vrijheid, maar naar een zondige ongebondenheid. Maar, waar de verschillen in lichaam en geest zo groot zijn, is niet alles voor iedereen geschikt. Grote geesten kan niets erger overkomen dan dat men ze met een list beweegt of met geweld dwingt tot een levensstaat waaruit geen ontsnapping mogelijk is. Het hoogste geluk van de mens is immers daarin gelegen dat men zich kan toeleggen op datgene waarvoor men van nature het meest geschikt is. Bepaalde mensen tot het celibaat of het monnikschap dwingen is net zo dwaas als, naar een oud gezegde,[4.] een ezel in te zetten bij een olympische wedstrijd of een rund naar een worstelschool te brengen.

Dit is wel genoeg ter inleiding. Verneem nu de rampspoed van een uitstekende jongeman en de afschuwelijke laagheid van de kinderlokkers. En ik vraag je nogmaals me heel aandachtig te volgen. Want ik wil bijzonder graag dat jij, met je goede inzicht, goedkeurt wat ik doe. Soms krijgt men spijt van zijn goedgelovigheid; van wat men met overleg doet krijgt men nooit spijt.

Er waren twee broers: Floris en zijn oudere broer Anton. Als kinderen verloren zij hun moeder. Hun vader, die niet veel later stierf, liet hun een bescheiden erfdeel na dat echter ruim voldoende geweest zou zijn om hun studies te bekostigen als de roofzucht van de verwanten, die bij het sterfbed aanwezig waren, het kapitaal niet had aangetast. Want van het geld dat er toch moest zijn, vond men geen cent terug. Niettemin waren de landerijen en kredietbrieven, waar deze harpijen hun klauwen niet zo gemakkelijk in

4. Zie *Adagia I*, 4, 62.

konden slaan, voldoende om de jongens in staat te stellen een grondige opleiding te volgen. Maar opnieuw lieten de nalatige voogden een goed deel verloren gaan. Je weet zelf hoe zeldzaam de mensen zijn die zich met oprechte trouw inzetten voor andermans belangen. De voogden hadden het in hun hoofd gehaald de kinderen op te voeden voor het klooster en vonden zichzelf geweldig vroom als zij hun daarvoor een leefgeld in het vooruitzicht stelden. Een gardiaan,[5] een arrogant man met een grote reputatie van vroomheid, moedigde hen daarbij nog aan en vooral die ene voogd, een schoolmeester bij wie de jongens in hun allereerste jeugd de beginselen van de grammatica hadden geleerd. Volgens de heersende mening was het een vroom en onschuldig man, hetgeen betekent dat hij niet beticht werd van gokken, hoerenlopen, wellust, dronkenschap en andere wandaden. Maar het was een man die helemaal voor zichzelf leefde, zeer gierig was, in inzicht niet boven het gewone volk uitstak, een hekel had aan de letteren, behalve aan de weinige en verwarde literatuur die hij zelf had geleerd. Toen de veertienjarige Floris hem een stilistisch verzorgd briefje schreef, antwoordde hij nors dat, als hij nog eens zulk een brief zou schrijven, hij er een commentaar bij moest voegen: hij zelf was altijd gewoon eenvoudig en puntsgewijs te schrijven, want dat was het woord dat hij gebruikte. Hij lijkt het gevoel te hebben - iets wat ik bij veel mensen heb opgemerkt - dat hij, door een van zijn leerlingen aan het kloosterleven te wijden, God een zeer welgevallig offer brengt. Hij beroemt zich er voortdurend op hoeveel jongetjes hij per jaar aan Franciscus, Dominicus, Benedictus, Augustinus of aan Brigitta levert.

Toen zij al rijp waren om naar de scholen te gaan die men universiteiten noemt - want zij waren al redelijke grammatici en zij hadden de *Dialectica* van Petrus Hispanus al grotendeels bestudeerd - liet hij hen, uit vrees dat zij te veel van de wereld zouden leren kennen en het juk zouden afwerpen, in een kosthuis opnemen van hen die men gewoonlijk de Broeders van het Gemene Leven noemt en die hun geld verdienen door overal ter wereld onderkomens in te richten om daar jongens te onderrichten. Hun voornaamste streven is om, zodra zij een jongen ontwaren met edelmoediger inborst en helderder verstand en met uitzonderlijke begaafdheden, deze met slaag, bedreigingen, bezweringen en nog meer van dergelijke straffen te breken en te vernederen - zij noemen dat temmen - en te vormen voor het monniksleven. Daarom zijn deze lieden erg gezien bij de franciscanen en dominicanen, die beweren dat hun ordes in korte tijd zouden uitsterven als zij niet hun kweekvijver onderhielden. Uit die troepen jongens kiezen zij hun novicen. Ik denk dat er ook onder hen mannen zijn die het niet kwaad bedoelen. Maar omdat zij de goede schrijvers missen, aan hun eigen ge-

5. Prior van een franciscanenklooster, wellicht dat te Gouda.

woontes vastzitten en ieder voor zich hun eigen rites in hun eigen duisternissen uitvoeren, zich niet met anderen meten maar uitsluitend met zichzelf, een groot deel van de dag gedwongen worden zich onledig te houden met gebed en handenarbeid, zie ik niet hoe zij de jeugd in vrijheid kunnen opvoeden. De realiteit laat zien dat daarvandaan alleen jonge mensen komen met weinig geleerdheid zonder verfijning en slechte manieren.

Bij deze lieden verdeden zij dus twee jaar en meer: in ieder geval verdeed de jongste er zijn tijd want hij was heel wat geleerder dan zijn leraren, althans in de letteren die zij onderwezen. Een van zijn leraren was zo'n monster van opgeblazen onwetendheid dat Floris zegt nergens zo iemand ontmoet te hebben. En dergelijke mensen worden niet zelden over de jongeren aangesteld. Men benoemt ze zonder inspraak van de geleerden op last van de prior, die meestal niets van de letteren weet. Een van hen, die een speciale voorkeur scheen te hebben voor Floris, begon, toen hij merkte dat men hem naar Gouda wilde terughalen, de jongen in privégesprekken te bewerken om zich bij zijn orde aan te sluiten en bracht veel dingen ter sprake waarmee men die jongens gewoonlijk aanlokt. Was dat maar gebeurd! Want uit liefde voor de godsdienst was hij daar dan vrijwillig gebleven of zou, als de zaken zo liepen, naar zijn vroegere vrijheid hebben kunnen terugkeren. Een van de goede dingen die ze hebben, een overblijfsel van de vroegere godsdienst, is namelijk dat men ze niet bindt met onontbindbare geloften. Als men aan de mening van echt vrome en godsdienstige mensen meer gewicht zou hechten dan aan het oordeel van de domme, dan zou er voortaan, afgezien van het doopsel, geen onontbindbare gelofte meer bestaan, zoals nu het geval is door kwaadwilligheid of stupiditeit van de mensen.

Omdat de man maar bleef aandringen met voortdurende aansporingen vergezeld van vleierij, geschenkjes en liefkozingen, antwoordde de jongen ten slotte tamelijk volwassen dat hij die levensstaat nog niet voldoende kende en dat hij, als hij wat ouder en verstandiger was, zijn besluit zou nemen. De man was niet helemaal dom of kwaad en hield toen op, maar in dezelfde broederschap leerde ik lieden kennen die niet alleen met schrikbeelden en vleierijen, maar met afschuwelijke dreigementen en bijna zou ik zeggen met toverspreuken en bezweringen jongens van nog geen veertien jaar oud, rijk en van goede huize, probeerden te intimideren om zich, zonder medeweten van hun ouders, op eigen houtje bij hen te voegen. Als dat geen kinderontvoering is, wat is het dan wel?

Toen Anton en Floris weer terug waren in Gouda, begonnen de voogden, die het kapitaaltje, hoe klein het ook was, niet betrouwbaar beheerd hadden, opnieuw over het klooster. Enerzijds wilden zij snel van de voogdij af, anderzijds meende de schoolmeester, die de zaak alleen behandelde - want de

tweede was door de pest plotseling weggerukt zonder rekenschap te kunnen afleggen en de derde, een zakenman, hield er zich amper mee bezig -, dat hij een God welgevallig offer zou brengen als hij die twee schapen slachtofferde. Floris, nauwelijks vijftien, voelde goed aan dat zij helemaal geen rekening hielden met de wens van hun pupillen en overlegde met zijn bijna drie jaar oudere broer, of deze echt van plan was zich te laten strikken in banden waaruit hij zich later niet meer kon losmaken. Zijn broer zei eerlijk dat hij niet geleid werd door liefde voor de godsdienst, maar door de vrees voor zijn voogden. 'Wat,' zei Floris, 'ben je gek geworden dat je uit stompzinnige angst en schaamte voor die mensen, die je stellig niet zullen afranselen, jezelf in een soort leven stort dat je niet kent en waarvan je weet dat je, als je er eenmaal aan bent begonnen, je met geen mogelijkheid meer kunt bevrijden?' Daarop begon Anton aan te voeren dat hun vermogen op zichzelf al erg klein was en nog verder geslonken was door de nalatigheid van de voogden. 'Je moet niet zo bang zijn,' zei Floris, 'wij garen bij elkaar wat er over is en met dat sommetje gaan we naar de universiteit. We zullen er vrienden krijgen, en veel studenten, die helemaal niets bezitten, houden zich in leven door hard te werken. Kortom, God zal hen bijstaan die een fatsoenlijk leven nastreven.'

Anton was daar zo mee ingenomen dat hij uiting gaf aan allerlei verwachtingen, waaraan de jongere zelfs niet had gedacht. Zo besloten zij dus, na rijp beraad, het kloosterleven tot een ander tijdstip uit te stellen en drie of vier jaar aan de universiteit te gaan studeren zodat ze dan, door leeftijd en ervaring rijp geworden, beter konden bekijken wat voor hen het beste zou zijn. Zij waren allebei ingenomen met hun besluit. Maar de oudste werd ook nu nog gekweld door de vraag wat zij de voogden moesten antwoorden. Deze hadden zich, zonder naar de wil van de jongens te vragen, al ijverig en serieus met de zaak beziggehouden. Daarom bedachten de jongens een bepaalde manier om te antwoorden: Anton was het daarmee eens, maar verzocht zijn broer het woord te voeren en te antwoorden namens hen beiden, aangezien hij te schuchter was om iets te zeggen en ook niet zo geleerd. Floris nam die voorwaarde aan. Maar hij eiste wel met veel nadruk van zijn broer dat deze zich zou houden aan de afspraak, 'zodat ik niet,' zei hij, 'als je me na mijn antwoord afvalt, de hele tragedie op mijn nek krijg. Verander liever nu van mening als je denkt dat de vleierijen of de harde woorden van de voogden je van je besluit kunnen afbrengen. Want geloof me, het zal geen gemakkelijk gesprek worden.' Anton zwoer bij alles wat heilig was dat hij zijn woord gestand zou doen.

Een paar dagen later kwam de voogd en na veel gepraat over de zorg die hij aan zijn pupillen besteed had en zijn geweldige ijver en waakzaamheid,

begon hij ze te feliciteren: hij had voor hen beiden een plaats gevonden bij de mannen die zich graag de dubbele kanunniken laten noemen. Floris nam toen, volgens de afspraak, namens beiden het woord en bedankte zijn voogd zelfs voor diens welwillendheid en inzet. Maar hij zei ook dat het hem en zijn broer, vanwege hun leeftijd en hun onervarenheid, niet raadzaam leek om zich te binden aan een bepaalde levensstaat. Zij kenden immers zichzelf nog niet voldoende en wisten volstrekt niets van het leven dat zij dan zouden aangaan. (Zij waren nog nooit in een klooster geweest en hadden er geen flauw begrip van wat voor soort wezen een monnik was.) Zij dachten dat het veel beter was zich enige jaren te bekwamen in een behoorlijke studie en dan later, op een geschikt tijdstip, de zaak weer op te nemen. Op die manier zou deze kwestie veel beter worden geregeld.

Als de voogd een waarlijk vroom man was geweest en had uitgemunt in de evangelische wijsheid, had hij het allesbehalve onnozele antwoord van de jongen moeten verwelkomen, ja hij had, als hij had gezien dat de jongemannen door een te jeugdig enthousiasme bezield waren, ze moeten tegenhouden en niet terstond moeten toegeven aan een tijdelijke opwelling. In plaats daarvan werd hij woedend alsof hij door een vuistslag was getroffen en de man, die anders zo soepel van geest leek, kon nu, machteloos van woede, zijn handen amper thuishouden. Hij noemde Floris met een merkwaardige arrogantie een windbuil en zei dat het hem aan geest ontbrak - je hoort de monnikkentaal. Hij gaf zijn voogdij op, weigerde verder borg te staan bij degenen bij wie hij voor hen voedsel had gekocht en zei dat er geen geld over was. Zij moesten zelf maar zien hoe ze aan voedsel kwamen. Met deze en nog veel meer woedende en striemende verwijten geselde hij de jongere broer. Zij brachten de jongen tot tranen, maar konden hem niet van zijn voornemen afbrengen. ‘Wij vinden het best,’ zei hij, ‘dat u afstand doet van de voogdij en wij ontlasten u van de zorg om ons.’

Zo gingen zij toen uiteen. Toen de voogd zag dat hij met dreigementen en bezweringen niet verder kwam, wendde hij zich tot zijn broer, de al genoemde koopman, een voorkomend en vleierig man. Zij kwamen bijeen in de tuin, verzochten de jongens te gaan zitten, lieten bekers brengen en na enige inleidende gesprekken begonnen zij nader op de zaak in te gaan, maar op een andere manier. Veel gevlei, veel leugens over die paradijselijke instelling; zij spiegelden schitterende verwachtingen voor van belangrijke zaken, voegden er hun gebeden bij. Wat allemaal niet? Hierdoor betoverd begon de oudste te weifelen en vergat wat hij herhaaldelijk gezworen had. De jongste bleef desondanks bij zijn besluit. Om kort te gaan, de trouweloze liet zijn broer in de kou staan, aanvaardde het juk en stak wat er nog over was stiekem in eigen zak. En het was niet de eerste keer dat hij zo te werk ging. En de

zaak liep mooi voor hem af. Hij was immers even traag van geest als sterk van lichaam, altijd uit op gewin, doortrapt en slim, verzot op geld, een stevige drinker en ijverige hoerenloper. Kortom, hij verschilde zoveel van zijn jongere broer dat het een ondergeschoven kind leek. Voor zijn eigen broer was hij altijd een kwade geest. Niet veel later speelde hij bij zijn makkers dezelfde rol als Judas onder de apostelen. Want toen hij zag dat zijn broer vol ellende verstrikt zat in het net, begon zijn geweten te spreken en betreurde hij het de strik te hebben gespannen die deze ten verderve had gevoerd. Je hoort de bekentenis van Judas en ik wou dat hij zich naar diens voorbeeld had verhangen voordat hij deze onzalige streek had uitgehaald.

Zoals bijna alle mensen die voor de letteren geboren zijn, wist Floris weinig van alledaagse dingen en gaf er ook niet om; in die dingen was hij merkwaardig simpel. Je treft soms immers pubers aan die, nog voor hun haargroei, al sluw zijn. Hij echter had slechts oog voor de studie. Daarop richtte hij zich helemaal en daartoe werd hij aangetrokken als door een natuurkracht, vanaf de rammelaar al bezig met zijn scholing. Toen hij nog amper zestien jaar was, was zijn lichaam delicaat, maar goed aangepast aan de eisen van zijn geest. Later verzwakte het door de vierdaagse koorts die hem als knaap meer dan een jaar in zijn greep hield en die hij had overgehouden van die armzalige en vrekkige opvoeding. Waarheen moest dat ventje, van alle kanten in de steek gelaten en verraden, onbekend met de wereld en niet vrij van ziekte, zich wenden? Was er nog niet voldoende geweld gebruikt om de ziel van de jongen waar dan ook naar toe te drijven? Hij bleef echter bij zijn besluit dat hij niet lichtvaardig had genomen.

Om af te maken wat hij begonnen was, bewerkte die domme voogd ondertussen een aantal personen van allerlei rang en stand en zelfs sekse, monniken, half-monniken, ooms en tantes, jongeren en ouderen, bekenden en onbekenden, om de tragedie te voltooien. Onder hen waren zulke onnozele lieden dat zij als hansworsten met bellen en toeters het publiek hadden kunnen vermaken, als hun priesterkleding hun dat had toegestaan. Er waren ook anderen die, naar ik vermoed, meer zondigden uit bijgeloof dan uit kwade wil, maar wat maakt het voor het slachtoffer uit of hij door domheid of door slechtheid wordt gekneveld? Op alle mogelijke manieren trachtte men de jongen murw te beuken! De een schilderde een beminnelijk beeld van de kloosterlijke rust, lichtte er het beste uit - zo kan men zelfs de vierdaagse koorts ophemelen - verzon er allerlei dingen bij, maar liet ook heel wat weg. Een ander overdreef met veel gevoel voor drama de gevaren van deze wereld; alsof de monniken buiten de wereld staan. Die schilderen zich inderdaad graag af in een goed uitgerust schip, terwijl alle andere mensen door de golven op en neer worden gesmeten en ten onder zullen gaan als

men hun geen boomstam of touw aanreikt. Weer een ander mat de verschillende kwellingen van de onderwereld breed uit voor de verschrikte ogen van de jongen, alsof er vanuit de kloosters geen weg is naar de Tartarus. Nog een ander joeg hem de schrik op het lijf door allerlei fantastische verhalen, want daar zijn ze uitstekend in. Zoals dat van een vermoeide reiziger die op de rug van een draak plaats neemt in de veronderstelling dat het een boomstam is. Wakker geworden draait de draak zijn nek om en verslindt de man. Zo verslindt de wereld zijn kinderen. Iemand ging eens op bezoek bij een kloostergemeenschap. Men drong er erg bij hem op aan te blijven, maar hij bleef weigeren, ging weg en kwam onderweg een leeuw tegen die de arme drommel verslond. Men vertelde fantastische spookverhalen, het ene al even onnozel als wat oude besjes vertellen over spoken en geesten van gestorvenen. Nog anderen prikkelden hem met een heel ander soort vertellingen: over een monnik met wie Christus zich enige uren per dag onderhield; over Catharina van Siena die, als meisje, zo intiem met haar verloofde, of liever, haar minnaar Christus, omging, dat zij in haar slaapkamer op en neer liepen en soms samen de gebeden van het uur opzeiden. Zij lieten zich vooral voorstaan op de gemeenschap van goede werken en deden alsof zij daar het alleenrecht op hadden; alsof zij ondertussen de barmhartigheid van God niet meer nodig hadden dan de leken en alsof de gemeenschap van goede werken niet in het hele lichaam van Christus aanwezig is.

Laat ik niet langer uitweiden; alle soort geschut werd op de eenvoudige knaap, in de steek gelaten door zijn trouweloze broer en gebroken door zijn ziekte, afgevuurd. Men was met evenveel zorg, ijver en waakzaamheid in de weer als gold het de inname van een welvarende stad. Zo waren die meer dan farizeeërs er op uit één enkele jongeman levend en wel te begraven. Onder hen waren er, die de zaak van hun eigen kloosterorde bepleitten: zij staan zo op de bres voor hun eigen orde dat zij elkaar vol haat in de haren vliegen en vinden dat het christen-zijn alleen vrijwel niets voorstelt. De jongen was in verstand, ontwikkeling en welsprekendheid beter dan zijn leeftijd deed vermoeden: vandaar dat zij hoopten een prachtig sieraad voor hun klooster in de wacht te slepen. Dat was hun vroomheid, dat was hun ijver.

Ik ga aan vele dingen willens en wetens voorbij, zeergeleerde Grunnius, om geen weerzin bij je op te wekken door alles te vermelden. Bovendien is het jou wel toevertrouwd om, uit wat ik verteld heb, het overige te raden. Floris zat ondertussen vast tussen Scylla en Charybdis, zoals het spreekwoord luidt. Benauwd om zich heen spiedend of een of andere god hem hoop op een uitweg bood, bezocht hij, bij toeval, een klooster in de in een naburige stad. Daar trof hij een zekere Cantelius[6.] aan met wie hij van kinds

6. Misschien Cornelius van Woerden.

af aan was opgevoed. Hij was enige jaren ouder, sluw van geest en altijd uit op eigen voordeel, maar toch geen kwade man. Zijn verlangen naar een volle buik en een gemakkelijk leventje had hem, meer dan vroomheid, tot het kloosterleven verleid. Van nature was hij krenterig en erg lui, in de letteren was hij weinig succesvol, maar hij zong erg goed en was daarvoor van jongs af aan opgeleid. Na in Italië tevergeefs fortuin te hebben nagejaagd nam hij, toen zijn ouders hem luidkeels het kleine familiekapitaaltje en de grote kinderschaar voorhielden, zijn toevlucht tot de pij die, en dat is het enige wat men tot haar lof kan zeggen, tamelijk gemakkelijk veel schepselen voedt die anders door honger zouden omkomen.

Cantelius maakte uit het gesprek op hoe succesvol Floris was op het gebied der letteren en, onmiddellijk bedacht op eigen voordeel, begon hij met veel vertoon van genegenheid hem aan te sporen het klooster in te gaan - hij was zakelijk van aard -, schetste een bewonderenswaardig beeld van de instelling, prees die zalige rust, vrijheid, broederschap - wat niet? -, een samenleving van engelen! Steeds weer beklemtoonde hij hoeveel boeken er wel niet waren en hoeveel tijd er was voor de studie. Hij wist heel goed waarmee hij de geest van de jongeman kon verleiden. Kortom, als je de man hoorde, zou je denken dat het niet om een klooster, maar om een prieel van de muzen ging. Floris met zijn oprechte karakter hield van Cantelius met een kinderlijke en heftige genegenheid, vooral omdat hij hem onverwacht na zo'n lange tijd had teruggevonden, zoals men op die leeftijd vaak een vurige liefde pleegt op te vatten voor bepaalde makkers. Hij had nog geen enkel inzicht in de aard van de mensen, beoordeelde iedereen naar zijn eigen hart. Cantelius liet weliswaar geen steen onberoerd en wrong zich in alle bochten om de geest van de jongen met zijn bezweringen te onderwerpen; toch gaf deze niet toe.

Toen Floris na dit gesprek wegging, stond hem een nog grotere aanval van anderen te wachten. Zij brachten nog krachtiger stormrammen in stelling. De opperste wanhoop, de naijver van al zijn vrienden, verhongering ten slotte - er bestaat geen gruwelijker dood - werden hem voorgehouden als hij de wereld niet zou verzaken: zo spraken zij tot hem, met het lasterlijke woord ‘wereld’ degenen aanduidend die Christus met zijn bloed vrijkocht van de wereld, alsof zij voor de monniken als eigendom opeisen wat het gemeenschappelijk bezit is van alle christenen. Door deze lieden lange tijd gekweld meer dan aan het twijfelen gebracht, keerde hij terug naar Cantelius, alleen maar vanwege diens verhalen. Deze probeerde met een uiterste krachtsinspanning te bewerken dat hij Floris als zijn geheime privéleraar aan zich bond. Floris was immers zeer snel geneigd vriendschap te sluiten en toegeeflijk om zijn vrienden ter wille te zijn. En toen er zodoende

geen eind kwam aan alle gedram en geen enkele hoop meer gloorde, ging hij naar het klooster, niet naar het klooster dat zijn voogd in gedachten had, maar naar dat waarin hij toevallig zijn oude zoogbroeder terugvond. Dat oord was echter zo moerassig en ongezond dat het nauwelijks geschikt was om koeien te voeden, laat staan iemand met een zo zwak lichaam. Op die leeftijd had hij nog niet geleerd rekening te houden met voedsel, klimaat of plaats. Toch ging hij daar niet heen met de bedoeling het onderwijs te omarmen, maar om enige tijd de drammende stemmen te ontvluchten, totdat de tijd zelf een betere raad zou brengen.

Cantelius, de toegankelijkheid en eenvoud van zijn makker uitbuitend, ging ondertussen voortvarend verder met zijn plan. Want Floris las hem soms heimelijk in één nacht een hele komedie van Terentius voor, zodat zij in een paar maanden tijds, gedurende die heimelijke, nachtelijke bijeenkomsten de belangrijkste schrijvers hadden doorgenomen, niet zonder groot risico voor dat delicate lichaam; maar dat kon Cantelius, die zich in dat buitenkansje verkneukelde, niets schelen, want eigenlijk hield hij alleen maar van zichzelf. Ondertussen was Floris werkelijk alles toegestaan om hem te verhinderen terug te komen op zijn plannen. De kameraadschap van gelijkgezinden lachte de jongen toe. Men zong, speelde, wedijverde in verzen, hij hoefde niet te vasten, werd niet gewekt voor het nachtelijke koorgebed, niemand vermaande hem, niemand schold hem uit, iedereen koesterde hem en lachte hem toe.

En zo gingen er ongemerkt enkele maanden voorbij. Maar toen de dag naderde waarop hij zijn lekenkleding moest afleggen en het habijt aannemen, kwam Floris tot zichzelf, begon het oude liedje te zingen en bracht hij, na zijn voogden te hebben uitgenodigd, zijn vrijheid ter sprake. Opnieuw wrede dreigementen en opnieuw toonde men hem de buitengewone ellende van zijn toestand als hij niet doorging met wat hij zo goed begonnen was. Ook Cantelius speelde hierin zijn rol met verve, want hij had er alle belang bij zijn leraar, die hem 's nachts gratis onderwees, niet te verliezen. Nu vraag ik je: is dat geen geweld gebruiken tegenover een van nature eenvoudige, onervaren en onnadenkende jongen? Wat moet ik nog verder zeggen? Zij kleedden de tegenstribbelende jongen in de pij, al wisten zij dat zijn mening onveranderd was. Daarna werd zijn kinderziel opnieuw met vleierijen en toegeeflijkheid vertroeteld.

Bijna een heel jaar ging zo verloren aan onnadenkend vertier. Maar nu had hij al bijna ervaren dat dat soort leven niet geschikt was voor zijn geest noch voor zijn lichaam. Het enige wat hij wilde was studeren. Maar in dat oord bestond geen enkel respect voor studie en werd er niets aan gedaan. Hij had overigens geen afkeer van vroomheid, maar de gezangen en de ceremo-

nies waarmee bijna heel hun leven gevuld was, spraken hem niet aan. Daar komt bij dat bij dergelijke kloosters veel tragen van geest en dwazen worden ondergebracht, die geen benul van de muzen hebben en verliefder op hun buik zijn dan op de letteren. Als er onder hen al eens een uitmuntend, voor de wetenschap geboren talent opduikt, onderdrukken ze het om het vooral niet te laten opkomen. En juist die mensen eisen er de heerschappij voor zich op, en meestal heeft de domste en slechtste, als hij maar sterk is, het in die kudde voor het zeggen. Denk eens in wat een kruis het is voor een begaafd mens, geboren voor de muzen, zijn hele leven onder dergelijke lieden te moeten slijten. Daar is geen enkele hoop meer om vrij te komen, tenzij je het misschien treft hoofd van een nonnenklooster te worden; een ergere slavernij bestaat er niet. Want behalve de voortdurende zorg voor de vrouwelijke kudde, moet je ook elke dag deelnemen aan uitvoerige drink-partijen met het risico dat er iets schandelijks gebeurt. En het gebeurt niet zelden dat ze hun oude en nutteloos geworden prior naar zijn vroegere stal terugsturen, des te ongelukkiger, omdat hij enige tijd een lekker leventje heeft geleid.

Het lichaam van de jonge man kon van nature niet tegen vasten zodat een maaltijd die later dan op de gebruikelijke tijd werd opgediend, zijn gezondheid aantastte, terwijl hijzelf, zijn constitutie niet kennend, daar helemaal niet aan dacht; alleen maagpijn en hartstoornissen waarschuwden hem. Vette kuddedieren, die al wentelen in wellust als je ze met hooi voert, lachen hier misschien om. Maar bekwame artsen weten heel goed dat het karakteristiek is voor gevoelige lichamen en subtiele geesten. In die gevallen schrijven ze gemakkelijk te verteren voedsel voor dat regelmatig, maar in kleine porties, moet worden genuttigd; andere mensen hebben daar geen enkele last van en gaan met volle buik langer mee dan gieren. Diezelfde lichamen kunnen, zo leren de artsen, niet tegen kou, wind en mist en zijn gevoeliger voor de lucht die hen omringt dan voor het voedsel dat ze binnenkrijgen. De jongeman had nog een ander specifieke, niet te overwinnen handicap die hem vanaf zijn prilste jeugd tot op heden in de greep houdt. Hij valt pas 's avonds heel laat in slaap en, wanneer die eenmaal wordt onderbroken, duurt het uren voordat hij opnieuw inslaapt. Hoeveel keer betreurde hij niet in vertrouwelijke gesprekken, dat het hem niet gegeven was die gouden ochtenduren te benutten en het mooiste deel van de dag te moeten verdoen met slapen! Hoeveel keer probeerde hij de natuur met geweld uit te drijven, maar tevergeefs! Zonder een lichte avondmaaltijd wachtte hem slapeloosheid, tot schade voor zijn gezondheid. De jongeman had zo'n afschuw van vis dat alleen al de lucht ervan hem dadelijk zware hoofdpijn bezorgde, gepaard gaande met koorts. Wat heeft een dergelijke geest, een dergelijk

lichaam te zoeken in een klooster, gelegen in zo'n oord? Hetzelfde als een vis te zoeken heeft op een akker of een koe in de zee.

Als de paters, die daarvan heel goed op de hoogte waren, ook maar greintje oprechte genegenheid hadden gehad, hadden ze dan niet spontaan zijn jeugdige onwetendheid of onbezonnenheid te hulp moeten schieten en hem met deze woorden waarschuwen: 'Zoon, het is dom tevergeefs iets na te streven; jij past niet bij onze instelling en onze instelling is niet geschikt voor jou. Kies, nu het nog mogelijk is, een ander soort leven. Christus woont overal, niet alleen hier; men kan de vroomheid goed beoefenen in iedere kledij, als de geest maar gewillig is. Wij zullen ons best doen je je vrijheid terug te geven met instemming van je voogden en vrienden. Zo zul je ons niet tot last zijn en wij zullen niet je ondergang bewerken.'

Dat zouden echt vrome mannen hebben gezegd. Maar niemand gaf een woord van advies, erger nog, ze stelden alles in het werk om de ongelukkige tonijn niet uit de fuik te laten ontsnappen. De een zei dat het een streek van Satan was om op een dergelijk beslissend moment alle listen en lagen aan te wenden waarmee hij een novice van Christus beentje kon lichten; als deze in dit conflict stevig overeind bleef, zou al het andere vanzelf gaan en zelfs plezierig worden. Dezelfde man beweerde dat hij dat vroeger ook had meegemaakt, maar dat hij nu meende in het paradijs te leven. Een ander bracht hem in gewetensnood door het immense gevaar te tonen dat de heilige Augustinus, beledigd dat hij zijn habijt aan de wilgen had gehangen, hem in zijn woede met een of ander grote ramp zou treffen. Hij haalde daarbij enige afschrikwekkende voorbeelden aan: de een kreeg een ongeneeslijke ziekte, een ander werd door de bliksem getroffen of stierf aan een slangenbeet. Hij voegde er aan toe dat aanvaarding van de pij een stilzwijgende gelofte impliceerde en dat er voor God geen zwaardere misdaad was en voor de mensen geen groter schandaal dan na de gelofte uit te treden. Met allerlei pijlen bestookten zij de jongen, maar de ergste pijl was die van de vrees voor schande. 'Het is nu te laat,' zeiden zij, 'om je te bedenken. De hand is aan de ploeg geslagen, het is verboden om te kijken. Als je het kleed dat je, in tegenwoordigheid van zoveel getuigen, aantrok, aflegt, zul je altijd bij iedereen over de tong gaan.' Hier gaven zij aan het woord 'afvallige' een tragische lading. 'Waarheen kun je nog gaan?' zeiden zij, 'Je kunt fatsoenlijke mensen nooit meer onder ogen komen. Voor de monniken zul je een verworpene zijn en voor de leken een voorwerp van haat.' De jongen had toch nog een zeker ongerept schaamtegevoel en vreesde de dood minder dan eerloosheid. Van de andere kant bleven zijn voogden en zijn vrienden, van wie sommigen zijn bezit stiekem hadden aangetast, aandringen. Kortom, zij overwonnen door hun schaamteloosheid. De jongeman werd, tegen zijn wil en tegenstribbe-

lend, gedwongen de muilkorf te aanvaarden, zoals krijgsgevangenen hun handen uitsteken naar de overwinnaar om ze te laten boeien of zoals mensen die, door martelingen murw gemaakt, doen, niet wat zij willen maar wat de sterkere behaagt.

Floris had, hoe dan ook, zijn wil getemd, maar niemand kan zich een eigen lichaam aanmeten. Een tijdje deed de jongeman wat iedereen doet die in een kerker is opgesloten: hij troostte zich, voor zover het hem daar mogelijk was, met studies, want juist dat moest in het geniep gebeuren, terwijl je je wel openlijk mocht bedrinken. Door de letteren wist hij de walgelijke gevangenschap uit te houden, totdat een onverhoopt toeval, als een deus ex machina, hem hoop op verlossing bood. Er gebeurde dit: een zeer machtige bisschop[7] nam hem op in zijn hofhouding en vandaar vertrok hij, na zijn priesterwijding,[8] naar een beroemde universiteit: ware dit niet gebeurd, dan zou de talentvolle jongen in ledigheid, genotzucht en drinkpartijen totaal te gronde zijn gegaan. Niet dat hij zijn klooster beschuldigt, maar het paste niet bij zijn aard. Want vaak is de een het leven wat voor de ander de dood is. De jongen is echter zo beschroomd en bescheiden dat hij nooit iets vijandigs over zijn oude kloosterorde zegt, maar sommigen spreken door stilzwijgen en gêne duidelijker taal dan door veel woorden. Overigens gebeurde dat alles met toestemming of liever, op bevel van de zittende bisschop, met toestemming ook van de prior[9] en de algemeen-overste van de orde en ten slotte met de instemming van de hele kloostergemeenschap. Hoewel hij echter een schoon geweten had en zich niet gebonden achtte aan een afgedwongen gelofte, kwam hij tegemoet, deels aan zijn ingewortelde, volstrekt overdreven schroom die hem dikwijls veel ellende bezorgde, deels aan de niet te overwinnen gekwetstheid van domme en bijgelovige mensen, zodat hij zijn pij niet aflegde, hoewel zijn bisschop hem daartoe uitnodigde.

Enige tijd later kreeg hij de gelegenheid om uit liefde voor de studies naar een ver land te vertrekken. Naar Franse zede droeg hij daar een linnen scapulier over zijn gewaad, in de mening dat dat daar niet ongewoon was. Tweemaal liep hij toen dodelijk gevaar, want de chirurgijns, die de pestlijders verzorgen, dragen daar ook een witte doek over hun linker schouder, die aan voor- en achterkant afhangt, zodat ze gemakkelijk worden opgemerkt en voorbijgangers hen kunnen vermijden. Als zij niet door stille straatjes lopen worden zij door het publiek met stenen bekogeld; dat volk

7. Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk.
8. Erasmus werd tot priester gewijd in Utrecht door bisschop David van Bourgondië op 25 april 1492. Het is niet duidelijk of zijn wijding plaatsvond voor dan wel na zijn indiensttreding bij Hendrik van Bergen.
9. Servaas Rogier.

heeft zo'n afschuw van de dood dat het bij de geur van de wierook buiten zichzelf raakt, omdat men die bij begrafenissen brandt. Toen Floris eens op weg was naar een geleerde vriend zouden twee echte schurken die hem toevallig tegenkwamen of in ieder geval twee politieagenten hem met moordlustig geschreeuw en getrokken zwaarden afgemaakt hebben als er niet gelukkig een dame voorbij was gekomen die hen erop wees dat hij niet de kleding van een chirurgijn droeg, maar van een priester. Toch bleven die twee maar grommen en zij staken hun zwaarden pas weer in de schede toen hij, na een klop op de deur - het huis was vlakbij - binnen was ontvangen. Op een andere dag ging hij naar een paar landgenoten die zijn vrienden waren. Plotseling stroomden er van alle kanten mensen toe met stenen en knuppels die met grote razernij elkaar aanspoorden: 'Sla dood die hond, sla dood die hond.' Ondertussen verscheen er een priester die alleen maar glimlachend, heel zachtjes en in het Latijn tegen hem zei: 'Ezels, ezels'. En terwijl ze maar tekeer bleven gaan kwam er een heel elegante jongeman, gekleed in een purperen mantel, uit een huis. Floris vluchtte naar hem toe als naar een altaar - want hij kende nog geen woord Italiaans - en vroeg hem wat zij van hem wilden. 'Wees er zeker van' zei de jongeman, 'dat je, als je dat scapulier niet van je kleding haalt, op een dag gestenigd zult worden. Ik waarschuw je, en pas op nu je gewaarschuwd bent.' Floris heeft het scapulier toen niet afgelegd, maar op zijn kleding vastgenaaid. Goede God, wat een drama om niets!

Hier huiveren de domme lieden die het toppunt van godsdienstigheid in de kleding leggen; ik zal ook niet zeggen dat je die zo maar moet afleggen. Maar kartuizers ruilen dikwijls hun pij in voor koopmanskleding om veilig naar een synode te gaan. Kanunniken veranderen of verbergen hun kleding om studieredenen of omdat zij een verre reis maken, zonder iemands permissie en zonder dat men het hun verwijt; ze riskeren geen berisping, want hun linnen kleed is niet even heilig als dat van anderen. Vroeger waren de kanunniken namelijk helemaal geen monniken en tegenwoordig vormen zij een middenklasse, monniken wanneer het voordeel heeft, geen monniken wanneer het afkeer wekt. Het is een afschuwelijke misdaad als een dominicaan of franciscaan zijn pij afwerpt. Want het overkleed van de dominicanen beschermt het hele huis van de rijken en laat het groeien in welvaart, en wanneer het, op de wens van de moeder, enige jaren door jongens wordt gedragen, beschermt het hen tegen ziekten en verschrikkelijke ongelukken. De tuniek van de franciscanen, waarin een dode wordt gekleed, vrijwaart hem zelfs van de hel. De paus spoort zelfs bepaalde monniken, die in verschillende kledij bij elkaar waren gekomen, aan allemaal dezelfde kleding te dragen om aanstoot te vermijden. Het pauselijk decreet fulmineert niet tegen dege-

nen die om eerzame redenen het gewijde gewaad afleggen, maar tegen hen die dit doen om vrijer met leken die dingen te doen die het volk altijd doet. Het linnen kleed is trouwens oorspronkelijk niet een onderscheidingsteken van monniken, maar van bisschoppen en misschien vroeger van de clerus. Augustinus schrijft in zijn regel geen bepaalde kleding voor en veroordeelt eigenlijk eerder een te opvallend gewaad met de waarschuwing dat de kleding van de priesters niet opzichtig mag zijn en dat zij niet door hun kleding, maar door hun gedrag sympathie moeten wekken.[10.] Het staat trouwens vast dat deze regel geschreven is voor vrouwen, niet voor mannen,[11.] maar ik heb nu met mannen te maken die denken dat hij voor mannen geschreven is. Uiteindelijk is dit de kleding van de paus van Rome, wanneer hij op zijn pontificaalst pleegt te worden getooid.

Floris wist dat heel goed, maar om aan alle gerechtvaardigde eisen te voldoen en op raad van vrienden, verkreeg hij toch heel gemakkelijk van de paus toestemming om, naar eigen goeddunken, wat voor insigne van zijn orde ook te dragen op welk lichaamsdeel ook. Toen hij vandaar werd teruggeroepen naar zijn mecenassen - die noch ongeletterd noch van geringe afkomst waren - nam hij de Franse kleding aan, die behalve het afhangend scapulier in niets verschilt van de kledij van de seculiere priester: want zó, met deze kwalijke term, worden tegenwoordig de wettige dienaren van de Kerk, aangesteld door de apostelen en Christus, aangeduid. Hij deed dit niet zonder ernstige mannen te raadplegen. Toen hij zo gekleed in het openbaar verscheen, waarschuwden heel goede vrienden hem dat die kleding in die streek echt niet kon; hij moest dat scapulier verbergen. Hij had de hele kleding van dat volk kunnen overnemen, zult u zeggen. Maar niets is bewerkelijker dan dat. Je hebt iemand nodig die de fladderende sleep vasthoudt, met de linkerhand moet je de plooirijke pij vasthouden; dit vindt men daar namelijk prachtig, vooral naar het voorbeeld van de kardinalen. Daarna moest hij, vanwege allerlei bezigheden, vaak van streek verwisselen en als een inktvis alsmaar van uiterlijk veranderen; want een gewaad dat op de ene plaats in hoog aanzien staat, verslijt men elders voor afschuwelijk. Hij was tenslotte een gast, en verkeerde dagelijks met aanzienlijke mannen die geen genoegen namen met elke willekeurige kledij. Uiteindelijk vonden zijn meest toegewijde vrienden dat, aangezien zijn geweten zuiver was, hij ten volle en zonder enig scrupule gebruik moest maken van de pauselijke toestemming en zijn vrijheid hernemen, uit vrees dat hij door het steeds verwisselen van kledij een groter schandaal verwekte voor kwaadaardige tongen.

Laat ik er dit aan toevoegen. Het leven waarin de jongeman nu terecht-

10. Augustinus, *Epistulae* 211.10.
11. Dit is niet het geval.

kwam gaf hem zoveel vrijheid dat het maar weinig verschilde van de vrijheid van de seculieren; ik bedoel niet de vrijheid die hij zelf nam, maar die hem werd verleend door de bevoegde autoriteiten. Ik zeg dit omdat de pausen in dergelijke gevallen gemakkelijker de regel versoepelen dan wanneer men uit de orde van de franciscanen, kartuizers of brigittinessen stapt. Want zij nemen het gezag van de paus op dit punt niet aan, hoewel zij datzelfde gezag onschendbaar achten en bijna boven Christus zelf plaatsen, wanneer het hen enorme privileges en voorrechten schenkt.

Ik ga het hier niet hebben over de door sommige mensen zo verheerlijkte geloftes van de monniken, want dit soort verplichting, ik zou bijna zeggen slavernij, vindt men noch in het Nieuwe, noch in het Oude Testament. En wanneer de sabbat, volgens Christus, is ingesteld voor de mens en niet de mens voor de sabbat,[12.] hoeveel te meer moeten dan dergelijke bepalingen niet wijken wanneer zij het welzijn van de mens, en vooral van zijn ziel, in gevaar brengen, hoewel de Heer spreekt over het welzijn van het lichaam, want het gaat over honger en de genezing van de man op de sabbat. Maar dát zijn de echte farizeeërs die een in de put gevallen rund of ezel met schending van de sabbat eruit trekken, maar wel toelaten dat een mens helemaal te gronde gaat vanwege hun sabbat.

Ik zal hier ook niet het grote aantal kloosters aanvoeren, waarin geen enkele religieuze discipline heerst, zodat bij deze vergeleken het er in bordelen soberder en onschuldiger aan toegaat, noch hoeveel kloosters er zijn waarin, afgezien van de ceremonies en uiterlijke schijn, geen spoor van religie te vinden is. Deze zijn bijna nog erger dan de eerste omdat zij, verstoken van de geest van Christus, uit die farizeïsche praktijken toch ongelooflijk veel arrogantie putten, de hele vroomheid plaatsen in uiterlijkheden en vanwege die uiterlijkheden jongens dagelijks de dood in jagen. Trouwens, zelf voltrekken ze die ceremonies met een wonderlijke lauwheid, en ze zouden ze helemaal niet uitvoeren als ze niet geloofden dat het volk dergelijke taferelen prachtig vindt. Ten slotte, wat zijn er toch verbazingwekkend weinig kloosters waarin oprecht volgens de regel van de vroomheid wordt geleefd en als je de Silenus opent,[13.] hem van naderbij bekijkt en het gevondene test met de toetsteen van de ware vroomheid, zul je zelfs daarin tot je verbazing maar heel weinig oprechte mensen aantreffen. Hoe listig zijn Satans streken, hoe ondoorgrondelijk is het mensenhart, hoe talrijk zijn de mogelijkheden om te veinzen en daarmee zelfs oude, ervaren mensen te bedriegen! En dan eisen zij dat een puber dat in een paar maanden doorgrondt! En dat noemen zij roeping!

12. Marcus 2:27-28.
13. Zie *Adagia III*, 3, 1.

Laten wij aannemen dat we een klooster gevonden hebben waarin alles in orde is: wat gebeurt er wanneer het lichaam van hem die zijn gelofte heeft afgelegd, verandert? Wanneer er in plaats van een goede prior een stomme, dronken tiran komt? Wanneer goede kameraden veranderen in slechte? Laat hij dan, zo zegt men, van klooster veranderen. Maar hoe moeilijk laten kloosters niet hun mensen gaan! En hoe veel moeilijker nog nemen andere kloosters zo iemand op, in de veronderstelling dat hij iets monsterachtigs te verbergen heeft, daar hij zijn oude gemeenschap heeft verlaten; en hij hoeft daar maar iemand te kwetsten door een gebaar of hij krijgt onmiddellijk te horen: 'Waarom ga je niet terug naar waar je vandaan komt?' Daarbij: wat een benauwend gekrakeel over welke orde strenger, welke lakser is! Iedereen wil dat zijn orde het strengst lijkt. En dat is dan de beroemde mogelijkheid om van klooster of instelling te veranderen, waarbij je het risico loopt opnieuw en in een nog erger slavernij te vervallen. En omdat zij vele nieuwelingen verleiden met bedrog en, eenmaal verleid, niet onderwijzen in spirituele vroomheid maar in farizeïsme, en tot slavernij drijven, krijgen velen spijt dat zij zijn ingetreden. Vervolgens vrezend dat hun orgieën aan het licht gebracht worden, houden zij deze mensen vast met stokslagen, vervloekingen, met behulp van de wereldlijke macht, met muren, tralies, gevangenissen en zelfs met de dood. Noem me een leugenaar als Matthäus, kardinaal van Sion,[14.] aan een drukbezochte maaltijd met veel toehoorders niet met naam en toenaam plaats, personen en klooster noemde waarin de dominicanen een jongeman levend begroeven omdat de vader, een ridder, zijn zoon, die heimelijk daarheen ontvoerd was, met dreigementen terugeiste. Zo was er in Polen een edelman die, na goed gedronken te hebben, bij toeval in een kerk in slaap viel en, na de nachtelijke gezangen, zag hoe twee franciscanen levend begraven werden. Hier heeft de paus nog gezag voor hen, omdat die hun dit misschien toestond zonder dat ze gevaar liepen gestraft te worden voor het breken van hun Regel. Maar wanneer de paus iemand vrijstelt van de verplichting het kloosterkleed te dragen, wordt het certificaat verscheurd en degene die het verwierf, in het gevang geworpen.

En dan beroemen zij zich op de stichters van hun orden, Benedictus, Basilius, Hieronymus, Augustinus, Dominicus, Franciscus, Bruno. Laten zij de moeite nemen de levens van deze mannen aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen, dan zullen zij zien dat deze nooit iets dergelijks hebben ingesteld of gepraktiseerd. Integendeel, zij zullen dan een heel andere gemeenschap vinden. Men maakte in dergelijke gevallen gebruik van voorbeelden, van een heilbrengende leer, van vriendschappelijke vermaningen, van broederlijke berisping. En als men die persoon zo niet tot andere ge-

14. Matthäus Schiner.

dachten kon brengen, verwijderde men hem, zelfs tegen zijn zin, uit de kloostergemeenschap. Zij waren er helemaal niet op uit om iemand tegen zijn zin vast te houden. Ik laat terzijde al die menselijke regeltjes, al die verschillende gewaden, al die gebeden en ceremonies, waarbij juist dat wat volslagen onbelangrijk is, namelijk de kleding, voor hen het meeste gewicht krijgt. Wie zich in monnikskleding dagelijks bezat, schranst en zijn buik dient, wie in het geheim en in het openbaar hoeren bezoekt - want laat ik er niets schandaligers aan toevoegen - wie het geld van de kerk verdoet aan luxe, wie zich toelegt op waarzeggerij en allerlei toverpraktijken, is een goede monnik en wordt tot abt benoemd. Maar wie om een of andere reden het habijt aflegt, wordt als een afvallige verketterd. Vroeger was dat terecht een afschuwelijke beschuldiging, omdat met die term degenen werden gebrandmerkt die van het christelijk geloof afvielen en overgingen naar het joden- of het heidendom. Als je dit wat verder doortrekt is iemand die zich overgeeft aan de wereld en zijn geneugten, zijn opschik en zijn rijkdommen en al de begeerlijkheden die hij bij het doopsel heeft afgezworen, een afvallige, niet beter, maar schadelijker dan die ander, in zoverre het kwaad van de misdaad minder aanstoot geeft als velen zich eraan schuldig maken. En zo zijn de monniken, die goddeloos leven - wat zij wijd en zijd doen - dubbel afvallig: omdat zij zich hebben losgescheurd ten eerste van die allerheiligste gelofte, waarmee zij zich aan Christus gaven en ten tweede van de leefregel die zij hebben aangenomen. Dat zijn de mensen, zeg ik, die men met de naam ‘afvallige’ moet brandmerken, ook al zijn ze in tien pijen gehuld.

Als de zaken er zo voor staan, mijn beste Lambert, is het dan niet een grote misdaad de argeloze jeugd met geweld of met list de fuik in te drijven! Als die monniken voor iedereen zichtbaar slecht zijn - en dat zijn de meeste - wat doen ze dan anders dan jongens naar hun verderf voeren? En als zij noch warm, noch koud zijn, in wat voor een ellendige slavernij sluiten zij hen dan op! Als zij naar uiterlijk fatsoenlijke mensen lijken, in wat voor gevaar voor lichaam en ziel storten zij dan die opgroeiende jeugd, wanneer er zo grote verscheidenheid van lichamen en zielen bestaat, zoveel listig geveins, zo grote argeloosheid van de jeugd, wanneer de band, zoals zij zelf beweren, zo onlosmakelijk is. Maar, zo zeggen zij, met de puberteit komt het onderscheid tussen goed en kwaad. Maar het lichaam - en nog veel minder de geest - komt niet voor iedereen in dezelfde tijd tot wasdom. Zelfs als dat geen rol speelt, maakt de puberteit de jonge man misschien geschikt voor het huwelijk, maar niet voor kloostergeloftes. Sommige mensen die, omstreeks de dertig en met de nodige ervaring, eraan begonnen, bedachten zich voor de professie, zeggend: ‘Dat was niet de bedoeling.’ Vroeger werden dertigjarigen nog nauwelijks tot het priesterambt toegelaten en dan zouden

pubers al terstond voor het kloosterleven geschikt zijn? En ondertussen bedriegen zij de onervarenen met onjuist gebruikte woorden. Ze spreken van de wereld, alsof zijzelf buiten de wereld staan, van gehoorzaamheid, terwijl de Schrift toch meer de gehoorzaamheid aan God dan aan de mensen aanbeveelt, van 'onontbindbare geloften', terwijl zijzelf het verschil tussen een eeuwige en tijdelijke gelofte niet eens kunnen vinden, behalve dan dat Scotus verzon dat de gelofte van monniken niet kan worden ontbonden, omdat hij door bemiddeling van een mens aan God wordt gedaan; want een gelofte alleen aan God afgelegd, kan wel gemakkelijk worden ontbonden.[15.] Maar wanneer hun hele status berust op het gezag van de pausen, waarom nemen zij dan, elke keer als het hun uitkomt, zoveel aanstoot aan hen? Wanneer hij, zij het niet zonder reden, velen van hun geloftes ontheft en hij de bevoegdheid heeft dat te doen, waarom denken ze dan dat zijn gezag op dit punt niet geldt? Als zij zeggen dat hij niet bevoegd is, wrijven ze hem dan niet een afschuwelijke misdaad aan? En zo is de paus, de plaatsbekleder van Christus, elke keer dat het hun uitkomt, onfeilbaar; als het hun niet uitkomt, heeft zijn handelen geen effect.

Maar het is nu niet mijn bedoeling de Ordes te gaan bestrijden. Laten we aannemen dat dit soort leven voor deze of gene geschikt of zelfs noodzakelijk is, en dat een gelofte onverbreekbaar is. Maar hoe heiliger en moeilijker een gelofte, hoe omzichtiger, bedachtzamer en op latere leeftijd zij moet worden aangegaan; naar mijn mening kan zoiets pas tegen je veertigste gebeuren. Andere geloften zijn niet bindend, tenzij vaststaat dat de man gezond van geest, sober van karakter en vrij van angst en andere hevige druk is. En moet dit hier van toepassing zijn, wanneer een jongen onder protest door verleidingen, dreigementen, bedrog, schrikbeelden in de val wordt gedreven? Hier komt men ongetwijfeld op de proppen met de opmerking dat een dapper man geen vrees kent. Laat men liever het bedrog en de terreur, losgelaten op een eenvoudige, onervaren jongen, aan de kaak stellen. Daar komt bij dat die argeloosheid bij veel van die jongens echt is, eigen aan hun leeftijd en aard. En het maakt geen verschil of ze al dons op de kin hebben. De gelofte is heilig en zo heilig dat ze een nog onbekende bruid in de steek moeten laten. O wetten!

Aangezien Floris, ondanks zijn verzet en protest in dit leven geduwd is door allerlei machinaties en nooit iets anders op zijn schouders nam dan zijn habijt en altijd een zuiver geweten had, lijkt het mij dat hij dan ook door nog geen flinterdunne gelofte is gebonden, evenmin als iemand die een schandelijke belofte doet aan piraten die het op zijn leven hebben voorzien. Ik twij-

15. Niet gevonden in Giovanna Lauriola, *Index scotisticus* (Alberobello, 2003), onder *votum* (gelofte).

fel niet dat onze vrome paus even verontwaardigd zal zijn over deze slavenhandelaars, als hij zal opkomen voor deze man. Je zegt misschien dat de paus hem zijn vrijheid kan teruggeven omdat dat onder het menselijk recht valt, aangezien zijn geweten op zich zuiver is; maar hij kan de tongen van de mensen niet in bedwang houden. Wanneer Christus echter, de hoogste gezagsdrager van de kerk, en zijn Hem niet onwaardige leerling Paulus, leren dat men over niemand mag oordelen,[16.] zeker niet wanneer het gaat om iets wat iemand niet vroom of slecht maakt, zou het gezag van de paus toch wel zoveel gewicht moeten hebben dat hij de achterdocht van de mensen ten goede daarheen kan ombuigen zodat het een misdaad wordt er slecht van te denken. Wat zal uiteindelijk het lot van de mensen zijn als wij voortdurend dergelijke lieden moeten volgen in hun zoutloze meningen en bespottelijke gevit? Paulus wil dat wij toegeeflijk zijn voor zwakheid of onuitroeibaar vooroordeel, maar voor een tijdje;[17.] maar domme kwaadwillende meningen volgen, wat is dat anders dan de kracht van de christelijke godsdienst ondermijnen? Christus kwam in zoverre de keizer tegemoet dat hij twee drachmen betaalde,[18.] de joden in zoverre hij zich onthield van bij de wet verboden spijzen. Maar bij het genezen van een lamme, bij het ziende maken van een blinde, bij het genezen van een kreupele, bij het plukken van het koren, deed hij dat, voor iedereen zichtbaar, niet; sterker nog, met opzet provoceerde hij de priesters en de farizeeërs.[19.] En als de heilige Paulus niet hetzelfde had gedaan, waar zou het christendom nu zijn?

Wat verwijten die oerdomme lieden hem eigenlijk? Hij legde zijn scapulier af? Hoe weten zij of hij het niet verborgen draagt? En als hij het inderdaad aflegde, weten zij dan de redenen waarom hij dat deed? Hoe weten zij op wiens gezag dat gebeurde? Als zij het niet weten, waarom oordelen zij dan? En als zij weten dat het op gezag van de paus gebeurde, waar halen zij dan de moed vandaan diens oordeel te verwerpen, terwijl zij willen dat dat bij andere gelegenheden onaantastbaar is? Waar is nu die prachtige en zo dikwijls bezongen gehoorzaamheid, wanneer zij niet naar Christus luisteren en het hoofd van de kerk, de plaatsvervanger van Christus, bespotten? Waar is die ootmoed die zij met gebogen hoofd ten toon spreiden? Waar is die geest die afgestorven is voor de wereld? Laten we daaraan voorbijgaan. Waar is de gewone menselijkheid, de gewone sympathie? Terwijl er zoveel misdaden zijn die ze zichzelf kunnen verwijten en die ik hier maar niet zal opsommen - want ze worden daar dagelijks en bijna in het openbaar op be-

16. Zie Mattheus 7:1, Romeinen 2:1.
17. Zie Romeinen 14:1-3.
18. Mattheus 17:23-24.
19. Zie Mattheus 12:1-14, 22.

trapt - en om maar niet te spreken over hun geheime en onvoorstelbare intriges, komen zij eindeloos aanzetten met een afgelegde pij, alsof het een halsmisdaad betreft. Wat is er onmenselijker dan iemand zijn rampspoed te verwij ten waarin andermans slechtheid hem stortte? Wie is er zo bot iemand die een trap kreeg van een muilezel, zijn kreupelheid aan te wrijven? Wie bespot een man die een oog verloor in de oorlog? Wie verwijt een epilepticus of leproos de ziekte waarmee de natuur hem voortbracht of iemand die door een schipbreuk zijn hele bezit verloor, zijn armoede? Echte mensen hebben eerder medelijden met die ongelukkigen, begunstigen hen en helpen hen zoveel ze kunnen; en hoe ernstiger de ramp, hoe meer ze hen helpen. Wat voor grotere ellende kan een jongeman met enig talent overkomen dan tot een dergelijke levensstaat te worden gedwongen. Als het dus al hoogst onmenselijk is iemand zijn ongeluk als een misdaad aan te wrijven, wat moet je dan wel zeggen van degene die het kwaad laakt dat hij zelf in zijn slechtheid heeft aangericht? Alsof een onbekwaam chirurg iemand uitscheldt voor eenoog die hij eerst van zijn andere oog beroofde. Of een piraat iemand verwijt een slaaf te zijn die hij zelf van zijn vrijheid heeft beroofd. Zegt men soms niet met het meeste recht dat het van grove onbeschaamdheid getuigt een ander te verwijten wat men hem zelf heeft aangedaan? Doen zij iets anders die met de laagste listen de eenvoudige jeugd bedriegen en daarna hun misdaad aan anderen verwijten?

Zie je hier niet de grootste onrechtvaardigheid verenigd met de grootste domheid en even zo grote onbeschaamdheid? Op hen rust al die schande, maar ze willen dat een ander zich schaamt. Want de schande ligt niet bij degene die in een kuil viel, maar bij hen die hem erin stortten. Hij legde zijn pij af, maar jullie dwongen hem die aan te trekken. Wie rekent het een gevangene aan dat hij vluchtte voor piraten? Zelfs de piraten niet, denk ik, en alle anderen zullen hem feliciteren. Iedereen is een piraat voor degene die hij met geweld van zijn vrijheid berooft. En, om wat minder afschuwelijke voorbeelden te geven: als een schoenmaker boos wordt op een klant die een zeer elegante, maar niet passende schoen weigert, zal zo iemand dan niet terecht opmerken: ‘Je beschuldigt jezelf, door mij zo'n schoen te passen. Ik zeg niet dat hij niet mooi is, maar wel dat hij mij vreselijk pijn doet.’ Want niets voorkomt dat een op zich uitstekende instelling voor deze of gene verderfelijk is.

Om af te ronden, mijn beste vriend, als ik je de zaak van mijn Floris duidelijk heb gemaakt, vraag ik je dringend ervoor te zorgen dat deze kwestie zo snel mogelijk en zoveel mogelijk naar mijn wens wordt afgehandeld. Maak je geen zorgen over de kosten, aanvaard mij als borg.

In de ruimte die aan het eind van deze brief leeg lijkt, heb ik aangegeven

wat misschien vereist wordt om het document te maken,[20.] maar ik schreef het in de code die ik je in mijn laatste brief stuurde en zelfs dan is hij pas leesbaar als je hem bij het vuur houdt. Ik verwacht met deze koerier, die veertien dagen in Rome zal blijven, een antwoord of in ieder geval met de volgende. Vaarwel.

Lambert Grunnius aan Erasmus van Rotterdam

Ik heb nooit met meer vreugde een zaak op mij genomen dan die welke je mij hebt opgedragen en nauwelijks ooit een zaak met meer genoegen afgehandeld. Niet zozeer de vriendschap, waar ik toch veel waarde aan hecht, zette mij daartoe aan als wel het rampzalige en onverdiende lot van Floris. Ik heb je brief van het begin tot het eind voorgelezen aan de paus en aan enige kardinalen en hooggeplaatste mannen die aanwezig waren. Zo uitzonderlijk als de Heilige Vader van jouw stijl genoot, zo onvoorstelbaar verontwaardigd werd hij over die kinderlokkers. Want hoe meer hij de ware vroomheid koestert, hoe meer hij van haat vervuld raakt jegens de mensen die de wereld vullen met armzalige of slechte monniken, niet zonder ernstige schade voor de christelijke godsdienst. ‘Christus,’ zo zei hij, ‘houdt van vroomheid die spontaan is, niet van een slavengevangenis.’ Hij beval het certificaat onmiddellijk af te handelen en zonder kosten. Ik heb niettemin aan de klerken en aan de notarissen drie dukaten gegeven om het zo snel mogelijk te krijgen. Je weet dat je dat hongerlijdende volkje, of je het wilt of niet, te vriend moet houden. De koerier via welke je hebt geschreven is van hier naar Napels vertrokken maar zei dat hij op zijn terugweg hierlangs zou komen. Ik weet niet wat er gebeurd is, maar hij is nog niet teruggekeerd. Deze echter heeft zich aangeboden op het geschikte moment, hij is betrouwbaarder dan de andere, als ik me niet vergis, en zal je het certificaat overhandigen met kopie en ondertekening van de paus. Ik ben een halve dukaat met hem overeengekomen en jij hoeft hem niet meer te geven. Vaarwel en doe de hartelijke groeten uit mijn naam aan Floris, die ik nu samen met jou deel.

20. Misschien aangaande Erasmus' onwettige geboorte?

448 *Van Johan Sixtinus aan Pieter Gillis*
[Londen] 12 augustus [1516]

Johan Sixtinus aan de zeergeleerde Pieter Gillis, gegroet

Hoewel ik niets nieuws heb om te schrijven, aangezien ik in mijn brief,[1.] die je door Pieter Eenoog gebracht is, duidelijk genoeg heb aangegeven wat mijn bedoeling is en daarna nog in een andere brief die ik recentelijk stuurde via een man van Mechelen, zodat ik eerder een brief van jou verwacht, wilde ik toch Erasmus, die ons beiden zeer dierbaar is, niet met lege handen naar jullie laten vertrekken. Ik herhaal bij deze het verzoek van mijn laatste brief om mij te laten weten of je hebt gedaan wat ik, vertrouwend op je vriendelijkheid, vroeg, of nog niet. Als de zaak nog niet is afgehandeld, zou ik graag willen dat onze vriend Erasmus een van de getuigen is. Als er hier iets is waarmee ik jou of andere vrienden van dienst kan zijn, dan zal ik dat altijd prompt en bereidwillig doen. Erasmus vindt het niet nodig dat ik naar jullie kom, tenzij ik nog iets anders van je nodig heb; ik heb dan ook nog geen besluit genomen of ik kom of niet. Vaarwel en aanvaard mijn hartelijke groeten.

12 augustus

449 *Van Henry Bullock*
Cambridge, 13 augustus [1516]

Bullock aan meester Erasmus, het unieke sieraad van onze tijd, gegroet

Je terugkeer naar Engeland, zeergeleerde leermeester,[1.] is voor al je vrienden in Cambridge een bijzonder welkome gebeurtenis, maar voor mij wel het meest, aangezien ik me in veel opzichten meer met jou verbonden voel dan alle anderen. Wat zou ik je dan ook graag in Cambridge ontmoeten om, aangezien ik je veelsoortige weldaden niet kan beantwoorden zoals ik zou wensen, je althans mijn goede wil - bijna het enige wat ik heb - te tonen, want ik verlang er hartstochtelijk naar je te zien en voortdurend bij je te zijn. Maar het lot verhindert me dat en ook vrouwe Fortuna die tot nu toe weinig toeschietelijk voor me is; anders zou ik je, waarheen je ook gaat, volgen. Hier legt men zich vol energie toe op de Griekse letteren en kijkt men verlangend uit naar je komst. Men is hier ook erg ingenomen met je uitgave van het Nieuwe Testament: grote goden, wat een elegant, scherpzinnig werk, heerlijk en onontbeerlijk voor iedereen met goede smaak.

1. Verzonden met brief 430 en niet bewaard gebleven. Het is niet bekend over welke zaken hier wordt gesproken.
1. Bullock had in 1511 colleges Grieks gevolgd bij Erasmus toen deze in Cambridge doceerde.

Maar genoeg daarover. Een jongeman hier heeft me door zijn onophoudelijk gesmeek ertoe gebracht hem bij jou aan te bevelen, een zekere Edmund Pollard,[2.] een aangenaam man en een van je grote bewonderaars. Hij is ervan overtuigd dat hij gelukkig zal zijn als jij hem opneemt in je huishouden. Als je me schrijft of je hem wilt hebben en hem, al is het maar in een paar woorden, laat weten dat ik hem aan jou heb aanbevolen - anders gelooft hij niet dat ik geschreven heb, want dat heb ik hem al zo vaak beloofd - dan bewijs je me, met je gebruikelijke vriendelijkheid, een grote gunst. Vaarwel, sieraad van onze eeuw.

Cambridge, 13 augustus

450 *Van John Watson*
[Cambridge, 13 augustus 1516]

John Watson aan de heer Erasmus, verreweg de grootste bijbelkenner, hartelijk gegroet

Op 11 augustus ontving ik de brief die je me op 5 juni schreef[1.] en geloof me, zeer geliefde leermeester Erasmus, hij deed me een enorm plezier, want ik begreep eruit dat je het goed maakt en dat je zowel de gunst van vorst Karel hebt verworven als gezag. Met je brief gaf je me een groot geschenk want, zowaar ik leef, twee of drie velletjes van de hand van Erasmus betekenen bijna evenveel voor me als de rijkste prebende. Je zegt nu lachend: ‘Maar goed dat je er “bijna” bij zegt.’ Ik beken eerlijk dat ik extra inkomsten niet helemaal veracht; ik ben er echter ook weer niet zo begerig naar dat ik ze stel boven de goede letteren en de omgang met geleerden, als er behoorlijk in mijn levensonderhoud voorzien is. Je brieven waren mij, zonder enige twijfel, zo welkom en dierbaar dat ik, als ik werkelijk rijk genoeg was om mijn wensen te vervullen, voor iedere brief een goudstuk zou geven.

Ik verbaas me er iedere dag meer over dat jij, met het voortschrijden der jaren, steeds groter wordt en je dagelijks vertoont in een nieuwe en rijkere gedaante. In Italië spreekt iedereen vol lof over je, vooral geleerden van naam.[2.] Het is ongelooflijk hoe enthousiast men overal je *De copia* en ook je *Lof der zotheid* verwelkomde als de hoogste wijsheid. Ik kwam veel mensen tegen die op mij de indruk maakten dat zij in eigen ogen geleerder leken

2. Het is niet bekend om wie het gaat.
1. Deze brief is verloren gegaan.
2. Watson had een jaar eerder een reis gemaakt door Italië.

alleen omdat zij jou kenden; om diezelfde reden had men ook meer achting voor mij. Raffaele Regio in Venetië geeft nog steeds college over Quintilianus, met salaris en onkostenvergoeding van de stadsschatkist. Hij is zeker geleerd en redelijk welsprekend, maar staat ver beneden de andere professor[3.] die, ook ten laste van de schatkist, Grieks doceert. Ik ben zijn naam even kwijt, maar hij kent jou goed en overlaadt je met lofprijzingen. Met de arts Ambrogio,[4.] die je uitvoerig hebt aangehaald in je adagium 'tweemaal door...'[5.] sprak ik bijna dagelijks in de drogisterij onder het uithangbord met het Koraal en hij had, vanwege jou, een hoge achting voor mij. Zo ook Pietro Alcionio, in mijn ogen een welsprekend man, en vele anderen. De schoonvader van Aldo,[6.] de drukker, onder het bord met het Anker, sprak heel dikwijls over je en beloofde zijn huis en gastvrijheid, als je ooit hierheen zou willen komen. Je faam verspreidt zich naar alle kanten van de christelijke wereld en alle geleerden prijzen je eenstemmig en eensgezind als de geleerdste en bekwaamste in de beide talen.

Maar terwijl iedereen de rijkdommen van je veelzijdige geleerdheid of van je zeldzame welsprekendheid roemt, sta ik over niets zo verstomd als over de bescheidenheid waarmee jij, terwijl je volgens de algemene opvatting de top bent, je zo klein maakt voor iedereen. De eruditie waarin jij zoveel genoegen stelt, maakt andere geleerden dikwijls arrogant, isoleert hen en scheidt hen af van de gewone mensen, met wie zij niet omgaan. Jij echter praat gemakkelijk met iedereen en gaat met iedereen goed om, zodat je ook voor iedereen nuttig bent. Daarom lijkt het wel of, waar je ook bent, op allerlei plaatsen in de christenwereld aanwezig bent en daarom zul je ook voor het nageslacht blijven leven door je ongelooflijke roem en je uitstekende werken. Het Nieuwe Testament dat je hebt verbeterd en je aantekeningen daarbij stellen ons Christus wonderbaarlijk duidelijk voor ogen en maken je verdienstelijk voor alle geleerden. God zal je, met het eeuwige leven, het honderdvoudige teruggeven. Naar mijn mening had je, als leraar van het christendom, niets beters kunnen doen. Enige dagen geleden stuitte ik op kleine Cato[7.] die je met wat commentaartjes hebt verduidelijkt. Je zult niet geloven hoezeer ik daarvan heb genoten en hoezeer ik die zoete en rijpe vrucht in een zo bescheiden jasje bewonderde. Ik smeek je een index van al je werken te voegen bij een of ander boek van je. Want zoals ik het bestaan van dit boekje niet kende, vrees ik dat er nog andere zijn waarvan ik geen weet

3. Marcus Musurus.
4. Ambrogio Leoni.
5. *Adagia I*, 2, 63.
6. Andrea Torresani.
7. Zie brief 298.

heb. Wij zullen hier Hieronymus met open armen en de beste wensen ontvangen en je altijd dankbaar blijven als zijn vereerder en tekstbezorger.

Ik mag Peter Falck de Zwitser, die wij in Engeland de bijnaam ‘de Grote’ hebben gegeven, erg graag. Hij was een grote steun voor de pelgrims en een vrolijk metgezel. Hij had op de boot een verbazend slimme aap met een lange staart die ons met haar gebaren en gebabbel, geschreeuw en gespring en allerlei trucjes dagelijks een sardonisch gelach ontlokte. Met zijn belangstelling voor nieuwigheden, nieuwe ambachten en machines, droeg hij dikwijls een pistool aan zijn gordel, noteerde nauwkeurig de ligging en namen van vestingen en plaatsen, schetste met uit menie vervaardigde inkt een pelgrimsboek vol en beroemde zich erop, toen hij over jou sprak, dat jij hem een brief had gestuurd. Ik vraag je, als je hem ooit schrijft, hem mijn groeten over te brengen.

Ik feliciteer je met je terugkeer hier, of liever, ik feliciteer ons dat we je terug hebben; niemand is meer verheugd dan ik. Ik wou dat ik nog eens de gelegenheid kreeg een gesprek met je te voeren. Ik meen dat, als jij je hart bij mij zult uitstorten en ik het mijne bij jou, jij niet Thraso zou nadoen, zoals je altijd zegt, en ik niet Gnatho, als ik iets tot jouw lof zou zeggen, want zoiets kan zich niet voordoen tussen echte vrienden en het zou eerder een misdaad zijn iets voor elkaar te verbergen. Ik verlang er hevig naar je te bezoeken. Als je tot Sint-Michael blijft waar je bent, zal ik je, met Gods hulp, komen opzoeken; of als je tussentijds zin hebt hierheen te komen, wat ik het liefste zou willen, dan zou je komst niemand meer plezier doen dan mij. We zullen de feestdagen vrolijk doorbrengen. Alles wat ik heb wat je tot nut of genoegen kan zijn, zal van jou zijn. Vaarwel.

451 *Aan Andrea Ammonio*
[Londen, ca. 14 augustus 1516]

Erasmus van Rotterdam aan Ammonio, gegroet

Ik bid dat de jachtpartijen bij jullie voor jou even gunstig zijn uitgevallen als zij voor mij ongunstig waren. Ten eerste verhinderden ze me de koning[1] te ontmoeten en vervolgens hielden ze me, vanwege het vertrek van de kardinaal,[2] enige dagen op. Bovendien probeerde ik Urswick's gunst te verwerven door hem het Nieuwe Testament te sturen en vroeg hem het beloofde paard. Toen ik hem die maandag[3] ging bezoeken, had hij een gemakkelijk ex-

1. Hendrik VIII.
2. Thomas Wolsey.
3. 11 augustus.

cuus door te gaan jagen; hij zal pas over een week terugkeren. Zo is die tonijn aan mijn net ontsnapt. En als klap op de vuurpijl ontneemt de jacht mij nu het genoegen om jou te zien en daarom doe ik maar per brief af wat ik je persoonlijk had willen zeggen. Open alsjeblieft de brief die ik heb opgesteld voor de paus, geschreven door mijn bediende, maar in mijn ogen niet netjes genoeg. Als je denkt dat dat onze zaak kan bevorderen, laat hem dan opnieuw en wat zorgvuldiger kopiëren en bewijs me, na alles wat je voor me gedaan hebt, ook nog eens deze dienst. Ik leg mijn redding in jouw handen. Ik dring niet al te veel aan, want ik heb het volste vertrouwen in je. Ik beloof je ook geen gouden bergen want, als ik kan, wil ik je liever metterdaad bedanken dan in woorden. Ik heb in ieder geval goede hoop op succes van onze actie, niet alleen omdat een man die mij zeer dierbaar is, zich er voor inzet, maar omdat dat Ammonio is, die mij altijd zoveel geluk heeft gebracht. Vaarwel.

Twee dingen hadden me enige dagen in Engeland kunnen vasthouden: de hoop op het paard van Urswick, dat hij ongetwijfeld van plan was te geven, en jouw gezelschap. Maar ik heb al meer dan genoeg van Engeland en ik voel dat ik voor de vrouw van More een bejaarde gast ben die een beetje gaat stinken. Ik hoop dat mij spoedig een gelukkig bericht van jou bereikt. Nogmaals vaarwel.

452 *Aan Andrea Ammonio*
Rochester, 17 augustus [1516]

Erasmus van Rotterdam aan Ammonio, gegroet

De bisschop van Rochester[1] dreef mij door zijn dringende verzoeken ertoe nog tien dagen te blijven, maar ik heb al meer dan tien keer spijt van die toezegging. Ook nu moet ik de waarheid van het Griekse spreekwoord erkennen: beloof en betreur het.[2] Ondertussen zal ik hem van een Latijn in een Griek veranderen; dat is de gedaanteverwisseling die ik op me heb genomen. Ik probeerde Urswick met het Nieuwe Testament te verleiden me, als tegenprestatie, een nieuw paard te sturen; het oude paard is gesneuveld door te veel te drinken, een gebruikelijke plaag in Vlaanderen. Maar terwijl Urswick aan het jagen was, was mijn jacht tevergeefs. Daarom heb ik mijn bediende[3]

1. John Fisher.
2. Zie *Adagia I*, 6, 97.
3. John Smith.

naar jullie teruggestuurd, en ook om jou te spreken. Als je daarom misschien nog wat invalt, laat het me dan weten, want ik vertrek niet van hier voor het einde van de week. Voordat ik wegging heb ik je via More nog een brief[4.] gestuurd en bij hem een kopie van de slecht geschreven brief aan Leo[5.] achtergelaten. Bij alle muzen, mijn Ammonio, betoon je wat je altijd al bent, een goede vriend en ik zal me dat altijd herinneren en je eeuwig dankbaar zijn. Vaarwel.

Rochester, 17 augustus

Geloof me, mijn dierbare Ammonio, dat ik je nog dankbaarder zal zijn als je snelheid betracht bij de weldaad die je me bewijst. Hoe vlugger we die wolk vol zorgen verdrijven, hoe veiliger we zijn als er iets misgaat. Nogmaals, vaarwel.

453 *Van Andrea Ammonio*
Westminster, [ca. 19 augustus 1516]

Andrea Ammonio aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Je leek me zo'n haast te hebben de zee over te steken dat ik het niet waagde je te vragen nog twee dagen bij me te blijven. Maar ik zie dat je af en toe iets moet wagen, ook al zijn we niet allemaal een Rochester en ook al zijn er heel weinig mensen zoals hij die het gezelschap van Erasmus waard zijn. Je belofte zal je ongetwijfeld geen onheil brengen. Wie kan het verbazen dat de jacht jou slecht bekomen is, want je bent niet bepaald gewend aan al dat gespring. Je zult wel zeggen dat je dat in winst zou omzetten. Het is me wel een nieuw soort gedaanteverwisseling: die van boeken in paarden. Maar nu ik zie dat je een paard nodig hebt, geef ik je er een, een mooi wit paard - je weet hoeveel die ooit waard waren -, afkomstig uit het verste deel van Ierland. Aanvaard het zoals het is, het zal je nooit in rekening gebracht worden.

Ik heb de brief die je bij More had achtergelaten, ontvangen. Ik denk dat de eerste brief aan Leo[1.] volstaat. Wat jouw zaak betreft, alles gaat zoals wij het hadden afgesproken. Ik ben het helemaal eens met je verhaal; en over wie ervoor zorgt, zou ik me geen enkele zorg maken: ik zal er over waken alsof mijn eigen hoofd op het spel staat. Maar je moet niet verwachten dat het allemaal snel zal gaan. De wegen zijn vol gevaren voor de koeriers en de soldaten

4. Brief 451.
5. Brief 446.
1. Ofwel de eerste versie van brief 446, ofwel brief 446 zelf.

schrikken velen af. Wees er echter van overtuigd zijn dat ik, je trouwste aanhanger, niets over het hoofd zal zien. Vaarwel en beveel me eerbiedig aan bij Rochester.[2.]

Westminster, [25 juni 1513][3.]

454 *Van Philipp Melanchthon*
Tübingen, 20 augustus 1516

Dit gedicht, in het Grieks, is het eerste contact tussen Melanchthon en Erasmus. Philipp Melanchthon was een achterneef van Johann Reuchlin, die de Griekse vorm van zijn naam (Schwarzerd) bedacht en hem aanmoedigde in zijn studie. Melanchthon studeerde in Heidelberg en Tübingen en zou in 1518 hoogleraar Grieks worden te Wittenberg. In de Reformatie zou hij een belangrijke rol innemen.

Philipp Melanchthon op Erasmus, de grootste van alle mensen, gegroet

Overtuiging - een schrandere en betoverende godin -
verzocht eens de almachtige Zeus
om de vaten waarin de nectar wordt gemengd,
waarin zij de ambrosia naar het vriendenfeest
van haar gasten op de Parnassus bracht.
'Overtuiging, kindlief' zo sprak Zeus met vriendelijk gelaat,
'je gasten zijn ook mij, als god van de gastvrijheid, dierbaar.
Neem deze gave en aanvaard in dank de hoorn
van Amalthea,[1.] gevuld
met geurende erasmiaanse bloemen waaruit de bergnimfen
rivieren van ambrosia, zeeën van nectar halen.
Laat deze honingdauw de liefste drank zijn
van zoetgevooisde Muzen en van de mooie Cupido's
en van Verlangen en van de Gratiën.
Mogen de lelies in de hoorn des overvloeds van Erasmus
lang bloeien als guirlanden voor de goden.'

2. John Fisher.
3. Deze datum is fout, aangezien de brief een antwoord behelst op brief 452.
1. Geit die Jupiter als kind zoogde; een van haar hoorns werd door Jupiter onsterfelijk gemaakt als de hoorn van overvloed; zie *Adagia I*, 6, 2.

Overtuiging liet Zeus' woorden gaan door de menigte
van de Parnassus, waar de sympathieke kring
van goden die zich blij vermaakten
de hoorn die overliep van Erasmus' bloemen hanteerden.

Tübingen, 20 augustus 1516

455 *Aan Andrea Ammonio*
Rochester, 22 augustus [1516]

Erasmus aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Mijn John[1] zou zeker een pak slaag hebben gekregen als zijn goedmoedige patroon More hem niet net op tijd te hulp gesneld was; zodra hij hoorde dat ik in Rochester vastzat, kwam hij opdraven om Erasmus opnieuw te zien, omdat hij blijkbaar bang is hem voorlopig niet terug te zien. Hij was het die mijn bediende ertoe bracht het paard dat jij me zo spontaan aanbood, mee te nemen. Ik zie dat ik met jou niet voorzichtig genoeg kan zijn; je grijpt iedere gelegenheid aan om mij wat te geven. Ik was van plan, zelfs tegen het advies van More in, het geschenk terug te sturen, en alleen de vrees dat je zou denken dat het paard me niet beviel of dat ik niet graag iets aan Ammonio schuldig zou zijn, hield me tegen, hoewel ik aan niemand anders zo graag iets verschuldigd ben als aan jou, net zoals ik van niemand meer houd. Ik mag sterven, mijn dierbare Ammonio, als ik jouw verheven karakter en je echte vriendschap niet hoger acht en meer bemin dan alle drukte om een pauselijke gunst, en ik kan me niet al te ongelukkig voelen zolang dergelijke vrienden in goede gezondheid bewaard blijven. Het paard, met zijn opvallende witte vacht, bevalt me prima, temeer omdat het me doet denken aan de blankheid van je ziel. Ik had liever enkele anderen willen plunderen, zoals de zeer eerwaarde York,[2] of Colet of Urswick, maar zij kijken wel uit. Alhoewel, Urswick belooft mij een prachtig paard en ik twijfel er niet aan dat hij het zal geven, en dat niet in de verre toekomst, maar in oktober. Vaarwel, mijn zeergeleerde en vrijgevige Ammonio. Ik zal vanuit Brabant aan York en aan Larke schrijven.

Rochester, 22 augustus [1514]

1. John Smith. Hij had het paard aangenomen dat Ammonio voor Erasmus had bestemd.
2. Thomas Wolsey.

456 *Aan Henry Bullock*
Rochester, [22] augustus 1516

Het middendeel van deze brief lijkt erg veel op de apologie die het Nieuwe Testament in de uitgave van 1516 voorafgaat. Sommige passages stemmen woordelijk overeen.

Erasmus van Rotterdam aan de beroemde theoloog Henry Bullock, gegroet

Uit je brief begrijp ik dat de mijne, die ik bij More had achtergelaten, je nog niet heeft bereikt. Die oude genegenheid van je, mijn dierbare Bullock, herken en verwelkom ik met dankbaarheid. Ik wens dat het ons ooit nog eens gegeven is terug te keren naar onze vroegere omgang en onze zo opgewekte gemeenschappelijke studies. Ik zal de winter in Leuven doorbrengen; jij moet ondertussen besluiten wat je het beste lijkt. Ik ben erg blij dat in jouw omgeving het Nieuwe Testament, dat ik met zoveel inspanning heb hersteld, door de beste mensen, ja eigenlijk door iedereen met gezond verstand zoals je schrijft, gewaardeerd wordt. Een paar zeer geloofwaardige mensen vertelden me echter dat er bij jullie een college van theologen is - allemaal scherpslijpers - die in een plechtig besluit waarschuwden dat niemand dit boek per paard of per schip, per wagen of per drager, binnen de muren van hun college mag brengen. Ik vraag je, mijn zeergeleerde Bullock, moet je daar nu om lachen of huilen? Wat zijn al die lieden misvormd door hun studie! Hoe keren hun onoprechtheid en woede zich tegen henzelf en met hoeveel wantrouwen bekijken ze wat hun leven kan vergemakkelijken. Wat zijn dat voor naargeestige mensen die geïrriteerd raken door diensten die zelfs wilde dieren mild stemmen, en zo onbarmhartig dat alles wat men ter verdediging aanvoert hen niet kan vermurwen? Ja - en dat is nog het onbeschaamdste -, die een boek veroordelen en verscheuren dat zij zelfs niet gelezen hebben en, als zij het al lezen, niet zullen begrijpen. Zij hebben alleen maar tussen alle glazen door of in oploopjes op de markt gehoord dat er een nieuw werk verschenen is dat probeert de ogen van de kraaien - de theologen - uit te steken. En onmiddellijk overladen zij én de schrijver, die ten koste van zoveel nachtrust probeerde de studies te bevorderen, én het boek, waarvan zij profijt zouden kunnen trekken, met louter verwensingen. Is dat de ware filosofie, de ware theologie? De filosofie zou door en door verrot zijn als zij de mensen zo maakt, onbeduidend en krachteloos als zij dergelijke mensen niet kan veranderen.

Zij weerleggen en corrigeren niet wat zij verkeerd achten in mijn geschriften, maar veroordelen louter het feit dat ik ze geschreven heb. Zij beweren dat men iets dergelijks slechts mag proberen met toestemming van een algemeen concilie. Kan het nog onrechtvaardiger? Zelf verzieken zij elke dag opnieuw de heilige geschriften die, alleen dank zij hun onwetendheid en onbeschaamdheid, op het concilie worden gebruikt; en dan zou ik, in overeenstemming met de mening van de kerkvaders, niet mogen herstellen wat bedorven is als er niet eerst een concilie van de hele christenheid bij elkaar geroepen wordt? Zij willen dat het lot van een man die een fout verwijdert erger is dan van degene die er een aanbrengt, en dat degene die zich verdienstelijk maakt door zijn harde arbeid erger gestraft wordt dan hij die door zijn domheid schade berokkent!

Maar ik zou willen dat zij mij hier een antwoord op geven: is de uitgave waar zij zo bij zweren,[1.] vertaald op gezag van het generaal concilie of is die eerst verschenen en pas achteraf goedgekeurd door de kerkvaders? Eerst geschreven, daarna goedgekeurd, denk ik. Hetzelfde kan gebeuren met mijn tekst, wat ik overigens niet nastreef noch eis. Trouwens, zelfs dat geloof ik niet echt. Het lijkt mij eerder dat zo'n uitgave zich een plaats verwerft in de praktijk en in verloop van de tijd aan gezag wint. Overigens, als een uitgave was bekrachtigd en overgeleverd door een algemeen concilie, dan zou iedereen zich daaraan hebben gehouden. Nu echter citeert Ambrosius zus, Augustinus zo, Hilarius en Hieronymus weer anders. Zelfs de kopieën van onze eigen tijd stemmen niet met elkaar overeen.

En als zij leven in de veronderstelling dat het onmiddellijk gedaan zou zijn met de christelijke godsdienst als er ook maar enige variatie is, dan stonden we al bloot aan dat gevaar, zelfs als we zouden slapen. ‘Maar,’ zeggen zij, ‘deze uitgave is in gebruik bij de synodes van de Vaders.’ ‘De oudere synodes of de moderne?’ Of waarom zou de praktijk van de oude concilies minder goed zijn dan van de nieuwe? Vooral bij een onderwerp als dit. Hoewel moet worden aangetoond dat wat geciteerd wordt in de akten van het concilie, afwijkt van mijn verbeterde uitgave. Wat te doen met het gegeven dat de akten van de meeste concilies in het Grieks zijn gepubliceerd? En verder is het heel goed mogelijk dat iemand teksten, die door hen in een andere vorm zijn geciteerd, aanpaste aan de door ons gebruikte versie, wat wij dagelijks zien gebeuren in de commentaren van Hieronymus en Ambrosius. Rond twintig jaar geleden drukte men in Parijs boeken van martelaren en getijdenboeken volgens de ritus van de kerk van Trier. Maar toen de ambachtsman die slechts een oppervlakkige kennis had van de literatuur, merkte dat sommige passages niet klopten, verbeterde hij die allemaal naar onze uitgave.[2.]

1. De Vulgaat.
2. De Vulgaat.

Dit bekende hij zelf aan mij in de veronderstelling dat hij iets fantastisch deed.

Ik vind het niet zo vreemd als ook een generaal concilie iets over het hoofd ziet, vooral als het geen betrekking heeft op ons zielenheil. Het is voldoende dat men niet kan laken wat in een concilie behandeld wordt. Ten slotte, hoe komt het toch dat wij zenuwachtiger worden bij een andere versie van de heilige boeken dan bij een andere interpretatie? In beide gevallen is het risico op zijn minst gelijk. Toch zien we vertalers voortdurend niet alleen verschillende, maar ook tegenstrijdige dingen zeggen.

Of laten zij me deze moeilijkheid eens uitleggen, als zij dat kunnen. Vinden zij het geoorloofd iets in de Heilige Schrift te veranderen of niet? Als het geoorloofd is, waarom onderzoeken zij dan niet of een wijziging terecht is? Als het niet geoorloofd is, wat doen zij dan met die passages met zulke evidente fouten dat het onmogelijk is daaraan voorbij te gaan of die te verdoezelen? Willen zij misschien liever de priester nadoen die zijn 'mumpsimus', dat hij twintig jaar had gebezigd, niet wilde veranderen toen iemand hem erop wees dat het 'sumpsimus' moest zijn. Vol verontwaardiging roepen ze: 'O hemel, o aarde, deze man verbetert de evangelies!' Hoeveel juister zou het zijn tegen een tekstbederver te roepen: 'O heiligschennis, deze man verpest het evangelie!' Ik bezorgde geen nieuwe editie maar herstelde, voor zover mijn krachten reikten, de oude versie en wel zo dat ik hun nieuwe niet ondermijnde. Zij die voor deze nieuwe versie strijden als voor hun huis en haard, hebben iets wat zij zo graag willen hebben; zij verliezen er niets in en krijgen er iets waardevols bij. De tekst waar zij van houden, kunnen zij voortaan zonder fouten lezen en beter begrijpen.

Stel dat ik de heilige geschriften had verklaard via een parafrase waarbij de inhoud volstrekt hetzelfde bleef, maar waardoor men ze vlotter kon lezen en gemakkelijker begrijpen? Zouden ze me dan ook aanklagen? Juvencus oogstte zelfs lof omdat hij de evangelies had durven overzetten in verzen.[3.] Wie daagt de uitmuntende theoloog Gillis van Delft voor het gerecht omdat hij bijna de hele Schrift in verzen omzette?[4.] Dagelijks zingt men in de kerken de psalmen volgens de oude uitgave: toch bestaat er niet alleen een verbeterde versie van Hieronymus maar ook een nieuwe vertaling van hem naar de Hebreeuwse tekst. De oude versie gebruikt men in de koren, de

3. Juvencus, *Evangeliorum libri.*
4. Gillis van Delft maakte een versbewerking van de zeven boetepsalmen, *Psalmi poenitentiales metrice compilati* (Parijs, late 15e eeuw), en van de Brief aan de Romeinen en vijf andere psalmen, *Epistola divi Pauli ad Romanos decantata... Quinque psalmi Davidici decantati* (Parijs, 1507).

andere gebruikt men op de universiteiten en in huis. Ze staan elkaar niet in de weg. En onlangs heeft Felice da Prato een heel nieuwe uitgave van de psalmen verzorgd die sterk afwijkt van alle vorige versies.[5] Wie heeft daar ooit een drama over gemaakt? Mijn vriend, Jacques Lefèvre d'Etaples, deed lang geleden voor Paulus wat ik deed voor het hele Nieuwe Testament.[6] Waarom raken nu ineens sommige mensen geïrriteerd alsof het om iets nieuws gaat? Willen ze alle anderen toestaan wat ze alleen mij ontzeggen? En d'Etaples durfde heel wat meer dan ik. Hij stelde zijn versie tegenover de oude en dat nog wel in Parijs, de koningin van alle universiteiten; ik noem me slechts een corrector en verbeter en verklaar alleen een aantal passages. Ik zeg dit niet om Lefèvre in opspraak te brengen bij het grote publiek - de man is trouwens zo beroemd dat hij daar ver boven staat -, maar om duidelijk te maken hoe oneerlijk sommige mensen zijn om mij te belasteren alsof ik opeens iets nieuws doe, terwijl velen al hetzelfde gedaan hebben zonder dat men ze belastert. Deden Argyropoulos, Leonardo Aretino en Theodoro Gaza de aanhangers van Aristoteles tekort toen zij een nieuwe uitgave van zijn werk verzorgden? Moet men hun vertaling soms doodzwijgen en verbieden omdat vroegere professoren van de aristotelische filosofie bepaalde dingen niet hadden begrepen? Weerhoudt deze reden Guillaume Cop ervan de boeken van Galenus en Hippocrates te vertalen, uit vrees dat de wereld zal zien dat vroegere artsen veel passages verkeerd weergaven?

Iemand zal zeggen: 'In de profane wetenschappen is het nuttig, maar in de theologie is het heel gevaarlijk als iedereen dat maar overal gaat doen.' Op de eerste plaats: ik verander niet overal, de grootste hoeveelheid tekst blijft ongewijzigd; er is slechts discussie over een aantal passages. Verder vind ik het niet juist dat men mij, zeker voor wat dit werk betreft, gelijkstelt met 'iedereen'. Ik toon aan dat Hilarius, Augustinus, Thomas op sommige plaatsen in de fout zijn gegaan. Ik doe dat zoals het behoort, met eerbied en zonder enige schimpscheut. Als zij nog in leven waren, zouden ze me, hoe gering ik ook ben, dankbaar zijn dat ik hen op hun fouten heb gewezen. Het waren grote mensen, maar toch mensen. Laat mijn tegenstanders aantonen dat zij het bij het rechte eind hadden en mijn beweringen weerleggen met argumenten, niet met scheldwoorden en ik zal hen er dankbaar voor zijn. Laten degenen die elk woord van Lyra als een orakel beschouwen hem verdedigen in de passages waarin ik met hem van mening verschil. Want het is onbegonnen werk, denk ik, in Hugo[7] te gaan kritiseren. Ik heb maar bij wei-

5. Felice da Prato, *Psalterium ex hebraico latine redditum* (Venetië, 1516).
6. Jacques Lefèvre d'Etaples, *Epistola ad Romanos...* (Parijs, 1512). Parallel aan de Vulgaattekst drukte Lefèvre zijn eigen parafrase van de Brieven af, gemaakt op basis van de Griekse tekst.
7. Hugo van Saint-Cher.

nig, maar buitengewoon idiote passages aantekeningen gemaakt om de lezers die dit soort schrijvers met veel vertrouwen, maar onkritisch lezen, enige behoedzaamheid bij te brengen.

Maar laten degenen die dit soort mensen zo hoog in het vaandel hebben staan, hun lievelingsschrijvers verdedigen en aantonen dat ik raaskal terwijl zij het doel bereiken. Maar nee hoor, zij vinden het beneden hun waardigheid af te dalen tot die pietluttigheden van de grammatici. Want zo duiden zij degenen aan die zich bekwamen in de schone letteren, want zij vinden het woord 'grammaticus' het ergst denkbare scheldwoord. Alsof het een theoloog tot eer strekt niets van grammatica af te weten. Kennis van de grammatica alleen maakt iemand nog niet tot een theoloog, maar onkunde op dat gebied maakt het iemand nog veel minder. Deskundigheid op dat gebied leidt in ieder geval tot kennis van de theologie, onkunde staat die kennis in de weg. Men kan niet ontkennen dat Hieronymus, Ambrosius, Augustinus, op wier gezag de theologie vooral steunt, afkomstig zijn uit de rijen der grammatici. Want in die tijd werd Aristoteles nog niet geaccepteerd op de scholen van de theologen en de filosofie die nu overal op de universiteiten wordt onderwezen, was nog niet geboren. Trouwens, een bescheiden mens laat zich graag raden door wie dan ook. 'Ook al is hij blind die je de weg toont, luister toch naar hem,' zegt Horatius.[8.]

Welnu, degenen die in deze zaak niet een beroep doen op het gezonde verstand maar op het gezag, zullen niet veel omissies bij mij aantreffen. Het staat immers vast dat er op dit laatste Concilie van Lateranen[9.] in voorzien is dat een boek kan worden uitgegeven als het door de plaatselijke bisschop, of door degene aan wie hij zijn macht heeft gedelegeerd, is goedgekeurd. Mijn werk is geschreven en uitgegeven met het getuigenis en de toestemming van de plaatselijke bisschop,[10.] en niet zo maar een bisschop maar een die, afgezien van zijn eerbiedwaardige leeftijd en verdienstelijke voorouders, opvalt door zijn onberispelijke leefwijze en zijn zeldzame geleerdheid. Hij heeft mijn werk niet alleen goedgekeurd, hij heeft me van alles aangeboden als ik mijn leven met hem zou willen slijten. En bij mijn vertrek heeft deze onvergelijkelijke man mij met zoveel vriendendiensten, zoveel prachtige geschenken bedacht, dat ik me schaam dat allemaal te vertellen. En of dit nog niet genoeg was, heeft hij me met een spontaan geschreven brief aan de aartsbisschop van Canterbury[11.] op zeer eervolle wijze aanbevolen en hem uit mijn

8. Horatius, *Epistulae I*, 17, 3/4.
9. Het vijfde Lateraans concilie (1512-1517).
10. Christoph von Utenheim.
11. William Warham.

naam dank betuigd. Als mijn werk niet door een concilie is goedgekeurd, dan in elk geval wel conform een decreet van een concilie. De man is zo groot dat hij als symbool kan gelden voor vele anderen en zijn goedkeuring heeft des te meer gewicht omdat deze niet werd afgesmeekt of vergolden met dienstbetoon, maar omdat hij die mij, toen ik al zowat de aftocht blies, uit eigen beweging schonk.

En mocht het gezag van één man niet genoeg zijn: twee professoren in de theologie, en nog wel de meest vooraanstaande, hebben het oordeel van de bisschop onderschreven. De ene is Ludwig Baer, een man van wie vaststaat dat hij rijk voorzien is van deugd en geleerdheid en vooral op het strijdtoneel van de theologie zo getraind dat hij in Parijs de eerste plaats verdiende onder degenen die bekroond werden met de doctorstitel. Mijn werk viel bij hem zo slecht in de smaak dat hij mij aanbood heel zijn - aanzienlijke - fortuin met mij te delen en van de twee prebendes die hij bezat, schonk hij er mij spontaan één. Daarnaast is er Wolfgang Faber Capito, die vanwege zijn grote kennis van de theologie is opgenomen in het kapittel van Bazel, waar hij de officiële prediker is. Afgezien van zijn deskundigheid op veel andere gebieden, bezit deze man een opmerkelijke kennis van de drie talen, Latijn, Grieks en Hebreeuws en is hij zo integer en vroom van zeden, dat ik nooit een volmaakter iemand heb gezien. Dit zijn de mannen op wier gezag het boek werd gepubliceerd en op hun oordeel kan de bisschop volledig vertrouwen in alle belangrijke kwesties, mocht hij zijn eigen oordeel niet vertrouwen.

Ook heeft echter geen enkele andere theoloog ons werk veroordeeld. Sommigen van hen betreurden het alleen dat zij in hun jeugd geen Grieks geleerd hebben en dat voor hen het werk te laat is verschenen. Ik zou kunnen vertellen wat de eerbiedwaardige prior van het kartuizerklooster bij Freiburg, Gregor Reisch, wiens mening bij de Duitsers het gewicht heeft van een orakel, wat de uitmuntende theoloog Jakob Wimpfeling over mijn uitgave zei; ik zou talloze brieven kunnen tonen van beroemde mannen waarin zij mij danken omdat zij door mijn werk en voornamelijk door wat ik uitgaf bij het Nieuwe Testament, beter en geleerder zijn geworden, als ik niet bang was dat ik met al die verhalen iemand aanleiding geef te denken dat ik meer ijdelheid toon dan eerbied voor de waarheid. En toch, allen die met mij in Duitsland zijn omgegaan en alle mensen in Engeland aan wie mijn zaken even bekend zijn als aan mijzelf, weten hoe spaarzaam ik over die dingen spreek en met hoeveel tegenzin: in de eerste plaats omdat ik een afschuw heb van opschepperij en verder omdat ik niet wens ook maar één van mijn vrienden in opspraak te brengen. Want om van de anderen maar te zwijgen, mijn beste Bullock, je weet zelf wat voor een vroom, deugdzaam en

geleerd man de bisschop van Rochester,[12.] de kanselier van jouw universiteit, is.

En schamen die onbeduidende lieden zich dan niet de boeken die een zo groot man waardeert en leest, met schimpscheuten te overstelpen? Ja, schamen die waardeloze mensen zich niet op eigen gezag te geselen wat de opperpriester zelf goedkeurt? Want als hij mijn werken niet goedkeurde, had hij nooit geschreven het als een groot geschenk te beschouwen als ik alle vruchten van mijn studies aan hem zou willen opdragen.[13.] Hij die een beloning in het vooruitzicht stelt, doet meer dan goedkeuren. Ik had hem in een brief[14.] laten zien waar ik mee bezig was, om te weten of hij het op prijs zou stellen als ik het werk aan hem opdroeg. Hij heeft mijn éne brief onmiddellijk beloond met twee brieven;[15.] in de eerste beantwoordt hij vol genegenheid op eervolle en geleerde wijze de mijne; in de tweede beveelt hij mij en mijn werken aan bij de doorluchtige koning van Engeland. Hoe zorgvuldig en uitvoerig hij dat doet, kun je zelf vaststellen, want ik stuur je een kopie van de beide brieven, samen met deze brief. Beide kardinalen, Grimani en San Giorgio,[16.] hebben mij geantwoord, maar Andrea Ammonio, het grootste sieraad van Engeland, stuurde deze brieven naar Richard Pace die in naam van de koning een gezantschap leidt bij de Zwitsers en bij Maximiliaan, om ze mij te overhandigen wanneer ik weer in Bazel was. Tot nu toe heb ik ze echter nog niet ontvangen. Vorige winter stuurde ik het eerste deel aan Leo, aan wie het is opgedragen. Als het hem is overhandigd, twijfel ik er niet aan dat hij mijn nachtelijke arbeid royaal zal belonen.

Wat verlangen die mensen nog meer van me? Ik ben niet als eerste en niet lichtzinnig aan dit werk begonnen. Ik heb het besluit van het concilie gevolgd. Zo niet iedereen mijn werk goedkeurt, de meest vooraanstaanden doen het wel. Als er iets in zou staan wat strijdig is met de godsdienst, zou het niet in de smaak vallen bij de godsvruchtige mensen; als het niet geleerd was, zouden de geleerden het verwerpen. Maar juist zij, die zich onderscheiden door een opmerkelijk heilig leven en een ongemene eruditie, ontvangen mijn werken met genegenheid. Als het iemand om de juiste leer gaat: mijn werk wordt door de grootste geleerden gewaardeerd; als het om oprechtheid gaat: het wordt door de meest oprechte mensen verwelkomd; als het om het gezag gaat: het wordt aanvaard door de bisschoppen, aartsbisschoppen, en door de paus zelf. Niets van dat alles echter zou mij tot steun zijn als

12. John Fisher.
13. Brief 338.
14. Brief 335.
15. Brieven 338 en 339.
16. Raffaele Riario.

men zou ontdekken dat ik de gunst van allen en iedereen heb gezocht. Alles wat hier gegeven wordt, wordt aan de zaak zelf gegeven, niet aan de man.

Dat alles kan niet bewerken dat die mensen al het slechte dat zij ooit hebben geleerd, willen afleren. Zijn zij soms bang dat hun scholen leeglopen als jonge mensen zich daartoe voelen aangetrokken? Waarom gaan zij dan niet liever eens bij zichzelf te rade? Bijna dertig jaar geleden werd er in de school van Cambridge niets anders onderwezen dan Alexander,[17.] de *Kleine logica*,[18.] zoals men het noemde, en de oude dictaten van Aristoteles met de quaestiones van Scotus. Met het verstrijken van de tijd zijn daar de schone letteren bijgekomen, de kennis van de wiskunde, een nieuwe of althans vernieuwde Aristoteles, de kennis van de Griekse literatuur, zo vele schrijvers van wie die mensen in hun ivoren torens, als even zovele Iarcassen,[19.] vroeger zelfs de namen niet kenden. Wat was, vraag ik, het effect op jullie universiteit? Wel, die bloeit nu zó dat hij kan wedijveren met de voornaamste universiteiten van deze tijd en docenten heeft bij wie de vroegere theologen schimmen lijken, geen echte theologen. De oudere theologen die oprecht van geest zijn, ontkennen dit niet. Zij zijn blij met het geluk van anderen en betreuren hun eigen lot. Kunnen de anderen het soms niet verkroppen dat voortaan meer mensen de evangelies en de brieven van de apostelen met meer aandacht lezen? Vinden zij die studies waaraan men eigenlijk al zijn tijd hoort te besteden misschien zonde van de tijd en willen zij hun leven blijven verknoeien met de futiele aardigheden van hun quaestiones?

Daarom althans spijt het me niet zo hard gewerkt te hebben. Het is algemeen bekend dat voordien sommige theologen zo weinig vertrouwd waren met de heilige geschriften dat ze zelfs de *Sentenzen*[20.] nog nooit hadden doorgebladerd en nooit aan iets anders waren toegekomen dan hun haarkloverijen. Is het dan niet nuttig dergelijke mensen terug te roepen tot de ware bronnen? Wat mij betreft, mijn beste Bullock, ik zou willen dat de zeker niet geringe arbeid, die ik op me genomen heb om iedereen van dienst te zijn, voor ieder vrucht draagt. De hoogste beloning verwacht ik van Christus zelf, voor zover ik die verdien. En als niet iedereen mijn werk toejuicht, troost ik me ondertussen met de gedachte dat bijna overal de voortreffelijkste men-

17. Alexander van Villa Dei.
18. *Parva logicalia.* Verscheidene middeleeuwse boeken over logica droegen die naam.
19. Iarcas was het hoofd van de Brahmanen in India, naar wie Hieronymus, *Epistulae LIII*, 1, 4 verwijst als ‘gezeten op zijn gouden troon’.
20. Petrus Lombardus, *Sententiae*, het handboek voor theologische studie aan middeleeuwse universiteiten.

sen het wel toejuichen. En ik hoop dat wat nu in de smaak valt bij de besten, spoedig zeer velen zal bevallen. Nieuwheid levert voor anderen dank op; maar de nieuwheid van dit werk bracht afkeer voort. Daarna zal, denk ik, het tegenovergestelde gebeuren. De tijd zal hun populariteit aantasten, maar mij misschien gunstig gezind zijn. In ieder geval voorspel ik dat het nageslacht mijn werken, wat ook hun betekenis is, oprechter zal beoordelen. Ook al heb ik over mijn tijd niet te klagen. Hij geeft mij meer, ik zeg niet dan ik vraag, maar dan ik verdien of kan waarmaken. En hoewel de mensen zo verschillend en zo kieskeurig zijn in hun oordeel, vooral op het gebied der letteren, heeft nog niemand mijn geschriften, ook niet die, die weliswaar vroom maar weinig geleerd zijn als je het vergelijkt met de boeken van anderen, belasterd, behalve een paar lieden die óf zo negatief zijn dat zij nooit ergens een goed woord voor over hebben behalve voor wat zij zelf doen, óf zo dom dat zij niets begrijpen, óf zo lui dat zij niet lezen wat zij kritiseren, óf zo weinig ontwikkeld dat zij nergens een oordeel over hebben, óf zo begerig en hongerend naar roem dat zij zich roem verwerven door het werk van anderen te kritiseren. En dan zijn er nog diegenen die in het openbaar veroordelen en verwerpen wat zij binnenshuis met instemming lezen. Misschien is het uit schaamte dat zij verbergen wat zij van een ander hebben geleerd, maar dan wel een ondankbare en bekrompen schaamte. Het is wel ver beneden alle fatsoen om de reputatie van mensen wier arbeid je thuis tot steun is, in het openbaar te schaden. Maar ook dat moet de strijder voor Christus slikken.

Ik ben het helemaal eens met je voornemen om te gaan preken voor het volk. Als je daarin slaagt, feliciteer ik je, vooral omdat je Christus zuiver predikt en op geen menselijke spitsvondigheden prat gaat en ze ten toon spreidt. Wat je opmerking betreft over die jongen, daarover kan ik kort zijn: ik heb meer dan voldoende hulp en denk er niet aan om me met meer bedienden te belasten. Groet namens mij de vrienden die ik steeds in mijn hart meedraag: doctor Fawne, de zeergeleerde John Bryan, de allervriendelijkste John Vaughan, de gedienstige Humphrey[21.] en mijn oude gastheer, de boekverkoper Garrett; want Watson, hoor ik, is afwezig. Vaarwel, zeergeleerde Bullock.

Rochester, in het huis van de bisschop [31] augustus 1516.[22.]

21. Humphrey Walkden.
22. De datum is fout, aangezien brief 457 op 27 augustus uit Calais is geschreven.

457 *Aan Johann Reuchlin*
Calais, 27 augustus [1516]

Erasmus nam omstreeks 24 augustus afscheid van John Fisher en zette zijn reis naar de Lage Landen voort. Hij ging naar het huis van zijn oude vriend Pieter Gillis, in Antwerpen, en daarna naar Leuven. Eind 1516 en de eerste helft van 1517 bracht hij afwisselend door in Antwerpen, Brussel en Gent, met het huis van Gillis als thuisbasis. Het lijkt erop dat hij erover dacht zich in de Nederlanden te vestigen.

Erasmus aan zijn vriend Reuchlin, gegroet

Het is mij onmogelijk in woorden uit te drukken hoe toegewijd de bisschop van Rochester,[1] die grote hogepriester van de letteren en vroomheid, jou is en hoe hij jou vereert en in die mate dat hij, die vroeger Erasmus zo hoogachtte, hem nu bijna veracht uit bewondering voor Reuchlin. Dat vervult me niet met afgunst, integendeel, ik verheug me daar erg over en spoor zoveel ik kan het rennende paard aan. Hij schrijft me geen brief waarin hij niet in de meest eervolle termen over je spreekt - en hij schrijft er toch vele. Hij was van plan om zijn bisschoppelijk gewaad, dat wil zeggen de linnen toga die de bisschoppen in Engeland altijd, behalve op jacht, dragen, af te leggen en de zee over te steken en dat vooral om met jou te kunnen spreken. Zo dorst deze man ernaar je te ontmoeten en door jou onderwezen te worden. Hij heeft mij zelfs, toen ik me al naar het schip haastte, tien dagen bij zich gehouden om samen met mij over te steken. Er gebeurde echter iets dat hem van besluit deed veranderen, maar al stelde hij de zaak uit, zijn plan blijft onveranderd. Vlak voor mijn vertrek vroeg hij me dringend waarmee hij jou een genoegen kon doen. Ik antwoordde dat je fortuin niet van dien aard was dat je om geld verlegen zat, maar dat, als hij je een ring of een mantel of iets dergelijks zou sturen, of iets wat hij kon koesteren als herinnering aan de gever, dat zeer welkom zou zijn. Hij antwoordde dat het hem niets kon schelen wat het kostte, als het jou maar zou bevallen. Ik prees zijn instelling en veronderstel dat hij binnenkort naar je toe zal komen. Schrijf me ondertussen wat je het liefst wilt hebben; hij zal niet op de prijs kijken. Ik merkte dat hij heel graag die pennen van de Nijl zou willen hebben, waarvan je me er drie hebt gegeven. Als je er nog een paar hebt, zul je hem met niets anders een groter genoegen kunnen doen. Aarzel niet hem - en ook Colet

1. John Fisher.

- dikwijls met een brief te bedenken. Ze hebben allebei een heel hoge dunk van jou en beiden verdienen op hun beurt, ook al zou je niets tastbaars van hen hebben te verwachten, je genegenheid vanwege hun uitstekende karakters en hun verknochtheid aan jou. Op het ogenblik genieten zij een zeer groot aanzien bij hun landgenoten. Colet staat de koning zelfs zeer na en wordt toegelaten tot de 'Privy Council' zo vaak als hij maar wil.

Paus Leo heeft de brief die jij in druk hebt gelezen,[2.] met zorg beantwoord; en met evenveel liefde als zorg. Hij voegde er een tweede breve[3.] bij waarin hij me aanbeval bij de koning van Engeland en deed dit spontaan en niet in gewone bewoordingen. Hij voegde er letterlijk aan toe dat hij dit uit eigen wil deed en dat noch ik, noch iemand anders hem gevraagd had dat te doen. Beide kardinalen[4.] hebben geantwoord. Maar die brieven zijn naar Duitsland gestuurd en naar Richard Pace, een buitengewoon geleerd man die nu als onderhandelaar bij de Zwitsers is. Ook de brieven van de paus heb ik pas gekregen toen ik in Engeland terug was. Had ik ze op tijd ontvangen, dan had ik misschien mijn *Hieronymus* aan Leo opgedragen. Amper terug in Brabant gaf de zeer illustere koning Karel me een zeer eervolle en zeer rijke prebende.[5.]

Ik ben naar Engeland teruggekeerd om mijn mecenassen en oude vrienden te groeten. Ik heb ze met nog meer genegenheid voor me aangetroffen dan waarmee ik ze had achtergelaten. De aartsbisschop[6.] had altijd al een grote genegenheid voor me, maar zijn oude interesse voor me is nu zo toegenomen dat men bijna zou denken dat hij me voordien niet goed gezind was. Hij heeft me van alles aangeboden; geld heb ik geweigerd. Toen ik vertrok gaf hij mij een paard en een zeer fraai bewerkte met goud ingelegde beker met deksel. Bovendien beloofde hij me zoveel geld als ik maar wilde in depot te geven bij de bankiers. Het Nieuwe Testament leverde me overal veel nieuwe vrienden op, hoewel sommigen luid protesteerden, vooral in het begin. Zij deden dat echter in mijn afwezigheid en het waren meestal mensen die mijn werk niet lezen en het niet zullen begrijpen als ze het wel doen.

Schrijf me dikwijls, zeergeleerde Reuchlin. Alles wat je naar Antwerpen stuurt aan Pieter Gillis, de stadsklerk, zal mij zeker bereiken. Vaarwel, sieraad van ons Germanië.

Als je de jonge Philipp[7.] met een aanbevelingsbrief naar Rochester stuurt, zal men hem, geloof me, zeer vriendelijk behandelen en hij zal er fortuin

2. Brief 335.
3. Brief 339.
4. Domenico Grimani en Raffaele Riario.
5. Die van Kortrijk.
6. William Warham.
7. Philipp Melanchthon.

kunnen maken. Hij zal nooit een betere gelegenheid krijgen om tijd te maken voor de schone letteren. Misschien dorst hij naar Italië. Maar op het ogenblik heeft Engeland zijn eigen Italië en, als ik me niet vergis, iets prestigieuzers dan Italië. Nogmaals, vaarwel.

Calais, 27 augustus

458 *Van Reinier Snoy*
Gouda, 1 september [1516]

Reinier van Gouda, arts, aan de heer Erasmus, gegroet

Gegroet, mijn Erasmus, moet ik zeggen de geleerdste van alle mensen of de meest welsprekende? Je hebt immers Venus en Athene, de schoonheid van stijl en de universele wijsheid zo met elkaar verzoend, dat iedereen jou terecht de prijs der welsprekendheid toekent. Ik wil met dit briefje even storen; je moet me dat met je gebruikelijke goedheid maar vergeven. Ik ben onder de leeglopers de enige die, ik weet niet door welk lot, in mijn schaarse vrije tijd en voor zover mijn andere bezigheden het toestaan, is begonnen aan een geschiedenis van Holland, en heb ze ondergebracht in 15 boeken.[1] Maar in mijn eigen huis wonend ben ik me ervan bewust hoe weinig gereedschap ik heb voor woordkeus en welsprekendheid; ik ken mijn onkunde en daarom stop ik nu en berg het boek - naar de raad van Horatius[2] - negen jaar op, wat naar mijn mening mijn faam alleen maar ten goede kan komen. Enkele fragmenten van onze vriend Willem Hermans, zo verknipt en fragmentarisch dat Oedipus zelf er niet uit zou komen, inspireerden me om dit nogal moeizame werk op me te nemen. Over Batavië schreef hij bijna niets. Het eerste boek van mijn geschiedenis geeft een beschrijving van Batavië, het tweede handelt over de oorsprong en de eerste bewoners ervan; het derde boek beschrijft de oorlog van de Bataven tegen de Romeinen, het vierde gaat van de overtocht van de Friezen naar Engeland - vanwaar Willibrord afkomstig is - tot aan de graven; het vijfde boek begint met de graven.

Ik schrijf je dit, zeer welsprekende man, zonder enige verder bedoeling en ik vraag je het welwillend op te vatten. Ik heb altijd de humanistische studies beoefend en van kindsbeen af voelde ik me met hart en ziel aangetrok-

1. *De rebus batavicis libri XIII*, waarin de geschiedenis van Holland wordt behandeld tot 1519. Het werk werd pas in 1620 in Frankfurt uitgegeven.
2. Horatius, *Ars poetica* 388.

ken tot de geleerde welsprekendheid. Ik had meer willen schrijven toen de haast van de bode mij dwong te stoppen. Ik zou graag willen dat jij althans terugschrijft, want dat zou ik als een groot geschenk beschouwen. Vaarwel en mijn beste wensen.

Vanuit Gouda, 1 september

459 *Van Wolfgang Faber Capito*
[Bazel], 2 september 1516

Wolfgang Faber aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Met mij gaat het goed, verheven Erasmus, voor zover men dat kan zeggen als men de pijn voelt van de afwezigheid van de pijnlijk gemiste Erasmus. Zonder jou is er niets aardigs, nergens iets vrolijks voor de liefhebbers van de schone letteren en zeker niet voor hen die genoten van je kostelijke gezelschap en je gesprekken zoet als honing. Maar je afwezigheid doet vooral mij het meeste pijn, omdat allerlei beslommeringen en mijn slechte gezondheid het mij onmogelijk maakten de vruchten van je aanwezigheid te plukken. En nu ik weer op krachten ben gekomen en een rustige tijd voor me zie, wordt de hoop op jouw terugkeer me ontnomen door het lot en door de gunst en de gulheid van vorsten en magnaten die, hoe overvloedig ook, nauwelijks beantwoordt aan je eindeloze verdiensten en daaraan nooit adequaat zal beantwoorden, tenzij wij aannemen dat het een billijke compensatie is ons Bazel teleurgesteld te zien in zijn verwachtingen. Maar ik heb nog zoveel krediet bij Erasmus dat hij mij, kinderlijk en onbeduidend als ik ben, een brief waardig acht,[1] terwijl hij het toch erg druk heeft met het wegsturen en op afstand houden van mensen die zijn vriendschap ambiëren; aangezien hij zich immers niet bij Jan en alleman kan aansluiten, koos hij één vorst en zijn geboortegrond. Zo beroof je ons van je gezelschap, zeer geliefde Erasmus, maar laat het zijn in jouw belang en laat je vertrek van ons je eer en rijkdom brengen. Wij, je nederige vrienden zullen, wat onze eigen positie betreft, ons verlies niet al te zwaar opnemen, als jouw geluk het compenseert.

Vervolgens schrijf je - en dat is niet misplaatst - dat ik lang gezond moet blijven in het belang van het herstel van de ware vroomheid en geleerdheid. Want zo staan de zaken: het welzijn van de vrome letteren hangt af van mij, ik maak me echt nuttig voor de literatuur. Vind me nu niet verwaand; ik bevorder zowel de letteren als de vroomheid en dat in overvloedige mate,

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

daar ik ons volk uitnodig tot een overvloedige lezing van Erasmus. Ik spoor aan, stimuleer voortdurend dat men zich overal met Erasmus bezighoudt, dat men dag en nacht zijn geschriften doorbladert, en ik krijg van vele wat meer begaafde mensen gedaan dat zij alleen maar Erasmus bestuderen, die oceaan boordevol universele geleerdheid en kampioen van de ware letteren. Met dit erasmiaanse doel voor ogen zal ik binnen een paar dagen college geven over de brief van Paulus aan de Romeinen en ik zie al een volle zaal voor me met mensen die spontaan en vol begeerte zijn gekomen vanwege de reputatie van de zeer beroemde Erasmus. Verder zorgde ik ervoor dat men in de basisklas de jongste scholieren onderricht in Erasmus, dat zij thuis bij hun ouders alleen over Erasmus praten en hém alleen met hun stamelende tong noemen, prijzen en verheerlijken. En verder roep ik de ernstige theologen op met jou te wedijveren - openlijk aanvoerend dat ik als het ware het toonbeeld van het leven in jou geplaatst heb - in de hoop bij al diegenen in wie liefde voor fatsoen en geleerdheid huist, te brengen tot eenzelfde scherpzinnigheid als die van jou, die menselijkheid, die bezonnen minzaamheid, dat heldere inzicht, dat karakter, die omgang. Jij bent het meest voortreffelijk, het meest volmaakte product van onze tijd, en zelfs van de vroegere tijden, in waarlijk alle opzichten een beproefd voorbeeld en doel van onze studies. Daarmee niet tevreden probeer ik hetzelfde programma op andere scholen in te voeren. Vind je niet dat ik, zo doende, nuttig bezig ben? Maar het duidelijk zichtbare resultaat komt niet zozeer van mij, een ondeugdelijke ambachtsman, als wel van jou, Erasmus, de grote kunstenaar en het sieraad van de hele wereld.

Verder ben ik blij dat je een nieuwe uitgave van het Nieuwe Testament voorbereidt en ik verheug me daarover in naam van het onwetende publiek. Ze denken namelijk dat de fouten die je in een al te haastige arbeid niet hebt verbeterd aan jouw correctie te wijten zijn of merken onmiddellijk smalend op, wanneer je aantekeningen verschillen tonen, dat je geheugen je in de steek laat en dat je, wat je ginds hebt verbeterd, hier weer laat verdwijnen en dat je zo een onzekere koers vaart. De titelpagina belooft, zeggen zij, een correctie door Erasmus, gebaseerd op de Griekse en oudste Latijnse exemplaren? Maar de aantekeningen kunnen niet van dezelfde man zijn! Hoe sterk verschillen de nieuwe versie en de aantekeningen van een en dezelfde persoon! Die betweters blijven je met deze onzin om de oren slaan. Daarom raad ik je aan - want jij met je onvergelijkelijke geleerdheid aanvaardt nederige raadgevers - dat je aan minstens twee helpers de taak opdraagt om de Griekse aantekeningen zorgvuldig te vergelijken met de Latijnse passages. Ik zou dat ook wensen voor de brieven van Paulus. Ze zeggen namelijk dikwijls dat je ook in je aantekeningen bij Paulus veel duidelijker bent dan in je

vertaling en men telt stuk voor stuk de moeilijke woorden, waarvan je zegt dat je ze hebt verklaard. Die verheldering van de tekst blijkt niet uit in je vertaling, ook al is die niet slechter of ongelukkiger dan de versie van de aantekeningen. Een middelmatige geest verwacht nu eenmaal overeenstemming tussen de tekst en de verklaringen en jaloezie bekritiseert ook de kleinste verschillen. Je zult door toedoen van je helpers tegenstrijdigheden of in ieder geval ondeugdelijke vertalingen die afwijken van de vertaling van de Vulgaat traceren en ze tegelijkertijd met elkaar in overeenstemming brengen en ervoor zorgen dat jouw boreling zijn vader en je beschermer de paus waardig is door met onderzoekende tong deze telkens weer af te likken. Dan verzeker ik je dat zelfs de scherpste criticus niets meer te wensen over zal hebben. Want met gulle hand zul je commentaren leveren op Paulus. Overigens zou de zorgvuldige lezer kunnen vragen dat je de moeilijkheden wat uitvoeriger, zoals jij dat kunt, aan de orde stelt. Hij heeft al lang en door jouw toedoen een afkeer van Lyra, Hugo van Saint-Cher en al dergelijke commentaren en verlangt van jouw boeken een rijkere vrucht.

En omdat ik nu toch zo onnozel bezig ben je raad te geven, zal ik het er maar op wagen die onnozelheid nog verder uit te dragen. Daarom bezweer ik je om niet al te heftig of te duidelijk te spreken over het bijgeloof onder de christenen betreffende het voedsel, het aantal voorgeschreven gebeden en al die zaken die het geloof of goedgelovigheid van onze tijd heeft opgenomen in de dagelijkse praktijk. Je hebt tot nu toe uitstekend Pericles nagevolgd door voor de waarheid en tegen onze hoogmoed te spreken, en je hebt dit even streng als consequent gedaan. En wij, en zelfs degenen die erg pijnlijk getroffen zijn door jouw welsprekendheid, vinden je nog steeds, zoals je bent, een geestig en gematigd mens. Dat is de kunst, dat is het gezag, dat is de bijna goddelijke majesteit van je welsprekendheid. Zelfs de mensen die zich eraan stoten of die zich gekwetst voelen, kunnen daar geen weerstand aan bieden. Maar pas op: je geeft degenen die een hekel aan je hebben wel een handvat en zeker als je niet eenduidig bent zul je daar last van krijgen wanneer zich een gelegenheid voor hen voordoet. Daarom bid en smeek ik je, mijn Erasmus, voorzichtig te zijn en je terug te trekken achter de verdedigingswerken waarachter je je vroeger al verschanste, d.w.z. dat je de overvloedige stroom van je welsprekendheid wat moet indammen met je bescheidenheid, zodat wij die, op haar eigen terrein, kunnen bewonderen met stilzwijgende instemming. Je weet, Erasmus, wat voor zeden en wat voor geest de valse leer en het drijven van de godsdienst ons heeft gebracht. Over boetedoening, over de sacramenten, over allerlei bijgelovige regeltjes van de monniken, over de dwaze verafgoding van de heiligen door het volk, over de geringe verdrijving van de ketters uit instructies van de Schrift die bij elkaar

zijn geharkt, moet je geen woord meer zeggen, tenzij in zeer bedekte termen. Wanneer het virus van de afgunst zich eenmaal toegang heeft verschaft, dringt het diep binnen; zij verspreidt met haar gebruikelijke onbetrouwbaarheid de kwestie onder het volk en zal het geloof en de ijver voor het fatsoenlijke maken tot een harde smart van de mens die erdoor getroffen wordt. Men zal de vrome Erasmus als een openlijke vijand van Christus laten vallen, hem verwensen en veroordelen. Want het kan je niet ontgaan, beste Erasmus, hoe graag degenen die met hun minne kunsten jouw glans moeilijk kunnen verdragen, jouw oprechtheid in twijfel willen trekken. Daarom zou ik willen dat je de dingen die je zo duidelijk over boetedoening schreef, had gematigd en verzacht met de kleuren van je kunst; die verdedigen wij des te ijveriger naarmate onze bescherming tegen de tirannie veiliger is. Als jij die niet helemaal kunt waarborgen, zorg er dan ten minste voor dat je het gevaar niet vergroot. Over dergelijke zaken verschaf ik in jouw plaats velen genoegdoening, door spitsvondige trucjes te ontzenuwen en in jouw geest met hen tot een vergelijk te komen en daardoor de toorn van velen, die hoog opgelaaid is, te blussen. Ik verwerf het vertrouwen van veel mensen, niet zozeer door mijn verstand en mijn geleerdheid als wel door de goede indruk die ik maak met mijn levenswijze en mijn godsdienstigheid. Daarmee strijd ik voor het herstel van de liefde voor de vroomheid en voor de verdediging van Erasmus. Zie hier mijn kinderlijk kletsen, maar wanneer een ouder luistert schaamt het kind zich niet voor zijn gestotter.

Ten slotte dank ik je voor je vriendelijke en vriendschappelijke brief waarmee ik sommige domoren en mensen die niets van de muzen afweten, tot zwijgen kan brengen als zij jouw welgezindheid jegens mij ontkennen. Als jij me niet, vanuit je bijzondere goedheid, in diezelfde brief om raad had gevraagd, zouden zij - ik zou bijna zeggen die hansworsten - helemaal niet begrijpen wat je mij, onnozele, in je vriendelijkheid, allemaal hebt geschonken en beweren dat het allemaal door vrees of door armoede gedaan is. Ik wil derhalve liever dat zij je vriendelijkheid loochenen dan dat hun luiheid onheilspellend of vernederend over jou denkt. Niemand zal derhalve de prachtige brief zien, behalve misschien Beatus Rhenanus, een man met een gezond verstand en een oprecht vriend van Erasmus. Achterdochtige mensen maken het volgende vermoeden. Aangezien het Nieuwe Testament geen theoloog met name noemt, zelfs mij niet, die toch voortdurend met je omging toen je met dat grote werk bezig was, zou er tussen ons vijandigheid zijn ontstaan; alsof het het hoogste van je werk was de theologen en mij met valse lof te gedenken en alsof ik die zeer vruchtbare plicht op me had genomen meer om een grote naam te krijgen dan om van je vriendelijkheid, deugden en welsprekendheid te genieten. Zij willen per se niet geloven dat jij mij,

die het niet verdiende, iets goeds wilde geven vanuit de vriendelijkheid van je karakter en dat ik me verzette omdat ik het gegrijns vreesde van degenen die mijn onwetendheid kenden. Ik wil ook nu niet dat zij denken dat zoveel is toegestaan als waarnaar ik streefde.

Je hebt, Erasmus, mijn talentje tot leven gewekt en ik heb alles wat ik zal zijn, aan jou te danken; daarom vraag en smeek ik je, je jou toegenegen Wolfgang met nog een brief te bedenken. Ik geef de stof aan, zodat er geen gebrek is aan een onderwerp. Als wij de Schrift in haar viervoudige betekenis verklaren, vatten wij er niet zelden zelfs niet één en maken wij misbruik van de woorden terwijl wij de geest van de profeten dikwijls niet vatten, om gewoontes te verzinnen of om de kerk ten toon te stellen of voor andere dergelijke dingen en beweren wij met grote stelligheid dat dit uit het hart van de Schrift afkomstig is; alsof de Heilige Geest de profeten vooral daartoe heeft geïnspireerd en nooit naar iets anders heeft omgekeken. Als de waarheid dat weerspreekt of wij worden beschuldigd van een fout, vluchten wij naar onze burcht, de veelheid van de betekenissen, en beweren wij dat het niet om de letterlijke betekenis gaat maar om de anagogische, tropologische, allegorische, en verliezen zo de waarheid door te jagen met strikken. Ik ken wel het gebruik van de Schrift, ik weet hoe zij de zoetheid van de waarheid wikkelt in metaforen en allegorieën, ik weet hoe zij de raadsels niet vlucht, ja van elders uitnodigt, aandraagt en in haar boezem als het ware verzamelt alsof zij moeite doet om de waarheid nog dieper te verbergen. Naar mijn mening moeten we met behulp van een andere draad de terugweg uit dit labyrint afleggen. Laat er eerst een scherp oordeel zijn, toegerust met een overvloed van hulpmiddelen geput uit de lectuur van goede auteurs. Laat er daarna een rijke kennis van de heilige zaken zijn en een gelukkige hand bij het behandelen en die vrijheid die niet vreest eerlijk te bekennen als iets de onderzoeker ontgaat. De natuur volgt spontaan ook de zeden bij het berispen van de ondeugden en het in beweging brengen van de vroomheid. Laat het zo zijn, maar dit is niet de rol van de exegeet, maar van de overreder. Laten wij dus één betekenis napluizen met de beste vorm van onderzoek.

Maar over deze zaak wens ik je mening. Schrijf me terug; in één moeite door zul je mijn dubbele dank verwerven: met jou als onderwijzer leer ik wat ik op welke manier in de Heilige Schrift moet behandelen en heb ik tegelijk een bewijs waarmee ik de beschimpers van onze vriendschap kan overtuigen: het bewijs dus van een vriendenbrief. Ik verschaf me mijn bagage aan Latijn voornamelijk uit jouw werken, hopelijk een mooi en rijk Latijn! Ik zal ooit het Hebreeuwse woordenboek uitgeven[2.] en meer van die onbenullig-

2. Dit heeft Capito nooit gedaan. Wel publiceerde hij een Hebreeuws leerboek, *Hebraicarum institutionum libri duo* (Bazel, 1518).

heden. Armoede onderdrukt mijn streven. Ik weet dat alle ijver, verstoken van die rijkdom, niets voortbrengt op een zo droge bodem. Als ik beschikte over een rijkdom en elegantie van woorden zou ik erop vertrouwen in het Hebreeuws te presteren wat zelfs de grootste geleerde van de joden niet gemakkelijk zou kunnen. Ik bezweer je, laat mijn alleronnozelste onnozelheid geen last en verplichting voor je zijn, want door mijn brief meteen te lezen zul je je afkeer inslikken. En maak dat Beatus Rhenanus beseft dat ik tot jouw familie behoor. 2 september 1516

Ik word Wolfgang Faber (werkman) genoemd door het volk, een barbaars woord dat niets van doen heeft met mijn allerminst werkman-genie. Ik zou willen dat jij de hardheid in de aanhef van je brieven voor Wolfgang verzacht en gaarne word ik genoemd zoals jij het schrijft, hetzij Wolfgang Faber, hetzij iets anders. Onze bisschop[3.] spreekt heel vaak over jou, steeds ongeduldig zijn verlangen naar Erasmus uitdrukkend. Je hebt ik weet niet wat voor een geur van humaniteit en van volmaakte literatuur bij ons achtergelaten, waarmee je de burgemeesters, de edelen, de prelaten en het gewone volk aan je bindt. Vaarwel.

460 *Van Beatus Rhenanus*
Bazel, 3 september 1516

Beatus Rhenanus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Hoe jammer ik het ook vind dat je niet kunt vertrekken uit je land, ik ben wel erg blij dat de kanselier van Vlaanderen[1.] het goede met je voorheeft, want de prachtige prebende[2.] die hij je onlangs heeft geschonken is een overtuigend bewijs van zijn welwillendheid. Om eerlijk te zijn, hoe rijk en prachtig dat beneficie ook is, het is, als je al je talenten en je diepgravende geleerdheid, die de laatste duizend jaar door niemand is overtroffen, zorgvuldig afweegt, nog ver beneden je verdiensten. Die verdiensten zou men immers moeten belonen met de grootste eerbewijzen en zoals je de vorst bent onder de geletterden, zo zou je boven alle anderen moeten uitsteken door een hoger ambt, met een fortuin dat beantwoordt aan je verdiensten; dat zal gebeuren wanneer wij horen dat je tot bisschop benoemd bent.

3. Christoph von Utenheim.
1. Jean Le Sauvage.
2. Die van Kortrijk.

De breven, waarover je schrijft, zijn door de een of andere vergissing na je vertrek hier bezorgd, maar ik denk dat Froben ze naar jou heeft gestuurd. Baer is nu in Thann, een plaatsje hier in de buurt. Christoph, de bisschop van Bazel, heeft zoveel achting voor je dat het niet in woorden is uit te drukken. Wat mij betreft, na mijn terugkeer hier uit mijn vaderstad, heb ik niet bij Froben gewoond. Thomas Grey heeft mij niet een brief, maar echt een boekje gestuurd vanuit Parijs. Hij excuseert Lefèvre, die zich niet goed voelt. Groet John Smith, die uitstekende jongeman. Vaarwel.

Bazel, 3 september 1516

461 *Van Thomas More*
Londen, 3 september [1516]

More aan Erasmus, gegroet

Ik stuur je mijn *Nergensland*,[1] dat nergens goed geschreven is; het voorwoord schreef ik aan mijn vriend Pieter Gillis. Ik weet uit ervaring dat ik je niet hoef aan te sporen om er goed voor te zorgen. Ik heb je brief doorgegeven aan de ambassadeur van Venetië[2] die, naar het lijkt, zeer welwillend was het Nieuwe Testament te aanvaarden, maar Carmeliano onderschepte het. Hij is de theologie helemaal toegewijd en heeft van bijna iedereen die over allerlei onnozele vraagstukjes schrijft het werk gelezen en kent hen meer gezag toe dan zelfs Van Dorp doet. Wij hadden een formele ontmoeting waarbij wij elkaar kietelden met zorgvuldig uitgewerkte lofredes en uitvoerige complimentjes. Maar serieus, ik mag de man heel graag; hij lijkt mij heel fatsoenlijk, met veel inzicht in de menselijke verhoudingen en nu al intensief bezig met de kennis van de theologie. Bovendien, en dat waardeer ik nog het meeste in hem, is hij een groot bewonderaar van jou.

Ik hoor nog niets over de zaken van de aartsbisschop van Canterbury.[3] Colet heeft nog geen gesprek met hem gehad over jouw aangelegenheden, wel met de aartsbisschop van York.[4] Hij zegt dat hij die aantrof met zoveel genegenheid voor jou en zo uitbundig in zijn loftuitingen dat het niets te wensen overliet behalve dat hij ooit die prachtige woorden in daden moet omzetten. Ik verwacht dat hij dat snel en ruimhartig zal doen.

1. *Nusquama*, de oorspronkelijke naam voor More's *Utopia.*
2. Sebastiano Giustiniani. Deze brief is niet bewaard gebleven.
3. William Warham.
4. Thomas Wolsey.

Mijn John[5.] zal het geld dat je bij mij hebt gestald, op Sint-Michaelsdag[6.] aan Gillis geven, want vóór dat feest zal hij niet naar Antwerpen gaan. Als je te zijner tijd mijn epigrammen[7.] uitgeeft, denk er dan nog eens over na of je die tegen Brie niet moet weglaten, want er zitten nogal wat bittere opmerkingen in. Alhoewel, men kan zien dat ik door hem was geprovoceerd met zijn smaad tegen mijn vaderland. Maar toch, zoals ik al zei, denk er nog eens over na en eigenlijk over alles waarvan je denkt dat het aanstoot kan geven. En als er verder nog onnozele bij zijn, doe daar dan mee wat je het beste voor me lijkt. Quintilianus[8.] zei van Seneca dat men zou willen dat de man schreef met zijn eigen hersens, maar met andermans smaak; ik ben zo'n schrijver die niet alleen met andermans smaak, maar ook met andermans hersens moet schrijven. Vaarwel en doe Tunstall en Busleiden mijn hartelijke groeten. In haast, Londen, 3 september

462 *Aan Wilhelm Nesen*
Antwerpen, 5 september 1516

Deze brief werd geschreven om te worden opgenomen in Frobens heruitgave van de De copia van april 1517.

Erasmus van Rotterdam aan Wilhelm Nesen van Nastätten, gegroet

Of je het nu doet uit kritisch vermogen, mijn beste Nesen, of uit een zekere genegenheid voor mij, in ieder geval geef je me een hogere dunk van mijn commentaartjes over de rijkdom van stijl - die ik voordien niet in alle opzichten Erasmuswaardig vond - door ze zozeer te prijzen, ze helemaal van buiten te leren, ze voor te lezen aan je leerlingen, dat zij meer aan jou toebehoren door het lange gebruik dan aan mij, al ben ik de vader. Ik heb ze dus, zoals je wilde, nagekeken tijdens het varen,[1.] zodat die tijd niet helemaal

5. Waarschijnlijk John More, de broer van Thomas.
6. 29 september.
7. Deze werden opgenomen in Frobens heruitgave van de *Utopia* van maart 1518.
8. *Institutiones oratoriae X*, 1, 130.
1. Ofwel in mei, toen Erasmus de Rijn afvoer, ofwel tijdens zijn reis van Calais naar Antwerpen, die misschien gedeeltelijk per schip gemaakt werd.

verloren ging voor mijn studies. Het is nu aan jou ervoor te zorgen dat zij in de wat grotere letters van Froben zo accuraat en elegant mogelijk opnieuw voor het publiek verschijnen; laten zij in ieder geval daardoor in de smaak vallen bij de lezer, als zij zich te weinig aanbevelen door hun eruditie. Vaarwel, dierbare Nesen.

Antwerpen, 5 september 1516

463 *Van Henricus Glareanus*
Bazel, 5 september 1516

Dit is een antwoord op Erasmus' brief 440, waarin hij Glareanus uitnodigde om met zijn school naar de Nederlanden te verhuizen.

Glareanus aan de heer Erasmus, gegroet

Als jij van iemand houdt, mijn dierbare Erasmus, omdat hij van jou houdt, dan moet jij wel erg veel van mij houden, want niemand is mij, dat kun je veilig aannemen, dierbaarder dan jij; en och, kon je eens in mijn hart kijken, zoals je me zo vaak van buiten hebt bekeken! Je zou dan, echt, een tweede Alcibiades zien, ja, iemand die Alcibiades verre overtreft, en wel zo ver als de liefde van Glareanus Alcibiades' liefde voor Socrates overtreft of zover mijn schuld aan jou die van Alcibiades aan Socrates te boven gaat. Het was geweldig je gedrag te leren van Socrates en je leven beter in te richten naar zijn instructies. Aan jou echter heb ik heel wat meer te danken en - naast eindeloos veel andere dingen - bovenal dat je me hebt geleerd inzicht te krijgen in Christus en niet alleen inzicht te krijgen, maar hem na te volgen, hem te vereren en lief te hebben. Had mij, een onbeduidend mannetje, iets nuttigers en waardevollers ten deel kunnen vallen? Daarom staan we zeer dicht bij elkaar en maken de weldaden die je mij hebt bewezen, het mij onmogelijk jou ooit te vergeten. Wat ik ook doe, jij bent aanwezig, het beeld van Erasmus speelt altijd voor mijn ogen en keert steeds weer terug. Ik slaap, ik eet niet zonder aan jou te denken, en in je afwezigheid spoor je me aan tot het goede, prikkel je de luiaard in me, onderwijs je mij in mijn onwetendheid. En dan denk je dat ik niet van je zou kunnen houden? Hoe zou ik dat kunnen? Je afwezigheid stemt mij triest, en ik denk niet dat iemand me dat kwalijk kan nemen, want wat kan mij zwaarder vallen? En ik zei al, je bent niet afwezig, maar je bent het natuurlijk wel. In wezen ben je niet afwezig, want je spreekt dagelijks tot me: en toch ben je het wel, want ik zie je niet en

geniet niet van je heerlijke gesprekken; maar ook ben je aanwezig, omdat ik je hoor; want je spreekt met mij.

Maar ik speel met woorden en nogal onnozel ook, omdat ik liefheb en ik doe dat met durf om dezelfde reden. Terwijl ik speel, schieten de tranen in mijn ogen omdat ik je liefheb, allerdierbaarste Erasmus. En wanneer ik je de allerdierbaarste noem terwijl anderen je met eindeloos veel andere titels overladen, eer ik je alleen met deze unieke titel. Wat voor zin heeft het je aan te spreken met 'zeer geleerde, zeer welsprekende, zeer erudiete' en veel andere namen, bedacht niet uit liefde, maar veelal uit vleierij? Geen daarvan past je beter of drukt je beter uit dan de titel die het dichtst bij Christus komt. Je leerde me niet zozeer te vertrouwen op welsprekendheid of geleerdheid, maar op de echte christelijke liefde. Daarvoor ben ik je niet alleen overvloedige, onsterflijke, ontzagwekkende dank verschuldigd - of wat die massa der geleerden verder aan zeslettergrepigen weet te gebruiken - maar die welke Christus jou toekent voor alles wat je voor mij hebt betekend.

En nu het antwoord op je brief: je zegt dat ik zeker een positie kan verwerven als ik bij jou zou vertoeven. Werkelijk, het verdriet mij buitengewoon dat ik niet bij je kan zijn, maar ik heb een goede reden om dat uit te stellen. Mijn vaderland is in grote verwarring. De vrede met Frankrijk is nog niet gesloten[1] en het is onzeker of de koning van Engeland of Zijne Keizerlijke Hoogheid dwarsliggen. Afgezanten van Maximiliaan en ook van de Engelsen waren aanwezig en beloofden geen geld maar gouden bergen als wij, aan de Fransen verwant, geen verbond aangingen met de Fransen. Er zijn mensen die vermoeden dat niet het bevel van de koning van Engeland, maar de list van de keizer daar achter zit. Aldus hoop ik op vrede. Als die gesloten wordt, verwacht ik in Parijs een salaris van tweehonderd schilden jaarlijks. Bovendien heb ik bij me thuis dertig begaafde jongens die jaarlijks 120 schilden betalen, hoewel dat loon niet voldoende recht doet aan mijn inspanning. Ik vraag je, Erasmus, mijn dierbaarste vader, alleen maar dat jij, of de andere heren met wie ik misschien bevriend zou kunnen raken, het mij niet kwalijk nemen dat ik, zo vriendelijk uitgenodigd, niet kom opdagen. Want als er op de dag van Pinksteren[2] nog geen vrede is met Frans I en jouw vorst - wat ik oprecht hoop - nog veilig en ongedeerd is, dan zal ik, bij Hercules, het risico nemen en naar jou toe snellen, zelfs midden door de vijandelijke linies heen. Ondertussen dringen mijn familieleden en vrienden er steeds op aan niet weg te gaan; ik beloof niets met zekerheid.

Mountjoy zal mij altijd dierbaar zijn, zolang Erasmus me dierbaar is. Ik

1. Deze vrede werd pas gesloten op 29 november 1516 in Fribourg.
2. 31 mei 1517.

ben overtuigd dat hij een uitmuntend en buitengewoon man is, zowel door jouw geschriften als door een gesprek dat wij eens hadden over zijn verdiensten als een waar humanist. Baer was, toen je brief werd gebracht, niet aanwezig en wij hebben dus niets van kunnen vernemen. Na je vertrek gingen de sofisten zo tegen me tekeer dat zij mijn aankondigingen van de kerkdeuren scheurden en mij verboden een openbaar college over Seneca te geven. Ik heb dat, huns ondanks, toch gegeven, ik vrees niets van hen behalve dat ze Baer zouden meeslepen in hun overtuiging. Deze heeft zich om opspraak te vermijden niet erg in deze zaak gemengd, maar toen Erasmus hier was, was hij heel wat vriendelijker voor mij.

Bijna had ik je mijn gedicht niet gestuurd aangezien ik het te jeugdig en onbevredigend vond voor een zo groot man of, als je dat te vleierig vindt, voor een zo grote vriend. Maar ik hoop dat je alles vernietigt; als ik die hoop niet had, zou ik die onnozelheden zelf in het vuur hebben gegooid. Ik heb echter nog een ander gedicht[3.] gestuurd, dat ik over je vertrek schreef voor Oswald,[4.] een groot bewonderaar van jou en voor mij een geduchte Alcides[5.] tegen de sofisten. Ik bespreek daarin die strijd en ook je zeer welkome geschenk van de zonnewijzer. De goudsmid heeft de letters 'Van Erasmus voor Glareanus'[6.] er prachtig ingegraveerd en hij was al die tijd in zijde gewikkeld. Ik heb het gedicht van Busche, dat mij erg bevalt, met de grootst mogelijke zorgvuldigheid overgeschreven, uit een gehavend boek. Ik vraag je het dus goed te bekijken. Oswald, Rhetus[7.] en al mijn leerlingen hebben je groeten dankbaar aanvaard en mij eenstemmig gevraagd ook hun groeten aan jou over te brengen en je veel geluk, gezondheid en een lang leven toe te wensen. Je hebt me gevraagd je uitvoerig te schrijven en dat heb ik gedaan, misschien met meer ijver dan succes. Wat kan ik anders doen? 'Ik klets als de beste, spreken kan ik niet.'[8.] Vaarwel, dierbare Erasmus, mijn leidster, mijn sieraad. Bazel, vanuit mijn tredmolen, 5 september 1516

3. *Ad Erasmum Roterodamum immortale Belgarum decus* (Op Erasmus van Rotterdam, onsterfelijke sier der Belgen).
4. Oswald Myconius.
5. Andere naam voor Hercules.
6. In Griekse letters.
7. Hieronymus Artolf.
8. Een regel van de dichter Eupolis, geciteerd door Aulus Gellius, *Noctes atticae 1*, 15, 12, en Plutarchus, *Alcibiades* 13.

464 *Van Bruno Amerbach*
Bazel, 5 september 1516

Gegroet, zeergeleerde Erasmus. Ik ben eindelijk ontsnapt uit die ellendige grot van Trophonius, die op zoveel ellendige manieren op me heeft ingewerkt dat ik amper de rimpels van mijn voorhoofd weg kan strijken. 'Wat doe je nu', zeg je, 'nu je je vroegere vrijheid hebt opgeëist?' Ik ben na die lange ballingschap teruggekkerd tot mijn studies en heb me helemaal aan de letteren gewijd. Vooral echter houd ik me dag en nacht bezig met je even geleerde als elegante werken, zodat het net is of ik een gesprek met je voer want 'het is ons niet gegeven elkaars handen te vatten en de levende stem te horen spreken'.[1.]

Aangezien ik geen enkele hoop heb dat je spoedig terugkeer naar ons, zal ik zelf komende lente naar Italië vertrekken. Je zult me een zeer grote dienst bewijzen als je een aanbevelingsbrief wilt schrijven aan Bombace en je andere vrienden. Ik zal via een andere weg proberen je, zoveel ik kan, van dienst te zijn. Je kunt je brief geven aan Franz,[2.] de boekhandelaar, om die aan mij te laten bezorgen op de Paasbeurs in Frankfort.

Ik feliciteer je met het beneficie[3.] dat je onlangs is verleend; moge God geven dat dit een eerste trede voor je is om binnenkort naar een hogere positie op te klimmen. Lachner stuurt je via Franz de delen die de aartsbisschop[4.] nog miste, en verder zeven werken van Hieronymus; doe daar mee zoals het je goeddunkt. Mijn broers Basilius en Bonifatius doen je de groeten. Ze zijn je allebei zeer toegedaan, beiden zouden zij vinger willen zijn van je rechterhand. Onze Konrad[5.] is erg treurig dat je hem zo vergeten bent dat je hem zelfs in de brieven aan anderen niet laat groeten. Vaarwel, Aesculaap der letteren en houd van me zoals ik je vereer en hoogacht.

Je vriend Bruno Amerbach
Bazel 5 september 1516

1. Vergilius *Aeneis 1*, 408/09.
2. Franz Birckmann.
3. De prebende van Kortrijk.
4. William Warham.
5. Waarschijnlijk Konrad Brunner.

465 *Van William Warham aan Thomas More*
Otford, 16 september [1516]

William, aartsbisschop van Canterbury aan Thomas More, gegroet

Hartelijk gegroet. Ik heb Maruffo een brief gestuurd, waarin ik hem verzocht tien, of als een grotere som nodig is, twintig pond in Leuven uit te tellen aan onze zeergeleerde Erasmus en ik beloofde hem dat geld terug te betalen zodra hij mij een brief toont waarin Erasmus de ontvangst bevestigt. Daarom verzoek ik je met Maruffo te praten en te achterhalen of hij dat wil doen. Als hij daarover moeilijk doet, heb ik mijn bediende Henry Jeskyn, de brenger van deze brief, opgedragen naar de heer Antonio de' Vivaldi te gaan en namens mij met hem deze zaak te regelen.

Vanuit mijn huis te Otford, 16 september

466 *Van Andrea Ammonio aan paus Leo X*
[Westminster, september 1516]

Heilige vader, etc. Het is lang geleden dat zich iets zo belangrijks voordeed dat het me gerechtvaardigd leek een brief te richten tot de troon vanwaar Uwe Heiligheid heerst over het mensenras. Nu echter dwingt me een gerechtvaardigde reden, meen ik, om dit te wagen, namelijk om zelf te proberen - en ik meen dat alle liefhebbers van de letteren dit zouden moeten doen - Erasmus, die door zijn uitmuntende geleerdheid al in hoog aanzien bij Uwe Heiligheid staat, nog meer bij u aan te bevelen, zodat hij zich met rustiger gemoed kan wijden aan de republiek der letteren en Uwe onsterfelijke Heiligheid deze zo grote man die Uwe Hoogheid volkomen is toegewijd aan zich bindt. Zeker, Uwe Heiligheid kan niet groter worden door enige lof, maar met geen offerdier vereert men de goden beter dan met de lof van een priester die zuiver van hart is en in geest het dichtst bij God staat. De bovenmenselijke edelmoedigheid van Uwe Heiligheid geeft mij hoop, want u bent gewoon een luisterend oor te lenen aan de gebeden van zelfs nederige personen, en pleegt de studiën niet alleen met welwillendheid maar ook met goud en zilver te koesteren. Erasmus streeft niet dat laatste na, maar is tevreden als u hem uw welwillendheid laat blijken, die hij, naar mijn mening,

daarom verdient omdat - ook al vraagt hij iets zeer zeldzaams - hij ook zelf een zeldzaam genie is aan wie alleen door een zeldzaam voorkomende vriendelijkheid recht kan worden gedaan. De eerwaarde heer bisschop van Worchester[1.] zal, aan de voeten van Uwe Heiligheid, zijn verzoeken en de mijne uitvoerig uiteenzetten, enz.

467 *Van Thomas More*
[Londen, 20 september 1516]

More aan Erasmus, hartelijk gegroet

Ik heb je brief[1.] vanuit Calais ontvangen en ik begrijp er uit - en dat verheugt me - dat je een voorspoedige overtocht had. De proost van Cassel[2.] vertelde mij dat jij voor zijn vertrek veilig in Brussel was aangekomen; hij is nu hier en maakt deel uit van een diplomatieke missie. Maruffo kwam onlangs bij me klagen dat hij door een of andere fout koersverlies had geleden bij het uitbetalen van jouw geld. Verder heb ik je onlangs een andere wissel van hem gestuurd voor twintig ponden van onze aartsbisschop.[3.] Ik hoop dat jij bij het inwisselen daarvan even gelukkig bent, als je het maar vlug doet voordat hij zijn mensen tegeninstructies geeft, want dat lijkt hij zeker te zullen doen. De brenger van deze brief zal Gillis de twintig pond uitbetalen die je bij mij hebt gedeponeerd, dat wil zeggen dertig ponden van jullie tegen twintig ponden van ons.

Onlangs heb ik met Urswick over jouw paard gesproken. Hij zegt dat hij er binnenkort voor zal zorgen, maar dat hij er nog geen had gevonden die hij geschikt vond om je te sturen. Ik heb je al enige tijd geleden mijn *Nergensland* gestuurd dat ik dolgraag op korte termijn gepubliceerd wil zien met gloedvolle aanprijzingen, zo mogelijk niet alleen van literaire kopstukken, maar ook van mensen die bekend zijn om hun aandeel in het landsbestuur, vooral vanwege een man (ik meen dat jij weet wie ik bedoel, ook al verzwijg ik zijn naam)[4.] die om een of andere reden - jij moet maar raden welke dat is - het jammer vindt dat het wordt uitgegeven voordat negen jaren zijn ver-

1. Silvestro Gigli.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Joris van Themseke.
3. William Warham.
4. Misschien John Colet

streken.[5.] Jij moet het maar regelen zoals je het het beste voor mij acht. Verder wil ik graag weten of je het al aan Tunstall hebt laten zien of - wat je ongetwijfeld gedaan hebt - het hem althans hebt beschreven wat ik liever zou willen. Op die manier zal hij er namelijk dubbel plezier aan beleven: omdat jij hem het boek beschrijft zal het eleganter lijken dan ik het heb opgeschreven en omdat je hem de moeite van het lezen bespaart. Vaarwel.

468 *Van Thomas More*
Londen, [22 september 1516]

Thomas More aan Erasmus, hartelijk gegroet

Gegroet, mijn dierbare Erasmus. De aartsbisschop van Canterbury[1.] heeft je twintig van onze ponden laten sturen. Ik stuurde je dus Maruffo's wissel en tegelijk de brief van de aartsbisschop aan mij. Je kunt daaruit opmaken hoe vrijgevig hij is met zijn geld en hoe weinig gierig ik ben als het erom gaat andermans geld uit te betalen. Haast je de bisschop te verwittigen van de ontvangst van het geld, zodat Maruffo het van hem terug kan vragen. Ik heb aan een van mijn landgenoten die voor mij geld zal innen tijdens jullie markt, geschreven aan Gillis dertig Vlaamse ponden te betalen en hij zal dan uit jouw naam tekenen dat hij de twintig pond, die je onlangs bij mij achterliet, heeft ontvangen.

Ik heb jouw en mijn brief doorgestuurd aan Latimer over die kwestie van de bisschop van Rochester,[2.] maar ik heb tot nu toe nog niets van hem en evenmin van de bisschop gehoord. Colet is ondertussen hard bezig met zijn Grieks en maakt daarvoor gebruik van de kostbare hulp van mijn Clement. Ik denk dat hij door zal zetten zich en zijn doel zal bereiken, vooral als je hem zelfs vanuit Leuven stimuleert. Misschien is het eigenlijk beter hem zelf zijn gang te laten gaan. Je weet dat hij, uit dwarsliggerij, pleegt in te gaan tegen alles wat men hem aanraadt, ook als het spoort met datgene waartoe hij van zichzelf uit al het meest geneigd is. Ik ben bij Urswick geweest. Hij zegt dat hij je paard niet heeft vergeten en ervoor zal zorgen dat je het binnenkort krijgt. Wanneer hij het doet, zal ik zorgen dat je het weet, zodat men je niet met een ander paard opzadelt.

In haast, Londen, de dag na Sint-Mattheus[3.]

5. Horatius, Ars poetica, 388.
1. William Warham.
2. John Fisher.
3. 21 september.

469 *Van Wilhelm Nesen*
Frankfort, [september 1516]

Nesen aan de heer Erasmus, gegroet

Het spijt mij, en zelfs heel erg, dat de onsterfelijkheid, die jij alleen mij kon geven, en waar ik meer prijs op stel dan op tien goudhoudende rivieren als de Taag en de Pactolus en op al het andere wat deze bedrieglijke wereld bewondert, mij ontgaan is door toedoen van een of andere notoire windbuil.[1] Je *Lof der zotheid* is nog niet gedrukt. Die stomme soldaten die Lotharingen binnenvielen toen jij vertrok, verhinderden dat, want daardoor kon Froben geen goed papier krijgen. Toch ligt het boek nu op de pers en wij zullen die nalatigheid met nog meer ijver goedmaken. In Frankfort was niets nieuws, behalve een zekere Caelius[2] die in navolging van Plinius, zo moge het de goden behagen, een veelsoortig geschiedwerk heeft geschreven. Lachner stuurde je het volledige werk van Hieronymus in zevenvoud ten geschenke en gaf een deel ervan mee aan Franz,[3] zodat je nu je eerdere Hieronymus, die je met je meenam, aanvult met het deel dat ontbrak en je nu de acht delen hebt.

Ik heb de *Copia* nog niet gezien, want ik heb je brief niet in Bazel, maar in Frankfort ontvangen. Je schrijft me dat die het werk van mij is. Hoezo van mij, mijn beste Erasmus, als dat werk mij, een man die in de letteren maar een zeer lage positie bekleedt, met geen enkele brief aan het begin erkent? Toch zal ik ervoor zorgen dat het zo zorgvuldig en snel mogelijk wordt gedrukt. Lachner smeekt je dringend om, als je iets nieuws aan het opzetten bent of je iets moet bijwerken, het hem te laten zien; hij zal je op enigerlei wijze daarvoor danken. Niemand kan jou natuurlijk voldoende dank betuigen want de natuur heeft alleen aan jou alles geschonken wat zij maar vermocht ten bewijze dat zij helemaal niet steriel en onvruchtbaar was maar nog iemand kan voortbrengen die niet de mindere is van de grote klassieke schrijvers. Het spijt me erg dat Theodorus[4] aan een andere windbuil is opgedragen; ik hoopte dat hij bij mij zou terugkomen, opgedragen aan Nesen, die misschien niet helemaal open, maar stellig niet helemaal kwaadaardig is. Maar ik hoop dat mijn vriend Erasmus mij op een andere wijze zal belonen.

1. Erasmus' uitgave van de grammatica van Theodorus Gaza werd opgedragen aan Johan de Keysere.
2. Lodovico Ricchieri, *Antiquae lectiones* (Venetië, 1516).
3. Franz Birckmann.
4. Theodorus Gaza.

Vaarwel, beste Erasmus, en zie er op toe dat de vroegere goedheid van je karakter mij ook gunstig gezind blijft. Vergeef mij mijn onkunde; ik heb dit in een herberg te Frankfort geschreven. Ik zal over alle het andere uitvoeriger schrijven vanuit Bazel. Iedereen bewondert jou en je genie enorm. Groet de Engelsman[5.] uit mijn naam; ik had hem geschreven als de tijd me niet had ontbroken.

470 *Aan Jérôme Busleiden*
Antwerpen, 28 september [1516]

Erasmus aan zijn vriend Busleiden, gegroet

Gebrek aan geld heeft me gedwongen mijn paarden te verkopen. Ik heb al mijn spaarpotjes omgekeerd om me te kleden en te wapenen tegen de komende winter. Ik heb geen zin naakt op een paard te zitten en ik heb geen geld om én goed gekleed te gaan én een paard te onderhouden. Ik heb wel bieders, maar de naderende winter maakt dat zij laag bieden. Ik wil je de paarden niet opdringen of bij je aanbevelen, maar als je denkt dat het je goed uitkomt, neem dan alletwee of een ervan over en stel dan een prijs vast naar je ervaring - of stel zelfs geen prijs vast. Zoniet, dan doe ik ze voor zoveel mogelijk van de hand, om mij niet arm te laten eten.

De kanselier[1.] heeft mij in Brussel ontboden. Ik weet niet waarom. Als hij dat opnieuw doet zal ik erheen snellen. Zo niet, dan ga ik mijn koffers pakken en binnen zes dagen met alles wat ik heb naar Brussel verhuizen. Dat plan staat me steeds meer aan. Ik ben kort van stof, omdat ik je twee dagen geleden heb geschreven. Vaarwel, mijn geëerde Busleiden.

Antwerpen, daags voor Sint-Michael[2.]

471 *Aan Johann Reuchlin*
Antwerpen, 29 september [1516]

Deze brief is een antwoord op brief 418.

5. John Smith.
1. Jean Le Sauvage.
2. 28 september.

Erasmus aan Reuchlin

Toen ik deze brief klaar had om aan de eerste de beste bode mee te geven, bereikte mij in Antwerpen jouw brief, geschreven in juni, maar die ik nu, eind september, ontvang. Om hierop in het kort te antwoorden: het was zelfs mijn plicht, zeergeleerde Reuchlin, je in een brief dank te zeggen voor het manuscript - een van je dierbaarste bezittingen - dat je me hebt geleend. Het kwam echter door Froben die het werk terugstuurde zonder mij te waarschuwen. Ik ben er bijzonder blij mee dat mijn onbenulligheden door instemming van jou, een groot geleerde en een heel goed mens, worden gewaardeerd. Maar als je je eigen werk in vergelijking met het mijne minacht, dan ben je al te vriendelijk en al te bescheiden. En waarom betreur je je ongelukkige lot? Jij, die in die gelukkige eeuw Italië zag, toen Agricola, Poliziano, Ermolao,[1.] Pico er hun triomfen vierden, daar op allerlei gebied een gedegen opleiding genoot, bekend en bevriend was met zovele van onze grootste mannen, en ook nu zo geliefd en dierbaar bent aan de beste en geleerdste mannen dat je, als je hun vader was, hen niet dierbaarder kon zijn. De bisschop van Rochester[2.] aanbidt je bijna. Je naam is heilig voor John Colet. Als zijn bediende je brief niet had zoek gemaakt, zou hij deze, zoals hij me zei, opbergen bij zijn heiligste relieken. Onlangs bezocht ik een erg oude kartuize bij Sint-Omaars, een stad in Artesië. De prior[3.] ervan heeft, zonder hulp van een leraar, een opmerkelijke kennis van het Hebreeuws opgestoken uit jouw boeken en is je nu zo toegewijd dat hij zelfs je naam vereert. Toevallig had ik een brief van je bij me en zodra hij merkte dat jij die eigenhandig geschreven had, verzocht hij me met de meeste klem deze bij hem achter te laten terwijl hij hem met kussen overdekte.

En het zijn niet weinig mensen die zo over je denken, Reuchlin. Ik prijs het in je dat je, tevreden met je eigen goedheid, de kwaadwilligheid van de mensen negeert. Goedheid zelf is zichzelf haar eigen uitbundige beloning. En als de huidige tijd dat niet inziet, dan zal het nageslacht het inzien, Christus ten slotte zal het inzien voor wie je al dat werk verzet hebt. Schrijf aan Colet, desnoods heel kort; op zijn leeftijd is hij nog begonnen aan het Grieks. Ook de bisschop van Rochester heeft goede vorderingen gemaakt. Nogmaals, vaarwel, geleerde Reuchlin.

Antwerpen, 29 september, vanuit het huis van Pieter Gillis, secretaris van het stadsbestuur; als je iets naar dat adres stuurt, zal het mij gemakkelijk bereiken.

1. Ermolao Barbaro.
2. John Fisher.
3. Jean Quonus. Van hem is een brief bewaard aan Jacques Lefèvre d'Etaples waarin hij Reuchlin prijst.

472 *Van Joost Bade*
Parijs, 20 september 1516

Bade aan de heer Erasmus, gegroet

Ik heb je prachtige boek, de *Parabolae*, ontvangen. Met je gebruikelijke bescheidenheid wil je dat ik er iets moois van maak, terwijl het jouw boek is dat mijn drukkerij glans zal verlenen, als ik het niet vervelend zou vinden de vele mensen díe schade te berokkenen die zij mij hebben aangedaan. Voor als je het niet begrijpt, het zit zo: de mensen hebben een zo hoge dunk van jou dat zij, als jij een herziene uitgave van een van je werken aankondigt, ook al heb je er niets aan toegevoegd, geen cent meer geven voor de vorige uitgave. Een dergelijk verlies heb ik moeten dragen met je *De copia*, de *Panegyricus*, de *Moria* en de *Enchiridion* - want ik had 500 exemplaren gekocht - en de *Adagia*, waarvan ik er 110 had aangeschaft. Het zou onze zaak dus erg veel goed doen als je een bepaald werk aan één bepaalde drukker toewijst en er niets aan verandert voordat hij alle exemplaren daarvan heeft verkocht. Je hebt dat in zekere zin gedaan met de *Parabolae*, als je je eerste drukker[1.] van te voren waarschuwde en Martens niet aanmoedigde het te gaan drukken. Ik had op jouw aanraden een groot deel van je *Lofredes* naar Duitsland gestuurd, maar wat is dat, nu zij daar gedrukt zijn,[2.] anders dan uilen naar Athene brengen?[3.] Omdat de *Parabolae* goed aansluiten bij de *Copia* zal ik ze toch, zodra er een pers vrij is, drukken in dezelfde letter en op hetzelfde papier.

Ik ben al enige tijd op zoek naar een plaats op de eerste pagina's van een bijzonder boek waaraan ik als aan het rietbos[4.] kan verklaren hoezeer ik je wijsheid en welsprekendheid bewonder. Weliswaar zal ik niets nieuws te melden hebben of aan de heersende mening over jou iets toevoegen, maar ik zal mijn ongeduldig verlangen een brok toewerpen zodat het niet in razernij verkeert. Ik herinner mij daarop gezinspeeld te hebben in mijn laatste, uitvoerige brief. Ik vertrouwde toen ook een zorgvuldig geschreven van onze Budé toe aan de schoonzoon van Joost Donaret, de bode van de stadssecre-

1. Matthias Schürer.
2. Door Froben in april 1516.
3. Zie *Adagia I*, 2, 11.
4. Toen de kapper van Midas ontdekte dat deze ezelsoren had, durfde hij dit aan niemand te vertellen maar vertelde hij zijn geheim aan een gat in de grond. Riet groeide over die plaats en wuivend in de wind, fluisterde het: 'Midas heeft ezelsoren'. Zie Ovidius, *Metamorphoses XI*, 190.

tarissen van Gent, om die bij jou af te leveren. Budé zou graag willen weten of je die brief ontvangen hebt. Hij is geschreven nadat je naar Brabant bent gekomen, zo'n veertig dagen geleden. Deze bediende van mij is geschikt om jouw antwoord mee terug te brengen.

Vaarwel, van Parijs, op Sint-Michaelsdag 1516

473 *Van Wilhelm Nesen*
[Bazel, september 1516]

Wilhelm Nesen aan de heer Erasmus, gegroet

Ook al kan men bij veel zaken op het eerste gezicht meestal meteen beoordelen of ze verheugend of vervelend zijn, voor mij smaken zelfs ambrozijn en nectar afschuwelijk vergeleken met elke kans om jou te schrijven; wat zou ik graag de mogelijkheid hebben even geleerd en vrij te schrijven als ik zou willen, en zo de verste uithoeken van mijn hart die nu verborgen blijven door mijn ellendige onmacht, met welsprekendheid open te leggen. Dan zou je zien hoe je vriend Nesen, de geringste onder de geringen, je torenhoog zou verheffen boven de allergrootsten. Maar dat gebrek wordt niet verholpen door deze loze wensen. Ik kan je nauwelijks zeggen met wat voor vreugde en met wat voor verborgen blijheid ik mijn ziel voelde overstromen toen jij meende je commentaren op een verzorgde stijl, *De copia*, aan mij te willen opdragen. Het is een prachtige daad die mijn nagedachtenis zal vereeuwigen en die ik heel wat meer waard vind dan de rijkdom van driehonderd mensen als Croesus en Crassus - niet dat ik in mijn eenvoud en argeloosheid iets dergelijks verdiende, want die kwaliteiten hebben me zelfs geen middelmatig vermogen om goed te spreken opgeleverd, maar omdat er nu van me gezegd wordt dat ik Erasmus met zijn bovenmenselijke gaven als vriend had. Ik zal mijn uiterste best doen de *Copia* zo snel mogelijk en zo fraai mogelijk in het lettertype van Froben te laten verschijnen. Je *Lof der zotheid*, wijzer dan welke theoloog ook, is al bijna voltooid.[1.] Beatus Rhenanus heeft het boek enige tijd opgehouden met zijn in het Latijn vertaalde *Gryllus* dat hij er aan toe wil voegen.[2.] Schürer drukt opnieuw je *Handboek voor de christensoldaat*.[3.]

1. Frobens uitgave van 1516.
2. Deze vertaling van Plutarchus' *Gryllus* werd niet afgedrukt.
3. Het betreft de uitgave van juni 1516.

Het is niet te geloven - ik vergat het bijna te zeggen - hoe theologisch, dat wil zeggen hoe arrogant, de theologen je aantekeningen[4.] of liever je verklaringen beoordeelden. Maar alle kracht is nu uit die oude kwaadwillendheid weggevloeid en die kwalijke walm is nu weggeblazen van je roem. Zij erkennen nu niet alleen je welsprekendheid - die zij zelf nooit konden bereiken -, maar ook je theologische kennis - die zij zelf meer veinzen te hebben dan daadwerkelijk bezitten. Vaarwel, mijn leven, mijn welsprekende Erasmus, en omhels mij als je dienaar. Groet de Engelsman[5.] namens mij.

Froben vraagt telkens weer om, als je iets verbeterd hebt of als je iets nieuws hebt geschreven, het hem te sturen. Hij zal je daarvoor danken met zijn zorgvuldige arbeid en met geld.

474 *Aan Thomas More*
Antwerpen, 2 oktober 1516.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend More, gegroet

Reeds aangegord voor de reis ontving ik twee brieven tegelijk,[1.] maar geen bediende of koopman te zien![2.] Ik liet de wissel van Maruffo aan Caspar[3.] zien. Hij beval daarop mij grote dukaten te geven van het juiste gewicht of de waarde daarvan - je herkent het woord van de koopman, niet van de militair. Ik vroeg wat de waarde was. Hij antwoordde 37½ stuiver. ‘Maar voor mij,’ zei ik, ‘kan de waarde niets anders zijn dan de officiële koers van de vorst.’ ‘Maar wij,’ zei hij, ‘hebben onze eigen gewoontes.’ ‘Maar op die manier word ik bedrogen,’ zeg ik, ‘want ik kan uit de wissel niet opmaken wat jullie gewoontes zijn.’ Ik nam mijn wissel mee terug. Je moet die man daarom zeggen dat ik niet van plan ben vijftien guldens toe te leggen op zestig nobels. Vraag de aartsbisschop[4.] het geld aan jou te geven. Jij kunt ze dan plaatsen bij de Duitsers van de Hanze en een schrijven hierheen sturen dat ik het hier kan ontvangen, tenzij je iemand hebt met wie je het rechtstreeks hierheen kunt sturen. Ik heb al mijn spaarpotjes omgekeerd om me te kle-

4. Erasmus' aantekeningen bij zijn uitgave van het Nieuwe Testament.
5. John Smith.
1. De brieven 467 en 468.
2. Om zijn geld te brengen.
3. Misschien Jaspar van Halmale?
4. William Warham.

den. Geloof me, mijn More, ik heb er meer dan veertig guldens aan besteed. En nu loop ik het gevaar dat ik, goed gekleed, sterf van de honger. Als Tunstall hier de winter doorbrengt, zal ik me bij hem voegen. Hij wil dat erg graag. Die hardnekkige domoor N.[5.] heeft in Leuven hele tragedies tegen mij in beweging gezet, ook nadat we handen hadden geschud. Ik zal je daar spoedig meer over schrijven.

De beheerder van de Engelse herberg is, terwijl ik dit schrijf, naar Pieter Gillis gekomen en biedt prijzen voor de boeken, maar over mijn geld geen woord. Wat Urswick betreft, houd hem onder druk. Hieronymus zal binnen twee dagen aankomen met een enorm pak brieven voor mij. Zodra ik ze heb ontvangen, zal ik je op de hoogte stellen als er iets bij is wat je moet weten. Voor het Eiland[6.] en de overige dingen zal gezorgd worden. Ik schrijf dit terwijl ik bezig ben met pakken, want ik stijg dadelijk te paard. Vaarwel, mijn dierbare More, en het beste voor je familie.

Antwerpen, 2 oktober 1516

Ik heb ervoor gezorgd dat Canterbury,[7.] Colet, Rochester[8.] en Urswick en jij, als je wilt, als eersten de exemplaren van Hieronymus zullen ontvangen. Nogmaals, vaarwel.

Pieter Gillis is buitengewoon op je gesteld. Je bent voortdurend bij ons. Hij is enthousiast over je *Nergensland* en groet jou en de jouwen van ganser harte.

475 *Aan Andrea Ammonio*
Brussel, 6 oktober [1516]

Erasmus van Rotterdam aan Andrea Ammonio, gegroet

Wil je lachen? Toen ik bij mijn terugkeer in Brussel mijn mecenas de kanselier[1.] ging begroeten, zei deze, zich wendend tot zijn raadslieden: ‘Hier is de man die nog niet weet hoe groot hij is.’ En toen weer tot mij: ‘De vorst probeert je bisschop te maken en heeft al een bisschopszetel voorgedragen die niet te versmaden is. Die zetel bevindt zich in Sicilië, maar later ontdekte men dat hij niet stamt uit de lijst van de “gereserveerde zetels”,[2.] zoals men

5. Maarten van Dorp.
6. De *Utopia.*
7. William Warham.
8. John Fisher.
1. Jean Le Sauvage.
2. Ten gunste van de Spanjaarden.

dat noemt. Daarom heeft hij de paus gevraagd hem voor jou te bestemmen.' Toen ik dit hoorde kon ik mijn lachen niet inhouden. Toch is het verheugend te weten wat de vorst, of liever de kanselier die in deze zaak de vorst is, voor mij voelt. Ik hoop wel dat de plot van deze komedie gelukkig afloopt, want bijna tegelijkertijd schreven wij uit Engeland naar de paus en zij vanuit Brabant. Ik ben heel benieuwd te horen hoe de zaak verder afloopt.

Ik zal de winter in Brussel doorbrengen. Alles wat je aan Tunstall stuurt, zal onmiddellijk aan mij worden doorgegeven, want ik zie hem voortdurend. Ik krijg wat tegen Leuven. Daar zou ik op mijn kosten de nederige dienaar van het universiteitsvolkje moeten zijn. Jonge mensen lopen me steeds voor de voeten met 'Kijk dit gedicht eens na, verbeter deze brief.' De een zou deze auteur behandeld willen zien, een ander een andere. En er is daar niemand die mij tot steun of hulp kan zijn. En vooral moet ik daar af en toe luisteren naar wat de theologen, een alleronaangenaamst slag mensen, zitten te brommen; onder hen die voortreffelijke N.,[3.] die bijna een tragedie tegen mij ontketende. Een geval waarin hij of ik een wolf bij de oren houdt, niet in staat hem vast te houden of los te laten. In mijn aanwezigheid is hij een en al glimlach, achter mijn rug bijt hij. Hij schrijft suikerzoete brieven, maar waarin een niet geringe hoeveelheid gal is verwerkt. Hij belooft een vriend te zijn maar betoont zich een vijand. Ik heb alles in het werk gesteld om de gezindheid van de man te veranderen, want ik was hem niet ongenegen, hield van zijn stijl die, naar de maatstaven hier, elegant is. Nu ik zie dat dat niets uithaalt, heb ik besloten de man te negeren en hem aan zichzelf over te laten totdat hij uit zijn roes ontwaakt. Van mijn part mag de grote Jupiter dit hele mensensoort met zijn bliksem de Tartaros injagen. Niets dragen zij bij om ons beter of geleerder te maken, wel bezorgen ze iedereen voortdurend last.

Hieronymus was te koop in Antwerpen, zelfs toen ik er nog was. Franz[4.] arrangeert de scènes van deze komedie zo dat hij zijn eigen zaakjes goed in de gaten houdt. Hij wilde me zelfs mijn brieven niet tonen voordat hij zijn eigen belangen had behartigd - zei alleen dat er vanuit Duitsland een enorme vracht brieven was gekomen, ook van de bisschop.[5.] Zodra ik ze heb ontvangen, zal ik je deelgenoot maken van alle praatjes. Ik heb onlangs in Antwerpen ontvangen wat jij, via Pace, vermoed ik, naar Bazel had gestuurd, maar geen woord van Pace zelf. Vaarwel mijn geleerde Ammonio.

Brussel, 6 oktober [1514]

3. Maarten van Dorp.
4. Franz Birckmann.
5. Christoph von Utenheim.

476 *Aan Pieter Gillis*
Brussel, 6 oktober 1516

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Pieter Gillis, gegroet

Ik heb hier een kamer bemachtigd, wat in deze dichtbevolkte stad buitengewoon moeilijk is, maar hij is wel erg klein. Hij ligt echter in de buurt van het hof en, wat me nog meer aanspreekt, in de buurt van Tunstall. Wil je daarom bij de eerste de beste gelegenheid mijn boeken per schip of per wagen hierheen sturen en me tegelijk via iemand anders schrijven aan wie je de vracht hebt toevertrouwd en waarheen je hem hebt laten brengen. Pompilius[1.] heeft, naar ik zie, weer allerlei trucjes, dat wil zeggen, hij houdt vast aan zijn oude gewoontes. Ik verdraag het daardoor wat gemakkelijker. Maar ooit zal misschien de dag komen waarop ik het hem betaald kan zetten.

Wil je iets horen om te lachen? Wat anderen met lang en veel gezwoeg dikwijls niet lukt, is mij bijna in mijn slaap ten deel gevallen: de katholieke koning[2.] had mij bijna bisschop gemaakt. ‘Waar?’ vraag je. Niet in het verre Indië, waar onze Barbier als bisschop van een kudde die hij nooit zal bezoeken, zijn goud vandaan haalt,[3.] maar bij de Sicilianen, die vroegere Griekjes, die ook nu nog erg spraakzaam en vrolijk zijn. Gelukkig is er een fout begaan die mij goed uitkomt; men ontdekte achteraf dat het recht van benoeming van deze zetel aan de paus behoorde. In een brief vroeg de koning de paus daarop, om zijnentwil de benoeming te bekrachtigen. Dat werd in Brussel bedisseld, terwijl ik in Antwerpen rustig bezig was met de letteren. Het was de reden dat de kanselier me ontbood; had ik er enig vermoeden van had gehad, dan zou ik mijn tijd genomen hebben om hierheen te verhuizen. Toen ik hier arriveerde feliciteerden de ingewijden me en wensten me het beste toe. Ik kon er alleen maar om lachen, maar bedankte hen toch voor hun vriendelijkheid, maar met de waarschuwing verder in deze zaak geen vergeefse moeite te doen aangezien ik niet van plan was mijn vrijheid in te ruilen voor welke prachtige bisschopszetel ook. Dat is de droom waarom je kunt lachen! Toch was ik erg blij met de gevoelens van een zo groot vorst, die

1. Deze naam staat in de gedrukte tekst van de brief. Mogelijk wordt Franz Birckmann bedoeld.
2. Karel V, die op 14 mei in de Sint-Goedele van Brussel tot koning van Castilië was uitgeroepen.
3. Jean Le Sauvage had Pierre Barbier een lucratieve bisschopszetel bezorgd in de Spaanse Cariben.

bijna alleen gunsten verleent aan mensen van wie hij weet of althans vermoedt dat zij fatsoenlijk zijn.

Ik ben blij, mijn dierbare Pieter, dat ik je van een grote last heb verlost, want ik begon medelijden te krijgen met jou en je vrouw.[4] Als ik je al last heb bezorgd, kun je het mij echter niet aanrekenen. In je buitensporige genegenheid bleef je mij maar met weldaden overladen, maar je vrouw kon jou dat maar zelden doen, hoewel ze bovenal daarvoor haar best doet. Zorg, nu Erasmus afwezig is, dat je meer van haar geniet. Trouwens, hoe weinig verliezen wij bij onze scheiding? Die is immers te overbruggen met de talrijke brieven die je me stuurt en die naar ik hoop, heel levendig en vrolijk zullen zijn. Dan zal ik immers begrijpen dat je in goede gezondheid verkeert, iets wat mij meer ter harte gaat dan wat ook.

Dat ligt grotendeels, geloof me, in je eigen handen. De meeste kwalen komen van de geest en je zult minder onder je studies gebukt gaan als je ze rationeel indeelt. Berg je boeken, je brieven en je papieren op vaste plaatsen op, en laat je niet lukraak meeslepen door nu eens deze dan weer die schrijver, maar neem een van de belangrijkste ter hand en laat hem niet los voordat je hem helemaal hebt uitgelezen en ondertussen genoteerd wat je het onthouden waard lijkt. Schrijf jezelf een vaste leefwijze voor met de uren waarop je bepaalde dingen wilt doen. En stapel niet de ene taak op de andere, voordat je de eerste helemaal hebt afgewerkt. Zo zul je de dag, die nu bijna helemaal verloren gaat, langer maken. En omdat je klaagt over je geheugen, zul je er, naar mijn mening, profijt van hebben als je voor ieder jaar een soort dagboek opzet - dat is niet veel werk - en bij elke dag meteen aantekent wat je niet wilt vergeten. Ik ken mensen die bij deze zorgvuldigheid veel baat hadden, onder anderen die uitmuntende François Busleiden, de aartsbisschop van Besançon.

Bovenal vraag ik je dringend dat je er een gewoonte van maakt om je bij je handelen meer door je verstand te laten leiden dan door een impuls. Als er iets tegenzit, kijk dan onmiddellijk of je het kunt verhelpen of hoe je de schade kunt beperken. Dat zie je beter als je rustig bent dan in opgewonden toestand. Als er een remedie is, pas het dan toe; zo niet, dan vraag ik je, wat heeft het voor zin boos of verdrietig te worden, behalve dat je het kwaad door eigen schuld tweemaal zo groot maakt? Ik bezweer je bij onze vriendschap, laat niets je dierbaarder zijn dan je leven en je gezondheid. Als je je positie kunt handhaven zonder schade voor je gezondheid, doe dat dan; als het niet kan, dan wordt het handhaven van je positie ten koste van je welzijn en rust, duur betaald. Kortom als je maar een beetje om jezelf geeft, zorg ervoor dat je niet in één klap twee mensen te gronde richt. Want alleen als jij

4. Cornelia Sandrien.

gezond bent, acht ik mijzelf gezond. God zij mijn getuige, jij bent het beste deel van mezelf. Besteed niet te veel tijd aan onbelangrijke zaken. De tijd gaat snel, gezondheid is broos, je mag ze niet lichtvaardig verspillen. Op sommige dingen moet je neerkijken, de geest moet zich verheffen tot het belangrijke. Maak je Seneca en Plato eigen; als zij vaak met jou converseren, zullen zij je geest niet laten indutten. Het getuigt van grootheid van geest sommige beledigingen te negeren en geen oren te hebben voor het geschimp van sommige mensen noch een tong om het te beantwoorden. Probeer af en toe eens hoeveel meer je kunt bereiken met inschikkelijkheid en verstandige hoffelijkheid dan met overhaaste en machteloze opwinding.

Ga door om de ouderdom van je voortreffelijke vader[5.] te verlichten, niet alleen omdat hij je vader is, maar omdat hij zulk een vader is. Ga om met echte vrienden, stuur de geveinsde weg. Leef met je vrouw zo dat zij je niet alléén voor de bijslaap bemint en dat zij je niet alleen bemint, maar je ook respecteert. Schenk haar je vertrouwen, maar spreek met haar slechts over huiselijke zaken of over wat het leven plezierig maakt. Handhaaf je gezag over je huishouden, maar zo, dat beleefd gedrag de huiselijke omgang blijft kruiden. Over het opvoeden van kinderen zal ik je niets voorschrijven, aangezien je in je vader het beste voorbeeld hebt.

Je ziet, mijn zeer dierbare Pieter, dat ik, voor mijzelf een slechte raadgever, jou raad geef, maar mijn genegenheid voor jou brengt me ertoe zo onnozel te doen. Beste wensen voor jou en al de jouwen.

Brussel, 6 oktober 1516

477 *Aan Pieter Gillis*
Brussel, 17 oktober [1516]

Erasmus van Rotterdam aan zijn onvergelijkelijke vriend de geleerde Pieter Gillis, te Antwerpen

Haast je dat Hieronymus keurig gebonden hier komt om er de aantekeningen bij te schrijven. Raadpleeg Pieter[1.] over het aantal en de volgorde van de delen. Het lijkt mij voldoende het werk in zes delen te binden. Als hij de brieven aan de bisschop van Bazel[2.] en aan Baer aan Franz heeft gegeven, dan twijfel ik er niet aan dat deze ze heeft afgeleverd. Ik was bang dat ik ze aan

5. Nicolaas Gillis.
1. Misschien Pieter Meghen.
2. Christoph von Utenheim.

een ander had toevertrouwd. Ik maak *Nergensland* gereed. Denk erom het voorwoord te sturen, maar liever niet aan mij, maar aan een ander, liever aan Busleiden. Voor het overige zal ik handelen als een vriend betaamt. Stuur alsjeblieft via Franz de *Sententiae Pauli*[3] hierheen, zodat ik ze aan Bade kan geven. Ik heb twee brieven van hem ontvangen en ook een zeer uitvoerige maar vriendschappelijke van Budé.

Ik zal je de onbenulligheden van Van Dorp doen toekomen. Ik heb nog nooit een zo vijandige vriend gezien. Toen Tunstall zijn dwaasheden tegen mij had gelezen, en zijn antwoord aan mij, kreeg hij zo'n hekel aan de man dat hij zijn naam nauwelijks nog kan horen. Je ziet wat het hem allemaal oplevert! Ik op mijn beurt heb hem geantwoord, maar hem verzekerd voortaan geen moeite meer te zullen verspillen aan al die onzin. Tunstall heeft een hoge dunk van jou en bewondert meer dan wie ook je gaven. Echt, je bent de 'man van goede trouw', want volgens de oude formule meen je niet alleen fatsoenlijk te moeten omgaan met fatsoenlijke mensen, maar ook met kleermakers en schippers.[4] Je had met de schipper moeten schipperen; nu vraagt hij wat hem goeddunkt. Vervolgens kwam van de twintig el Doorniks laken waarmee ik mijn jas liet voeren, slechts ongeveer vijf el terug.

Maar dat zijn kleinigheden. Eenoog,[5] of liever de Cycloop als hij dat liever hoort, overhandigde me een ongewassen testament in plaats van een gewassen. Als er een reden is waarom je hierheen wilt komen, dan zal je komst een waar genoegen voor me zijn. Maar ik wilde niet dat je, om mijnentwege, met veel ongemak gaat rondzwerven. Want ik heb besloten hier deze winter door te brengen en geen moment langer. Als je kwaad bent op je bediende Johan, dan moet je kwaad worden op mij, want ik heb hem twee dagen opgehouden.

Ik heb mijn ene paard zo verkocht dat ik het niet als verkocht, maar als verloren beschouw; ook het andere dat ik aan de abt[6] heb geschonken, beschouw ik als verloren.

Vaarwel, onvergelijkelijke vriend. Groet je voortreffelijke vader en je lieve echtgenote hartelijk van me.

Brussel, de dag voor het feest van Lucas

Als zich een geschikte man aanbiedt om brieven te bezorgen, zorg dan dat ik hem krijg.

3. Een uittreksel van het werk van deze naam, toegeschreven aan de Romeinse rechtsgeleerde Julius Paulus.
4. Zie bijv. Cicero, *Epistolae ad familiares VII*, 12, 2.
5. Pieter Meghen.
6. Misschien Anton van Bergen.

478 *Van Andrea Ammonio*
Westminster, 20 oktober [1516]

Andrea Ammonio aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik moest, in alle ernst, lachen omdat je ook ginds een mecenas[1] hebt gevonden en wel een die, zoals iedereen zegt, bij jullie vorst alles vermag; iets waarover we ons alleen maar vanwege jou kunnen verheugen. Wat de bisschopszetel betreft, ook al gebeurt er op het ogenblik niets anders, het is in ieder geval geweldig te zien dat zulke grote mannen je zo welgezind zijn. Ik feliciteer je daar van harte mee, vol goede hoop dat het lot niet langer zo onrechtvaardig zal omgaan met jouw talent, je geleerdheid en al je energie. Als de paus dezelfde bisschopszetel aan jou geeft, denk ik dat je dat eerder aan jezelf te danken hebt dan aan de aanbeveling van de vorst. Ik ben echter bang dat dit een obstakel vormt: de paus zal er niet aan twijfelen dat de gunst van de vorst voor jou duurzaam zal zijn en binnenkort van zijn recht gebruik zal maken om je aan een ander bisdom te helpen. Mocht hij dat niet doen, dan hoop ik dat de paus het hem zelf vraagt, want hij wil je graag, dat weet ik zeker, geëerd zien, maar liever op andermans dan op eigen kosten. Ik heb hem en de heer van Worchester geschreven[2] kort na je vertrek.

Ik vind het verstandig dat je deze winter in Brussel blijft, enerzijds om de ergernissen van de Leuvense schoolmeesters te ontlopen, anderzijds om je dikwijls in het licht van het hof te vertonen, je vrienden weer aan je bestaan te herinneren en een zuchtje op te vangen van de fortuin, die je toelacht. Je kunt jezelf en het vaderland meer tot nut zijn als je wat dichter in de buurt van jullie Jupiter[3] wilt verkeren. Het zal geen langdurig werk worden, en ik vind ook dat je er iets voor over moet hebben en iets van je studietijd moet opofferen, om voor de rest van je leven je comfort en waardigheid veilig te stellen. Ziedaar de raad van een hoveling.

Als je die wolf[4] los laat, wat je naar mijn oordeel zonder gevaar kunt doen, dan wacht hem zeker het einde van Euripides.[5] Hij jaagt de reputatie na dat

1. Jean Le Sauvage.
2. Brief 466 aan Silvestro Gigli.
3. Bedoeld is Karel V.
4. Maarten van Dorp.
5. Volgens verscheidene antieke bronnen kwam Euripides aan zijn einde door te worden verscheurd door honden. Zie o.a. het anonieme, Griekse *Leven en afkomst van Euripides* 122; Aulus Gellius, *Noctes atticae XV*, 20; Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia IX*, 12, ext. 4.

men zegt dat hij met Erasmus in het strijdperk is getreden. Maar blijf met je nagels af van die schurft; hoe meer je hem krabt, hoe meer je hem prikkelt. ‘Werp die wolf voor de raven of de honden.’[6.]

Ik ben blij dat Hieronymus bij jullie is aangekomen, want ik weet dat het dan binnenkort naar ons wordt verscheept. Daarom moet je me nu zelfs geen pagina toesturen. Ik overhaast niets, want ik heb zelfs niet genoeg tijd om twee keer per maand Cicero te lezen.

Wil je een nieuwtje? De Zwitserse kardinaal van Sion[7.] is hier aangekomen. Ik heb een toespraak tot hem gehouden en het leek mij een verstandige, ijverige, scherpe, welsprekende en sterke man en heel erg een theoloog. Met More gaat het uitstekend. Doe de hartelijke groeten aan Tunstall, ik ben blij dat je zoveel met hem omgaat. Ik zou me gelukkig prijzen als ik bij jullie gesprekken aanwezig kon zijn. Zorg goed voor jezelf, mijn dierbare Erasmus.

Westminster, 20 oktober [1514]

479 *Van Andrea Ammonio*
Londen, 22 oktober [1516]

Andrea Ammonio aan Erasmus, hartelijk gegroet

Nadat ik mijn andere brief aan jou had verzegeld, kwam een koerier van Rome met een brief van de bisschop van Worchester.[1.] Hij doet je de hartelijke groeten, beveelt zich bij jou aan en zegt dat jij in Rome weer bent herrezen, want men had je dood daar al een tijd geleden betreurd. Wat jouw zaak betreft, hij schrijft dat de paus jouw en mijn brief[2.] met plezier las en ons verzoek aanhoorde, maar de zaak heeft uitgesteld tot zijn terugkeer. Hij was op vakantie, meer dan 60 mijl van Rome, maar men zegt dat hij tegen 30 oktober zal terugkeren.

De bisschop van Worchester vertrouwt erop dat hij alles gedaan zal krijgen, maar dat we de dataris[3.] met een of andere brok te vriend moeten houden zodat hij niet te veel gaat blaffen, maar hij zegt niet waarvoor. Ik heb hem echter geschreven dat hij zich niet bezorgd hoeft te maken over de kos-

6. In het Grieks in de tekst; zie *Adagia II*, 1, 96.
7. Matthäus Schiner.
1. Silvestro Gigli.
2. Brieven 446 en 466.
3. Silvio Passerini. Een dataris was een pauselijk ambtenaar belast met het onderzoek van verzoekschriften.

ten en dat ik hier onmiddellijk zal aanvullen wat hij daar uitgeeft. Daarom hoef je niet bang te zijn voor enige vertraging. Omstreeks eind november of iets later kun je een gunstig resultaat verwachten. Vaarwel.

Londen, 22 oktober

Aan de zeergeleerde en welsprekende theoloog Erasmus van Rotterdam

480 *Aan Guillaume Budé*
Brussel, 28 oktober 1516

Erasmus aan zijn vriend Budé, gegroet

Ik was buitengewoon verheugd over je laatste brief,[1] zeergeleerde Budé. Hij is niet alleen geleerd, wat bij jou altijd het geval is en mij dus niet kon verrassen, maar ook overal zo vol elegantie, verfijning en geestigheid dat zelfs de somberste mens vrolijk wordt wanneer hij hem leest. Cuthbert Tunstall, de rijksarchivaris van Engeland, is hier als afgezant van zijn koning bij onze vorst Karel. Afgezien van zijn kennis van de beide talen waarin niemand van zijn landgenoten hem overtreft, is het een man van een bezonnen oordeel en uitgelezen smaak, maar ook van een ongehoorde bescheidenheid en ten slotte van een levendig karakter dat vrolijk is zonder dat dat ten koste gaat van de ernst. Ik ben - en ik prijs me daarmee gelukkig - zijn tafelgenoot en zo amuseren we ons dikwijls met jouw brieven bij wijze van dessert. Het is nauwelijks te beschrijven hoe die man opkijkt tegen jouw geleerdheid welke trouwens door iedereen wordt bewonderd behalve door degenen die er te dom voor zijn. Hij zweert heilig dat van alle moderne geleerden niemand scherpzinniger en verfijnder Grieks schrijft dan Budé, maar ontzegt je tegelijkertijd niet een beheersing van het Latijn in zijn zuiverste en puurste vorm, in al zijn rijkdom en overvloed.

Maar om in het kort op je brief te antwoorden: jij bent wel een fijne vriend! Terwijl ik ten eerste van mijn werk wordt gehouden door bepaalde vervelende beslommeringen thuis en aan het hof en ten tweede er ook nog slecht aan toe ben vanwege een verkoudheid, kom jij me de les lezen over mijn te slordig geschreven brief! Kijk eens naar mijn vooruitgang: door veel te schrijven heb ik geleerd slecht te schrijven! Jij hebt het heel wat beter aangelegd: door goed te schrijven heb je ook snel leren schrijven. Hoewel, ik heb argumenten om mijn misdaad gedeeltelijk te verontschuldigen en gedeeltelijk

1. Brief 435.

naar je terug te spelen, dat wil zeggen jou aanklagen. Ten eerste, kijk eens of het niet van weinig fatsoen getuigt om een man die druk bezig is dikke boeken te schrijven en daarnaast soms op één dag twintig brieven heeft te schrijven, een keurig geschreven brief te verlangen, alsof hij niets anders te doen heeft. Als ik mijn epistels opnieuw in het net probeer over te schrijven, ben ik tegen die last volstrekt niet opgewassen; als ik deze taak aan anderen zou overdragen, zouden vijf bedienden amper volstaan. En die vrouw van mij,[2.] die jij zo geestig ten tonele voert, stelt me nauwelijks in staat er één te onderhouden; zij heerst als een potentaat in huis, meer als bazin dan als echtgenote. Verder weet ik niet in welke mate mijn kladje zoals je het noemt, je parten speelt. Wel weet ik dat die zuivere en smetteloze brief van jou me zoveel moeite kostte dat ik hem eigenhandig twee keer opnieuw moest uitschrijven zodat hij eerst door mij, vervolgens door mijn geleerde vrienden gelezen kon worden; voordien kon ik hem nauwelijks zelf ontcijferen en mijn vrienden al helemaal niet. Niet omdat hij zo slordig geschreven is, maar omdat hij geschreven is in jouw handschrift. Je kunt dit probleem overigens snel verhelpen door me dikwijls te schrijven, zodat ik meer vertrouwd raak met je handschrift.

Toen je 'futiliteiten' verving door 'kleinere werken' herkende ik onmiddellijk - en ik moest erom lachen - de listige manier waarop Aristophanes zich corrigeerde: 'Gestolen? O nee! Meegenomen.'[3.] Wat mijn kleinere werken betreft, ik ben erg blij dat jij er net zo over denkt als ik en het is verre van mij om daartegen te protesteren. Alleen vind ik dat je je mening over *De copia*, de dialogen van Lucianus en mijn verbeterde versie van de Kleine Cato moet laten gelden voor al mijn andere werken. Want ook al is de *Adagia* een omvangrijk werk, het onderwerp kan amper bescheidener zijn. En toch lijkt het mij dat ik daarin zo bedreven ben dat ik al mijn voorgangers, van wie de werken nog over zijn, heb overtroffen. En verder, welke taak in de theologie kan nederiger zijn dan die, welke ik op me heb genomen voor het Nieuwe Testament? Met minder moeite had ik iets kunnen doen wat heel wat briljanter was. Maar wat doe je als je, zoals ik, voor die kleine taken geboren bent? Het lijkt me zelfs dat ik niet zozeer gekapitteld moet worden, omdat ik dergelijke onderwerpen behandel, als wel geprezen, omdat ik me onthoud van die dingen die ik niet aankan conform het voorschrift van Horatius, 'denk lang na over hetgeen je schouders al dan niet kunnen torsen'.[4.] Misschien moet het je vergeven worden als jij, verblind door een overmatige genegenheid voor mij, meent dat ik kan wat ik in werkelijkheid niet kan. Mij klinkt het

2. Erasmus bedoelt zijn armoede.
3. Aristophanes, *Ploutos* 372.
4. Horatius, *Ars poetica* 39/40.

echter als lof in de oren, omdat ik me meet met mijn eigen voet,[5] woon in mijn slakkenhuis[6] en weet hoe schaars mijn bagage is.

Je wijst me op het gevaar dat mijn reputatie door zoveel kleine werkjes aan slijtage onderhevig wordt, maar dat doet me helemaal niets. Van wat mijn werkjes meer aan ruchtbaarheid dan aan roem hebben opgeleverd, zal ik met de grootste gelijkmoedigheid en graag afstand doen, als dat kan. Mensen verschillen in aanleg, hun kracht ligt op verschillende terreinen en niet ieders voorkeur is hetzelfde. Wat mij betreft, ik filosofeer graag over dergelijke luchtige zaken. Ik zie daarin minder dwaasheid en soms meer nut dan in die prachtige - dat vinden ze zelf althans - disputen. Uiteindelijk is het voor wie er alleen op uit is om van nut te zijn voor de mensen en niet om te schitteren, niet zozeer van belang hoe schitterend, als wel hoe nuttig zijn bezigheden zijn. Ik zal ook dingen nog onbeduidender dan mijn onbeduidende Kleine Cato niet uit de weg gaan, als ik denk dat ze de schone studiën kunnen bevorderen. Die dingen worden geschreven niet voor mensen als Persius en Laelius,[7] maar voor kinderen en botteriken. En kijk eens, zeergeleerde Budé, wat een waar woord onze Horatius zegt: 'Het komt mij voor als drie gasten die het oneens zijn; hun smaken verschillen en zij vragen om zeer verschillende schotels'.[8] De *Copia*, die wij minachten - want hier zijn we het beslist over eens - wordt door sommige critici, en heus niet de eerste de beste, overstelpt met lof en zij verzekeren me dat geen van mijn andere werken zo nuttig of zo handig is. Trouwens, in dit opzicht vind ik je zienswijze niet erg consistent. Je had me aangevallen omdat ik te eenvoudige onderwerpen behandelde en die ontfutselde aan schrijvers van tweede garnituur; nu spot je dat ik mijn onderwerp te weinig eer heb aangedaan. Dat zijn, dunkt me, twee nogal verschillende aanklachten: 'omdat je zo weinig ambitieus bent en je amper bewust van je grote gaven, behandel je onderwerpen die jou onwaardig zijn' en 'je neemt dingen op je die je niet kunt waarmaken'.

Ik zou niet graag willen dat je dit in die zin opvat, mijn beste Budé, dat iets in je brief mij ergert, maar integendeel graag met een zo geestig en geleerd man scherts en filosofeer. Je vindt dat de titel iets belangrijks belooft.[9] Maar je vindt het verwerpelijk dat ik het geput heb uit het algemeen bekende bronnen; je bedoelt, vermoed ik, dat ik geput heb uit gewone en overal toegankelijke schrijvers. Maar wat moet je, als nog nooit iemand anders iets

5. Zie *Adagia I*, 6, 89.
6. Persius, *Saturae IV*, 52.
7. Cicero, *De oratore II*, 6, 25, citeert Lucilius die zei niet voor Persius (de geleerde Romein) maar Laelius (de gewone Romein) te schrijven.
8. Horatius, *Epistulae II*, 2, 60/62.
9. Copia betekent overvloed.

over de overvloed van stijlmiddelen op papier had gezet? Quintilianus heeft het onderwerp nauwelijks aangeraakt.[10.] Trebizonde, de compilator van Hermogenes, belooft veel over de overvloed van stijl,[11.] maar toen ik zocht wat hij beloofde duizelde het in mijn hoofd en ik vond nooit ook maar iets van enig belang. In Venetië bladerde ik de werken van Hermogenes zelf door, meer dan dat ik ze las, en vond er niets in dat van nut kon zijn. Pas na de verschijning van mijn boek heb ik iets gevonden bij Rudolf Agricola,[12.] een man die, als het jaloerse lot hem een langer leven beschoren had, Duitsland tegenover Italië kon stellen, zoals Frankrijk nu zijn Budé heeft, maar hij is de enige. Ik zag ook wel dat, door voorbeelden aan te halen van de beste schrijvers, mijn werk aan waardigheid zou winnen, maar enerzijds boezemden die dikke delen mij afkeer in en anderzijds zou het boek zijn doel voorbij zou schieten voor de lezers voor wie ik al die moeite had gedaan. Nu al klagen de leraren overal dat het boek te moeilijk is voor de gemiddelde student.

Verder neem je het op voor middelmatige schrijvers, die je niet van hun terrein beroofd wilt zien, maar hetzelfde argument had je kunnen gebruiken om mij helemaal de mond te snoeren. Want of mijn onderwerp nu groot, middelmatig of erg klein is, ik beroof andere schrijvers van hun grote, middelmatige of kleine onderwerpen. Het is toch voor iedereen duidelijk: ‘alle mensen die de dichtkunst beoefenen, komen in aanmerking voor een prijs’.[13.] Het staat iedereen vrij, ook na mijn *Copia*, regels op te stellen voor de overvloed van stijl. Voor mij is het genoeg eer die stof of als eerste of met meer zorg en precisie dan de anderen behandeld te hebben, wat je, denk ik, niet zult betwisten. Maar hoe onwaar is wat je schrijft dat je thuis een afschrift van je brieven in klad bewaart, zodat ‘ik niet,’ zoals je zegt, ‘een al te kritisch geluid kan laten horen als ze eenmaal zijn gezegeld en verzonden’. Waartoe dient deze voorzorg, als de zaak voor de rechter wordt gebracht? We komen allebei aanzetten met door jou eigenhandig geschreven stukken, maar dat van jou is een kladje, het mijne een keurig nette brief. Je kunt het niet ontkennen, jij wilt het zo.

Maar over mijn futiliteiten heb ik misschien al te veel futiels gezegd. Om serieus te spreken, mijn beste Budé, ik erken in zekere zin dat ik te weinig zorgvuldig, of liever gezegd te weinig succesvol ben. En toch zal ik, aangemoedigd door je brief, iets groters ter hand durven nemen; ik hoop maar dat even gelukkig afloopt als jij gelooft. Het is niet ieder mens gegeven in Co-

10. Zie Quintilianus, *Instutiones oratoriae X*, 1.
11. Erasmus doelt op George van Trebizonde, *De rhetoricis praeceptionibus.*
12. In Agricola's *De inventione dialectica* (Leuven, 1515), dat drie jaar na de *Copia* verscheen.
13. Terentius, *Phormio* 16/17.

rinthe aan te komen,[14] we zijn niet allemaal Budé's. Ik behoor niet tot die mensen die alleen enthousiast zijn over wat zij zelf presteren. Ik bewonder in jou je scrupuleuze ijver, de grootheid van geest die zich toont in de keuze van je onderwerpen en in de kracht van je uitdrukking. Terecht neemt Budé die onderwerpen ter hand, want hij is er tegen opgewassen, hij heeft de kracht om grote schatten van geleerdheid uit *De asse* te laten verrijzen. Het past bij een man die in een gevecht van man tegen man strijdt tegen de Italianen voor het prestige van Frankrijk, die rivaliseert met Barbaro en Plinius.[15] Kortom, zo'n hoge vlucht past bij een Fransman, niet bij een Hollander, kort gezegd, het past bij Budé, niet bij Erasmus.

Maar, grote God, wat hoor ik? Mijn echtgenote[16] hokt al lang met jou samen? Wat een geluk dat ik geen jaloezie ken. Was zij maar allang ergens anders heengegaan, niet naar jouw woning - waarheen ik alle gelukzaligheden zou willen zien verhuizen nu je er een toevluchtsoord en zetel van alle gratiën en deugden van hebt gemaakt - maar naar haar minnaars, de broeders franciscanen, of naar anderen, als die nog verliefder zijn. Ofschoon, in alle ernst gezegd, mijn armoede mij niet al te veel deert. Het zou me trouwens al lang mogelijk geweest zijn mijn bezittingen te vermeerderen, als ik niet altijd erop uit was geweest liever een passend dan een groot vermogen te bezitten. En die grote mecenas van Canterbury,[17] voorziet mij met zijn welwillendheid van datgene wat voor een vrij leven, en voor mijn instelling genoeg is. Ik vraag niets van mijn doorluchtige vorst, maar het leek me weinig passend mijn diensten, wat die ook waard zijn, te weigeren ten eerste aan een zo'n groot vorst en ten tweede aan de dringende oproep van mijn vaderland. Wat mij echt heel zwaar valt, mijn beste Budé, is wel vrouwe Armoede aan mijn zijde te zien, maar niet Filologie, dat is de schaduw, niet de werkelijkheid. Ik zou me de gelukkigste van de stervelingen achten als zij beiden onder mijn dak woonden. Maar kijk uit dat je op sommige mensen niet inconsistent over lijkt te komen als je schrijft dat vrouwe Armoede het op jou gemunt heeft, terwijl je tegelijkertijd twee huizen laat bouwen en, naar jezelf zegt, villa's Lucullus waardig!

Vervolgens zeg je voor de grap dat ik het gevaar loop mijn liefde voor de letteren te verliezen als ik op een goede dag behangen word met goud. Wat dat betreft kun je rustig op twee oren slapen! Want noch de omstandigheden,

14. *Adagia 1*, 4, 1.
15. Voor zijn grote werk *De asse* maakte Budé gebruik van de *Historia naturalis* van Plinius en van de *Castigationes plinianae* van Ermolao Barbaro.
16. De armoede.
17. William Warham.

noch de tegenwoordige toestand van het hof zijn zodanig dat zíj met goud behangen worden die op mijn wijze ernaar streven, dat wil zeggen het bijna ontvluchten. Tot op heden wordt alle goud me ontfutseld en uitgezogen, maar nog niet het dunste blaadje goud is me ten deel gevallen. Maar ook al komt er nooit wat, ik voel nu al dat ik alles te danken heb óf aan de beste vorst Karel óf aan de in alle opzichten volmaakte kanselier van Bourgondië, Jean Le Sauvage, die voor ons gebied een even grote persoonlijkheid is als Guy de Rochefort vroeger was voor Frankrijk, die alleen al door jouw lofrede onsterfelijk zal worden. Moge Zeus, die de donder doet klinken, om met Homerus te spreken,[18.] de ziekte die je zo uitput verdelgen, want naar mijn mening ben je het waard zo oud te worden als Tithon.[19.] Maar ik hoop dat je gezondheid in de loop der jaren zal verbeteren; ik weet dat dat vaak bij niet weinig mensen gebeurt. Wat mij betreft, afgezien van mijn niet telkens terugkerende maar bijna permanente slechte gezondheid, klopt de harde ouderdom, een kwaal van de natuur zelf en daardoor ongeneeslijk, al aan mijn deur.

Jij blijft je hele brief door maar schertsen en dat doet me een groot genoegen, aangezien dat betekent dat Budé niet alleen gezond, maar fris en goedgehumeurd is. O jij, gelukkige, dat je op die manier van de letteren kunt genieten! Overigens lijk je me nergens minder serieus dan daar waar je je serieus voordoet. Je beweert niet te kunnen geloven dat ik je boeken heb gelezen, maar hooguit dat een vriend me iets eruit heeft voorgelezen tijdens een gesprek waarin jouw naam was gevallen. Denk je dat ik zo kieskeurig ben dat ik zulke geleerde werken niet wil lezen? Of zo onbeschaafd - om niet te zeggen jaloers - dat ik weinig plezier beleef aan het werk van een zo goede vriend? Weet dan, dat er van al je werken niets is, dat niet staat tussen de belangrijkste schrijvers in mijn bibliotheek. Je aantekeningen op de Pandecten en je *De asse* houd ik voor orakels en ik neem altijd mijn toevlucht tot hen als ik voor een probleem sta en bij de gewone schrijvers geen hulp vind. Ik vind het niet erg en ik schaam me er niet voor Budé als getuige op te voeren onder de klassieke en al door de tijd gecanoniseerde schrijvers. Waarom zouden we die eer aan de levenden, die het verdiend hebben, ontzeggen? Waarom zouden we niet aan de wetenschap toekennen wat aan de tijd wordt toegekend door het gewone volk, dat, in de woorden van Horatius, ‘zich vastklampt aan de kalender en iemands verdienste afmeet aan het aantal jaren dat hij dood is’?[20.]

18. Homerus, *Ilias I*, 354 enz.
19. Eos, godin van de dageraad, verkreeg voor haar echtgenoot Tithon de onsterfelijkheid aan Zeus, maar was vergeten daar de eeuwige jeugd bij te vragen. Tithon werd steeds ouder en verschrompelde tot een krekel.
20. Horatius, *Epistulae II*, 1, 48.

Al had ik de betreffende passages[21] vroeger al enigszins aandachtig gelezen, toch heb ik ze op jouw aandringen herlezen. Vanwege de eerste passage zijn de schone letteren en haar liefhebbers je veel dank verschuldigd, omdat je hun zaak daar zo bekwaam verdedigt. Wat je schrijft is meer dan waar: iedere streek brengt grote talenten voort, als men ze maar koestert en vooruithelpt. Maar degenen door wier beschikkingen de menselijke gebeurtenissen min of meer worden geleid, hebben nergens zo'n hekel aan als aan deze studies zonder welke wij amper mensen zijn. In de tweede passage bewonderde ik herhaaldelijk je Franse vrijheid van spreken, waarmee je zelfs de paus[22] niet ontziet. Maar ten eerste is het veiliger en minder gevaarlijk een dode aan te vallen en ten tweede is het een voordeel, juist in dit deel, dat zeer weinigen je leerstelling begrijpen. Hoewel je overal de snaren van je welsprekendheid zo aanspant dat je eerder Apollo dan Midas lijkt te willen behagen,[23] heb je daar juist op dat punt nog de duisternis van Lycophron aan toegevoegd, en doe je ons denken aan Loxias![24] In je eerste woedeuitbarsting is het nog erger; zelfs ik heb die niet kunnen begrijpen, want ik ken de feiten slecht en je geeft geen namen. Aan het eind van je werk is het filosofische gesprek met je vriend Deloynes uitmuntend. Ik ken hem al van vroeger uit de gesprekken met Colet en van een ontmoeting eerst in Orléans en daarna in Parijs. En ook hier, grote God, met wat voor heftigheid en vrijheid ga je te keer en tier je op priesters met wie we heden ten dage gezegend zijn!

Wat geestig van je om van mij een uitspraak te verlangen over je talent, alsof ik juist in staat zou zijn die zeldzame en bijna goddelijke gaven van jouw geest te doorgronden! Over Budé heeft het tribunaal van de grootste geleerden zich al lang geleden unaniem uitgesproken. Als ik hun mening onderschrijf, hoeveel gewicht zou de stem van een gewoon mannetje dan nog daaraan toevoegen? Zou ik van mening verschillen, wie kan dan de onbeschaamdheid van me verdragen? Wanneer ik je werken lees, mijn beste Budé, denk ik een rijke grondbezitter te zien - niet een Lucullus wiens huis vol stond met objecten die de meester niet kende en die, zoals Horatius zegt, goed waren voor de dieven[25] - maar een die even nauwgezet als rijk is, die

21. De passages die Budé in zijn brief had aangegeven.
22. Julius II.
23. Midas kreeg ezelsoren nadat hij de muziek van Pan verkozen had boven die van Apollo.
24. De Griekse dichter Lycophron had een reputatie van duisterheid vanwege het (waarschijnlijk ten onrechte) aan hem toegeschreven gedicht *Alexandra.* Loxias (de Verwarrende) is een bijnaam van Apollo die de duisternis van zijn orakels aangeeft.
25. Horatius, *Epistulae I*, 6, 45/46.

al zijn hulpbronnen goed kent en die bij de hand heeft en die alles op zijn juiste plek zet voor het grijpen als kasgeld. Je hebt dat te danken aan je zeer nauwkeurige inhoudsbeschrijvingen die je al lang geleden hebt opgesteld voor al je werken en nog meer aan je schitterend geheugen, dat nog betrouwbaarder is dan welke index ook. Het resultaat is dat je soms overspoeld wordt en dreigt te verdrinken in de enorme hoeveelheid materiaal dat zich van alle kanten aan je aanbiedt, en dat je je hand niet terug kunt trekken van het schilderij. De lezer kan dan, als een disgenoot die niet al te veel eetlust heeft, af en toe wat meer soberheid wensen. Bovendien wil je dat je ideeën en je stijl nergens iets vulgairs of banaals hebben, maar alleen maar wat schittert en verfijnd is, niets wat niet gehaald is uit de meest verborgene schuilplaatsen van de muzen. Nergens verslapping, nergens ontspanning, altijd haast en drukte. Daarom kan het genoegen dat men aan je boeken beleeft ook nooit onmiddellijk zijn, behalve voor een buitengewoon geleerd iemand, die alle tijd heeft zijn aandacht er rustig aan te wijden. En dan nog kost het hem meer moeite om je te begrijpen dan het jou kostte om het boek te schrijven. Want een zeer lange en zeer regelmatige gewoonte je schriftelijk uit te drukken, heeft je het vermogen gegeven om ook datgene wat in onze ogen zorgvuldig uitgewerkt lijkt, moeiteloos uit te schrijven.

Ik zie ook dat je bijzonder veel houdt van metaforen en vergelijkingen; ze zijn over het algemeen zeer verfijnd en buitengewoon veelzeggend. Maar als je er een hebt gevonden, kun je hem niet meer loslaten; het gevolg is dat je stijl eerder één grote diamant is dan her en der opgesmukt met kleine diamantjes, en zich enigszins lijkt te verwijderen van de natuurlijke eenvoud. Maar wanneer schoonheid aan het kunstmatige raakt, zal de een dit, de ander dat eruit begrijpen, terwijl wat ongekunsteld is een geheimzinnig vermogen heeft iedereen te bekoren en zich op aangenamere wijze nestelt in de geest van de mensen alsof het iets vertrouwds is. Wat de diepe liefde betreft die je je vaderland toedraagt, veel mensen rekenen je dat aan als een verdienste en niemand zal je er een verwijt van maken. Ik zelf vind het echter een filosoof waardiger om zich ten opzichte van de dingen en mensen zo te gedragen dat wij deze wereld beschouwen als het gemeenschappelijk vaderland van allen - hoewel ik toegeef dat Frankrijk het prachtigste gebied is van het christendom. Verder ga je nogal ver met je uitweidingen, die wel erg erudiet en overvloedig zijn, maar waarbij je wel erg lang stil blijft staan. Je riskeert dan dat een knorrige lezer zegt: ‘Allemaal mooi en aardig maar - zoals men vroeger zei[26] - wat heeft dat allemaal met Dionysius van doen? Wat is het verband met de *As*?’ Maar als ik me niet vergis zie ik je bedoeling en keur ik die in dit opzicht goed. Je hebt van te voren een stel van dergelijke

26. Zie *Adagia II*, 4, 57.

uitweidingen bedacht om die te gebruiken wanneer de gelegenheid zich voordeed. Je hebt ze, niet zonder handigheid, vermengd met een onderwerp dat er niets mee te maken had, een manier van werken om ze te verbergen en te verdoezelen voor de profane lezer, terwijl ze wel gelezen kunnen worden door de geleerden en de oprechten en nooit verloren zouden gaan, aangezien zij vermengd zijn met teksten die zo nuttig zijn dat zij nooit ten onder zullen gaan. Het enige dat ik niet goed heb begrepen, is waarom je dit opmerkelijke en ongetwijfeld onsterfelijke werk niet met naam aan iemand hebt willen opdragen. Want ik twijfel er niet aan of je hebt dat met opzet gedaan.

Ik ben me er al lang van bewust hoe dwaas het van me is een oordeel te vellen over iets van jouw genie dat ver boven iedere kritiek staat. Maar wat kon ik doen? Budé beveelt het. Het is beter, denk ik, een dwaas te zijn dan jou niet ter wille te zijn. Ik zeg deze dingen, niet omdat ik ook maar een kwaliteit van het genie mis in je geschriften, of word opgehouden door enig obstakel. Want op de eerste plaats zou ik erg onbeleefd zijn als ik me, in een zo mooi lichaam, zou ergeren aan een of twee wratjes. En verder houd ik genoeg van Budé dat zelfs als er al een is, het in mijn ogen lieftallig zou zijn. Ik word echter niet zo verblind door mijn genegenheid voor jou dat ik niet zou geloven echt te hebben gezien dat Frankrijk tot nu toe niets heeft voortgebracht wat zich met de monumenten van jouw genie kan meten. Desondanks overtref je dagelijks jezelf terwijl je de anderen ver achter je laat.

Vaarwel en veel geluk met je bouwwerken. Moge al je wensen vervuld worden en ik hoop dat jij me op een dag kan feliciteren omdat ik overdekt wordt met goud terwijl ik je groet als onze moderne Lucullus.

Brussel, 28 oktober 1516

480a *Van Karel Ofhuys*
Parijs, 30 oktober [1516][1.]

Karel Ofhuys aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik heb onlangs de brief van uw vriend Van Dorp[2.] gelezen die, hoe twistziek ook, niettemin toch dankbaarheid toonde voor uw grote prestaties. Ik heb uw indrukwekkende antwoord[3.] gelezen en ik ben het er ook mee eens. Ik

1. Deze brief, nummer 692 in de Latijnse uitgave van P.S. Allen, is in de uitgave van de Engelse vertaling op 1516 gedateerd.
2. Brief 304.
3. Brief 337.

ben al heel lang bijzonder in mijn schik met het Nieuwe Instrument en uw aantekeningen daarbij, en wel zo dat de lust om het te lezen steeds groter, niet kleiner wordt. Verder is er uw zeer openhartige *Vorstenspiegel*, uw Lofrede op Filips, uw elegante en naar mijn oordeel - wat sommige onbenullen ook mogen blaffen - uw waarlijk wijze Zotheid; kortom alles van u wat hier bij de boekhandelaren te koop is, vereer ik en wel zo als misschien niemand anders dat doet. Ik mag sterven als er nu iemand leeft, voor zover ik weet, of zelfs in het verleden heeft geleefd, van wiens geschriften wij zo intens genieten als we kijken naar de duizenden schoonheden, of heilzamer vermaand worden als we uit zijn op een gedegen leer.

Nu veertien jaar geleden, als ik me niet vergis, noteerde ik in het *Handboek voor een christensoldaat* hoe graag u wilde - om onze studie te vergemakkelijken - dat wij ons met Paulus vertrouwd zouden maken, dat wij hem 'altijd bij de hand moesten hebben', hem 'dag en nacht moesten raadplegen, en uiteindelijk tot op de letter', zo mogelijk, 'van buiten moesten leren'. U was allang bezig, zoals u verzekerde, met veel ijver commentaren op hem te maken. De heer Jezus weet hoe blij ik was bij het vooruitzicht van zo iets nuttigs, ervan overtuigd dat zij ongetwijfeld spoedig zouden verschijnen. Vermoeid van het lange wachten, had ik kunnen vervallen tot wanhoop. Ondertussen schreef Lefèvre zijn versie die u in vele passages terecht maar op vriendschappelijke wijze bekritiseert, zodat de schrijver zelf zich niet gekwetst voelt. Dat vertelde onze vriend Bade me in alle oprechtheid een paar dagen geleden bij een gezamenlijk ontbijt.

Vertrouwend op uw vriendelijkheid moet ik eindelijk tot het doel komen waarvoor ik moed putte om u vanuit de diepte van mijn onwetendheid deze onbeschaafde brief te sturen. U beloofde ooit iets in uw Handboek en nu weer in uw Aantekeningen, namelijk uw commentaar.[4] En daarom, mijn zeergeleerde Erasmus, als mijn gebeden iets vermogen, smeek ik u en velen met mij, dat u nu niet langer uitstelt ons allen een zo groot goed te geven. Dit vraagt de christenheid, dit vragen met aandrang alle leergierigen van de schone letteren, van wie u terecht de vorst bent en genoemd wordt. Vaarwel en groet ooit uit mijn naam, als u wilt en de gelegenheid zich voordoet, de kartuizer Gabriel Ofhuys.

Parijs, 30 oktober

Uw bereidwillige dienaar Karel Ofhuys, priester

4. In zijn *Enchiridion militis christiani* en in zijn aantekening op Romeinen 1:1 kondigde Erasmus een commentaar op de Brieven van Paulus aan. Zijn commentaar is nooit verschenen.

481 *Van Thomas More*
Londen, 31 oktober [1516]

Thomas More aan zijn vriend, de heer Erasmus, gegroet

Ik antwoord je een beetje laat, mijn beste Erasmus, want ik wilde je iets meer zekerheid geven van Urswick over het paard. Dat is me echter zelfs nu niet gelukt omdat Urswick voor de een of andere opdracht vele mijlen van de stad is weggereisd en nog niet is teruggekeerd. Als hij komt - en ik verwacht hem elke dag - zal ik doortastend handelen. Ik twijfel er niet aan dat het geld dat je bij mij in depot had achtergelaten volledig aan onze vriend Gillis is uitbetaald, want ik heb een brief van mijn zaakwaarnemer uit Antwerpen ontvangen, waarin hij schrijft onmiddellijk te zullen betalen. De brieven van Bazel die je me vroeger ter lezing hebt toegezonden, kon ik niet toevertrouwen aan deze koerier, maar ik zal ze je binnenkort sturen zodra ik iemand heb gevonden die ik met deze zware bundel kan belasten. Bedyll liet me de brief zien van de bisschop van Bazel[1] aan de aartsbisschop van Canterbury[2] en ook diens antwoord. Beide waren in het origineel, maar de laatste was wel erg origineel, met zoveel doorhalingen en tussenvoegingen dat hij onleesbaar was behalve voor degene die hem schreef en zelfs dat betwijfel ik.

Jouw brief en ook de mijne waarin we Latimer aanspoorde om een paar maanden bij Rochester[3] door te brengen, kwamen te laat aan omdat hij al had besloten naar Oxford te gaan en hij kon onmogelijk overgehaald worden dat een poosje uit te stellen. Je weet wat voor onveranderlijke wetten en decreten dergelijke filosofen zich opleggen, ik denk omdat zij dol zijn op vastigheid. Hij is bijzonder ingenomen met je vertaling van het Nieuwe Testament, maar zou willen dat je wat minder angstvallig vertaald had. Het bevalt hem niet dat je het woord ‘sabbat’ liet staan en een paar andere dergelijke woorden niet wilde of durfde veranderen. Maar hij aanvaardt verder geen enkel woord dat de oren van de Romeinen niet vertrouwd is. Ik was het met hem eens voor zover de gebeurtenissen en de riten van de joden dat mogelijk maakten. Verder spoorde ik hem aan - en het lijkt me dat hij dat ook zal doen[4] - de paar woorden die hij anders vertaald wilde zien, met zijn commentaar naar je op te sturen met zijn mening erbij. Ik weet dat je zijn belangstelling erg op prijs zult stellen.

1. Christoph von Utenheim.
2. William Warham.
3. John Fisher.
4. Zie brief 520.

Maar er zijn anderen, mijn dierbare Erasmus, die gezworen hebben je geschriften in een heel andere geest te lezen en dat afschrikwekkende plan baart me zorg. Omdat het te laat is je aan te raden niet overhaast uit te geven wat je al hebt uitgegeven, raad ik je althans aan, smeek ik je, bezweer ik je, bij mijn vriendschap en bezorgdheid voor jou, alles zo snel mogelijk na te kijken en te verbeteren zodat je bijna geen ruimte laat voor kritiek. Deze scherpe lieden hebben immers besloten uit te kijken naar elke mogelijke gelegenheid en die snel en gretig aan te grijpen. Wie zijn dat, vraag je? Ik aarzel ze te noemen uit vrees dat je de moed verliest in het aanzicht van zulke machtige vijanden; ik noem ze toch in de hoop dat je wat voorzichtiger wordt. Je grootste vijand is die franciscaanse theoloog die je kent,[5.] en die je met ere vermeldde in de uitgave van Hieronymus. Hij ging een samenzwering aan met een stel uitgelezen mannen van zijn orde en soort en besloot je fouten, als hij die kon ontdekken, aan te vallen. Om deze taak voor hem te vergemakkelijken en sneller te kunnen afhandelen, verdeelden zij je werk onder elkaar en zwoeren alles zorgvuldig te lezen en niets daarvan te begrijpen. Zo! Je ziet wat een gevaar je bedreigt. Vanwege die enorme dreiging moet je ervoor zorgen al je hulptroepen gereed te hebben. Feit is, Erasmus, dat zij dat tijdens een nachtelijk beraad besloten toen ze behoorlijk aangeschoten waren. Toen zij de volgende dag, naar ik hoor, hun roes echter hadden uitgeslapen, vergaten zij naar ik vermoed hun voornemen en zetten zij het besluit dat de wijn hun had geïnspireerd uit hun hoofd. Zij lieten het plan varen en in plaats van te gaan lezen, zetten zij zich weer aan het bedelen, omdat zij uit lange ervaring wisten dat dat heel wat lucratiever is.

Het is kostelijk om te zien hoe iedereen geniet van de *Brieven van onbekende mannen*,[6.] de geleerden als van een grap, de ongeletterden in ernst omdat zij denken dat als wij lachen, we dat alleen doen vanwege de stijl. Zij verdedigen die niet, maar zeggen dat de ernst van de inhoud deze compenseert en dat een schitterend zwaard verborgen zit in een ruwe schede. Had men het boekje maar een andere titel gegeven! Geleerden verblind door hun studies zouden in geen honderd jaar de spottende neus ontdekken, ook al is die langer dan die van de neushoorn.

Het verheugt me dat Pieter mijn *Nergensland* waardeert. Als het dergelijke mensen bevalt, begint het mijzelf ook te bevallen. Ik wil graag weten of Tunstall

5. Henry Standish.
6. De *Epistolae obscurorum virorum* (Haguenau, 1515; deel twee verscheen in Keulen, 1517), een jaar tevoren aan Erasmus verzonden (zie brief 363). Het gaat om een satirische verzameling van brieven met domme inhoud en in slecht Latijn, zogenaamd door Keulse theologen geschreven.

het waardeert, en Busleiden en jullie kanselier.[7] Het gaat al mijn wensen te boven als dergelijke mannen het boek waarderen, want zij hebben het voorrecht in het algemeen bestuur de hoogste posities te bekleden. Maar misschien spreekt mijn boek hen zo aan omdat in de staat die ik heb bedacht mensen als zij, zo ontwikkeld en zo deugdzaam - vorsten zouden zijn. Nu hebben zij, hoe groot zij ook in hun land zijn - en zij zijn zeer zeker groot - met grote windbuilen te maken die hun gelijken zijn in macht en invloed, om niet te zeggen hun meerderen. Ik denk niet dat het deze mensen aantrekt dat zij in dat land niet veel ondergeschikten en onderdanen - zoals koningen nu het volk aanduiden, dat wil zeggen erger dan slaven, terwijl het zoveel eervoller is te heersen over vrije mensen - zullen hebben; dergelijke uitmuntende mensen staan ver af van die vorm van jaloezie om het kwade te wensen voor anderen en het goede alleen voor zichzelf. Ik hoop dan ook dat mijn werk hun bevalt, ik wens dat boven alles. Als hun gelukkige lot echter de tegenovergestelde overtuiging diep in hen heeft laten postvatten, dan is jouw bijval meer dan genoeg voor mijn oordeel. 'Wij vormen samen, jij en ik, een menigte';[8] zo voel ik dat. Ik denk met jou gelukkig te kunnen leven in welke woestenij ook.

Vaarwel, geliefde Erasmus, mij dierbaarder dan mijn ogen.

Ik heb van Maruffo een wat welwillender brief gekregen. Het leek me een snellere en verstandiger weg dan opnieuw een beroep te doen op de aartsbisschop over deze zaak. Niet dat hij niet graag luistert naar alles wat op jou betrekking heeft, maar ik hoor hem toch liever over iets belangrijkers.

Londen, in haast voor de dageraad, de avond voor Allerheiligen

482 *Van Simon van Sechsstädtebund*
[Brussel? herfst 1516?]

De schrijver van deze brief kwam klaarblijkelijk uit de Lausitzer Sechsstädtebund (Kamenz, Bautzen, Löbau, Görlitz, Lauban en Zittau). Waarschijnlijk gaat het om Simon Schaidenreisser uit Bautzen, die in de herfst van 1516 in Brussel verbleef.

Aan de geleerdste van alle geleerden, Erasmus van Rotterdam wenst Simon von Sechsstädtebund eeuwige voorspoed

Ik wist voorheen al hoe ver u alle mensen van onze tijd overtreft in inzicht, geleerdheid en bekwaamheid in de beide talen, maar over uw vriendelijk-

7. Jean Le Sauvage.
8. Ovidius, *Metamorphoses I*, 355.

heid had ik tot nu toe niets vernomen. U gaf me daar echter onlangs niet slechts een schetsje, maar een uitgebreid beeld van toen u mij, een vreemde en gelegenheidskennis, tegen alle verwachting ontmoette en zo humaan en vrijgevig uw hulp en uw goed van pas komende bijstand toezegde als aan iemand met wie u al jaren op vertrouwelijke voet omging. Ik geloof echt dat uw bovenmenselijke geest, die niets anders is dan een uit de hemel nedergedaald vuur, u door een of ander verborgen teken waarschuwde dat dat de Simon was die, hoewel hij u niet van gezicht kende maar enkel door uw overvloedige werken, u hartstochtelijk liefhad en u vereerde als een geestelijk vader; die er zoveel jaren met een ongebroken verlangen naar smachtte u te zien en te omhelzen en u die daarom in uw ogen uw edelmoedige hulp waard was. Ik kan u op het ogenblik daarvoor niet op passende wijze bedanken, maar ik durf te verzekeren dat ik u altijd trouw zal blijven zolang ik onder de mensen gerekend word. Ik zal u zelfs wat teruggeven, lijkt het, als het woord van Cicero waar is die zegt dat degene die dankbaar is, al daardoor iets teruggeeft.[1.] Aangezien u me verder aanspoorde mijn ziel voor u open te leggen, moet u weten dat de theoloog met wie ik hierheen kwam,[2.] een post als kapelaan verwacht. Als hij die krijgt, zou ik ook graag de winter hier willen doorbrengen, vooral met het doel u te horen en u vertrouwder te worden. Als dat niet gebeurt, zal ik zeker met hem naar het vaderland terugkeren en tijdens de reis zelf proberen de fortuin te verschalken. Indien u me aanbevelingsbrieven voor uw vrienden wilt geven, zult u me aan u verplichten met eeuwige dankbaarheid. Dat en alles wat u daarmee aan mij gaf, zal ik te danken hebben aan Erasmus. Vaarwel en leef gelukkig, luister van Duitsland en voor mij het enige toevluchtsoord in de huidige moeilijke omstandigheden. Neem alstublieft de bijgevoegde gedichten,[3.] al wekten ze de toorn van Apollo, welwillend aan.

Uit het klooster van de karmelieten

483 *Aan Andrea Ammonio*
Brussel, 9 november 1516

Deze brief is een antwoord op de brieven 478 en 479.

1. Cicero, *De officiis II*, 20, 69.
2. Waarschijnlijk Kilian Schultz, die waarschijnlijk dezelfde is als Kilian Praus.
3. De brief wordt gevolgd door een lofdicht op Erasmus: *Ad Erasmum Roterodamum perpetuo cognomento polyhistorem.*

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Andrea Ammonio, gegroet

Ik verwens de vakantie van de paus die mijn geluk vertraagt! Geloof mij, mijn beste Ammonio, ik heb het laatste anker losgelaten, mijn laatste troef uitgespeeld, en als het niet gaat zoals ik hoopte, dan is het afgelopen. Als het wel goed gaat, zal ik alles aan jouw edelmoedigheid en die van de vriendelijke bisschop van Worchester[1.] te danken hebben; zo niet, dan weet ik dat het mijn kwade geest is die mij kwelt en die me maar al te vertrouwd is. Ik heb de prebende kunstig omgezet in een jaargeld. Je spoort me aan me meer aan Jupiters hof te vertonen,[2.] ik zal het proberen, en des te meer naarmate het moment nadert dat ik helder en klaarwakker het orakel zal horen waarvan mijn hele leven afhangt. Je weet hoe onkundig ik ben, vooral in dit soort zaken. Als je meent dat er iets is waarmee ik de bisschop van Worchester een plezier kan doen, zeg het me alsjeblieft.

Je hoeft je ook geen zorgen maken over het geld. Zelfs als Canterbury[3.] het niet heeft, ik heb hier een paar mensen van wie ik het met een enkel verzoek zo kan krijgen. Er wordt hier momenteel op alles hevig jacht gemaakt, maar ik kan op het moment niets doen en dat komt me slecht uit. Ik ervaar de Italianen, de Spanjaarden, de Thraciërs en de Denen als edelmoediger voor me dan mijn landgenoten: een hongerig volkje met als enige interesse hun maag. Ik ben de kanselier[4.] veel verschuldigd, en ik niet alleen maar het hele land. Terecht feliciteer je mij met het gezelschap van Tunstall, ik heb nog nooit iemand gevonden die zo vriendelijk is als hij. Ik las hem jouw langste brief voor; hij was erg verheugd over jouw talenten. Het leek of hij een beetje jaloers op me was omdat jij hem zo beknopt schreef, maar toen ik hem uitlegde hoe druk je het had, accepteerde hij het graag.

Ik had de wolf[5.] achtergelaten, maar na hem hardhandig te hebben aangepakt in twee brieven, toen ik had gemerkt dat vriendelijkheid hem alleen maar woester maakt. Ik heb de godslasterlijke karmeliet[6.] altijd genegeerd en toch zal hij bij de honden, zoals je schrijft,[7.] het onthaal vinden dat hij verdient. De delen van Hieronymus zijn hier al uitverkocht. Franz[8.] beweert dat hij tweeduizend gulden zou hebben verdiend als hij een groter aantal boe-

1. Silvestro Gigli.
2. Het hof van Karel V.
3. William Warham.
4. Jean Le Sauvage.
5. Maarten van Dorp.
6. Waarschijnlijk Sebastiaan Craeys.
7. Zie brief 478.
8. Franz Birckmann.

ken had geïmporteerd. Wat hoor ik nu? In Rome sterf ik en herleef ik steeds weer opnieuw? Welke Virbius of Theseus[9] doet me dat na? Maar ik zal pas echt geloven herleefd te zijn als onze actie gelukt is. Jij, mijn beste Ammonio, doe wat je moet doen en wees mijn Aesculaap. Vaarwel.

Brussel, 9 november 1516

484 *Van Jérôme Busleiden*
Mechelen, 9 november [1516]

Dit briefje begeleidde de brief van Busleiden die als voorwoord werd opgenomen in de eerste uitgave van de Utopia van Thomas More (Leuven, 1516).

Jérôme Busleiden aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Hier heb je dan eindelijk de brief die je me had gevraagd te schrijven. Als deze je wellicht teleurstelt in je verwachtingen of niet in overeenstemming is met het belang van de zaak, dan zul je dat je zelf moeten aanrekenen, omdat je de taak toevertrouwde aan een zo onervaren schrijver die ook in andere opzichten niet voor deze taak geschikt was. Ik troostte mij met de gedachte althans een poging gedaan te hebben in wat ik niet aankon. Ik hoop zelfs dat je in dit opzicht mijn met toewijding verrichte arbeid niet helemaal afkeurt, maar er zeer blij mee bent, vooral omdat ik jou, niet zonder gevaar voor mijn reputatie en verlies van mijn zelfrespect, ter wille ben geweest. Het is in ieder geval een bijzonder en meer dan duidelijk bewijs van mijn toewijding aan jou en ik hoop er dan ook op dat je het in die geest aanvaardt. Dat kun je vooral doen door deze brief, overdekt met een laag roest, bij te schaven met de scherpe vijl van jouw verfijnde welsprekendheid. Ondertussen vaarwel en beveel me aan bij de beroemde onderhandelaar[1] van de doorluchtige koning van Engeland.

In haast, vanuit Mechelen, 9 november

9. Theseus daalde af naar de onderwereld en kwam weer boven; zijn zoon Hippolytus werd na zijn dood tot leven gewekt door Aesculapius en leefde verder onder de naam Virbius.
1. Cuthbert Tunstall.

485 *Van Alaard van Amsterdam*
Leuven, 11 november 1516

Alaard van Amsterdam aan de heer Erasmus, hartelijk gegroet

Dat je me Ermolao en Pontano, mannen die onnavolgbaar zijn in hun elegante schrijfwijze, tot voorbeeld stelt, zeergeleerde heer Erasmus, vervult me met bewondering voor jouw schitterende geleerdheid. Ten eerste word ik eraan herinnerd dat ons hele studieplan berust op voorschriften en voorbeelden, zodat degene die zich een uitmuntende schrijver kiest als voorbeeld, zelf een goed schrijver, degene die een slecht voorbeeld volgt een slecht schrijver wordt. Ten tweede dat 'het waardevol is wat stappen voorwaarts te doen, ook al komen we niet verder'.[1] Onder jouw auspiciën ga ik dus proberen 'een pad te vinden waarlangs ik me kan verheffen van de aarde en als overwinnaar dwalen op de lippen van de mensen'.[2] Ik betreur het heel erg dat ik tot nu toe alleen wat onnozele dingen aan de drukker heb gestuurd. Hoe zou ik dat niet betreuren als ik merk dat ik, door mijn eigen lof te zingen, me vele getuigen van mijn domheid op de hals heb gehaald, om de woorden van Cicero[3] te gebruiken? Maar wat moest ik doen? Ik wilde niet tekort schieten, ook al ben ik erg tekort geschoten. Ik heb de 'vrijheid om iets te wagen'[4] die aan anderen is toegestaan of die anderen nemen en zelfs opeisen, niet willen opgeven. Aangezien uiteindelijk iedereen in mijn omgeving iets schrijft en 'triviale verzen slaat in de gemeenschappelijke munt'[5] en allen verlangen hun reputatie te vergroten, meende ik niet te moeten onderdoen alsof ik op de vijfde dag van de maand was geboren[6] of het leven begon onder een vogel van slecht voorteken, en althans hoe dan ook een poging te wagen iets te presteren: 'een armzalig deuntje te krassen op mijn schelle fluit'.[7] 'Zo onbeschaafd zijn wij Bataven niet; zover heeft de Zonnegod met zijn zonnewagen zich niet van ons land afgewend',[8] zodat wat een gemeenschappelijke gave is voor de andere landen, ons niet geheel ontzegd mag

1. Horatius, *Epistulae I*, 1, 32.
2. Vergilius, *Georgica III*, 8/9.
3. Cicero, *De oratore II*, 20, 86.
4. Horatius, *Ars poetica* 10.
5. Juvenalis, *Sauirae VII*, 55.
6. De vijfde dag van de maand was een ongeluksdag.
7. Vergilius, *Eclogae III*, 27.
8. Vergilius, *Aeneis I*, 567/68, met de Bataven in plaats van de door Vergilius genoemde Carthagers.

worden. Als dit lofwaardig is, dan maak ik dankbaar gebruik van het algemene privilege; als het als een fout moet worden aangerekend, dan verdien ik des te meer vergiffenis omdat ik een precedent volg zonder het goed te keuren.

Er is een koopman, genaamd Pompeius Occo, van Friesland, die van plan is al zijn boeken in het openbaar te verkopen. De catalogus heb ik niet meer, maar toch weet ik zeker dat in zijn huis meer dan duizend boeken verborgen liggen en worden aangevreten door motten; ik bedoel echt zeldzame en heel oude boeken; als je er een te pakken kunt krijgen, zul je beslist niet roepen dat je gevonden hebt wat kinderen in een boon aantreffen.[9.] De man die de zeer rijke bibliotheek van Agricola zo zorgeloos en voor iedereen verborgen beheert, heeft zelf nog nauwelijks Aesopus versleten; hij is zo rijk als een satraap en stelt met zijn hooghartigheid Thraso in alle opzichten in de schaduw. Hij woont in Amsterdam en zijn huis heet in de volksmond het Paradijs.[10.] Ik schreef hem met onze bode om mij ten behoeve van jou een catalogus te sturen en omdat we oude kennissen zijn, denk ik dat hij dat zonder aarzelen zal doen. Daarbij 'als het lot mij veroorlooft mijn eigen leven te leiden en mijn eigen zorgen te ordenen'[11.] zal ik tegen 1 januari naar Amsterdam gaan voor de eredienst. Daarom zal ik, mocht hij zelf misschien niets sturen, in eigen persoon je zonder mankeren kunnen brengen wat je van zijn bibliotheek vraagt, ook al zou ik er veel geld voor moeten neerleggen. Het verbaast me enorm dat je, behalve een aantal andere fouten in mijn gedichtjes, ook minzaam de structuur van de regel 'zoals je weent, zucht, siddert' bekritiseert, terwijl Horatius het toch niet zo heel veel anders formuleert in zijn 'Maar als de kraai in vrede kon eten'.[12.]

Onze oude vriend Aurelius van Lopsen[13.] triomfeert in alle ernst omdat jij de luipaarden achter je hebt gelaten en je weer tot de leeuwen hebt gewend.[14.] Maar hij kent je karakter eigenlijk niet zo goed: jij geeft immers niets om de goden en godinnen van het hof, laat staan dat je jezelf aan hen zou wijden. Van Dorp blijft maar doorgaan in zijn eigen denktrant die jij goed kent; wat de muzen betreft en haar volgelingen 'die prijst en bemint hij

9. Zie *Adagia II*, 9, 86.
10. Misschien het huis op de hoek van de Kalverstraat en de Papenbrugsteeg.
11. Vergilius, *Aeneis IV*, 340/41.
12. Horatius, *Epistulae I*, 17, 50.
13. Cornelis Gerards, in het augustijnenklooster te Lopsen ten westen van Leiden.
14. De luipaarden in het Engelse wapen voor de leeuw in het wapen van Brabant, misschien ook de Hollandse leeuw.

thuis, buitenshuis stelt hij ze luid aan de kaak',[15.] zoals iedereen duidelijk kan zien die goed oplet en probeert te zien wat er gaande is. Ik schrijf dit niet om je een koude douche te geven, maar ik zou willen dat hij zich het verhaal van Dares en Entellus[16.] herinnert, erkent dat hij verslagen is en met luide stem in je oor zucht: 'jij bent mijn meerdere, Erasmus, het past mij me naar jou te schikken'.[17.] Hij moet dit snel doen, wil hij nog terecht de loffelijke reputatie verdienen van 'de man die zijn pogingen al ruim beloond ziet, daar hij ook bij verlies bekend zal staan als degene die met jou gestreden heeft'.[18.]

Vaarwel, dierbare Erasmus, en besef alsjeblieft dat niemand mij dierbaarder is dan jij. Nogmaals vaarwel.

Leuven op de geboortedag van de Heilige Martinus, 1516

486 *Van William Blount, heer van Mountjoy*
Doornik, 12 november [1516]

William Mountjoy aan Erasmus, gegroet

Ik heb, mijn Erasmus, je brief ontvangen[1.] en het doet me veel genoegen dat je Hieronymus voltooid is. Maar voor hoeveel de werken van Erasmus ook verkocht worden, ik ben ervan overtuigd dat ze nooit zoveel kunnen opbrengen als zij waard zijn. Ik heb dus besloten binnenkort, wanneer ik zeker weet wat de prijs is, aan Pieter Gillis of aan jou het geld daarvoor te sturen. Je besluit om naar Brussel te verhuizen en daar de winter door te brengen kan ik alleen maar toejuichen, omdat je dan je zaken gemakkelijker bij de vorst kunt bepleiten en omdat je wat vaker kunt omgaan met onze Tunstall, een zo vriendelijk en geleerd man.

15. Horatius, *Epistulae I*, 19, 36.
16. In Vergilius, *Aeneis V*, wordt Dares in een bokswedstrijd verslagen door de bejaarde Entellus.
17. Vergilius, *Eclogae V*, 4, met Erasmus in plaats van de door Vergilius genoemde Menalcas.
18. Ovidius, *Metamorphoses XIII*, 19/20.

1. Niet bewaard gebleven. De vorige brief van Erasmus aan Mountjoy in de bewaard gebleven correspondentie dateert van 30 augustus 1514 (brief 301). De vorige brief van Mountjoy aan Erasmus is brief 215, van 27 mei 1509.

Wat je prebende betreft,[2.] ik hoop dat alles voor jou naar wens verloopt. En wat de bisschopszetel aangaat, die is wel erg ver weg en men zegt dat hij niet erg veel oplevert; het lijkt me dan ook dat je er verstandig aan doet deze niet te aanvaarden, omdat hij voor jou, zoals je zo puntig schrijft, waarschijnlijk een taak zal zijn zonder iets op te brengen en je meer tot last dan tot eer zal strekken. Ik heb je *Epistolae*[3.] die je me stuurde ontvangen en ik vermaak me daar erg mee; ik heb er al vele gelezen, nog niet allemaal, maar ik ben je erg dankbaar dat je ze me hebt gestuurd. Ik sprak met Jean Molinier over je Hieronymus en het bericht deed hem veel genoegen.

Vaarwel en blijf van me houden zoals je doet. Als je niet van plan bent deze winter Doornik te bezoeken, wees dan zo goed, vraag ik je, me met je brieven te onderhouden. Nogmaals vaarwel, vanuit Doornik, daags na het feest van de Heilige Martinus

Breng mijn groeten over aan de zeergeëerde heer kanselier.[4.]

487 *Van Gerard Geldenhouwer*
Leuven, 16 november 1516

Gerard van Nijmegen aan de heer Erasmus, hartelijk gegroet

Martens heeft graag en met genoegen de taak op zich genomen de *Utopia* te drukken. Desmarais zal je een tekening van dat eiland zelf laten zien, gemaakt door een uitstekende schilder.[1.] Als je er iets aan wilt veranderen, schrijf het dan of maak een kanttekening bij de tekening. Ik zal de exemplaren van jouw *Epistolae* zorgvuldig bewaren totdat je hier aankomt, maar als je wilt dat ik ze je opstuur, zal ik dat zo gauw mogelijk doen.[2.] Ik zal alle ijver aanwenden om de *Utopia* mooi verzorgd uit te geven, zodat het de lezer tot nut strekt en niet afstoot.

Van Dorp wil graag dat je naar ons komt, en als je dat uitstelt is hij van plan zelf naar je toe te gaan. Hij zweert bij alle goden dat hij jullie briefwisseling aan niemand heeft getoond behalve aan een of twee vrienden en dat hij bij de theologen geen enkel gerucht tegen jou heeft verspreid over jouw werken,

2. Waarschijnlijk die van Kortrijk.
3. *Epistolae aliquot ad Erasmum* (Leuven, 1516).
4. Jean Le Sauvage.
1. De tekenaar is onbekend. Heel misschien verwijst Geldenhouwer naar zichzelf.
2. *Epistolae aliquot ad Erasmum* (Leuven, 1516).

maar hij geeft de schuld aan ik weet niet wie. Ik hoop dat het zover komt dat Van Dorp voortaan de raad van Erasmus zal aanvaarden; hij zal er geen spijt van krijgen.

Het bevalt me goed dat je de theoloog Michael[3.] wel mag; misschien heeft hij dat te danken aan zijn leermeester van Lebrixa,[4.] want het is erg belangrijk door wie je in je jeugd wordt opgeleid. Maar dit is het zwijntje dat Minerva onderwijst.[5.] Mijn beste Erasmus, neem me niet kwalijk dat ik je zo onbeschaamd schrijf en bij jou, verdiept in belangrijk werk, mijn stem durf te verheffen. Je moet me het maar vergeven vanwege mijn grote genegenheid voor jou.

Van Dorp heeft mij een boekje laten zien van Pfefferkorn,[6.] gericht tegen de *Brieven van onbekende mannen,* waarin volgens hem ik weet niet wat voor Boheemse ketterijen verborgen liggen. Waartoe zal het leiden als de theologen, bij het kritiseren van dergelijke bagatellen, niet zwijgen maar luid blaffen? Het zou beter zijn de zaak te laten doodbloeden dan haar met geschriften en argumenten eindeloos op te blazen.

Dit was het voor het ogenblik, mijn geleerde Erasmus, ik hoop dat je het goed opvat. Vaarwel.

Leuven, de dag voor het feest van de Heilige Martinus

488 *Van Ludwig Baer*
Bazel, 12 november 1516

Ludwig Baer aan de vorst der letteren en zijn bovenal vereerde leraar, Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik lees dagelijks je werken, Erasmus, oprechtste van mijn vrienden, en dat geeft me een zo ongelooflijke voldoening dat ik amper onder woorden kan brengen hoe verrukt ik was van de brief waarin je me op de hoogte stelde van de gelukkige omstandigheden waarin je verkeert. Daar alles onder vrienden gemeenschappelijk is verheug ik me dus ook voor mezelf en ik feliciteer jou, die deze promotie zo verdient, met de eervolle en rijke prebende die de vorst

3. Het is niet bekend om wie het gaat.
4. Elio Antonio de Nebrija.
5. Zie *Adagia I*, 1, 40. Geldenhouwer bedoelt dat hij Erasmus niets te leren heeft.
6. Johann Pfefferkorn, *Beschyrmung* (Keulen, 1515) of de Latijnse versie, *Defensio* (Keulen, 1516), gericht tegen de *Epistolae obscurorum virorum.*

je aanbood en met de voorspoedige gang van zaken. Het lijkt erop dat vrouwe Fortuna die de beoefenaars van de schone letteren en de deugden altijd stiefmoederlijk behandelt, maar die jij zo minacht, zich gewonnen heeft gegeven en aan jou is overgeleverd. De waanzin van enkele criticasters die er meer op uit zijn je zorgvuldige geschriften en je verfijnde geleerdheid althans gedeeltelijk leugenachtig af te kraken dan ze op gezonde en vruchtbare manier te begrijpen, zal je geluk eerder doen toenemen dan verminderen. Hoe kun je roem verwachten als er geen overwinning is? En hoe kan er plaats zijn voor een overwinning als er geen strijd is? Het ontbreekt Erasmus echter niet - en het zal hem nooit ontbreken - aan zeer geleerde en uitstekende beschermers, ook al is hij zelf zijn grootste beschermer en zal hij onder Gods leiding altijd de roemrijke overwinnaar zijn.

Ik heb gezorgd dat je brief en ook die van de aartsbisschop van Canterbury[1] aan onze geëerde vader, de bisschop van Bazel,[2] laten bezorgen. Ook de kopieën van de andere brieven die je me hebt gestuurd, heb ik, zoals gepast, als een zeer welkom geschenk met onze gemeenschappelijke vrienden gedeeld. Vaarwel, eeuwig gelukkige in Christus.

Uit mijn woning te Bazel, 12 november van het jaar des Heren 1516

489 *Van Ludovico Canossa*
Amboise, 13 november 1516

Ludovico Canossa, bisschop van Bayeux, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik had altijd de wil, de bedoeling, en de instelling om, als me ooit gunstiger omstandigheden geboden werden, al mijn vrije tijd aan de schone letteren te wijden en een tehuis te bieden aan een leergierig en geletterd man. Ik ben er nu van overtuigd dat jij het bent, Erasmus, die mij voor de geest zweeft, met wie ik boven alle anderen samen mijn leven wil doorbrengen en delen om verfrist te worden door je buitengewone gaven, te genieten van je onderhoudende gesprekken, me te voeden met je veelzijdige geleerdheid en zelf steeds geleerder te worden. Zodra de paus zelf, met de welwillende instemming van de allerchristelijkste koning - bij wie ik pauselijk ambassadeur ben - me, onverdiend, aan het hoofd stelde van de kerk van Bayeux, achtte ik het gepast je onmiddellijk in kennis te stellen van mijn uitverkiezing en je

1. William Warham; zie brief 425.
2. Christoph von Utenheim.

bovendien dringend aan te sporen en uit te nodigen om, als je zonder bezwaar hierheen kunt verhuizen, voortaan samen met mij je leven door te brengen. Ik zal je hier een ontvangst bereiden, misschien niet helemaal in overeenstemming met al je verdiensten, maar toch de beste die mijn geringe middelen me toestaan en er naar vermogen voor zorgen dat je tevreden bent en er nooit spijt van zult krijgen je intrek te hebben genomen bij de bisschop van Bayeux. Voorlopig tot de tijd dat ik je met veel rijkere prebendes kan eren, bied ik je een jaargeld aan van tweehonderd dukaten, afgezien van het leefgeld voor jezelf, een bediende en twee paarden. Vaarwel en laat me weten wat je van plan bent.

Amboise, 13 november 1516

490 *Van Henricus Glareanus*
Bazel, 13 november [1516]

Glareanus aan de heer Erasmus, gegroet

Dat ik zo kort ben, dierbare Erasmus, is de schuld van Johann Froben, de gemeenschappelijke vriend van alle leergierigen. Hij had me gevraagd je te schrijven, maar zei dat de postbode pas over acht dagen zou vertrekken. Er zijn nauwelijks acht uur verlopen of de bode eist mijn brief op, terwijl ik nog geen letter op papier gezet heb. Ik ben er maar voor gaan zitten in de mening dat ik beter iets - hoe kort ook - dan niets kon meegeven en de gelegenheid om je te schrijven liever moest grijpen dan laten schieten. Vergeef daarom deze jongeman die dom is, maar wel zo wijs zijn eigen domheid te kennen en zich bewust te zijn te leven bij de gratie van de Zotheid.

Je vroeg me in je laatste brief[1] het gedicht dat Hermann Busch ter ere van jou heeft geschreven op te sturen en ook het mijne. Ik heb dat met meer ijver gedaan dan goed was, door er mijn eigen dwaasheid aan toe te voegen. Ik deed er namelijk een gedicht bij bestemd voor mijn vriend Oswald,[2] nu schoolrector in Zürich, dat ik niet corrigeerde omdat ik het razend druk had. Zo zag ik een beschamende fout over het hoofd in de zesde regel van boven. Ik had namelijk *lŏricatus*, ‘gepantserd’, geschreven met een korte eerste lettergreep; geen geleerde kan dat zonder afschuw aanhoren. Overigens had ik in de marge nog *venenatus*, ‘vergiftigd’, genoteerd, maar ik weet niet waardoor dat later aan mijn aandacht ontsnapte. Het is geen ernstige fout,

1. Brief 440.
2. Oswald Geisshüssler.

dat weet ik, maar bij iets groots kan men een kleinigheid vergeven, bij iets kleins nooit. Daarom vind ik het bijzonder vervelend dat ik daar uitglijd waar ik geen vergiffenis, maar hoongelach verdiende. Maar jij bent zo vriendelijk en zo gemakkelijk te vermurwen dat je Glareanus ook deze fout zult vergeven. Ik smeek je echter het gedicht helemaal te verscheuren, in het vuur te werpen of te verbergen, aangezien het het daglicht niet verdient, tenzij Erasmus het met zijn vijl bijwerkt, maar ik wens dat je die aanwendt voor betere geschriften.

Blijf ervan overtuigd, mijn dierbare Erasmus, dat ik overal je lof zing, je geschriften steeds weer bewonder, je grootheid overal prijs en vooral dat ik oprecht van je houd, hetgeen jouw verdienste is, allerchristelijkste man, omdat je me het ware christendom hebt onderwezen; daarvoor mijn dank die ik in mijn hart kan voelen, maar niet met mijn pen beschrijven. Tijdens de markt van Frankfort verwacht ik weer een brief van jou en ik zal je op de hoogte stellen van mijn zaken waarover ik nu, vanwege de weinige tijd, niets heb kan bedenken, laat staan iets over kan schrijven. Verder verkeer ik in goede gezondheid en ook met Rhetus,[3.] Oswald, Peter en Valentin[4.] en al mijn leerlingen, bewonderaars van jou, gaat het goed en ze vragen me je hun groeten over te brengen. Maar laat het jou ook goed gaan.

Bazel, 13 november

491 *Aan Pieter Gillis*
Brussel, 18 november [1516]

Erasmus aan zijn vriend Pieter Gillis, gegroet

Alle goden, wat voor straf moet ik afsmeken over zulke slome mensen? Als Hieronymus nog niet is gebonden, zorg er dan op alle manieren voor die traagvoetigen aan te sporen. Als het wel gebeurd is, laat hem me dan zo snel mogelijk bezorgen. Pieter Eenoog[1.] ligt misschien op bed, want ik hoor dat hij niet alleen beroofd, maar ook erg mishandeld is. Als dat waar is, betreur ik het lot van de man. Ik heb Colet al geschreven hem te helpen. Ook Tunstall betreurt het oprecht.

Ik wil je niet hierheen roepen als het je slecht uitkomt, maar als er een reden is om te komen, dan zal Tunstall je graag ontvangen en dan zul je zil-

3. Hieronymus Artolf.
4. Peter en Valentin Tschudi.
1. Pieter Meghen.

ver brengen en met goud teruggaan. Franz[2] heeft uitbetaald, zoals hij zegt, maar overigens ontkent hij dat hij zich borg gesteld heeft voor Pieter. Ik heb de wissel van Maruffo ontvangen, waarin hij de koers van de dukaten iets heeft verhoogd. Ik hoor dat Van Dorp eindelijk tot inkeer is gekomen. De *Utopia* is in handen van de drukker. Mijn beste wensen voor jou en je lieve vrouw; doe je beste vader de hartelijke groeten. Brussel, 18 november 1518

492 *Van Adriaan aan Cornelis van Baerland*
Leuven, [ca. november 1516]

Deze brief kan worden beschouwd als een van de eerste pogingen een lijst van Erasmus' werken samen te stellen. De samensteller, Adriaan van Baerland, was een in Leuven gevestigde humanist die door privélessen in zijn onderhoud voorzag.

Adriaan van Baerland aan zijn broer Cornelis, gegroet

Je schrijft dat je mijn brief die ik aan onze vroegere leraar, de zeergeleerde Pieter de Schot te Gent, had geschreven, hebt opgestuurd via de publieke postbode, omdat je hem niet zelf kon bezorgen zoals ik gevraagd had. Moeder was ertegen en verbood het je bijna; zij houdt erg veel van je en wilde niet dat je overhaast aan een toch tamelijk lange en vanwege de boottocht ook gevaarlijke reis begon. Ik betreur het evenmin dat het zo gelopen is. Er is haast geen stad waarin je de laatste vier of vijf maanden veilig kon verblijven, omdat de pest in de afgelopen zomer en ook in deze herfst op sommige plaatsen zo hevig woedde, en op vele plaatsen zo in het verborgene en tersluiks toenam, dat sommige mensen, in de mening dat alles veilig was en op vaste grond, zoals men zegt, zonder het te weten in gevaar zijn gekomen.

Je schrijft dat je op het ogenblik zo depressief bent dat je me geen met je gebruikelijke ijver en nauwgezetheid geschreven brief kunt sturen over de toestand waarin jij en je vrienden verkeren. Ik weet niet wat dat betekent en waar die druk en droefgeestigheid vandaan komt. Het is daarom je plicht mij zo snel mogelijk te schrijven wat je allemaal dwarszit, zodat ik je met raad en daad zoveel mogelijk kan bijstaan.

Ik ga je nu ordelijk beschrijven wat je wilt weten over de werken van Erasmus. Op het ogenblik is echter niet alles voorradig wat hij heeft geschreven

2. Franz Birckmann.

en waarmee hij de Latijnse taal zozeer verrijkte dat wij in onze tijd niet al te zeer hoeven te klagen over het verlies van klassieke schrijvers, die verloren gingen door de invasie van de Goten in Italië. Ten eerste dan, om met zijn werken te beginnen, is er het *Handboek voor de christensoldaat*, een gouden boekje en uiterst geschikt voor iedereen die besluit van de vleselijke lusten af te zien en zich aan te gorden voor de weg die leidt naar de deugd en naar Christus, die de waarheid en het leven is. Een prediker die in Antwerpen beroemd is en een grote reputatie geniet en wiens naam me nu niet te binnen wil schieten, gaf vroeger in zijn leven zoveel krediet aan dit werkje dat hij, zelfs in het bijzijn van beroemde mannen, vaak verklaarde dat iedere afzonderlijke pagina een afzonderlijke preek kon opleveren. Dan is er de *Panegyricus* voor prins Filips, aartshertog van Oostenrijk, die diens triomfantelijke vertrek naar Spanje en zijn behouden terugkeer naar het vaderland bezingt. Over dat werk kan men, denk ik, naar waarheid zeggen wat Quintilianus zei over Cicero, dat daarin de gezegende overvloed van het onsterfelijk genie oplicht en dat hij het regenwater niet vasthoudt maar uitstort als vanuit een levende bron.[1.] Erasmus prijst hierin de nog jonge en bijna baardeloze Filips en spoort hem aan tot een waardig leven door hem het beeld van de voortreffelijkheid voor te houden. Verder heeft hij enige *Gebeden* vol geleerdheid en vroomheid achtergelaten, gericht aan Jezus en de Maagd Maria. Bijna zou ik een andere lofrede vergeten of liever, zoals hij zelf schrijft, een *Brief die aanspoort de deugd na te streven*, gericht en opgedragen aan Adolf, heer van Veere. Bij het *Handboek voor de christensoldaat*, dat ik hierboven vermeldde, voegde hij nog een subtiele, ernstige en geleerde *Discussie over de onlust, de angst en de droefheid van onze verlosser Jezus.*

Hij heeft ook van Lucianus vele en zeer uiteenlopende dialogen vertaald die ik erg verfijnd en elegant vind. Ik meen dan ook dat ze verdienen dat alle liefhebbers van de letteren ze niet alleen lezen, maar ze zelfs uit het hoofd leren en ze overal mee naar toe nemen. Onder de dialogen is een door Erasmus vertaalde redevoering van Lucianus, samen met een antwoord daarop van Erasmus zelf. Degenen die vol ijver welsprekendheid nastreven lezen *De copia rerum et verborum commentarii*, vol voedzame stof. Ook een boek met de titel *Similia* doet hier de ronde. Van Plutarchus zag ik de volgende werkjes, door hem in het Latijn vertaald: *Over het behouden van een goede gezondheid*, *Hoe men een vriend kan onderscheiden van een vleier*, *Hoe men gebruik kan maken van een vijand*, *Over de opvoeding van vorsten*, *Dat een filosoof vooral met vorsten moet converseren*, *Of Epicurus gelijk had met zijn bewering: leef in het verborgene*, *Over de begeerte naar rijkdommen.* Van de beroemde dichter Euripides heeft hij twee tragedies, *Hecuba* en *Iphigeneia*, zeer fraai in verzen overgezet: de

1. Quintilianus, *Institutiones oratoriae X*, 1, 109.

ene is hier twee jaar geleden door verschillende leerlingen van goeden huize opgevoerd en je herinnert je dat ik de regie had.

Erasmus heeft ook een *Studieprogramma* en *Over de vorming der kinderen* uitgegeven: daarin toont hij langs welke weg de jonge mensen het beste snel tot grote geleerdheid kunnen komen. Er circuleert ook een *Preek over het kind Jezus*, waarin een kind andere kinderen aanspoort tot bescheidenheid, verdraagzaamheid, nederigheid en een zuiver leven. Ik twijfel er niet aan dat je die ooit hebt gelezen, want vanaf je jonge jaren interesseerde je je voor alles wat betrekking heeft op het vormen van een goed karakter en je verachtte altijd terecht de wellustige verhalen van de dichters en de verderfelijke grappen van Apuleius. Want wat leren, in 's hemels naam, de dichters ons met dergelijke onzin anders dan te zondigen, anders dan desertie uit het kamp van het fatsoen naar dat van het onfatsoen? Hij liet ook een paar odes na in de trant van onze geliefde Horatius of Prudentius. Wat een schoonheid, zachtheid, vroomheid heeft hij daarin gelegd! Ook in het proza heeft hij zoveel gepresteerd dat, wat Quintilianus zei over Plato, ook zeer toepasselijk is op hem, namelijk dat hij wel leek uitgerust, niet met de geest van een sterfelijk mens, maar met een orakel van Delphi.[2.]

Maar om terug te keren naar zijn werken, nu zes jaar geleden, als ik me goed herinner, schreef hij een *Redevoering van de zotheid*, waarmee hij veel eer inlegde, want het boek getuigt van een verbazingwekkende geleerdheid, een grote vrijheid, nog grotere geestigheid en sarcasme. Vanaf het begin kwetste de vrijmoedigheid sommige mensen die hun domheid niet graag zagen gehekeld door de domheid. De ontwikkelde en goede mensen echter beleefden enorm veel genoegen aan de vrolijke geleerdheid en geleerde vrolijkheid van dit boekje. Hij publiceerde ook enige duizenden en honderden spreekwoorden, werken die duidelijk aantonen hoe bovenmenselijk de man is blijkens zijn uiterst trefzekere overvloed van zaken en woorden. Toen het werk uitkwam viel het zozeer bij de hele wereld in de smaak dat het binnen een paar jaar viermaal door de meest uitmuntende drukkers is uitgegeven: eerst in Italië door Aldo Manuzio, een man die om zijn geweldige kennis van de twee talen het verdient in alle eeuwen herdacht te worden; vervolgens tweemaal in Duitsland door Froben in Bazel en eenmaal door Anshelm van Tübingen, beiden vooraanstaande drukkers. Ook het heldere en beknopte boekje *Over de constructie van de acht rededelen* ziet men hier overal. De meeste mensen denken dat het van hem is, en hijzelf ontkent dat niet zonder meer. Verder zijn er nog de *Disticha moralia*, die men gewoonlijk de *Cato* noemt, de *Mimi Publiani*,[3.] het *Onderricht van een christen.* Sommige *Epigram-*

2. Quintilianus, *Institutiones oratoriae X*, 1, 81.
3. Publilius Syrus, *Sententiae.*

men zijn in omloop waarvan hij niet ontkent ze geschreven te hebben, maar hij ontkent dat ze geschreven zijn om te worden uitgegeven.

Erasmus was de eerste die ons zeer onlangs het Nieuwe Testament in het Grieks en Latijn gaf, het zorgvuldig verbeterde door zijn tekst te vergelijken met oude handschriften en vroege vertalers in beide talen, en er zijn aantekeningen aan toevoegde. Het werk is overal met enthousiasme ontvangen door geleerde en oprechte mensen. Spoedig daarna gaf hij Hieronymus aan ons terug, zo verduidelijkt met samenvattingen en aantekeningen dat het wel lijkt of we een andere Hieronymus lezen dan wij gewend waren. Hij verwijderde ook alles wat valselijk aan hem werd toegeschreven en voegde bij de brieven een korte inhoud en aantekeningen die door hun beknopte, heldere, milde en elegante formulering zeer in de smaak vallen. Ik geloof niet dat het nodig is je verder aan te sporen de al eerder genoemde zeer nuttige commentaren over de beide *Copia* te bestuderen, aangezien je al vanzelf galoppeert in het stadion van de muzen en eerder een breidel dan de sporen nodig hebt. Behalve wat ik al vermeldde, ziet men her en der bij de boekhandelaren *Enkele brieven van Erasmus aan beroemde personen en van dezen aan hem.* Dit jaar zijn tweemaal zijn aantekeningen gedrukt bij een boekje dat men over het algemeen toeschrijft aan Cato. Ik heb dit behandeld voor mijn leerlingen om hun geesten te vormen tot voortreffelijkheid en hun tongen tot fraaie welsprekendheid. Want het ene doceren zonder het andere is eerder de jeugd bederven dan onderrichten. Hij corrigeerde onlangs ook Seneca, die tot nu toe in zeer slechte staat verkeerde. Verder verrijkte hij de eerste psalm, *Beatus vir*, met een zeer geleerd commentaar. We kunnen ons gelukkig prijzen dat we al in onze eerste frisheid de in alle opzichten volmaakte werken mogen zien, overdenken en lezen.

Dat is ongeveer, mijn beste broer, wat ik in handen heb gekregen; maar bij leven en welzijn zul je spoedig nog andere zien. Nog dagelijks immers schrijft hij nieuwe werken en verbetert hij de oude schrijvers die door de tand des tijds of door de onkunde en nalatigheid van kopiisten verziekt zijn; hij is echt een man geboren om de letteren in oude glorie te herstellen. Ik smeek je voor je eigen bestwil zijn geschriften altijd samen met de klassieken te lezen, want zo zul je je spreekvaardigheid op steeds hoger peil brengen. Ik ben blij, beste broer, met je opmerking dat je de *Instituten* van Justinianus niet alleen leest, maar ook van buiten leert. Ik zou namelijk niet graag zien dat je al je tijd besteedt aan literaire studies die het gros van de mensen als weinig vruchtbaar bestempelt. Ook die dingen waarmee je in je levensonderhoud kunt voorzien en waarmee je je vrienden kunt steunen in hun geschillen en processen moeten geleerd worden. Bij Cicero wordt Cato hogelijk geprezen omdat hij kennis van het recht paarde aan een zo volmaakte

welsprekendheid.[4.] Dezelfde Cicero prijst ook Quintus Scaevola omdat die de grootste redenaar onder de rechtsgeleerden was en de grootste rechtsgeleerde onder de redenaars.[5.] Als ik tijd had zou ik je honderden mensen kunnen opnoemen die op beide gebieden uitmuntend zijn geweest - onder de klassieken, bedoel ik, niet de mensen van onze tijd. Tegenwoorig leest men niet meer de welsprekendste rechtsgeleerden, maar alleen een paar onbeduidende glossenschrijvers, uit wier werk ieder de wetten vormt die hem uitkomen, die hun gedrag niet aanpassen aan de wetten, maar de wetten aan hun gedrag. Je moet dan ook, beste broer, in het doorgronden van de heilige wetten, die gezonde mensen navolgen, dat wil zeggen de meest welsprekende rechtsgeleerden van onze eeuw. Als je dat doet, zul jij in je volwassenheid de middelen hebben om de noodlijdenden te helpen, de zieken te genezen, de bedroefden op te beuren, zoals het staat bij Cicero.[6.] En in je ouderdom - en ik hoop dat je die bereikt - zul je de kennis van het recht met ere en luister benutten als al je vrienden tot je komen om advies te vragen bij het afwikkelen van hun zaken. Want het huis van de rechtsgeleerde - om mijn brief af te sluiten met een woord van Cicero - is het orakel van de hele staat.[7.]

Vaarwel, mijn beste Cornelis, en aanvaard deze brief als een vriendengift die ik je stuur als broeder vanwege onze verbondenheid.

Leuven

493 *Van Guillaume Budé*
Parijs, [26 november 1516]

Deze brief, waarmee Budé antwoordt op brief 480, is voor de helft in het Grieks geschreven.

Guillaume Budé aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik lees en herlees je brief die nogal tegenstrijdige gevoelens bij me oproept. Enerzijds, als ik zie hoe knap je bent en met wat voor subtiele elegantie je schrijft, denk ik dat je de spot met mij drijft. Ik ben namelijk niet zó stupide met mezelf ingenomen dat ik me mijn eigen middelmatigheid niet realiseer, ook al plaats jij me onder de meest gedistingeerde geesten! Anderzijds ech-

4. Cicero, *De oratore I*, 37, 171.
5. Cicero, *Brutus XXXIX*, 145.
6. Cicero, *De oratore I*, 37, 169.
7. Cicero, *De oratore I*, 45, 200.

ter, als ik uit je geschriften opmaak wat voor een vriendelijk karakter je hebt, aanvaard ik de brief die me onlangs bereikte niet als luchtige spot maar als ernstig gemeend. Om uit dat dilemma te komen, besloot ik dat het misschien beter is - ook al is dat misschien naïef - een theoloog zoals jij bent te vertrouwen, dan door mijn wantrouwen jou en de vriendschap zelf niet waard te zijn. Ik zou bijna gaan denken een karakterfout te hebben als ik me niet durf te verlaten op jou, een vriend die zweert bij bijna alles wat hij schrijft. Ik ben dus vast van plan je te geloven en vertrouwen te stellen in je woorden. Daarom ben ik ook bijzonder opgetogen dat Cuthbert Tunstall, de afgevaardigde van de koning van Engeland, - een man die, zoals je me overtuigde, vooral bewondering verdient om zijn uitzonderlijke en heerlijke vertrouwdheid met de Griekse en Latijnse taal - uit zichzelf zich bij jouw woorden aansloot, in het bijzonder wat mijn Grieks betreft. Met jullie beider steun zal ik niet meer uitsluitend op mijn eigen oordeel afgaan en denk ik ook Griekse brieven te kunnen schrijven, en zo - ik, een autodidact die het Grieks laat leerde en mijn kennis te hooi en te gras opdeed - een rivaal te worden van de beroemdste kenners van het Grieks van deze tijd die het als kind al leerden. Het is met genoegen, met veel genoegen zelfs, dat ik je in die taal schrijf, want ik kan bij jou, de beste aller mensen, op begrip rekenen. Ik heb inderdaad besloten me met het volste vertrouwen aan jou bloot te geven, in de hoop dat ik, die voor de beide talen geen andere leraar heb gehad dan mezelf - een feit dat ik heel erg betreur - althans enige vorderingen kan maken op deze late leeftijd dank zij jouw kritische opmerkingen! Als ik inderdaad zie dat je wat tijd hebt voor mijn storende interrupties, blijf ik je met mijn brieven bestoken tot je er genoeg van krijgt. Wat meer is, ik denk dat het voor ons allebei belangrijk is dat door deze correspondentie onze vriendschap in de toekomst beroemd en algemeen bekend wordt.

Ik verzoek je wel, beste vriend, om, als je iets van onze correspondentie publiceert, ervoor te zorgen dat ik geen voorwerp van kritiek word. Het is alleen maar redelijk dat jij borg staat voor de fouten die men van drukkers kan verwachten en ook voor mijn eigen feilen als dat nodig is, vooral als er in mijn eigenhandig geschreven brieven fouten zijn geslopen, zoals dat gebeurt, die ik bij herlezing over het hoofd zag. Ik mag toch eigenlijk wel van je eisen dat je borg staat voor mijn gevestigde reputatie? Ik kan trouwens niet ontkennen dat je terecht klaagt dat mijn handschrift je zoveel last bezorgde. Toen ik die passage in je brief las moest ik hard lachen bij de gedachte dat ik, die zo slecht schreef, durfde klagen over jouw slechte handschrift. Maar wat bij jou slechts slordigheid is, is bij mij een gebrek aan vakmanschap. Als je daarvoor in de toekomst wat clementie betoont, mag jij voortaan schrijven zoals je wilt. Van mijn kant ben ik bereid af te spreken dat

ik er voortaan niet meer over zal klagen, net zo min als jij. Ik zag dat een van mijn brieven[1] is gedrukt samen met die van jou en dat er veel fouten in zitten. Vooral aan het einde is dat vervelend: men leest daar *quinque* in plaats van *quique*, anders gezegd 'vijf' in plaats van 'en die'. Dat betekent een groot verlies voor mij omdat ik vader ben van twee trio's zonen en een meisje, die nu worden gereduceerd tot vijf zonen, zodat ik beroofd word van het dubbele rantsoen van het *ius trium liberorum*.[2] Ik zal tegen je drukker een proces voor zware schade aanspannen, als hij deze fout niet onmiddellijk herstelt, en misschien moet ik ook tegen jou stappen ondernemen als ik door hem niet schadeloos word gesteld.

Wat de futiliteiten betreft, ik denk dat je wat bedaard bent en mijn genoegdoening hebt aanvaard. Jij zelf geeft trouwens een verkeerde interpretatie als je denkt dat ik dat woord - hoe is het mogelijk - gebruikte voor je *Aantekeningen op het Nieuwe Testament* en voor de *Adagia.* Ik vind dat verre van futiele, maar uiterst serieuze werken waarvan ik beweer dat ze belangrijk en indrukwekkend zijn, goed gestoffeerd en opgesierd met prachtige vondsten in de beide talen en, als je me toestaat het woord van Homerus te gebruiken, 'vol schittering'. Wel vind ik dat je, voor een verzamelaar van spreekwoorden, erg lang van stof bent - om ook iets tegen jou in te brengen - want je gaf mij te kennen dat ik nooit afscheid wist te nemen van een schilderij waaraan ik bezig was. Ik ben echt verrukt in je brief te lezen dat mijn opmerkingen je enigszins stimuleerden hierna te beginnen aan werken van een hoger niveau! Aan de slag dus! Ik sta met alles wat ik bezit achter het succes van die onderneming. Want waarom - o grote goden! - zou jij niet slagen in iets wat ligt binnen het bereik van de allergrootste geesten en van het toppunt van vakmanschap en geleerdheid? En hier begin je grapjes te maken, mijn beste Erasmus, met 'ik meet me met mijn eigen maat' en 'we zijn niet allemaal Budé's'. Waarachtig, je weet je rol van een geestig en slim spotter met verve te spelen, bewonderenswaardige man! Alsof mij iets ergers kan overkomen dan mijn voet te moeten vergelijken met die van jou, wie de schoen van Maximinus[3] nauwelijks zou passen. Als men ons naast elkaar zette, zou jij zeker drie keer groter lijken dan ik!

1. Brief 403, opgenomen in *Epistolae aliquot ad Erasmum* (Leuven, 1516).
2. Het gaat om de passage 'een vader die zes zonen moet grootbrengen, broers van één dochtertje, en die zeer gehecht is aan zijn gezin'. Door de drukfout leest men: 'een vader die zes zonen moet grootbrengen, vijf broers van één dochtertje, is zeer gehecht aan zijn gezin'. Het *ius trium liberorum* garandeerde onder keizer Augustus een versnelde politieke loopbaan voor de vaders van drie of meer zonen.
3. Zie *Adagia I*, 1, 21. Maximinus zou reusachtige voeten hebben gehad.

En hoe bewonder, koester, verwelkom, vereer ik je zo scherpe, precieze, snelle, altijd werkzame en consistente oordeel! Hoe heb je me met een enkele blik helemaal doorgelicht, onderzocht, diepgaand gepeild en gewogen! In ieder geval heb je voor mij met je brief iedere hoop de bodem ingeslagen je ooit te kunnen misleiden. Met je scherpe verstand heb je al mijn gevoelens uitgeprobeerd als een chirurg met zijn sonde en, ver weg als ik ben, kijk je in mijn binnenste en dwars door me heen alsof ik naast je sta. Ik begin mezelf beter te kennen sinds jij me bekeek, woog en op mijn waarde schatte. Wat een scherpe blik! Wat een trefzekerheid! Er is niets wat jij niet kunt bereiken als je je zou toeleggen op belangrijkere en grotere onderwerpen! Wie had, zelfs na mijn werk twee, drie keer bestudeerd te hebben, er méér uit kunnen halen dan jij, Erasmus? En dat terwijl ik ervan overtuigd ben dat jij nauwelijks tijd had een vluchtige blik te werpen op de passages die ik je had aangegeven, druk bezig als je was met dringende zaken. Men zegt dat men de leeuw herkent aan zijn klauwen;[4.] jij kunt mij en mijn gelijken herkennen aan de toppen van onze vingers.

Nu echter zal ik brutaal worden en de beste verdediging voeren die ik kan met jou als rechter. Ik zie namelijk wat je me verwijt, ook al verberg je het. Je opmerkingen mogen nog zo raak en indringend zijn - en ik ben je daar erg dankbaar voor, dat erken ik, want je hebt dat gedaan op mijn verzoek -, ik laat me er toch niet door ontmoedigen en zal niemand de kans geven te zeggen dat, ook al is mijn zaak slecht, ik niet in staat ben voor mezelf op te komen en te overwinnen. Ik behoor namelijk tot die fatsoenlijke mensen die nooit geleerd hebben een zaak beter te laten schijnen dan hij in werkelijkheid is, en daar ook nooit moeite voor hebben gedaan. Maar je maakt het me wel erg moeilijk, want je doseert zo handig en lankmoedig de plichten van vriendschap en van kritiek dat ik over jou zelfs niet kan klagen als ik dat zou wensen, of ik zou onfatsoenlijker en onnozeler lijken dan de eerste de beste vleier. Toch wil ik je wat te doen geven, zodat je stof hebt om mijn brief te beantwoorden.

Je zegt dat dingen die een natuurlijke eenvoud ademen zich gemakkelijker en prettiger in de geest nestelen en de lezer zelfs aanmoedigen tot meer aandacht en inspanning. Aangezien ik me ver heb verwijderd van die eenvoud, volgt daaruit dat een lezer niet snel plezier aan mijn werken zal beleven tenzij hij heel goed geïnformeerd en met gespannen aandacht leest. Dat is, geloof ik, in essentie, wat je bedoelde, hoewel ik, terwijl ik dit schrijf, je brief niet bij de hand heb, want hij doet de ronde onder mijn vrienden om te worden bewonderd als een schilderij van Apelles. Zij hebben hem mij ontfutseld toen ik hem hun liet zien! Je voegt er nog een paar opmerkingen aan

4. Zie *Adagia I*, 9, 34.

toe over mijn veelvuldig en hardnekkig gebruik van metaforen. Je wilde me niet zeggen of je dat een goede of kwade zaak vindt; ik kon er geen zekerheid over krijgen, ook al heb ik mijn vermoedens. En verder zeg je dan: 'Wat heeft dit ermee te maken?' Ik kan dat verwijt niet tegenspreken en alleen maar proberen het op een of andere manier goed te praten, aangezien ik niet van plan ben een straf over me af te roepen. Je maakt er trouwens geen halsmisdaad van: als een buitengewoon handig criticus overgiet je voorlopig met lof wat je in je kritiek terecht ronduit had kunnen verwerpen, zodat je me op bepaalde manier wijzend op een fout, meer lijkt te willen aanmoedigen dan afschrikken en me niettemin voor de toekomst omzichtiger en kritischer maakt, als ik ooit geleerd heb te luisteren naar mijn meerdere.

Wat moet ik hier ten eerste op antwoorden? Ik weet het niet, maar laat ik het volgende aanvoeren: ik koos mijn manier van schrijven, waarvan jij zegt dat die niet te vatten is door de eerste de beste lezer, maar alleen door zeer goed geïnformeerde en zeer aandachtige lieden, welbewust. Het was in die tijd in mijn belang, dacht ik, slechts door weinigen te worden begrepen en zo te worden begrepen dat ik zo nodig in staat was publiekelijk te ontkennen wat ieder individu volgens zijn eigen interpretatie dacht mij te horen zeggen. Ik zorgde er dus voor sommige zaken in raadsels te hullen, die overigens in de tweede druk aanzienlijk duidelijker zullen worden door de tussenkomst van een commentator,[5] zodat ik steeds in de positie blijf te ontkennen en me veilig te stellen, terwijl ik tegelijkertijd zeg wat ik voor het ogenblik wil zeggen. Je hebt dat goed begrepen toen je zei dat ik Loxias van Delphi nadeed.[6] Ken je het gezegde van Salomon niet: 'Het is de glorie Gods zijn taal te versluieren?'[7] Die wijze wilde inderdaad niet dat iedere leek of zelfs niet ieder kieskeurig mens hem zou begrijpen wanneer hij moeilijke en geheime zaken te berde bracht; zo deden ook de andere profeten. Maar sommige dingen, zul je zeggen, dient iedereen te weten en ook daarin druk je je zo uit dat het grote publiek, laat staan het gewone volk je niet begrijpt. Het onderwerp zelf immers van het boek en de uiteenzetting van de problemen die uit *De asse* en zijn onderverdelingen voortvloeien, liggen zo ver buiten ieders gezichtskring dat alleen min of meer geleerde mensen ze kunnen begrijpen, en zelfs zij moeten ze dan meerdere keren en met volle aandacht lezen. Niemand zou een onderwerp kunnen vinden dat zo onhandelbaar is

5. De drukker Joost Bade voegde aan de tweede druk van *De asse* aanwijzingen in de marge toe en een voorwoord met een lijst van de meest onbegrijpelijke termen.
6. Loxias (de Verwarrende) is een bijnaam van Apollo die de duisternis van zijn orakels aangeeft.
7. Spreuken 25:2.

of een taak op zich kunnen nemen die zoveel arbeid vereist, en het dan tot een goed einde brengen. Ook zelf was ik aanvankelijk niet van plan om alles duidelijk te maken. Er is bijna geen onderwerp dat door zoveel handen is gegaan en tevergeefs. Onder de befaamde geleerden van nu of van het verleden is iedereen wel met dit vraagstuk bezig geweest; je kunt niemand vinden die het van begin tot eind foutloos heeft opgelost. Ik ben vrijwel de enige van al die onbekende en onwetende mannen die meent dit hele onderwerp te beheersen en daarin zo succesvol te zijn dat iedereen die mijn uiteenzetting wil aanvechten spoedig zal bemerken dat hij een verwaande kwast is.

En nu mijn mening over de andere punten. Ja, ik houd van beeldspraak en van allerlei stijlfiguren en dat in navolging van de grootste meesters van de Latijnse taal die in de welsprekendheid de eerste plaats toekennen aan de metafoor en zich in hun geschriften daarin hebben uitgeleefd. Ik houd ook van een verheven stijl en ik geloof niet dat ik die oneigenlijk heb toegepast. Wie van de beste en gelauwerde schrijvers probeerde niet in verheven en prachtige termen te spreken over grote zaken die bewondering of afkeuring wekken? Of denk je te kunnen enthousiasmeren en protesteren zonder je stem te verheffen en verstaanbaar te zijn voor iedereen die niet stokdoof is? Als ik je *Silenen* en *De oorlog is zoet voor wie hem niet kennen* lees,[8] een voorschot op je polemiek tegen de oorlog, dan heb ik de indruk dat wij hetzelfde onderwerp een beetje anders behandeld hebben. Ik was verontwaardigd dat godsdienst samen kan gaan met krijgsrumoer en dat mensen die men heilig noemt zich bezighouden met zich te verrijken, terwijl het hun plicht is de weg naar de hemel te wijzen. Als men ons naast elkaar leest, zal men denken dat ik het thema van jou heb overgenomen, want ik sprak dezelfde gedachten uit in bijna dezelfde bewoordingen. Maar jij doet het omzichtig, verzoenend, eenvoudig, elegant en, in ieder opzicht, goed afgewogen zoals past bij je onlangs verworven kerkelijke waardigheid.[9] Ik doe het uitbundig, zonder me in te houden, met hartstocht en heftigheid, met veel vertoon en stijlfiguren; ik hoop zonder grofheid! Ik vind namelijk niet dat je zondigt tegen de goede manieren als je vrijuit praat en met een frankheid die men terecht aan Frankrijk toekent. Verder maakte ik overvloedig gebruik van stijlfiguren, ritme, van het hele retorische arsenaal, van metaforen ook, als ze zich maar vanzelf en niet geforceerd aandienden. Want jij, wetend dat ik niet graag met versleten en afgezaagd materiaal en ornamenten werk, zult toch niet beweren dat ik ze me schandelijk verwierf of onbeschaamd en oneerlijk bij elkaar bedelde. Je zult toch geen eigenwijze gemaaktheid zien in de dingen

8. *Adagia III*, 3, 1 en *IV*, 1, 1.
9. De prebende van Kortrijk.

die ik aanvoer; ik sleep ze er niet bij de haren bij en laat ze niet mijn stijl misvormen, of ik moet me ernstig vergissen. En dat laat zich duidelijk bewijzen, denk ik, door mijn vloeiende en gelijkmatige stijl. Jij meent je strikter te moeten houden aan de wetten van jouw Minerva die, en dat oordeel is terecht, geliefd is bij het volk en in de smaak valt bij de tribune. Ik zou zelfs verder willen gaan en haar senatoriaal en consulair noemen, wanneer ik zie dat je geschriften zo warm worden verwelkomd door ieder soort lezer dat ik al bijna jaloers op je ben. Maar wat kan ik doen? Begeesterd door het plezier van het schrijven denk ik er niet aan om, als ik me eenmaal met volle zeilen naar de open zee heb laten meenemen, het doek te reven of misschien maat te houden bij het zeilen. Ik geef me over aan de wind en laat me voeren waarheen de inspiratie, onbeheersbaar in haar vurigheid, me brengt. Misschien drijf ik ondertussen ook wel eens af, als ik in te grote geestdrift raak.

Er is echter een punt dat me nu pas te binnen schiet en dat ik graag aan jouw oordeel overlaat: ik zou, eenmaal op gang gekomen, altijd hetzelfde tempo moeten nastreven, met dezelfde bries voortdurend in de rug, zodat je, dichterbij komend, voelt dat ik vooral voortgedreven word door de zeilen, niet door roeiriemen, want je weet dat niets ons zo bestendig voortdrijft als de bries die we roem noemen! Jij oordeelt dat ik word voortgestuwd door deze wind - en hij waait gestaag ook al is hij krachtig - die mij behaagt en doet pralen, zo stel ik me voor, die opstuwt, maar ook voortstuwt en geen last veroorzaakt. Je zegt echter dat weinig lezers me bij kunnen houden als ik zo ver buiten hun gezichtsvermogen voortsnel. Het zij zo, ik zal daar niet met je over twisten, want de meeste schrijvers blijven aan hun ideeën vasthouden. Laat me althans dit geloven dat de lezers, als zij eenmaal erin geslaagd zijn me te volgen, zich graag zullen buigen over deze begeesterde stijl en mij misschien ver achter zich zullen laten. Jij hebt meer ervaring met dit soort wedstrijden, met jouw vakmanschap kun je de zeilen zo uitzetten dat je zacht, regelmatig en gestaag door wadden en diepzee, over zandbanken en riffen en zelfs midden op de oceaan vaart voor de wind, als was het op een stromende rivier. Dit is een zeldzame gave, een gift van de natuur. Ondertussen word ook jij, grote redenaar, door de adem van de roem voortgestuwd, maar jij weet wat je bestemming is en gebruikt kleinere en gemakkelijker zeilen. Het verschil tussen ons is dan ook dit: jij zegt de dingen aardig en elegant, alsof je een gesprek voert: ik druk me uit, ja schreeuw in een opzwepende stijl, dat geef ik toe, maar met een verstaanbaar, niet oorverdovend geluid. En zo ben ik misschien wat heftig en sleep de lezer mee, terwijl jij hem voor je wint door hem te verleiden; ik storm zijn geest binnen, jij sluipt erin; ik ga in de volle wapenrusting van een krachtige jonge kerel, jij gaat luchtig gekleed als een infanterist; jouw inspanning is minder,

maar goed gericht, de mijne is enorm maar hoe ik ook met mijn armen zwaai, ik bereik niet dezelfde resultaten als jij. Kortom, jij weet beter wat er allemaal komt kijken bij een belegering, een verovering, een verdediging; jij beheerst het filosofische strijdveld, ik storm, zonder training, verblind door hartstocht op mijn doel af.

Laat wat je zegt waar zijn, maar verder kun je, denk ik, niets tegen me vinden, niets ernstigers tegen me aanvoeren en je kunt zeker niet zeggen dat ik in dit dispuut me kleedde in onbeschaamdheid in plaats van moed.[10.] Zo was het bij de volkeren van de oudheid: iedere schrijver had zijn eigen persoonlijkheid. Zo heeft de natuur het altijd gewild: of we nu toegeven aan onze fouten, of dat deze zonder dat wij het weten aan de oppervlakte komen. Het rustige, niet het heftige en gloedvolle past jou; ook het grootse en het vlammende zal bij je passen als je het wilt en je zult in triomf de hoogste toppen bereiken, kortom tot alles in staat zijn, als je daar enige moeite voor doet. Ik ken je even goed als jij mij kent! Ik stel meer en hogere eisen aan mezelf, ook al vraag ik niet meer dan mijn krachten mij toestaan; jij ontziet je te veel, je blijft binnen de grenzen van wat je aankunt, en geeft nooit toe aan de aandrang daarbuiten te treden. Iedereen bewondert je dan ook omdat je altijd fris nieuwe taken op je neemt, zonder dat je daaronder bezwijkt, want je neemt nooit de moeite van jezelf het uiterste te eisen en wilt liever met volhardende dan intense arbeid je kwaliteit bewijzen, hoewel niemand anders dan jij tot zoveel in staat is. Wat mij betreft, ik kan er niet zo gemakkelijk toe komen mijn stijl te verlagen tot het niveau van de gewone man, als ik over verheven zaken van niet gewone omvang schrijf; liever vorm ik hem naar het voorbeeld van hen die een grote reputatie bij het nageslacht achterlieten. Als ik ooit de aantekeningen, die ik al lang heb laten liggen, weer opneem,[11.] zal ik eraan denken een wat fijnere draad te gebruiken om het web te weven dat uiteindelijk toch in de weegschaal van het volk moet worden beoordeeld; in beide stijlen zal het mij niet aan welbespraaktheid ontbreken, meen ik.

Maar het lijkt er op dat deze welbespraaktheid je tegen de borst stuit, ook al zet je om mij ter wille te zijn het oordeel van een ander in plaats van het jouwe.[12.] Wij streven hetzelfde doel na, als ik me niet vergis. Ik weet dat wij op zoek zijn naar een buitengewone reputatie, en niet via de eerste de beste weg; jij rent er achter aan, je rust nooit. In feite is de wens om mensen van de hoogste reputatie in geleerdheid na te volgen, voor ons en voor al degenen

10. Homerus, *Ilias I*, 149 (‘gekleed in onbeschaamdheid’), en *VIII*, 262 (‘gekleed in moed’).
11. De *Annotationes in XXIV Pandectarum libros* (Parijs, 1508) werden pas in de editie van 1527 uitgebreid met *annotationes posteriores.*
12. Erasmus spreekt altijd namens de lezer.

die volmaaktheid zoeken, een gelijke strijd aan te gaan; toch begon je enige tijd geleden, mijn beste Socrates, jezelf te vernederen, met het doel de theoloog uit te hangen of de goedkeuring van die theologen bij jullie te verwerven voor je ijver. En je doet hetzelfde, geloof het of niet, wanneer je me in je brief aanraadt tevreden te zijn met mijn eigen prestaties.

Dat mijn theoretische betoog aan het eind van het laatste boek niets te maken heeft met mijn onderwerp, de Romeinse as, zoals jij lijkt te menen - waarom zou ik niet evenveel recht hebben als jij om heel uiteenlopende onderwerpen met elkaar te verbinden? Silenus en Paulus - zeer uiteenlopende karakters - baldadige pantomimespelers en plechtstatige helden, bacchanalen en mysteriën van Eleusis,[13.] je koppelt ze aan elkaar met de lijm van je welsprekendheid en wel zo dat de naad met de nagel niet te voelen is en niet te zien voor het oog. Je toont ons een steeds veranderend wereldbeeld en roept nieuwe en onvermoede aspecten van het leven op voor onze verbaasde ogen. Wat heeft dat te maken met Silenus en zelfs met Dionysus? Zo aarzelde je niet, toen je voor onze heiligste altaren een redevoering ging houden, om je uitgangspunt en, volgens de gebruikelijke uitdrukking, je thema, te ontlenen aan bijna schunnige gedichten en je boog dat ongetwijfeld met ongemene handigheid om tot jouw voordeel.[14.] Las je iets dergelijk in mijn *De asse?* Dit boek heeft tot doel - en ik wil dat je dat goed begrijpt - de graven van de oudheid te openen en alle geheime poorten te ontsluiten; te tonen dat de rijkdom van de Egyptenaren en de Chaldeeërs - zoals jouw lofdicht het uitdrukt - die ik na al die tijd aan het licht bracht, omrekende in het geld van deze eeuw en, enige expert op dat gebied, op juiste waarde schatte, vele malen groter was dan men dacht; om aan te tonen ook dat deze rijkdom, hoe groot ook, niet meer was dan tegenwoordig het spaargeld van een kolenbrander en dat zij die zich tegenwoordig zo inspannen deze giften van de fortuin na te jagen, met hand en tand vechten, zoals het gezegde luidt, om de schaduw van een ezel.[15.] Aangezien de filosofie haar beoefenaren kan beschermen tegen die dwaling en de mens werkelijke en onvergankelijke roem in het vooruitzicht kan stellen, probeerde ik duidelijk uiteen te zetten wat de ware filosofie is en hoe degenen die zich wij den aan de letteren ernaar kunnen streven en haar kunnen bereiken. Ik vind dat die gedachten even nauw samenhangen met mijn betoog *De asse*, en met de problemen die ik erin behandel als in een schilderij schaduw altijd samengaat met licht - als het mij tenminste gelukt is de zogenaamde balans in goed evenwicht te hou-

13. De mysteriën van Eleusis in Attica waren in de Griekse oudheid de belangrijkste feesten ter ere van Demeter en Kore.
14. Een toespeling op de *Concio de puero Jesu* (*Preek over het kind Jezus*).
15. Zie *Adagia I*, 3, 52.

den. Kon ik deze gedachten niet tot uitdrukking brengen ondanks mijn inspanningen, of kon ik die inspanningen niet volhouden met alle vermogens en hulpbronnen die mij ten dienste stonden? Jij had het gekund, gewend als je bent hoog te vliegen, snel of ontspannen, zonder zelfs een vleugelslag! Ik ben nog maar een leerling-schrijver en fladder wat klapwiekend rond als spelende duiven, zoals je lijkt te denken. Ik vraag je wel dringend het mij niet aan te rekenen dat ik op een paar plaatsen wat langere uitweidingen aanbracht, inlegwerk om de gaten in mijn betoog op te vullen. Deze onderwerpen zouden in speciaal daaraan gewijde boeken niet een zo goede plaats hebben gevonden. Dat heb je heel goed gezien. Ik wil je echter niet verhelen dat het boek *De asse* een tweede druk heeft gehad[16] die behoorlijk is uitgebreid. Dit voor het geval je gelegenheid zou vinden, ik zeg niet om het te lezen, maar om het door te bladeren en van ieder katern een bladzijde te lezen.

Wat volgt doet me aarzelen. ‘Ik zie,’ zeg je, ‘dat je erg veel houdt van vergelijkingen, die bij jou zeer verfijnd en bijzonder moeilijk te doorgronden zijn, maar wanneer je er een hebt gebruikt, kun je je er niet meer van losscheuren.’ Wil je me met die woorden overtuigen dat ik een erg goed gebruik heb gemaakt van die stijlfiguren? Ik dacht namelijk dat ‘goed gebruiken’ inhoudt dat ik een beeldspraak niet afbrak voordat ik de zin ten einde had gebracht en mijn mening had verduidelijkt. Of vind je - ik geloof dat dat het geval is - dat ik meer tijd en moeite verspil aan deze verfraaiingen dan terecht en juist is, alsof ik een manie heb voor stijlfiguren en een gebrek aan smaak toonde in de manier waarop ik die verfraaiingen van de redekunst misbruik?

Verwant met deze tekortkoming is een andere: mijn stijl is in zijn geheel dicht bezet met edelstenen in plaats van dat er af en toe een oplicht, hoewel de grootste schrijvers betoogden dat een geschrift af en toe een juweeltje moet bevatten, maar er niet dik bezaaid onder moet liggen. Mijn eerste antwoord zou zijn, als ik wilde, dat naar mijn mening die ingevoegde uitweidingen in mijn boek en het eind van het boek zelf als het ware opmerkelijke lichtpunten zijn in een traktaat dat op zichzelf nogal duister is; de uiteenzetting over gewichten en geld en het zorgvuldig napluizen van maten vormt een wel zeer weerbarstige lectuur. In ieder geval, mijn beste Erasmus, verdedig ik graag mijn zaak voor jou, alsof ik als beschuldigde sta voor jou, rechter van de literatuur, of alsof jijzelf uit eigen gezag mijn naam naar voren bracht als voorbeeld van overdadige stijl die te rijk, te briljant, te woekerend is en in strijd met de manieren en zeden van onze voorouders wier principes ongetwijfeld nog steeds als wet worden aanvaard door de klasse van de geleerde schrijvers. Ik ben echt niet zo dol op mijn of andermans tekort-

16. Op 14 oktober.

komingen dat ik, als mijn natuurlijke neiging of mijn soort geleerdheid dat zou verdragen, niet liever zonder die tekortkomingen zou zijn dan schuld te moeten bekennen en vergeving te moeten vragen. Maar omdat wat ik het meeste wenste mij niet was beschoren, koos ik wat men 'de op een na beste vaart' noemt, want ik denk dat ik dan op edelmoediger wijze tekort schiet. Wie zou immers niet liever aangeklaagd worden voor overdaad en overmatige elegantie dan voor armzaligheid en armoedige soberheid? Ik schreef je eens, bij wijze van grap, dat ik landhuizen liet bouwen om te wedijveren met Lucullus. Jij gaat verder en vergelijkt me met een huisvader even rijk als Lucullus, die echter weet wat voor meubilair hij in huis heeft en geleerd heeft dat doelmatig te gebruiken. Je geeft me daar een niet geringer compliment, denk ik, dan wanneer je mij, in deze losbandige eeuw, een Piso de Deugdzame had genoemd. Er is dan ook geen enkele reden om daar boos over te worden; ik trof in jou een gewoonlijk hoffelijk en nooit vijandig criticus, die zich houdt aan wat rechtvaardig en gepast is en nooit de waarheid uit het oog verliest. Je had me een straf kunnen opleggen door ten opzichte van mijn geschriften een kritische en vijandige houding aan te nemen, maar uit vriendschap vergaf je me al mijn tekortkomingen. Naar mijn mening zou iedereen van goede wil hebben aangeraden je oordeel te aanvaarden en te volgen, als jij het nodig vond mij te beschuldigen van een weelderige en overdadige stijl. In werkelijkheid zal ik, dank zij jouw welwillende oordeel, in plaats van straf te ondergaan voor mijn gedurfde uitweidingen, roem oogsten bij degenen die jouw brief zullen lezen.

Tot nu toe sprak ik, zoals je ziet, als een aangeklaagde die zich verdedigt; nu spreek ik van gelijke tot gelijke. Ik pleeg me namelijk zeer kritisch op te stellen tegenover mezelf, fouten te zoeken en mijn werk af en toe te benaderen alsof het van een ander afkomstig is. Zelfs dan betreurde ik nooit aan mijn aard te hebben toegegeven en mijn eigen genie te hebben gevolgd. Ik schrijf ook voor mijn eigen genoegen en ik ben niet alleen maar onderhorig aan het theater en het publiek, hoewel ik het liefst het applaus zoek van de loges waarin jij op de eerste rij zit. Het meeste boeien mij de geschriften die zich zowel met finesse als pracht uitdrukken en niet bij de eerste blik zo gemakkelijk verteerbaar zijn voor de lezer dat deze zich, na een oppervlakkige lezing, haast om verder te gaan, daar de tekst in zijn geest geen enkele prikkel achterlaat en hem slechts een tijdelijke bevrediging verschaft. Jij houdt op bewonderenswaardig kunstige en gelukkige wijze vast aan je bekende gematigde stijl die jouw lezers, hoe graag ze die ook verslinden, misschien toch niet lang savoureren en niet vele malen herlezen. Alsof je vindt dat, wat gemakkelijk kauwbaar is, beter verteerbaar is. Ik echter zoek niet slechts een tijdelijke verstrooiing. Ik kijk ook naar de toekomst en denk dat

een zekere scherpte van smaak kan dienen als zout om het ziekmakende effect van te veel overvloed te verlichten. Ik meen eigenlijk dat ik meer aan mijn ijver dan aan natuurlijk talent heb te danken, en toch voel ik dat de natuur het voornaamste deel van de voorbereiding opeist, en zelfs als ik schrijf zoals ik schrijf, rem en beteugel ik in behoorlijke mate haar vrije loop. Wie weet zou ik alle vrijheid en overvloed afsnijden als ik me een nog strengere tucht had opgelegd? Jij echter beheerst je, jij slaagt erin je uitbundigheid binnen de grenzen te houden, jouw natuur is uitgebalanceerd en fijn getemperd. Jij houdt je aan je principes en ziet duidelijk wat bij je ontwerp past. Daarom spring je ook nooit verder dan de training je voorschrijft. Ik, bevrijd van iedere scrupule in dit opzicht, spring verder en hoger dan het doel. Toch ga ik nooit zover dat ik, in mijn poging verder te springen dan mijn polsstok reikt, vergeet dat mijn krachten beperkt zijn als ik me gereedmaak voor de sprong. Het is de fout van een vurige aard, die zijn pen te veel speelruimte geeft en gedijt in activiteit; het is geen fout van de geest die zich forceert tot dingen die hij niet kan waarmaken. Ik heb het pas in de gaten als mijn hartstocht wat is bedaard, dat wil zeggen geruime tijd nadien. Trouwens, zelf ben je ook niet altijd immuun geweest voor die geesteshouding en het is niet onmogelijk dat ook ik in een andere stijl kan schrijven, als een andere opzet dat vereist, zoals je kunt zien in mijn dialoog met Deloynes aan het eind van datzelfde boek. De tijd zal komen dat ik, door jouw adviezen of door rijpheid die met de jaren komt, de gedisciplineerde schrijvers zoals jij zal navolgen, grote meesters van de fijn uitgewerkte welsprekendheid. Voorlopig neem ik maar aan dat mijn voorliefde voor uitbundigheid en ingewikkeldheid te wijten is aan mijn jeugd, hoewel ik al tegen de achtenveertig loop,[17.] en je kunt niet aankomen met het verwijt dat mijn stijl niet in overeenstemming is met de onderwerpen die ik wil behandelen. In ieder geval is er geen navolger van Ermolao[18.] en van Poliziano die die dingen niet zou zoeken - of jullie dat nu gebabbel noemen of overdreven rijkdom - jullie theologen met jullie houding van soberheid! Want het zijn die mensen wier grote geleerdheid en taal je gewoonlijk bewondert.

Je komt nogmaals terug op het feit dat ik terughoudendheid mis in mijn versieringen. Je verwijt me dus niet mijn stijl, maar zijn overvloed. Ik ben er ongetwijfeld niet de man naar om al te scrupuleus om te gaan met mijn voorraad. Jij hebt heel wat rijkere reserves, maar je ouderdom maakt je omzichtig, en niet alleen je aard en weloverwogen keus. Je omgang met de theologie maakt je steeds beknopter en heeft, geloof ik, je bevrijd van iedere prikkel en ambitie, zodat je geest niet langer de slaaf is van roem en faam, als je je maar

17. Budé was al bijna negenenveertig.
18. Ermolao Barbaro.

nuttig kunt maken voor de anderen. Ik althans beval mezelf dat te geloven om me te buigen naar al je verlangens! Overigens denk ik dat jij niet zozeer een grote afkeer ontwikkelde voor Armoede die jij je vrouw noemt, maar een hopeloze hartstocht voor Euclia als haar rivale - en zelfs voor de min van Odysseus, Eurycleia[19] - en niet zonder reden, aangezien zij je overal volgt als je schaduw. Op dit punt blijf je maar met woordspelletjes bezig of liever gezegd je van den domme houden. 'Als ik grote onderwerpen aansnijd, leen ik ze van grotere schrijvers, middelmatige onderwerpen van middelmatige schrijvers.' Goed, maar veronderstel nu eens dat er onderwerpen zijn die jij, en jij alleen, kunt behandelen en dat jou iets overkomt terwijl je je bezighoudt met die tweedehands zaken - wat beschermgoden van de theologie mogen verhinderen - wie zal dan de schade die de wereld lijdt repareren? Denk je dat je schim uiteindelijk zijn straf zal ontlopen, omdat je je vele kostbare talenten niet hebt ingezet voor dingen van de hoogste orde en van de beste kwaliteit? Dat leert ons het evangelie! Mijn argument is dit: net zoals het de eerste de beste niet past zelfs maar middelmatige onderwerpen aan te vatten en nog veel minder zich te wagen aan zaken die veel verhevener zijn en die zij niet tot een goed einde kunnen brengen, zo moeten geesten die ver boven hen uitsteken zich vooral bezighouden met zaken naar hun maat en uitstekende genieën moeten zich in hun geschriften bezighouden met de nobelste en hoogste onderwerpen. Aangezien men je onderbrengt in die categorie, zal men het abnormaal vinden dat je je bezighoudt met middelmatige en zelfs minder dan middelmatige onderwerpen. Laten we eens een vergelijking wagen: het is alsof een man die alles heeft om in overvloed te leven, toch zijn heil gaat zoeken in het afval dat de voorbijgangers op de pleinen achterlaten.

Ik kom bij het volgende punt: uit het feit dat ik landhuizen laat bouwen in de stijl van Lucullus, concludeer je dat vrouwe Armoede, jou welbekend, niet gewoon is mij te bezoeken. Wel, ik zou je het bewijs kunnen geven van het tegendeel en een overtuigend bewijs! Want de snelvluchtende Pluto is naar de haaien weggelopen en die Armoede van jou glipte snel mijn huis binnen in zijn plaats - de pest over haar! Eigenlijk ben ik wel slim, vind je niet? Je schreef me een brief vol argumenten die mij trainde in de discussie, doordat ik moet wedijveren met een glibberige tegenstander als jij die moeilijk te weerleggen is. Door dat geknutsel haalde ik onbedoeld Armoede in mijn huis en ik vrees dat ze zich als een woekerplant aan mij, haar slachtoffer, zal vastklampen.

Mijn vriend Deloynes, die grotendeels ook jouw vriend is geworden, zal

19. Het Griekse woord *eucleia* betekent: goede reputatie; Eurycleia, de naam van de min van Odysseus, betekent: wijd en zijd beroemd.

je een zeer vriendschappelijke brief[20] schrijven - voor zover ik dat van hem heb begrepen. Ik laat jouw brieven altijd aan hem en aan verschillende anderen zien en schep op over deze belangrijke vriendschap onder mijn vrienden. Het is de beste manier voor me om mijn geloofwaardigheid en gezag te handhaven bij degenen die zeggen dat je de Varro bent van onze tijd, behalve dat je beter schrijft dan hij. Zelfs al voel ik daarover wat jaloezie, ik moet me toch aansluiten bij de eensgezinde mening, niet alleen met de voeten maar met de mond en met alle zintuigen tegelijk, zo volledig heb je met de zuiverheid van je stijl en de charme van je intelligentie ieders bijval verdiend. Louis Ruzé, luitenant-civiel[21] van Parijs, opgeslokt in de studie van het recht vanwege zijn rechterlijke functies, is toch, van nature, geheel de schone letteren toegewijd, waarin hij zich al lang geleden bewees als een welsprekend en elegant schrijver. Hij is op alle manieren zeer met me verbonden. Zelfs Deloynes is nauwelijks een vertrouwder figuur voor mijn bedienden en op mijn deurmat, en het is moeilijk te zeggen bij wie van de twee ik meer op bezoek ga. Ik zou ze houden voor mijn Pomponius en Brutus, als ik ook maar enige gelijkenis had met Cicero. Zij zouden ook alleen míjn boezemvrienden zijn als jij, hoe ver weg je ook bent, het bezit van mijn vrienden niet had veroverd met je onlesbare dorst naar ieder soort uitmuntendheid! En omdat je ze niet door geweld, heimelijk gestook of op verzoek verwierf en zij zichzelf uit vrije wil en in vrije overdracht van titel aan jou schonken, heb ik geen grond om je te dreigen met rechter of arbiter, bij wie ik met jou de strijd kan aanbinden om mijn bezit terug te eisen.

Daarom stel ik voor een verbond met je aan te gaan, als je daarmee instemt, en dat des te meer omdat jij persoonlijk mijn vriendschap hebt verworven en niet alleen die van de mijnen. Laat er dus voortaan tussen ons een duidelijk vriendschapspact zijn, te goeder trouw aangegaan en opgesteld in deze termen: ‘dat ons verbond wordt gesloten met deze bepaling: dat al onze bezittingen gemeenschappelijk zijn en dat wij onze vrienden wederzijds zullen bezitten.’ Ik zie echter dat in dit gezelschap ik benadeeld word en niet mijn deel krijg waarop ik recht heb, aangezien die anderen zich met meer liefde en hartstocht hebben gehecht aan jouw geschriften dan aan de mijne. Daaruit leid ik af dat jouw roem een schaduw werpt niet alleen over de mijne, maar ook, kan ik bijna zeggen, over al je gelijken, en dat je door iedereen zo aanbeden en bewonderd wordt dat niemand, hoe graag hij dat ook zou wensen, het je zelfs zou durven verwijten - of zelfs je alleen maar spontane loftuitingen doen toekomen zonder door te gaan voor een verrader.

20. Brief 494, meegegeven aan dezelfde koerier die brief 493 vervoerde.
21. Stadsbestuurder belast met justitiële zaken.

Wat het feit betreft dat ik mijn boek niet heb opgedragen aan een bepaalde persoon, ik laat het liever aan jou over om daar zoveel als je maar wilt achter te zoeken, dan om dat te moeten verduidelijken. Enige maanden geleden heb ik Jacques Lefèvre d'Etaples ontmoet, toen ik naar mijn buitenhuis wilde gaan. Hij heeft mij verzocht je de groeten te doen en hem te excuseren dat hij je niet had geschreven om redenen van gezondheid. Hij is erg ziek geweest en hij is het nog. Hij heeft vandaag nog een van zijn vrienden opgedragen om mij te gaan opzoeken, aangezien hij zelfs niet meer in staat is een brief te dicteren. Je weet dat de man even deugdzaam is als geleerd.

Ik zal nu, denk ik, een einde maken aan deze brief, hoewel ik een groot plezier voel je te schrijven en ik de droefheid die mij mijn slechte gezondheid inspireert ermee verdrijf. Maar van jou vraag ik en eis ik als mijn volste recht, in ruil voor alle moeite die ik doe, dat je me in de toekomst nog langere brieven schrijft dan in het verleden. Anderzijds hoop ik dat de werken van Hieronymus, die nu gedrukt zijn, je nu wat tijd gunnen en dat wij kunnen profiteren van het feit dat je wat vrije tijd hebt. Dierbare Erasmus, mijn Erasmus, en meer nog onze Erasmus, in naam van de filosofie, de geliefde meesteres die wij delen, in naam van Zeus, de god van de vriendschap, in naam van je wondergrote reputatie die de roem van al onze tijdgenoten in de schaduw stelt - als ik dat mag zeggen zonder aanstoot te geven -, in naam van je natuurlijke goedheid die vriendelijk en oprecht en goddelijk geïnspireerd is, vrees niet, verwaarloos niet, vergeet niet brieven te schrijven met lange postscriptums, voor mij en mijn vrienden, en dat dikwijls te doen. Moge je op die manier de vruchten plukken van je enorme inspanningen! Moge ten slotte ook je verwenste echtgenote Armoede zich ver van je ophouden - laat haar maar echtscheiding aanvragen, weigeren met je samen te wonen en zich voor eens en altijd van jou en je huis verwijderen, zonder daarom naar mijn huis te verkassen. In dat opzicht moet je maar goed naar me luisteren. Zorg er dus voor nooit zo opgeslorpt te zijn door je werk dat je geen tijd hebt te zorgen voor datgene wat je aan je zelf verplicht bent.

Tot ziens en het ga je goed en bij Zeus, zorg dat je bedekt wordt met goud, maar ga er daarom niet al te veel van houden. Wat mij betreft, God doet maar wat hij wil. Een lange ervaring met het noodlot leerde mij met ieder lot om te gaan. En vooral Filosofie, die zelfvoorzienend is en gul met haar giften, heeft mij voor zich gewonnen door haar voortdurende weldaden en verrijking. Wetgevers noemen een lang bezit een bezit van tien à twintig jaar, na welke tijd het recht van eigendom toekomt aan de bezitters van goede trouw. Wel, ik wijd me al vijfentwintig jaar te goeder trouw aan de letteren, zodat ik, hoewel er veel dingen zijn die me ontbreken, naar mijn mening stevig ben geworteld in een leven zonder behoeften - dat wil zeg-

gen wanneer de geliefde Filosofie heerst over mijn geest en belooft voor mijzelf en mijn vrienden uit eigen middelen te zorgen. Maar wanneer het zo uitkomt dat ik om de een of andere reden haar drie dagen in de steek moet laten, dan, ja dan, ontdek ik hoe dwaas het is - als ik dat woord mag gebruiken - dat zij haar schatten verspilt en trots is op haar gulheid voor Jan en alleman. Misschien ligt voor jou, die in hogere sferen vertoeft en de werken van de wijzen grondig hebt gelezen, het anker van de hoop vastgeklonken in de stormachtige oceaan van dit leven. Maar ik, die de vruchten van de filosofie nog niet oogstte, word erg opgeëist door de liefde voor de vrouw die mijn leven deelt en voor mijn beste vrienden. Als op een dag jouw geldgevers je dringend opeisen - en God moge verhinderen dat jij uit vrije wil jezelf tot hun slaaf en vee maakt! - zal Filosofie, dé beschermster van mensen die mij tot nu toe heeft bijgestaan in mijn ideeën over wat een vrij mens is, een pleidooi houden - daar ben ik zeker van - tegen degenen die jou tot slaaf willen maken, en als zij een eis indienen op grond van lang gebruik, zal zij die geldwolven wegzenden. Maar als je je op een dag vrijwillig tot slaaf hebt gemaakt en aanvaardt dat men je de status van vrij man betwist, of enige andere belediging van wat zij ons heeft geleerd, dan waarschuw ik je dat je in mij je ergste tegenstander zult vinden. Zeg dus niet dat ik je niet heb gewaarschuwd.

Vanmiddag heeft Bade van Assche mij twee edele personen gestuurd, de een Napolitaan[22.] en de ander een Spanjaard. Als ik hun namen had onthouden, zou ik ze je in deze brief hebben medegedeeld. Zij zeiden dat zij gekomen waren om mij op te zoeken, geleid door de liefde voor de letteren en aangetrokken door de weinige bekendheid die ik bezit. Ik heb hun beloofd een brief voor je mee te geven, want zij verlangden vurig je te zien, naar wat zij mij te verstaan gaven. Het klad van de brief was gemaakt, ik heb het moeten overschrijven op een net papier en aangezien zij zeiden morgen vroeg weer op weg te willen gaan, heb ik na het diner wakker moeten blijven, wat ik nooit doe, omdat ik dan meer dan wie ook vaak hoofdpijn heb. Als deze brief je dus bereikt, laat het me dan zo snel mogelijk weten, zodat ik niet hoef te klagen mijn tijd verspild te hebben en ook die van mijn vriend Deloynes die op een laat uur in de avond me nog een brief heeft laten brengen die op een antwoord wachtte. Ik hoef me niet te verontschuldigen voor mijn schrijffouten: ik heb 's nachts geschreven, in haast, en mijn gezichtsvermogen gaat achteruit na de maaltijd. Tot ziens nogmaals, o ironist, die beweert dat je geen Budé bent maar Erasmus, en dat het niet iedereen gegeven is Corinthe te bereiken.[23.] Tot ziens, nogmaals en nogmaals en blijf je gedachten ordenen over de Heilige Schrift, bron van ons welzijn.

22. Mariano Accardo.
23. *Adagia I*, 4, 1.

[Parijs, 25 oktober]

Ik heb enige aantekeningetjes over het Nieuwe Testament, die ik bewaarde om ze in te voegen in mijn *Aantekeningen bij de Pandecten*, die ik eens wil heruitgeven. Maar na jouw werk zal ik ze niet meer gebruiken uit angst absurd te lijken als ik, na Homerus, nog eens de avonturen van Odysseus zou behandelen, uit angst ook weinig fijngevoelig te zijn. Als zij je van nut kunnen zijn, zal ik ze sturen zodat zij niet helemaal verloren gaan.

Laat mij je volgende verblijfplaats weten.

494 *Van François Deloynes*
Parijs [ca. 26 november 1516]

François Deloynes aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Je zult je misschien verbaasd afvragen, zeergeleerde Erasmus, wat mij, een niet erg welsprekend man en die op generlei wijze met jou verbonden is, ertoe bracht je spontaan te schrijven. Je verbazing zal echter direct verdwijnen als je je de brief[1] herinnert die je nog niet zo lang geleden aan Budé schreef, het enige sieraad van Frankrijk. Daarin beweer je dat je me wel degelijk kent door alles wat Colet over mij vertelde en ook nog op andere gronden. Hoewel je brief, vooreerst omdat hij van jou kwam, vervolgens omdat hij gericht was aan Budé, mij zeer aangenaam was, deed niets mij meer genoegen - daarin moet ik eerlijk zijn - dan de vriendelijke en hartelijke manier waarop je over Deloynes sprak. Budé mag mij dan al lange tijd voor zichzelf opeisen, maar hij is niet zo'n jaloerse bezitter dat hij bezwaar zou hebben mij en welke andere vriend ook met jou te delen. Dat zijn, dat weet ik, zijn gevoelens voor jou. Ik kan natuurlijk alleen maar gesteld zijn op je vriend Colet, beroemd om zijn geleerdheid en heiligheid van leven. Hij herinnerde jou, zoals je schrijft, aan onze oude vriendschap en de bijzonder hartelijke manier waarop wij vroeger met elkaar omgingen, toen wij in Orléans studeerden. Met zijn warme belangstelling voor iedereen hechtte hij zoveel waarde aan onze vriendschap en onderhield die zo getrouw, dat hij er met jou over sprak alsof ze van recente datum was en nog onaangetast door de afstand in tijd of plaats. Dat is heel wat anders dan de tegenwoordige mode die wil dat men, verleid door nieuwe vriendschappen, de oude verwaarloost en veracht.

Wie echter kan zo hard en ondankbaar van geest zijn dat hij jou niet graag gelukwenst, wanneer hij de vele en beroemde voortbrengselen van je genie

1. Brief 480.

en werklust in ieder genre der wetenschappen door zijn handen laat gaan? Je lijkt daarin te wedijveren met de oudheid zelve en aan alle schrijvers van onze tijd de zegepalm te ontroven; dit is de mening van alle geleerden en niet alleen van mij. Vanuit de diepste duisternis van het onbenul, red je de edele kunsten en zelfs de heilige geschriften en, alsof ze terugkeren na een lange ballingschap, herstel je ze in hun macht en waardigheid. De *Adagiorum chiliades,* de *Laus Stultitiae*, de *Miles christianus*, het *Novum Instrumentum* en al die andere werken die jouw werkplaats onder zulke gelukkige voortekenen verlieten en onder luid gejuich tot ons kwamen, ik heb ze, voor zover mijn bezigheden het toestaan, gelezen en herlezen tot slijtens toe. Ik heb nu het werk van de heilige Hieronymus in handen, een waarachtig groots werk, dat alleen iemand met de kracht van Hercules, dat wil zeggen Erasmus, op zich kon nemen. Het lijkt me dat ik daarin de heilige Hieronymus zelf zie, door jouw zorg, toewijding en noeste arbeid opnieuw tot leven gebracht en dat de dag der wederopstanding, door het heilige loflied *Anastaseos* aangekondigd,[2] in zekere zin nu is aangebroken. Want nu zijn werk is gezuiverd van alle ongerechtigheden waar het overal van wemelde, heb jij hem getooid met een nieuw kleed van onsterfelijkheid en hem aan zijn natuurlijke en waarachtige glorie teruggegeven. Daar komen nog, grote God, je geleerde, je vrome, je in alle opzichten volmaakte *Aantekeningen* bij, waarmee je degenen die zich heel belangrijk vinden, in de schaduw stelde en, zoals het spreekwoord luidt,[3] de ogen van de kraaien uitstak. Verblind door de schittering van jouw naam en de enorme kracht van je welsprekendheid werden zij tot de orde geroepen en beginnen je eindelijk te helpen en, de gemeenschappelijke armoede en onkunde van hun eigen generatie beklagend, het geluk van de huidige tijd te bewonderen. Je ziet ze zelfs die afschuwelijke - om niet te zeggen zeslettergrepige - woorden die zij vroeger met schuimende monden gewoon waren te gebruiken, afzweren en zich nu voornamelijk deemoedig meten met eigen maat.

Ga zo door, Erasmus, je verdienstelijk te maken voor de letteren, voor de theologie, voor de christelijke filosofie, voor de kerkgemeenschap, zoals je altijd al doet. In die zaak zul je altijd de steun hebben van Budé en ook ik, als er een kleine taak voor mij is weggelegd, zal jullie beiden voortdurend toegewijd zijn en een energieke, zo niet welsprekende, spreekbuis van jullie roem en glorie, hoewel ik weet dat jullie verdiensten te groot zijn om nog iemands lof, laat staan de mijne, nodig te hebben. Wat mij dan rest is de almachtige God te smeken dat Hij jullie, dat wil zeggen jou en Budé, dage-

2. Deloynes verwijst waarschijnlijk naar de achtste-eeuwse hymne *Anastaseos hemera*, geschreven door Johannes Damascenus.
3. Zie *Adagia I*, 3, 75.

lijks nieuwe krachten schenkt en jullie in dit leven zoveel mogelijk tijd laat om, na voltooiing van jullie beloftes, nog grotere werken op te pakken. Want wat jullie spontaan beloofden, wordt dagelijks gevraagd en verlangd. Jullie lopen al gevaar dat wij je, in de woorden van Plinius, zullen dagvaarden.[4.]

Vaarwel, en houd van me.

Toen onze vriend Deloynes deze brief al wilde verzegelen, onderbrak ik hem en op zijn raad schreef ik je eigenhandig een groet; accepteer het alsjeblieft als een ouderwets teken van vriendschap.

Parijs

Je vriend Nicolas Bérault

495 *Van Gerard Lister*
[Zwolle, eind november 1516]

Gerard Lister aan Erasmus, gegroet

Toen ik je brief las, heer Erasmus - want hoe kan ik je anders aanspreken dan met de naam die zo bekend en geliefd is in de hele wereld? - sprong mijn hart op van vreugde; het was een zo vriendelijke, zo echt erasmiaanse brief. Ik zou hem voor geen goudstuk of kostbare steen willen ruilen, daar kun je zeker van zijn. Maar waarom sta ik als een onnozel kind te stotteren in het aangezicht van de welsprekendheid zelf die ook de tong van een echte retor kan verlammen? Laat ik dit doen: ik zal in een woord, hoe boers ook, maar vol oprechte gevoelens, uiteenzetten wat ik voor je voel. De bliksem van Jupiter mag mij treffen als iets in de wereld me dierbaarder is dan jij. Voor jou zou ik met plezier mijn leven geven, om nog niet te spreken van al die uiterlijke zaken die afhankelijk zijn van de onbestendige fortuin. Weg met iedere hypocrisie, weg met iedere schijn. Je weet dat Lister te serieus is om in vleierij te vervallen. En ik zou echt, dunkt me, een bruut of een steen zijn als ik jou, een zo oprecht en toegankelijk man, zo gepolijst door ieder soort deugden, niet zou vereren en bewonderen. Je zult zeggen dat ik onzin verkoop? Ja, ik weet dat jij met onwillig oor luistert naar de lof die je zo verdient; daarom moet ik me, jammer genoeg, matigen.

Het moet je niet verbazen dat de theologen het je steeds opnieuw lastig maken; we weten dat honden nu eenmaal blaffen. Hier verbazen met mij alle

4. Plinius, *Epistulae V*, 10, 1.

geleerden zich erover dat je, met al je welsprekendheid en je vriendschappelijke aanmaningen, Van Dorp er niet toe hebt kunnen bewegen het roer om te gooien, terwijl je juist daardoor die man van de vergetelheid hebt gered. Voel je nu hoe ondankbaar die man is? Je bent, Erasmus, veel te inschikkelijk. Pas op dat je bescheidenheid geen onbescheidenheid opwekt en je oprechte eenvoud anderen niet op slechte gedachten brengt. Met je wijsheid en edelmoedigheid kun je die honden, die wespennesten, gemakkelijk negeren.

De omstandigheden waarin ik hier leef zijn niet echt aantrekkelijk, enerzijds omdat ik met ijzeren ketenen aan mijn werk ben gebonden, anderzijds omdat ik een groot verlies lijd op wetenschappelijk gebied; er is nauwelijks tijd om een steelse blik op een boek te werpen. Daar komt nog bij dat ik niet zie welk lot me hier te wachten staat. Uiteindelijk is mijn fortuintje niet erg in overeenstemming met de schitterende beloftes die mij gedaan zijn; ik kan jaarlijks nauwelijks tweehonderd dukaten besteden, terwijl me er vierhonderd waren beloofd. Er rest mij niets anders, mijn beste Erasmus, dan mijn naam, mijn lot, mijn hele persoon in jouw handen te leggen als een horige die je helemaal is toegewijd en helemaal afhankelijk is van jou. Jij was altijd een gids voor me in geleerdheid, jij maakte mij bekend, jij stond aan de wieg van mijn lot, en ach, mocht jij er eens de voltooiing van beleven! Wat had Lister zonder jou kunnen doen of ondernemen? Alles wat ik heb, hoe onbeduidend ook, dank ik aan jou. Jij hebt met al je gezwoeg, al je herculische arbeid het hele nageslacht en niet alleen de huidige eeuw aan je verplicht, maar voor mij in het bijzonder heb je veel betekend. Maar wanneer zal ik, ongelukkige, de gelegenheid krijgen om jou, op mijn beurt, dank te betuigen?

Hier houden alle geleerden en godsdienstige mensen heel veel van je en wachten koortsachtig op je commentaren op de brieven van Paulus.[1] Ook de ouderen lezen hier het Nieuwe Testament met jouw aantekeningen in het Grieks. Ga door, heer Erasmus, en laten de prikkels van jaloezie en woede je niet ophouden, hoewel je al in zo'n staat van genade bent aangeland dat jaloezie al lang had moeten wijken voor bewondering. Blootgesteld aan het gekwaak en geblaf van je critici weet je dat je dat gemeen hebt met Paulus, Hieronymus en met Christus zelf. Beveel wat je maar wilt aan je horige. Ik wou dat je in mijn hart kon lezen! Maar ik begin weer nonsens te verkopen. Geef me alsjeblieft een antwoord, al is het maar in vijf of zes regels!

1. Deze zijn nooit verschenen.

496 *Van Maarten van Dorp*
Leuven, [eind november 1516]

Van Dorp aan de heer Erasmus, gegroet

Wees ervan overtuigd, mijn beste en zeergeleerde Erasmus, dat wat de vriendelijke en oprechte Desmarais je vertelde, de waarheid is en niets dan de waarheid. Ik zal je met die geest tegemoet treden die hij jou aankondigde en ik zal bij dat oordeel blijven en als een academische filosoof handelen. Maar ik bid je, bij alle oprechtheid die men van je kent, niet voortdurend te denken dat, als sommige mensen je beschimpen, lasteren, bekladden, dat van mij afkomstig is. Wanneer je hier komt, zullen we verder alles bespreken. Ik zal ervoor zorgen dat je weet dat ik jou in alle oprechtheid steunde. Laten we er ondertussen het zwijgen toe doen. Ik vraag je alleen maar zo snel mogelijk naar ons toe te komen.

Degene die je mijn brief brengt is een Beier, genaamd Langenfeld.[1.] Naar mijn oordeel is hij, voor zover ik hem in korte tijd kon leren kennen, een fatsoenlijk, vriendelijk, oprecht en geleerd man en een groot supporter van jou en je reputatie. Hij wilde je dolgraag zien, spreken en genieten van je gezelschap. Hij vroeg me hem bij jou aan te bevelen in de overtuiging dat mijn aanbeveling enig gewicht bij jou in de schaal legde, iets waar ik niet aan twijfel. Hij vraagt je alleen maar te zien, te spreken en te mogen bewonderen.

Ik wil dat we, wat er tussen ons gebeurd is, vergeten en dat we alleen nog maar onze vriendschap onderhouden. Als er nog iets is, zul je iedereen wel met je eerstvolgende uitgave[2.] tevreden stellen, voor zover er nog zwakkelingen zijn die melk nodig hebben, want volgens Paulus moet je alles voor allen worden en zwak met de zwakken.[3.] Ik zal me een echte vriend in Christus voor jou tonen, mijn geest is nooit op iets anders uitgeweest. Vaarwel, en zorg er in ieder geval voor dat je met een paar van onze theologen een gesprek aangaat, vooral met onze decaan,[4.] een vriendelijk en geleerd man en zeer bedreven in menselijke verhoudingen door een lange ervaring. Mijn vriend, Pierre van Atrecht,[5.] zal je daar uitvoeriger over onderhouden. Nogmaals vaarwel, en houd Langenfeld als een geletterd en fatsoenlijk mens zeer aanbevolen.

Leuven

1. Johann Gusebell (Longicampianus).
2. Van het Nieuwe Testament.
3. 1 Corinthiërs 9:22.
4. Waarschijnlijk Jean Briart.
5. Waarschijnlijk Pierre Barbier.

497 *Aan Jean Desmarais*
[Brussel? november 1516?]

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Desmarais, gegroet

Ik stuur je een epitaaf,[1] want ik wil Jean Desmarais altijd ter wille zijn. Als het je niet bevalt - en ik denk dat dat het geval zal zijn - dan moet je maar bedenken dat het geschreven is door een theoloog. Je weet dat de muzen hun zeer slecht gezind zijn. Vaarwel.
1517

Grafschrift in drievoetige jamben voor Jacques de Croy, hertog en bisschop van Kamerijk

> Jacobus, eeuwig sieraad van twee geslachten,
> Croy en Lalaing, rust in dit graf,
> beter als prelaat of vermaarder als hertog -
> niemand, Kamerijk, zal u dat kunnen zeggen.
> De heilige dag van Maria's Hemelvaart,
> de Moedermaagd die hij vol vroomheid eerde,
> heeft hem uit deze wereld weggenomen.

498 *Van Andrea Ammonio*
Westminster, 4 december [1516]

Andrea Ammonio aan Erasmus, hartelijk gegroet

Ik schrijf je dit met moeite, omdat ik lijd aan de driedaagse koorts, veroorzaakt door maagpijn. Terwijl ik probeerde die door braken en warme kompressen te genezen, barstte mijn geïrriteerde gal uit in koorts waarvan ik nu voor het eerst wat verlichting krijg. De vreugde die ik beleefde aan de brief die mij onlangs vanuit Rome over jouw zaak bereikte, heeft daarbij stellig geholpen. Want ik begreep dat de paus jou wonderlijk goed gezind is en van Worchester[1] hoorde ik wat kan worden bereikt, ja wat al bereikt is. Hij wil-

1. Erasmus voldoet aan het verzoek van Jean Desmarais een grafschrift te schrijven op de dood van Jacques de Croy, bisschop van Kamerijk.
1. Silvestro Gigli.

de dit tot nu toe niet opsturen, vrezend, wat het geval is, dat het niet aan onze verlangens zou voldoen. Ook stuurde hij me een kopie om het, als wij het ermee eens zijn, aan hem terug te sturen, maar als wij nog andere wensen hebben, spoort hij je aan de paus weer zorgvuldig te schrijven en belooft hij je brief met zijn verzoeken te begeleiden. Ik raad je aan die brief te schrijven en een andere aan Worchester in de vorm die je het geschiktst vindt. Je ontvangt met deze brief de kopie waarover ik sprak en je zult daarin zien wat er naar mijn mening moet worden bijgevoegd.

Ik wilde Sixtinus raadplegen die op mijn verzoek hierheen kwam. Aangezien ik toen geen tijd voor hem kon vrijmaken, gaf ik toen alleen aan waarom ik hem had geroepen en vroeg hem een andere keer te komen. Hij beloofde dat, maar ik denk dat hij door allerlei belangrijke zaken is opgehouden. Later kwam het bij me op dat ik gerust aan jou kon overlaten om zelf over deze zaak en je belangen te spreken of je te verlaten op het oordeel van wie je maar wilt. Wanneer je echter hebt toegevoegd of weggelaten wat je goeddunkt, maak dan een mooie kopie van de tekst die je uiteindelijke voorkeur heeft en stuur die naar de bisschop van Worchester in Rome, samen met mijn brief aan hem waarin ik aangeef wat ik denk wat moet gebeuren. Maar denk erom de brief aan de Allerhoogste niet te vergeten en houd goede moed. Binnenkort zul je een gelukkig man zijn, want je geluk hangt af van iets wat binnen handbereik ligt.

Op de brief van jou[2.] die ik laatst van More kreeg heb ik weinig te antwoorden, behalve dat de passage over dat soort mensen geboren om hun buikjes goed te doen me aan het lachen maakte. Het verbaast me dat je erin slaagde dat tuig de mond te snoeren en dat ze genoeg zelfcontrole hadden om te blijven zwijgen. Wat onze vriend Tunstall betreft, die moet je niet helemaal voor jezelf opeisen; God weet dat ik erg bang ben hem te storen in zijn erg belangrijke zaken met mijn eigen onnozelheden; ik doe dus mijn uiterste best zo weinig mogelijk beslag te leggen op zijn tijd; voor mezelf kan ik altijd wel de tijd vinden me met de een of andere onbelangrijke zaak bezig te houden. Verder moet je maar, nu jij je tot mijn Aesculapius hebt benoemd, een mooie haan gereedhouden, die je me spoedig kunt offeren.[3.] Pas toch maar goed op je eigen gezondheid.

4 december, van Westminster

Aan de zeer welbespraakte en geleerde Erasmus van Rotterdam DD

2. Brief 483.
3. Toespeling op de laatste woorden van Socrates volgens Plato's *Phaedo.* Socrates zou Crito gevraagd hebben een haan te offeren aan Aesculapius.

499 *Van Thomas More*
[Londen, ca. 4 december 1516]

More aan Erasmus, gegroet

Wat je paard betreft, ik ben bij Urswick geweest. Hij zegt dat hij er nog geen heeft gevonden dat hij goed genoeg vindt om je te sturen, maar dat hij, als hij het al niet eerder doet, je er in ieder geval een stuurt voor de aanstaande markt. Ik stuurde je onlangs de wissel van Maruffo terug met betere voorwaarden, zoals hij zelf bevestigt. Ik kon hem zelf namelijk niet lezen en ook onze vriend Lily niet, hoewel hij toch tamelijk goed is in het Italiaans. Onze vriend Gillis heeft het geld dat je bij mij hebt achtergelaten, al enige tijd, want mijn zaakgelastigde is teruggekeerd en zegt dat hij het hem gegeven heeft.

Mijn vriend, de heer Palsgrave die, zoals je weet, je al lang zeer is toegewijd, gaat naar Leuven om zich daar over het recht te buigen, maar zó dat hij, volgens zijn gewoonte, de schone Griekse en Latijnse letteren erbij neemt. Omdat hij hoorde dat je daar zult blijven, en hoewel hij alles van je kan verwachten gezien zijn vroegere omgang met jou, vroeg hij mij toch dringend - zo zie je maar: overal denkt men dat ik bij jou hoog in ere sta en, bij Hercules, ik ben daar meer mee in mijn schik dan anderen die prat gaan op hun omgang met koningen - mijn aanbeveling te voegen bij de gunst waarop hij zelf al meent te kunnen rekenen. Hij zou graag je raad en hulp wensen in zijn streven de schone letteren te beheersen. Ik weet, mijn beste Erasmus, dat er niet veel woorden nodig zijn om je te vragen een man te helpen die de letteren volstrekt is toegewijd, van wie men veel kan verwachten, die bekend staat om zijn ijver, en van wie je nu al weet hoeveel vorderingen hij gemaakt heeft, een man die bovendien mijn vriend is en ook de jouwe, dat wil zeggen tweemaal jouw vriend. Al lang geleden heb jij het immers als een soort plicht op je genomen om altijd, dag en nacht, iedereen te helpen in zijn studies. Toch vraag ik je - als ik bij dat alles nog iets mag vragen - wat je niemand weigert, aan onze Palsgrave overvloediger te schenken. Alle brieven van je vrienden uit Bazel, al enige tijd geleden gezonden en hier bewaard, gaf ik hem mee om ze je te bezorgen. Dat kwam heel goed uit, want er was geen betrouwbaarder persoon dan hij om ze aan mee te geven, en zelf kon hij niets beters wensen voor een warm welkom dan de vele geleerde, zo gewenste, bijna zo vertwijfelde, brieven van zo dierbare vrienden. Ik zei hem echter ze pas aan je te overhandigen op nadrukkelijke voorwaarde dat je beloofde hem te ontvangen alsof hij in ieder van die brieven aan jou werd aanbevolen.

Ik luister dagelijks zeer aandachtig en sta er met gespitste oren bij als men

nieuws heeft over die benoeming in Sicilië en ik bid God dat het gunstig afloopt. De heer Tunstall schreef me laatst een brief vol vriendschap; zijn oprechte en eervolle oordeel over mijn Utopia - en ik mag sterven, mijn beste Erasmus als dat niet zo is - gaf mij meer vreugde dan een Attisch talent. Je weet dan ook niet hoe ik me voel; ik ben groter geworden, houd mijn hoofd rechter, ik heb voortdurend een eeuwig koningschap voor ogen dat mijn Utopiërs voor mij bestemmen. Ik zie me al schrijden gekroond met zo'n prachtige diadeem van korenhalmen, opvallend in mijn franciscaanse mantel, een eerbiedwaardige scepter die bestaat uit een bundel korenaren dragend, omringd door een uitgelezen schare van Amaurotiërs.[1] Zo gekleed, aan het hoofd van een lange stoet, groet ik de afgevaardigden en heersers van andere landen, die er armzalig bijlopen vergeleken met ons, hoe prat zij ook gaan op hun kinderlijke opschik en vrouwelijke versierselen waarmee ze zijn getooid, overladen met kettingen van verachtelijk goud en er dwaas uitziend met purper en edelstenen en andere waardeloze prullen. Hoewel ik niet graag zou willen dat jij of onze vriend Tunstall mijn karakter afmaten aan andere mensen, wier zeden veranderen met de fortuin. Zelfs als het de goden behaagde mijn nederige persoon te verheffen tot de sublieme hoogte die ik nu bezet en waarmee ik geen koningsplaats vergelijkbaar vind, zullen jullie toch nooit meemaken dat ik de oude en beproefde vriendschap waarvan ik genoot toen ik nog een privépersoon was, vergeet. Als jullie het niet al te lastig vinden de korte reis te maken en me te komen opzoeken in Utopia, zal ik er zeker voor zorgen dat alle stervelingen die onder mijn lankmoedig gezag staan jullie de eer bewijzen die zij verschuldigd zijn aan degenen die hun vorst zo dierbaar zijn.

Ik wilde deze zoete droom nog verder voortzetten, maar helaas, de opkomende dageraad verstoort hem, verdrijft me uit mijn rijk, en roept me terug naar mijn dagelijkse tredmolen, dat wil zeggen naar het publiek domein. Mijn enige troost is dat echte vorstendommen niet veel langer standhouden. Vaarwel, zeer dierbare Erasmus.

1. Amaurotum is de hoofdstad van Utopia.

500 *Van Gerard Lister*
Zwolle, december 1516.

Gerard Lister aan de heer Erasmus, gegroet

Ik heb Langenfeld,[1] die je me aanbeval, zoveel ik kon geholpen bij de studie van de Griekse letteren, maar omdat deze hem weinig winst leken op te leveren of omdat het te veel tijd kostte, richtte hij zich op de wiskunde die hem, naar hij hoopt, meer profijt zal opleveren en het lijkt me dat hij daarin meer dan normale vorderingen heeft gemaakt. De paters hier en eigenlijk iedereen met een beetje ontwikkeling die zeer begaan zijn met je reputatie, vragen je dringend de al zo vaak beloofde commentaren te schrijven op de brieven van Paulus, en ze onverwijld te publiceren zodra ze geschreven zijn. Heer Erasmus, ik spreek in alle eerlijkheid: je zult zelf nauwelijks geloven wat een dienst je de kerk bewijst, dat wil zeggen aan iedere denkende christen, als je die boeken snel zou uitgeven. Ik voel dat zoveel mensen voor je gewonnen zijn en geïnspireerd door wat je schrijft, en nu toegewijd de Schrift en de christelijke levenswijze bestuderen en het kaf achter zich laten dat de varkens eten,[2] ik bedoel de heidense schrijvers. Onder hen heb je zeker mij gewonnen voor Christus, als Christus door zijn genade mij garandeert dat ik niet van het pad afwijk dat ik heb uitgestippeld. De schoolzaken nemen me zo in beslag dat ik amper tijd heb om af en toe, met lange tussenpauzen, een boek te openen. Wanneer ik echter in staat ben me even los te rukken van die drukte, dan besteed ik die tijd aan het lezen van de evangelies en de brieven van Paulus.

Ik hoor van De Keysere dat Reuchlin zijn *Ars cabalistica* en *Philosophia pythagorica* laat drukken bij Thomas Anselm. Ik heb het zaad van het Grieks hier gezaaid met zo'n goed resultaat dat de jongens hun oefeningen al regelmatig in het Grieks schrijven. Wat me nog benauwt is dat ik nog niet in de positie verkeer die barbaarse logica weg te werpen - de barbaarse grammatica gooide ik al lang geleden weg. Wanneer een nederige vriend als ik je in enige mate van dienst kan zijn, behandel me dan als een toegewijd dienaar. Je kent mijn gevoelens. Vaarwel.

Van Zwolle

Het is vreemd, heer Erasmus, en toch volmaakt waar: geen nacht gaat voorbij zonder dat ik me in jouw gezelschap bevind. We waren vorige nacht allemaal samen in Bazel, als ik je zelfs mijn dromen mag vertellen. Zo diep is Erasmus verankerd in het hart van Lister.

1. Johann Gusebell (Longicampianus).
2. Lukas 15:16.

501 *Van Georgius Spalatinus*
Lochau, 11 december 1516

Deze brief is de eerste die de aandacht van Erasmus vestigt op een dan nog weinig beroemde augustijner kanunnik: Maarten Luther.

Georgius Spalatinus aan Erasmus, gegroet

Zeer geleerde en beroemde heer, hoewel ik u al, vanwege uw buitengewone geleerdheid en uw vele en grote verdiensten voor alle juiste studies en de schone letteren, zeer lang met liefdevolle aandacht en verering volg, vond ik tot nu toe nooit een naar mijn mening voldoende geschikte gelegenheid om u, zo druk bezig met op alle mogelijke manieren de republiek der letteren niet zozeer te dienen als wel opnieuw op te richten, te storen met een brief van mij of liever gezegd, met mijn gekladder. Philipp Engelbrecht, onze gemeenschappelijke vriend, noch mijn leraar Konrad Muth, een zeer geleerd en geëerd man die niet alleen een enthousiast aanhanger van u is, maar ook vroeger uw medeleerling, als ik het goed begreep, op de school in Deventer, onder Alexander Hegius, kon mij overhalen u te schrijven, hoewel zij mij beiden de afgelopen jaren in hun brieven daartoe voortdurend aanspoorden. Maar toen onlangs een augustijner priester,[1] niet minder beroemd door de heiligheid van zijn leven dan door zijn opmerkelijke kennis van de theologie, en ook zelf een zeer oprechte verdediger van uw reputatie, me vroeg u zijn respect te betuigen, meende ik tekort te schieten in mijn plicht als ik nu niet de gelegenheid aangreep om, hoe druk ik het ook heb, u te schrijven, des te meer omdat ik hoop op een weldaad voor het algemeen belang voor nu en in de toekomst van de zaak die mij noopte me nu tot u te richten. Hoewel de augustijner - een man, dat verzeker ik u, van grote intellectuele integriteit en een erg trouwe vriend - een rund opzadelde met een last, zoals het spreekwoord luidt,[2] wilde ik toch, bewogen door zijn liefde en welwillendheid voor mij, nu de zaak er zo voorstaat, liever een onbeschaafd man lijken dan aan een zo bevriend man een dienst te weigeren. En als u, met uw uitmuntende goedheid en wijsheid, mijn brief opvat in de geest waarin hij wordt geschreven, hoop ik dat u me voortaan niet alleen voor altijd zult willen opnemen in het album van uw dienaars of begunstigers, maar dat u zich ook met alle kracht zult inzetten alle studenten van de Schrift en van die zuivere en onbevlekte oude theologie voor alle toekomende eeuwen, niet alleen

1. Maarten Luther.
2. Zie *Adagia II*, 9, 84.

voor onze tijd, een dienst te bewijzen die des te groter zal zijn naarmate de zaak van groter gewicht is.

Dit gezegd zijnde bij wijze van voorwoord, bezweer ik u in naam van Christus mijn brief welwillend en onbevooroordeeld te aanvaarden omdat ik, God zij mijn getuige, nu ik me aan u heb opgedrongen, niets anders vraag dan te kunnen voldoen aan het verzoek van een zeer godsdienstige vriend, en ooit te zien dat mijn bekendheid met een zo groot geleerde zijn vruchten heeft afgeworpen voor het nageslacht. Het is absoluut niet zo dat er hier een addertje onder het gras ligt; wij allen zijn u van harte toegedaan en we hebben allemaal onze reputatie gewijd aan de schone letteren. De voortbrengselen van uw genie genieten bij ons een zo grote achting dat niets zo hartstochtelijk wordt nagejaagd op de markten, niets zoveel wordt verkocht bij de boekhandelaren, niets zo ijverig wordt gelezen. Ook mijn genadige heer, hertog Frederik van Saksen, keurvorst van het Heilige Roomse Rijk, vooraanstaand niet alleen in rijkdom, maar vooral in wijsheid, godsdienstigheid en geleerdheid, heeft al de boeken, die we van u konden vinden, in zijn hertogelijke bibliotheek en hij zal ook al uw andere werken aanschaffen, waar ter wereld u ze zult uitgeven. Vol bewondering zag hij onlangs de werken van de heilige Hieronymus door u zo in oude glorie hersteld dat we vóór uw correcties helemaal geen boeken van Hieronymus leken te hebben.

Waartoe dit alles? Alleen daartoe, mijn zeer dierbare heer, dat u er echt des te beter en liever van overtuigd bent dat ik u schrijf met de grootste welwillendheid. Mijn vriend schrijft mij dat u, bij de interpretatie van de apostel Paulus, de rechtvaardiging van werkzaamheden, hetzij onder de Wet hetzij onder eigen persoon, opvat met een verwijzing naar ceremoniële en uiterlijke riten; vervolgens dat u de apostel in zijn brief aan de Romeinen niet duidelijk vindt spreken over de erfzonde. Hij denkt echter dat u Augustinus zou moeten lezen in zijn boeken tegen de Pelagiërs, vooral *De spiritu et littera*, en ook *De peccatorum meritis et remissione*, *Contra duas epistolas Pelegianorum* en *Contra Julianum*, brieven die bijna allemaal in het achtste deel staan. U zult zien dat Augustinus zelf niets toevoegde, maar de bedoeling volgde van Cyprianus, Gregorius van Nazianze, Ireneus, Hilarius, Olympius, Innocentius en Ambrosius. Zo doende zult u niet alleen de apostel goed begrijpen, maar ook meer eer bewijzen aan Augustinus. Mijn vriend is het er dus helemaal niet mee eens dat de rechtvaardiging onder de Wet of door daden slechts in ceremonies kan huizen, maar veeleer in het navolgen van de hele tien geboden. Als dat buiten het christelijk geloof om gebeurt, zoals bij mensen als Fabricius, Regulus en de meest integere mannen die ooit leefden, zal dat onder de mensen toch niet meer de smaak van rechtvaardiging vinden dan een lijsterbes naar een vijg kan smaken. Niet de daden rechtvaardigen

ons, zoals Aristoteles meende, tenzij bij wijze van spreken, maar we worden eerst rechtvaardig en vervolgens handelen we juist. Het is dus nodig eerst de persoon te veranderen, vervolgens komen de daden. Abel moest eerst behagen aan God, voordat zijn offers in de smaak vielen. Hoewel hij daarom hoopt en wenst dat uw gezag zeer groot zal worden, vreest hij dat er door uw toedoen mensen zullen opstaan om de dode, dat wil zeggen de letterlijke, uitleg te verdedigen waarvan zij allen vol zijn, al bijna vanaf de tijd van Augustinus.

Dat is de vraag, zeergeleerde heer, die mijn vriend meende u, door mijn tussenkomst, te moeten voorleggen als aan de pythische Apollo. Ik smeek u, zo niet in mijn naam dan in die van de republiek van de theologie, hem gehoor te schenken. U zult dan iets doen waarvoor wij allen u zeer dankbaar zullen zijn en handelen helemaal in overeenstemming met uw waardigheid, als u deze brief met welwillendheid aanvaardt en een integere vriend aan u zult verplichten door mij een antwoord, hoe kort ook, te sturen, als een soort beloning voor mijn genegenheid voor u en voor de grote belangstelling en eerbied die mijn illustere vorst en doctor Reuchlin en alle geleerden voor u hebben. Want in de lijst van allen die u liefhebben en vereren zal ik nooit op de laatste plaats staan. Vaarwel, zeergeleerde heer.

In haast, vanuit de burcht Lochau van hertog Frederik van Saksen, 11 december 1516

Het zal voor mij en al uw andere vereerders in deze streken een groot genoegen zijn als u me in uw antwoord zou willen schrijven wat u, na het werk van Hieronymus, wilt uitgeven en waarmee u nu bezig bent. Want u moet weten dat het een groot genoegen zal zijn voor mijn vorst, die zo gesteld is op geleerdheid en zo begerig naar kennis, als hij even vrijaf kan nemen van ernstiger zaken en iets kan lezen of met grote voldoening kan luisteren naar iets wat hem wordt voorgelezen.

502 *Van Thomas More*
Londen, 15 december 1516

Thomas More aan Desiderius Erasmus, gegroet

Mijn beste Erasmus, ongetwijfeld heb je de brief ontvangen die Palsgrave meenam om bij je af te leveren, samen met de brieven van je vrienden uit Bazel. Ik ben blij dat Van Dorp tot inkeer gekomen is, murw gemaakt door harde woorden, want vriendelijkheid maakt hem alleen maar woedender.

Sommige mensen zijn nu eenmaal zo geaard dat zij, als je hen maar iets tegemoetkomt, brutaal worden, maar zich, met minachting behandeld, zeer klein maken. Ik zie er met treurig verlangen naar uit de brieven te lezen die jullie over en weer hebben gewisseld, als dat gemakkelijk te regelen is.

Lupset heeft mij een paar schriften van jou teruggegeven die hij enige tijd onder zich had gehouden. Onder deze bevindt zich de *Julii genius* en twee voordrachten, de een over het onderwijs aan kinderen al vanaf hun vroegste jeugd,[1.] de ander over het geven van troost.[2.] Ze zijn allemaal in jouw handschrift, maar het zijn nog schetsjes, niets is helemaal af. Hij zweert bij alle heiligen dat hij, buiten dit, niets heeft van wat je verlangde. Als je wilt dat ik het je toestuur, laat het mij dan onmiddellijk weten.

Linacre zal onmiddellijk na Kerstmis zijn vertaling van Galenus[3.] naar Parijs sturen om haar te laten drukken, waarbij Lupset, die als corrector optreedt bij de drukker, aanwezig zal zijn. Je hebt geen idee hoe blij hij is met wat je zei over zijn boeken in de laatste brief, die je me onlangs schreef; geloof me, hij is je helemaal toegewijd. De bisschop van Winchester[4.] - een zeer wijs man zoals je weet - verklaarde in een beroemde bijeenkomst van notabelen waarbij het gesprek op jou en je werken kwam, dat jouw door iedereen aanvaarde versie van het Nieuwe Testament voor hem tien commentaren waard was: het gaf zoveel duidelijkheid omdat alles in goed Latijn werd uitgedrukt zonder Griekse uitdrukkingen, zelfs als er verder in de Vulgaat geen fouten stonden die verbeterd moesten worden. Door de hoop die ik uit jouw gretig verslonden brief putte, verwacht ik nu dagelijks mijn *Utopia* in precies dezelfde gesteldheid als een moeder haar zoon die uit de vreemde terugkeert. Vaarwel, mijn dierbare Erasmus.

Ik heb je brief aan Latimer gestuurd die ongetwijfeld zal doen wat je hem vraagt, maar het ook graag zal doen. Mijn vrouw[5.] vraagt me je duizend groeten te doen en je te danken voor je zorgvuldig geformuleerde wens waarmee je een lang leven voor haar afsmeekt; dat wil zij des te liever, zegt ze, om het mij des te langer lastig te maken.

1. *De pueris instituendis*, geschreven in Rome in 1509 als onderdeel van de *Copia* en pas in 1529 in bewerkte vorm uitgegeven als *De pueris statim ac liberaliter instituendis.*
2. *De morte declamatio*, geschreven in Siena in 1509 en voor het eerst gepubliceerd in 1517, samen met *Querela pacis.*
3. Galenus, *De sanitate tuenda* (*Over het bewaren van de gezondheid*, Parijs, 1517).
4. Richard Foxe.
5. Alice Middleton.

503 *Van Pierre Vitré*
[Parijs] 18 december 1516

Pierre Vitré aan de heer Erasmus van Rotterdam, gegroet

Hartelijk gegroet, mijn zeer toegewijde leermeester. Ik vind het heel erg dat u zich niet meer om mij bekommert, want alleen door uw vroegere bescherming ben ik gespaard gebleven en in goede gezondheid. Waarschijnlijk stuurde u me hierheen om mij te beroven van uw dierbare en plezierige aanwezigheid en me het genoegen van uw fijne gesprekken te onthouden. Denk eens in hoe ik me voel als ik overal door uw onsterfelijke gunst de leerling van Erasmus genoemd word, maar nog niet het kleinste briefje van u kan laten zien. U bent me helemaal vergeten, u bent erg hard en streng tegen een leerling die zo ellendig veel van u houdt. De goden zijn mijn getuigen dat, terwijl ik dit schrijf, een zo grote stroom tranen over mijn gezicht rolt dat ik het van het papier moet afwenden, zo groot is het verlangen waardoor ik word verteerd, zo hopeloos mijn begeerte een brief van u te ontvangen. Misschien zegt u dat ik u ook geen brief heb geschreven. Maar dat heb ik, ik zweer het, wel gedaan en dikwijls. Daarom verbaast het me nogal dat geen enkele van de brieven u bereikte of, wat ik niet kan geloven, dat u ze negeerde en er geen waarde aan hechtte, hoewel ik heel goed weet dat u met zulke belangrijke zware studies bezig bent dat u nauwelijks tijd hebt om achter uw oor te krabben. Niettemin is het een daad van vriendschap zich af en toe om een vriend te bekommeren, vooral om een die in ú alleen al zijn hoop stelde, die door u geholpen werd, die, steunend op uw bescherming en geeerd door uw lof, naar u opkijkt en u vereert als een aardse god. Alstublieft, zeer geliefde leermeester, wees ervan overtuigd dat als u me nu in de steek laat dat een even zware slag voor me zal zijn als het vroeger eervol en nuttig voor me was door u te worden geprezen, u, niet een sterfelijk man maar eerder een god, of althans begiftigd met een onsterfelijke en goddelijke wijsheid. Daarom bezweer ik u bij onze oude vriendschap, bij uw karakter, u te verwaardigen me al is het maar een groet te sturen. Hij zou mij dierbaarder zijn dan de grootste rijkdommen waarmee een schitterend vorst me zou overladen. Ik zal nu niets schrijven over mijn werkzaamheden, want dat deed ik in mijn laatste brief. Alleen dit moet u weten; dat ik door het onderwijzen van jongeren bijna overwerkt ben. En als ik even respijt heb, zoek ik mijn heil bij uw vriend Grey om samen over u te praten, aangezien het niet anders is. Hij is, door zijn kwaliteiten, een groot vriend van me, maar meer nog omdat ik gemakkelijk kan zien dat hij een zeer liefhebbende vriend is

van u. Maar de tijd roept me tot mijn gebruikelijke taak, het onderwijs aan de jongeren. Als u van me houdt, Erasmus, vergeet dan uw vriend niet.

Vanuit het Collège de Navarre, 18 december 1516

504 *Van Gerard Lister*
Zwolle, 28 december 1516

Lister aan de Heer Erasmus, gegroet

Na het lezen van je brief, Erasmus, snelde ik onmiddellijk naar de Agnietenberg[1] om je zo gauw mogelijk de Griekse evangeliën te sturen, maar het pakte zo uit dat de prior[2] ze aan een pater in het land van Kleef had uitgeleend. En zo vroeg ik, na van vader prior een brief te hebben gekregen, mijn bediende naar de verste uithoeken van Kleef te gaan. Ondertussen kwam er een boekverkoper uit jullie streek die zei dat ginds het hardnekkige gerucht de ronde deed dat je naar Engeland was afgereisd en dus twijfelde ik of ik je het boek zou sturen. Toch heb ik het maar gedaan, want meestal zijn dergelijke geruchten onjuist. Maar ik vrees dat het boek je van weinig nut zal zijn.

Johann Langenfeld[3] is hier op een uitstekende manier bezig met wiskunde en Grieks, maar ik word overweldigd door zo'n massa werk dat ik amper tijd heb om een boek in te zien. Het is dan ook ongelooflijk hoeveel leesgenot ik verlies. Maar ook al zijn mijn verdiensten niet in overeenstemming met het werk, ik zal toch doorzetten, gehoorzamend aan jouw raadgevingen en die van de uitmuntende paters. Want ook ik wil zoveel mogelijk betekenen voor mijn medemensen en aangezien ik, bij gebrek aan talent, dat niet kan doen met mijn pen, wil ik door te onderwijzen, raad te geven en een zuiver en eerlijk leven te leiden, beproeven of mijn onbeduidendheid iets kan bijdragen aan de vorming van de Duitse jeugd. Al heel lang immers, mijn beste Erasmus, heb ik de wereld, dat wil zeggen genoegens en eerzucht, vaarwel gezegd.

Afgelopen dagen hebben enige vrienden mij een kanunnikschap te Utrecht aangeboden. Maar omdat men het mij niet zonder simonie aanbood, weigerde ik, hoewel er vrienden waren die mij spontaan beloofden het geld te willen lenen. Maar ik wil liever in mijn armoede leven voor Christus dan in rijkdom voor de duivel. Met de prior van het Agnietenklooster, een vurig aanhanger van je, gaat het goed. Hij en pater Koechman, bij wie ik

1. Klooster van de augustijner kanunniken bij Zwolle.
2. Gerard van den Cloester.
3. Johann Gusebell (Longicampianus).

woon en die in het openbaar jouw verdiensten uitvoerig prijst, groeten je. Ik hoef in mijn brief niet te getuigen van mijn genegenheid voor jou, want iedere man die in Zwolle is geweest kan daarvan getuigen. Ga door, mijn beste Erasmus al die critici te verachten, zoals je al doet, en dank God die dit met jou wilde delen dat kwaad van je wordt gesproken juist door diegenen voor wie je je het meest hebt uitgesloofd.

Vaarwel. Van Zwolle, 28 december

505 *Aan Andrea Ammonio*
[Brussel] 29 december 1516

Erasmus aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Mijn allervriendelijkste Ammonio, in naam van jouw voorspoed en mijn misère - en mogen de goden beschikken dat de eerste voor jou eeuwig en de tweede voor mij lichter te verdragen is -, dring er in je brief aan Worchester[1.] op aan dat hij onze zaak[2.] zo snel mogelijk ten einde brengt en wel volgens het ontwerp dat hierheen gestuurd is, als hij meent Leo niet verder te moeten storen; als die klus geklaard is, zal de rest vanzelf volgen. Bijna alle vooraanstaanden van dit hof, en vooral de kanselier[3.] en de koning zelf[4.] zijn mij goed gezind.

Ik hoor dat ik weet niet welke theologen erop uit zijn dat, via een openbaar mandaat, het onderzoek van mijn geschriften wordt overgedragen aan de universiteit van Leuven en van haar zuster Keulen. Als dat doorgaat hebben zij ten eerste voor twee jaar werk en vervolgens zal men het onderzoek wel uitbesteden, want het vereist tegelijk kennis van de Griekse en Latijnse taal, die geen van beide universiteiten beheersen. Maar ik meen dat het een leeg ei zal zijn, want de beste mensen hier zijn op mijn hand en zelfs onder de theologen hebben de belangrijkste het beste met mij voor.

X.[5.] begint zich belachelijk te maken, maar ondertussen profiteert die praatjesmaker van zijn roem, want voordien had bijna niemand in Leuven van hem gehoord.

1. Silvestro Gigli.
2. Met betrekking tot de door Erasmus aan paus Leo X gevraagde dispensaties.
3. Jean Le Sauvage.
4. Karel V.
5. Van Dorp

Ik schreef je enige dagen geleden over mijn zaak via de koerier van Tunstall. Tunstall heeft een hoge dunk van jou en van je talenten. Men zegt dat de grootste vorsten, Maximiliaan, de koning van Frankrijk[6.] en onze Karel binnenkort in Kamerijk bijeenkomen; er zal worden onderhandeld over een eeuwige vrede.[7.] Ik vraag je nogmaals dringend, mijn beste Andrea, zoveel mogelijk haast te maken met onze zaak. Ik zal ervoor zorgen dat men mij niet terecht ondankbaar noemt.

Op de morgen van de Onnozele kinderen, 1516

506 *Van Álvar Gómez*
[Brussel? Eind 1516?]

Álvar de Nul aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Zeergeleerde en mij daardoor welbekende Erasmus, ik, Álvar, een voor u onbekende, stuur u dit gedicht, waarmee u onze Marliano met zijn benoeming tot bisschop kunt feliciteren[1.] en waarin Aesculaap, ooit als god van de medische wetenschap beschouwd door dwaze heidenen, klaagt dat hij, destijds een beroemd dokter, getroffen werd door de bliksem omdat hij, naar zijn zeggen, een man van de onderwereld had gered, terwijl Luigi Marliano de mijter ontving en daarmee, rechtens zijn kerkelijke hoofddeksel, de macht kreeg de banvloek uit te spreken, dat wil zeggen bliksems te werpen, zelfs naar Aesculaap zelf. Vaarwel en vergeef me die ordeloos rondzwervende letters waardoor een haastige, onervaren hand zich liet leiden in plaats van er leiding aan te geven.

6. Frans I.
7. De bijeenkomst vond plaats in maart 1517.
1. Luigi Marliano werd in het najaar van 1516 bisschop van Tuy. Het gedicht van Gómez staat afgedrukt in Erasmus, *Opera omnia III* (Leiden, 1703), 1857/58.

507 *Aan Ludwig Baer*
Brussel, 1 januari 1517

Erasmus van Rotterdam aan Ludwig Baer, de laagste van de theologen aan hun leider, gegroet

Ik weet nog niet, mijn beste Baer, of je me terecht feliciteert,[1] maar je doet het in ieder geval met veel liefde, dromend dat je vriend dat fortuin ten deel valt dat je hem in je genegenheid toewenst. Maar hoe mijn lot ook is, als je mijn ambities kent lijkt het iets nieuws, als je op mijn verdiensten let, iets groots, als je mijn karakter in aanmerking neemt, voldoende. Trouwens, ik zette deze prebende om in een jaargeld en verminderde mijn inkomen om niets van mijn tijd, die voor mij belangrijker is dan geld, te hoeven inleveren. Het is terecht dat ik jou, een zo vriendelijk man, graag mag, want ook al ben ik ver weg, je volgt me met evenveel warmte als waarmee je me vroeger, toen ik bij jullie was, altijd verwelkomde. Misschien is het terecht dat degenen die zich luidkeels op iets geweldigs beroemen, met hun zeldzame kennis anderen in de schaduw stellen of er prat op gaan velen te hebben uitgeschakeld, afschuw inboezemen. Maar waarom zou ik afschuw inboezemen? Ik beroem me nergens op, zet niemand met mijn nauwelijks middelmatige werken in de schaduw en stel me niet boven of op gelijke hoogte met iemand anders. Met mijn geringe hulp en voor zover mijn krachten het toestaan steun ik slechts de publieke studies. Sommige mensen vinden dat ik me af en toe te veel opwind, maar dat zijn slechts zij die niet bedenken op wat voor een onwaardige wijze de heilige geschriften en de werken van de heiligste mannen zijn overgeleverd. Aangezien ik op dit terrein werkzaam ben, heeft de rede dikwijls de woede die in mij opborrelde vanwege de onwaardigheid van de zaak, in bedwang gehouden, maar ik kon die niet overal verbergen. En toch zal de verbazingwekkende lichtgeraaktheid van sommige mensen me voortaan gematigder hebben gemaakt. Want, als het maar enigszins mogelijk is, wil ik de studies zo bevorderen dat ik niemand voor het hoofd stoot. Als dat te veel gevraagd is, dan wordt mijn last wat verzacht op de eerste plaats doordat mijn geweten zuiver is en vervolgens omdat de meest prijzenswaardige mensen mij prijzen. Ik koester de hoop dat eens alle mensen zullen waarderen wat nu nog maar aan sommige oprechte lieden bevalt. In ieder geval zal het nooit gebeuren dat ik iets wat ongeleerd en onvroom is accepteer, zelfs niet in mijn boeken. Vaarwel.

Zorg dat je zelf, bij de eerwaarde bisschop van Bazel,[2] de plaats inneemt van deze brief. Ik herinner mij heel, heel goed, en ik zal me altijd herinneren wat ik aan deze kerkvorst verschuldigd ben.

Brussel, 1 januari 1516

1. Zie brief 488, waarop deze brief een antwoord is.
2. Christoph von Utenheim.

508 *Van William Blount, heer van Mountjoy*
Doornik, 4 januari 1517

Met grote dankbaarheid heb ik je brief[1] samen met het boek over het eiland Utopia ontvangen, aangezien de brief komt van iemand die ik zeer liefheb en het boek is uitgegeven door hem die niet alleen door zijn geleerdheid maar ook door een nauwe vriendschap onder de eersten hoort met wie ik altijd omga. Ik heb zijn werk nog niet gelezen, overstelpt als ik ben door drukke zaken, maar ik zal het binnenkort doen. Zo zal ik, aangezien ik op het ogenblik niet kan genieten van More's gezelschap, hem in ieder geval toch in zijn *Utopia* ontmoeten. Overigens wil ik graag alles weten over jouw aangelegenheden: geniet je van het gezelschap van onze vriend Tunstall, een man die je om vele redenen zeer aangenaam moet vinden, en ben je al in het bezit van de prebende die je onlangs is toegekend of van enig jaargeld van de vorst,[2] met alle overwegingen over het nut en het genoegen daarvan? Want hoewel het ver buiten mijn vermogen ligt je gelukkig te maken met een geschenk dat je verdient, wil ik toch niet zo ondankbaar lijken dat ik niet wens dat je door anderen gelukkig bent, zodat je eindelijk kunt wijden aan je literaire werk tot het gemeenschappelijk nut van alle studerenden. Het ga je ondertussen goed en als je ooit enige tijd over hebt en je verwaardigt me op te zoeken, dan zul je me een zeer welkome daad bewijzen.

Ik heb nog niets zekers gehoord over mijn terugkeer naar Engeland.[3] Ik vraag je de eerwaarde heer kanselier[4] uit mijn naam hartelijk te groeten. Nogmaals, vaarwel.

Vanuit Doornik, 4 januari

Oprechte de jouwe, G. Mountjoy

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Karel V.
3. Op 22 januari zou Mountjoy, ontheven van het bevel over Doornik, naar Engeland terugkeren.
4. Jean Le Sauvage.

509 *Van Maarten van Dorp*
Leuven, januari 1517

Maarten van Dorp aan de heer Erasmus, gegroet

Dat ik je tot nu toe niet heb opgezocht, mijn dierbare Erasmus, wat ik dikwijls graag wilde doen en wat jouw grootheid verdiende, wijt dat alsjeblieft niet aan onbeleefdheid of slordigheid - dan nog liever aan het laatste -, maar aan mijn drukke werkzaamheden die me al enige dagen bezighouden. Als je het niet erg vindt, kom ik je later vaak opzoeken. Nu vraag ik je zondag bij me te komen dineren, samen met de heer Desmarais. Ook Ath[1.] en een paar anderen die jou en de geleerdheid waarvoor je symbool staat met veel liefde en gunst volgen, zullen aanwezig zijn. Ik kocht enige tijd geleden Hieronymus in katernen voor 15½ Rijnse guldens en de lectuur boeit me. Vaarwel en houd van me.

Uit het college van de theologen[2.]

510 *Van Adriaan van Baerland*
Leuven, januari 1517

Adriaan van Baerland aan de heer Erasmus, gegroet

Toen ik je gisteren, zeergeleerde Erasmus, vergezelde van bij jou tot aan de Sint-Pieterskerk, ontsnapte je me daarna, ik weet niet hoe, toen ik me uitvoeriger met je wilde onderhouden. Ik doe nu dus per brief wat ik toen wilde in je aanwezigheid. Ik schreef onlangs als stijloefening twee tamelijk lange brieven, een aan mijn literatuurminnende broer[1.] over jouw werken waarvan hij, net als ik altijd de grote elegantie bewonderde; de andere aan Van Borselen,[2.] een streekgenoot van me en een groot bewonderaar van jou, over de opmerkelijke vriendelijkheid die Jérôme Busleiden mij bewijst. Ik stuur je die twee brieven, ook al weet ik dat zij het niet waard zijn door jou, de feniks van de geleerden, gelezen te worden, zodat je eindelijk mijn buitengewone liefde voor jou en je onvergelijkelijke geleerdheid leert kennen. Ik ben geen geleerde, maar ik houd van geleerden en bewonder ze en onder hen neem jij, aan wie ik me totaal geef, de eerste plaats in. Het is helemaal aan jou: mijn brieven zullen aan het vuur worden overgeleverd als zij slecht zijn of, als ze goed en draaglijk zijn, worden teruggeroepen naar de brievenkistjes waar ze vandaan komen, want tot nu toe vrezen zij de pers, het daglicht en het publiek. Vaarwel, sieraad van Germanië en houd van me als ik dat verdien.

1. Jan Briart.
2. Het Heilige Geestcollege.
1. Cornelis van Baerland; de bedoelde brief is brief 492.
2. Jan Becker.

511 *Van Augustijn Agge*
Parijs, 10 januari [1517?]

Augustijn Agge, arts, aan de heer Erasmus, hartelijk gegroet

Ik heb er vaak over gedacht je te schrijven maar schaamte weerhield me, bang als ik was met mijn onbeschaafde en op het barbaarse af afschuwelijke brieven jouw oren, gewend aan verfijnde smaak en bovenmenselijke geleerdheid, pijn te doen; zo ver, mijn beste Erasmus, voel ik, verstoken van je gezelschap en van je literaire onderricht, me intussen teruggevallen niet alleen in de letteren die ik voor het eerst onder jouw leiding als vanaf de drempel begroette, maar ook in mijn verstand dat, als men het niet traint, wordt aangetast door roest. Daarbij komt dat, toen ik jou vroeger[1] in Engeland verliet en met onze vriend Sixtinus als uit ballingschap terugkeerde naar het vaderland, mijn ouders en vrienden, ik daar terechtkwam in een periode van de grootst mogelijke ellende die, als het ware aangewakkerd door sommige idioten, uitbarstte tot steeds nieuwe en dagelijks rampzaliger stormen van geweld. Door het leed van al die rampen en de vrees voor komende ellende - waardoor voor mijn eigen ogen vrienden en verwanten tegelijk met wat? het vaderland, ja zelfs de hele natie, werden gedood - werd mijn geest zo afgestompt en ‘verkilde het bloed om mijn hart’[2] zo, dat ik onmogelijk kon of wilde verlangen naar de muzen en de rust van de letteren. Het gemis van mensen die hun geest, temidden van rampen, nog weten te verkwikken, dat wil zeggen van filosofen, droeg veel bij aan de armzalige toestand van mijn verstand, want in die tijd hoorde ik nooit iets over letteren en filosofie, maar slechts over oorlog en strijd. ‘Dat is de grootste en ergste van al mijn rampen. Ik zou je vaker en meer schrijven als mijn verdriet mij niet beroofd had van al mijn geestkracht en vooral van het vermogen dergelijke dingen te doen.’[3] Waarom zou ik deze woorden van Cicero niet aanhalen in een zaak die, denk ik, veel op de zijne lijkt? Zozeer dat het mij voorkomt dat mijn ellende volstrekt niet lichter is dan die, welke die wijze man aanwees als de ergste van alle rampen. Alleen jij en niemand anders kan die ellende verzachten, als jij die door je zeergeleerde geschriften je vriend Augustijn troost, aangeeft met welke riemen van de filosofie ik kan trachten aan deze golven het beste te ontsnappen, zodat ik niet met anderen, verdoofd door deze stormen, ten onder ga maar, geholpen door het roeituig van

1. In 1513.
2. Vergilius, *Georgica II*, 484.
3. Cicero, *Epistulae ad Atticum III*, 7, 3.

je voorschriften, naar een kalme haven kan ontsnappen. Want ook al ben ik nu voor de duur van mijn afvaardiging ver van die rampspoed, toch word ik gepijnigd door de gedachte aan alles wat zich in mijn vaderland en met mijn familie afspeelt. Bij mijn vertrek liet ik hen daar achter in de grootste wanhoop en ellende, en ik voorzie, niet ten onrechte, dat zij het ergste moeten verwachten of al hebben ondergaan, zodat ik gewoon niet weet of het beter is te weten of niet te weten wat er met hen is gebeurd.

Vaarwel, mijn beste Erasmus, en wees ervan overtuigd dat er niets ergers is voor je Augustijn dan verstoken te zijn van je onderricht, je voorschriften, je vriendschap met alles wat dat betekent voor de letteren geleerdheid en heiligheid. Nogmaals vaarwel en aangezien ik niet bij je kan zijn, zorg er alsjeblieft met je brieven voor, dat ik die niet helemaal moet missen. Franz[4.] zal mij, denk ik, alles getrouw overhandigen. Vaarwel voor de derde keer, want ik heb geen grotere wens dan dat het mijn Erasmus goed gaat, hoop van de letteren, steunpilaar en sieraad van allen.

Parijs, 10 januari

512 *Aan John Watson*
Brussel, 13 januari 1517

Erasmus van Rotterdam aan John Watson, bekend theoloog; gegroet

Wat vertel je me nu, mijn beste Watson?[1.] Ik heb je dus in je omzwervingen gevolgd tot Syrië toe? Met mij is het niet anders, want ik draag zelf al mijn vrienden, maar in het bijzonder Watson, overal mee in mijn hart. Waar ik ook ga, ik zal me altijd onze heerlijke vriendschap herinneren en ook de nachten, doorgebracht met vrolijke verhalen zonder ook maar een vervelend moment. Het deed me ook veel genoegen dat je de herinnering hebt opgefrist van de oude vrienden met wie ik in Venetië omging. Overigens de naam die je ontschoten was, is Marcus Musurus. Ik ken de oprechtheid van die mensen: zij overstelpen Erasmus zo met lof dat, als het de goden behaagt, sommigen zelfs jaloers op hem worden, iets wat ik echt nooit van ze verwachtte en ook nu nauwelijks kan geloven. Dat jij, een integer en erudiet man, het Nieuwe Testament waardeert vind ik erg prettig, Toch zou ik daarover niets durven zeggen behalve dat ik mijn uiterste best deed in de mate van het mogelijke aan alle goede geesten de filosofie van Christus aan te be-

4. Franz Birckmann.
1. Zie brief 450, waarop deze brief een antwoord is.

velen. Mijn beste John, ik waardeer je houding bijzonder: je bent zo goed thuis in de labyrinten van de scotisten[2.] en toch veracht je deze simpele en weinig subtiele zaken niet; je geeft tegelijk aan deze filosofen voldoening en behoud niettemin je vrije oordeel. Het past bij jouw karakter, zo religieus en toch vrij van iedere kwezelarij, zo vriendelijk en toch zonder trivialiteit, zo strikt en toch zonder strengheid. Maar laat ik ophouden, want anders denk je dat dit niet een huldeblijk is maar dat ik je in je eigen munt terugbetaal. Peter Falck, een man van veel gezag in zijn land, schreef na zijn terugkeer veel over twee Engelsen van wie hij de namen, denk ik, was vergeten. Hij raakte meteen een gevoelige snaar: Aha, dacht ik, dat is mijn vriend Watson, want ik had gehoord van je vertrek.

Ik was al te paard gestegen om naar Canterbury te gaan en zie, iemand kondigt aan dat de bisschop van Rochester,[3.] de kanselier van jullie college,[4.] op dezelfde dag in Londen zal zijn. Terwijl ik op hem wachtte van dag op dag, verspilde ik een paar dagen in Londen. Je brief is pas na enige maanden bij mij terechtgekomen. Je vraagt van mij een overzicht van mijn werken: wel, Adriaan van Baerland, een man met een aardig verstand en een aangename spreker, heeft het al, buiten mijn weten, samengesteld; ik stuur je dus zijn brief mee. Groet al mijn vrienden bij naam, ook al doe ik dat zelf niet. Vaarwel, aardigste van mijn vrienden.

Brussel, 13 januari 1516

513 *Van Thomas More*
Londen, 13 januari 1517

Ik denk dat het met het contract van Maruffo[1.] net zoiets is als met mijn brieven: het verbaast me als je ze kunt lezen. Maar vergeef me, mijn beste Erasmus, want eigenlijk heb ik geen tijd om te schrijven en niet de geestelijke rust om na te denken, zo word ik voortdurend in beslag genomen door bezigheden. Maar als je het geld ontvangen hebt van Maruffo, schrijf dan even aan Canterbury[2.] zodat Maruffo het bedrag ontvangt dat hij heeft betaald. Ik heb onze vriend Busleiden per brief bedankt. Zeg Desmarais niet minder dan Gillis mijn dank, want zij wilden jou het krediet geven van wat

2. Volgelingen van Johannes Duns Scotus.
3. John Fisher.
4. St. John's College.
1. Zie brief 499.
2. William Warham.

zij schreven.[3] Je zult niet geloven hoe toegewijd Linacre jou is en wat voor een scherp verdediger van jouw werken. Ik heb nog niet kunnen uitvissen waarom Grocyn je zo graag wilde ontmoeten, want hij is nog niet naar Londen gekomen. Vaarwel, mijn dierbare Erasmus.

In haast, op de feestdag van Hilarius

514 *Van hertog Georg van Saksen*
[Weimar?] [januari 1517?]

Het is onzeker of deze brief, waarvan alleen een kladversie bekend is, werkelijk aan Erasmus is verzonden en afgeleverd.

Aangezien het gerucht over u tot mij is doorgedrongen hoe u, hoog boven alle Duitse en andere staten uitstekend, schittert in wetenschap en geleerdheid, zodat u terecht in vergelijking met de anderen het licht van de wereld genoemd kunt worden, groeide dagelijks het verlangen in mij de grote man te zien over wie men dergelijke dingen beweerde, zodat ook mijn ogen konden genieten van het voedsel dat mijn oren al zo lang hoorden prijzen. Maar omdat ik tot nu toe niet in de gelegenheid was er achter te komen waar u zich ophield, kon ik u niet bezoeken. Nu echter schaam ik me niet u via de beroemde Dietrich von Werthern, doctor in de rechten, mijn onderdaan en vertrouweling, met mijn ongepolijste brief en mijn ruwe Latijn een bezoek te brengen. Hij zal u verzekeren van mijn genegenheid en van mijn grootste wens; ik vraag u hem uw vertrouwen te schenken en hem niet zonder resultaat van u weg te sturen. Vaarwel en mijn beste wensen.

515 *Van Pieter Gillis*
Antwerpen, 18 januari [1517]

Pieter Gillis aan de heer Erasmus van Rotterdam, theoloog, gegroet

Ik ben wel verplicht je te schrijven nu Nikolaus van Beieren,[1] expert in de astronomie, naar jullie vertrekt. Hij heeft verschillende astrolabes en wereldbollen bij zich om te verkopen. Hij brengt jou een Grieks boekje, ge-

3. In hun voorwoorden bij de *Utopia*.
1. Nikolaus Kratzer.

stuurd door de prior van het Agnietenklooster;[2] ik stelde me garant voor het boek en gaf aan de brenger van de brief een bewijs van ontvangst door mijzelf ondertekend. Dirk[3] vertelde hoe vriendelijk en gastvrij de theologen van Leuven je ontvingen, wat mij veel genoegen deed. Ik begrijp dat Tunstall, de peter van mijn kind, is vertrokken. Ik vind dat heel jammer voor je, want ik weet dat het leven met hem je beter bevalt dan dat met ons. In Parijs kreeg ik Suetonius in handen, samen met Flavius Vopiscus, Spartianus en vele anderen, die vroeger in Italië zijn gedrukt. Als je wilt dat ik ze je stuur, schrijf dan zo snel mogelijk. Ik zal ervoor zorgen dat ze je onmiddellijk bereiken. De jonge moeder[4] en mijn vader[5] vragen me je te groeten. Vaarwel en houd van me. Ik, dat weet je, houd van jou.

Antwerpen, 18 januari

516 *Aan Pieter Gillis*
Brussel, 20 januari 1517

Erasmus aan Pieter Gillis, gegroet

Ik ben blij met de geboorte van je dochter en feliciteer je dat je Tunstall hebt als peetvader. Deze tijd kent geen geleerder, betere of vriendelijker man. Vooruit, zorg dat je het principe van het afwisselen in je kinderen handhaaft, zodat je een gelijk aantal zonen en dochters krijgt. Nu Tunstall me ontnomen is lijk ik nog amper te leven en ik zie niet waarheen ik kan vluchten. Mountjoy is nog verder weg. Ook al ben ik in Leuven weer min of meer in genade aangenomen bij de theologen, de stad zou me toch tamelijk hard ontvangen in de vasten. Ik ben niet van plan hier lang te blijven. Als jij me zonder al te veel moeilijkheden een kamer met een latrine kunt afstaan, zal ik misschien naar jullie komen om datgene in gereedheid te brengen wat ik naar Bazel moet sturen. Wat je dan zult uitgeven boven je normale uitgaven, wil ik voor mijn rekening nemen. Op die manier zullen we elkaar niet te veel tot last zijn. Zorg dat je me het zo snel mogelijk laat weten, maar verander nog niets aan je huis totdat ik, door jou verwittigd, je een seintje geef. Ik hoor tot nu toe niets over mijn geld en dat is toch belangrijk voor me, want het moet niet te lang in de handen van die woekeraars blijven. Ik bid dat alles

2. Gerard van den Cloester.
3. Dirk Martens.
4. Cornelia Sandrien.
5. Nicolaas Gillis.

goed gaat met je lieve echtgenote. Ik heb zoveel meegemaakt dat ik dat allemaal niet in een brief kan beschrijven. Toen ik onlangs bij de kanselier[1.] dineerde, vermeldde ik je met ere en hij luisterde tamelijk geïnteresseerd. Doe je beste vader, die nu tweemaal vader is, mijn hartelijke groeten. Vaarwel.

Brussel, de avond voor Sint-Agnes [1518]

517 *Van Leo X aan Andrea Ammonio*
Rome, 26 januari 1517

De brieven 517 en 518 verlenen Erasmus de dispensatie die hij in de voorafgaande zomer had aangevraagd. De paus stuurde ook nog een persoonlijke begeleidende brief naar Erasmus (brief 519) en Silvestro Gigli zond hem vijf dagen later een verslag van de onderhandelingen over Erasmus' zaak (brief 521).

Paus Leo X

Beminde zoon, groet en apostolische zegen. Je hebt ons enige tijd geleden laten weten dat er op het ogenblik ginds een beroemd geleerde is die in zijn jeugd door zijn voogden naar het klooster van de reguliere kanunniken werd gebracht, waarin hij, meer door bedreigingen, schaamte en armoede dan uit vrije wil verbleef, totdat hij daar de geloften aflegde die door de monniken van het genoemde klooster plegen te worden afgelegd. Dat hij vervolgens, hoewel hij lijdt aan een onregelmatige geboorte, aangezien hij is voortgekomen uit een onwettige en, naar hij vreest, ontuchtige en gedoemde gemeenschap,[1.] alle heilige rangen tot aan het priesterschap toe met verlof van zijn toenmalige superieur doorliep en opgeroepen door de bisschop van Kamerijk[2.] met verlof van zijn eigen bisschop[3.] en van zijn meerderen, zich op verschillende universiteiten aan de studie der letteren heeft gewijd en zich ontwikkeld heeft tot een zeer geleerd man; dat hij, ten slotte, niet door

1. Jean Le Sauvage.
1. Erasmus was een onwettig kind, geboren uit een vrijgezel en een weduwe, zoals staat aangegeven in de eerdere dispensatie van Julius II (brief 187a).
2. Hendrik van Bergen.
3. David van Bourgondië.

een gril maar door omstandigheden gedwongen het habijt dat de genoemde kanunniken plegen te dragen, eerst verborg, daarna helemaal aflegde en enige jaren in de kleding van een wereldlijk geestelijke rondging en nog gaat en daardoor afvalligheid riskeert en alle andere vonnissen, censuren en kerkelijke straffen opgelegd door de regels van zijn orde voor degenen die zich aan dergelijk gedrag schuldig maken; dat hij nu voor zijn zielenrust en ter vermijding van een groter schandaal genoemde wereldlijke kleding wenst te blijven dragen en ontheven te worden van afvalligheid en andere vonnissen, censuren en straffen, en gerechtigd te worden wat voor beneficies ook te aanvaarden, en dat hem wordt toegestaan zo min mogelijk in welke verzoeken van apostolische brieven ook, melding te maken van zijn onregelmatige geboorte en de dispensatie ervan. Je hebt het verzoek aan ons willen voorleggen zodat wij, vanuit onze apostolische genegenheid, ons zouden verwaardigen jou verlof en gezag te geven hem de absolutie en dispensatie te verlenen van bovengemelde zaken en hem een vrijstelling te garanderen.

Wij, gunstig gestemd door andere ons bekende kwaliteiten van deze man, en door zijn smeekbeden, machtigen je in dit geval om genoemde kanunnik - van wie we aannemen dat zijn naam en geslachtsnaam met zijn hoedanigheden en gebreken je bekend zijn - op zijn nederig verzoek vrij te spreken van voormelde afvalligheid, sententiën, censuren, en straffen, in de vorm die daarvoor gewoonlijk gebruikt wordt in de Kerk, en hem heilzame boetedoening op te leggen in verhouding met zijn schuld en andere straffen die mogen worden opgelegd in overeenstemming met de wet, en hem de volgende dispensaties te verlenen. Op de eerste plaats, en in verband met de voormelde onregelmatigheid, ontheffing van de sententiën, censuren en straffen die hij opliep door missen en andere erediensten te celebreren (vooropgesteld dat het niet gebeurde met verachting voor het gezag van de sleutels)[4] of op andere wijze daarop inbreuk heeft gemaakt. Ten tweede, hem verlof te geven om gedurende zijn leven te verblijven buiten de huizen van zijn voornoemde orde, op iedere passende plaats van goede reputatie, en in andere opzichten eerzaam levend; slechts een symbolisch teken te dragen van zijn vroegere habijt als regulier kanunnik onder de eerbiedwaardige dracht van een seculier priester; te aanvaarden en vrij en wettig te behouden wat voor kerkelijke beneficies ook, seculiere en reguliere van welke orde ook, zelfs als de seculiere kanunnikschappen en prebendes zijn, waardigheden, rectoraten, administratieve functies, ook die welke zielzorg en kiesfuncties in kathedralen en stedelijke of kloosterkerken inhouden of levenslange benoemingen tot kapelaan; de reguliere beneficies inhoudende de functie van prior of proost en kloosterlijke waardigheden, ook die met ziel-

4. De sleutels verwijzen naar het pauselijk wapen.

zorg en kiesfuncties, mits ze hem in andere opzichten wettelijk worden overgedragen of mits hij als gekozene wordt voorgedragen en daarin bevestigd, zonder rekening te houden met iedere smet of blaam die hem aankleeft door bovenvermelde oorzaken. Ten derde: dat hij voortaan bij ieder verzoek, van of namens hem, aan de apostolische stoel of zijn afgevaardigden, of op welke andere manier ook voor een brief betreffende enige waarborg of juridische beslissing of in het garanderen daarvan, in de toekomst niet verplicht is enige mededeling te doen over voornoemde onregelmatigheid van zijn geboorte en dispensatie, zelfs als hem bij een andere gelegenheid voor welke reden in dit opzicht dan ook dispensatie was geweigerd om reden van zijn verhulling; noch mededeling te doen van het feit dat hij een reguliere kanunnik is, en dat de brieven zelf geenszins geacht zullen worden daarom onwettig of krachteloos te zijn, maar in ieder opzicht hoe dan ook dezelfde kracht zullen hebben alsof hij was geboren uit een wettig huwelijk. Dit alles kun je hem vrijelijk toestaan, wij geven met apostolisch gezag onze volledige toestemming, ondanks de bepalingen van Otto en Ottobuono zaliger nagedachtenis,[5] legaten van de apostolische stoel in Engeland en andere provinciale en syndicale bepalingen en apostolische verordeningen, ondanks de statuten van de kerken, kloosters en voornoemde orden die hun kracht ontlenen aan een eed die door Rome erkend is of ieder ander apostolisch gezag, voorrechten en kwijtscheldingen die hen wellicht gewaarborgd zijn: voor dat alles, menend dat de inhoud daarvan voor het huidige doel genoegzaam bekend is, zonder afbreuk te doen aan hun blijvende geldigheid in andere opzichten, maken wij, bij deze en alleen deze gelegenheid, in dit specifieke en nadrukkelijk genoemde geval, een uitzondering, zoals ook voor de onregelmatigheid van geboorte voornoemd en voor welke overwegingen ook die daartegen zijn in te brengen.

Gegeven te Rome in de Sint-Pieter, onder de vissersring[6] op de zesentwintigste dag van januari in het jaar 1517, in het vierde jaar van ons pontificaat. Iacopo Sadoleto

Daarom ontsla ik, Andrea Ammonio, ontvanger van het rijk van Engeland van onze allerheiligste vader paus Leo X voornoemd, etc, hiermede onze nederige pleiter D. Erasmus van Rotterdam, in de door de Kerk gewoonlijk gebruikte vorm van het vonnis van excommunicatie en alle andere kerkelijke censuren die hij opliep door het afleggen van zijn kloosterkleed dat een deel vormde van zijn kloostergelofte, enige jaren rondgaande in de kleding van een wereldlijk priester met groot gevaar voor geloofsafval, en geef hem

5. Otto Le Blanc en Ottobuono Fieschi; zie brief 187a.
6. Pauselijke zegelring met de afbeelding van Petrus in een vissersboot.

op pauselijk gezag vrijstelling in ieder mogelijk opzicht, overeenkomstig de macht en gezag ons verleend en hiervoor beschreven. Om daarvan te getuigen heb ik dit eigenhandig geschreven in mijn woning behorend bij mijn prebende bij de kapel van Sint-Stefanus in Westminster, op de negende dag van april in het jaar 1517. Ik heb ook Johannes Sixtinus, doctor in het kerkelijk en civiel recht, die betrokken was bij voornoemde kwestie, verzocht gewicht te verlenen aan dit getuigschrift door zijn handtekening te zetten.

En ik, Johannes Sixtinus, doctor in het kerkelijk en civiele recht, aanwezig geweest zijnde bij voornoemde absolutie en vrijstelling in ieder mogelijk opzicht, terwijl die werden uitgesproken door voornoemde heer ontvanger in het jaar, op de dag en plaats boven beschreven, en gezien en gehoord hebbend dat zij werden uitgesproken, heb daarom als gevraagd en verzocht dit eigenhandig ondertekend, als aanwezige en getuige van deze zitting.

Aan onze beminde zoon Andrea Ammonio, onze notaris en ontvanger

518 *Van Leo X*
Rome, 26 januari 1517

Paus Leo X

Beminde zoon, groet en apostolische zegen. De eerzaamheid van je leven en karakter en andere bewijzen van je prijzenswaardige oprechtheid en deugd, waardoor je ons bent aanbevolen door geloofwaardige getuigen, brengen ons ertoe je speciale gunsten en voorrechten te verlenen. Daarom willen we jou, voor wie onze geliefde zoon in Christus Hendrik VIII, de doorluchtige koning van Engeland, een nederig verzoek deed als voor een man die hem zeer dierbaar is, genadig onze gunst tonen en je op de voorwaarden van deze brief vrijstellen en als vrijgesteld verklaren van alle kerkelijke sententiën, censuren en straffen van excommunicatie, opschorting of verbod en alle andere straffen die jou zijn opgelegd bij wet of bij mensen voor welke aanleiding ook - als je op enigerlei wijze door een van deze gebonden bent -, voor zover het noodzakelijk is voor de uitvoering van deze brief en niet verder; en we geven jou, krachtens ons apostolisch gezag, door de strekking van deze brief en als gift van speciale genade de volgende dispensatie: te aanvaarden alle kerkelijke beneficies van welke kwaliteit en in welk aantal ook, met of zonder de zorg voor de zielen, zelfs als het twee parochiekerken zijn of eeuwigdurende vicariaten daarvan, vrije kapellen, ziekenhuizen of jaarlijkse toelagen die gewoonlijk worden toegekend aan seculiere priesters als

eeuwigdurend kerkelijk beneficie, samen met welk ambt ook, rectoraten, beheerderambten, of diensten in kathedralen - inclusief metropolitaanse - kerken of kloosterkerken, zelfs als het voorname en prinselijke waardigheden zijn, inclusief die met zorg voor de zielen en stemrecht, mits ze je in andere opzichten wettelijk worden overgedragen of mits je als gekozene wordt voorgedragen en daarin bevestigd: en tegelijk zolang als je leeft onverenigbare beneficiën te krijgen, of achtereenvolgens gewoon of door ruil van deze beneficiën afstand te doen zo dikwijls als je wenst, en in plaats van dat neergelegde beneficie of beneficiën op gelijke wijze een of meer andere kerkelijke beneficies samen te ontvangen en te behouden, van welke kwaliteit en in welk aantal ook, of ze gelijk of ongelijk zijn, tot een totale waarde van 1000 gouden dukaten, mits er altijd tussen twee onverenigbare beneficies niet meer dan twee parochiekerken of eeuwigdurende vicariaten daarvan zijn: niettegenstaande algemene en specifieke constituties en ordonnantiën van enige algemeen concilie of enig andere dergelijke van het apostolisch gezag en die van Otto en Ottobuono zaliger gedachtenis,[1.] vroeger legaten van de Apostolische Stoel in het Engelse rijk en ieder andere uitgevaardigd in provinciale of synodale concilies, samen met de statuten en gewoonten van kerken waarin voornoemde onverenigbare beneficiën mogen liggen, of die zijn geratificeerd bij ede of apostolische bevestiging of door bevestiging van welk ander soort ook, en alle andere dingen die in tegenspraak zijn met de inhoud van deze brief: altijd onder voorbehoud dat voornoemde onverenigbare beneficies daardoor niet ontdaan zijn van hun verplichte dienst en dat de zorg voor de zielen - als die verplichting daar op enigerlei wijze bij berust - op generlei wijze wordt verwaarloosd.

Gegeven in Rome in de Sint-Pieter onder de vissersring op de 26 dag van januari in het jaar 1517, in het vierde jaar van ons pontificaat.

Iacopo Sadoleto

Aan onze beminde zoon Erasmus, zoon van Rogier,[2.] van Rotterdam, geestelijke van het diocees Utrecht

519 *Van Leo X*
Rome, 26 januari 1517

Deze persoonlijke brief van de paus begeleidde de dispensaties die

1. Zie de vorige brief.
2. In zijn autobiografische *Compendium vitae* noemt Erasmus zijn vader Gerard.

werden gewaarborgd door de brieven 517 en 518.

Paus Leo aan zijn geliefde zoon Erasmus van Rotterdam

Mijn geliefde zoon, groet en apostolische zegen. Je eerzame leefwijze en karakter, je zeldzame geleerdheid en de uitmuntende verdiensten van al je deugden, waarvan niet alleen de monumenten van je studiën getuigen die overal worden geprezen, maar ook de bijval van de geleerdste mensen en niet in het minst de brieven van de twee beroemdste vorsten, de koning van Engeland en de katholieke koning,[1.] die je hebben aanbevolen, maken dat wij je met een belangrijke en bijzondere gunst ter wille zijn. Daarom stemmen wij gaarne in met je verzoek en we zullen onze toewijding voor jou overvloediger tonen, wanneer je zelf de gelegenheid zult geven of wanneer het toeval het binnen ons bereik brengt. Wij menen dat het billijk is de heilige ijver, waarmee je voortdurend het publiek belang dient, met een beloning te prikkelen om nog grotere dingen te ondernemen. Gegeven te Rome op 26 januari 1516, in het vierde jaar van ons pontificaat

520 *Van William Latimer*
Oxford, 30 januari 1517

Ik heb je brief,[1.] gedateerd 21 november, ontvangen, zeergeleerde Erasmus. Je dankt me daarin uitvoerig dat ik je, zoals je schrijft, mijn hulp beloofde bij het corrigeren van het Nieuwe Testament, iets wat ik, voor zover ik weet, echt nooit heb gedaan. Ik zou het graag gedaan hebben, als ik had gemeend jou daarmee van dienst te kunnen zijn, maar, nadat ik uit je voorwoord opmaakte wat een enorme hoeveelheid geleerdheid en zorg je aan dat werk had besteed, zag ik niet in wat ik daarin kon veranderen tenzij met verslechteringen, en er niets aan kon toevoegen tenzij met wat overbodigs. Eigenlijk denk ik dat onze vriend More je misleidde om jou, zelfs ten onrechte, aan mij te verplichten. Want hij besprak deze zaak zorgvuldig met mij, toen ik onlangs bij hem was in Londen en tegelijk ook die van de bisschop van Rochester,[2.] over wie je me enige maanden geleden al schreef. Maar toevallig las ik die brief voor het eerst op de dag dat ik More ontmoette en hij greep toen de gelegenheid aan beide zaken met mij in detail te bespreken. Omdat ik hem in

1. Hendrik VIII en Karel V.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. John Fisher.

beide gevallen niet ter wille kon zijn, wetend dat ik in zo korte tijd de bisschop - want hij vroeg een maand - niet kon helpen en begrijpend dat ik, in jouw geval, vruchteloos werk zou verrichten, liet hij de zaak van de bisschop rusten. In jouw geval echter begon hij er steeds meer op aan te dringen om je, als ik dat maar enigszins kon, te helpen en je alle mogelijke hulp te verlenen bij je behandeling van het Nieuwe Testament. Ik was dat verschuldigd, verzekerde hij, aan je buitengewone vriendelijkheid en onze oude vriendschappelijke omgang, aan jouw liefde en genegenheid voor mij, aan het gemeenschappelijke belang van allen wier welzijn jij behartigde, zoals hij beweerde. Hij voerde nog een paar argumenten aan die, dat beken ik, waar en belangwekkend waren, maar mij onnodig leken, als ik iets had kunnen doen.

Het ontbreekt mij niet aan de wil, Erasmus, en het zal me er nooit aan ontbreken om óf je faam te vergroten als de gelegenheid zich aanbiedt, óf je te helpen, als ik je in iets van nut kan zijn. Ik houd me echter al acht of negen jaar zo intensief bezig met andere studies dat ik in die tussentijd nauwelijks een bladzijde Grieks of Latijn heb gelezen, wat deze brief je duidelijk laat zien ook zonder dat ik dat vermeld. Wat moet of kan ik dan aan More beloven als hij zoiets vraagt, of aan jou als je het zelfs eist? En dat terwijl ik me al schaam - want men moet, denk ik, de waarheid spreken - jou te schrijven, de welsprekendste, om niets anders te noemen, man van deze tijd. En als ik niet uitje brief had opgemaakt dat je iets van me verwachtte dat groter is dan ik mag beloven of kan realiseren, zou ik je deze brief zelfs nooit geschreven hebben. Daarom beantwoordde ik tot nu toe ook je andere brieven nooit, maar al te goed wetend dat ik voor een dergelijke dienst totaal ongeschikt ben. Als dit vroeger bij jou tot vermoedens van verwaarlozing of ondankbaarheid van mijn kant leidde, moet je me dat nu in ieder geval vergeven omdat ik de waarheid beken. Naast deze onderbreking van mijn studies - naar mijn mening de grootste ramp voor een geleerde - is er nog een ander en misschien wel groter bezwaar voor wat je me vraagt. Bijna iedereen die een commentaar heeft achtergelaten op de Schrift, gebruikt heel andere woorden en vormen dan de oude Grieken en staat zo ver af van de taal van de klassieken, waaraan ik vroeger veel tijd heb besteed, dat ik er maar weinig van begrijp en niets durf te garanderen, aangezien de stijlfiguren die soms de betekenis helemaal bepalen, noch de eigenschappen van de woorden mij voldoende bekend zijn.

Maar zelfs als ik met dat alles vertrouwd was geweest en die onderbreking van mijn studies mij niets had afgenomen van mijn vroegere kennis, wat heb jij dan uiteindelijk voor mij of voor wie dan ook overgelaten? Je hebt aan de hoogste geleerdheid en welsprekendheid, waarin je naar ieders zeggen en

oordeel uitmunt, verder een zo grote zorg en nauwkeurigheid gekoppeld, dat je niet alleen de amateur en ijverige lezer, maar ook de zeer nauwgezette en evenzo weetgierige lezer overvloedig aan zijn trekken laat komen. Want om maar voorbij te gaan aan de verschillende uitgaven van de oude schrijvers van het Nieuwe Testament, van wie er nog sporen bestaan bij de latere schrijvers; om maar te zwijgen ook van de uiteenlopende en soms tegenstrijdige lezingen waarover het moeilijk oordelen is wegens het gezag en uitmuntende geleerdheid van hen die ze ons hebben nagelaten; om maar niet stil te staan bij de aantekeningen van sommige latere schrijvers die je ongetwijfeld allemaal onderzocht, uitploos, en grondig uitvorste, wie, vraag ik, zou een grotere accuratesse kunnen wensen dan welke jij zo duidelijk hebt aangewend bij de correctie van het Nieuwe Testament. Vooral bij het citeren van de meest gezaghebbende auteurs, bij de correctie en bij de uitleg. In een paar woorden: wat een arbeid, wat een zorg, wat een liefdevolle aandacht ten slotte! Ik ga even voorbij aan zoveel beroemde namen, Origenes, Chrysostomos, Cyrillus, Hieronymus, Ambrosius, Hilarius, die maar weinige theologen van onze tijd nog lezen en die niemand begrijpt. Vervolgens je terugkeer tot de Griekse waarheid - dat wil zeggen de beekjes overspringend om naar de bron terug te keren - en eventueel naar het Hebreeuws als dat nodig was, of je dat nu alleen deed of, zoals je zegt, met je Theseus.[3.] Hiermee niet tevreden voeg je er de oprechte en onbedorven betrouwbaarheid van zeer oude boekrollen aan toe, zonder welke misschien al je arbeid aan andere schrijvers vergeefs zou zijn geweest. Ik weet niet wat ik daarin het meest moet bewonderen, je ijver in het zoeken of je geluk in het vinden, want de zeldzaamheid van dergelijke boeken, vooral van de Griekse, is in onze streken erg groot.

Na zo'n zeldzame en verfijnde zorgvuldigheid die nog niemand anders, meen ik, voor een dergelijk werk heeft aangewend, heb je dan ook niets van mij te verwachten, vooral niet omdat ik zo onkundig ben van dat taalgebruik en omdat ik bijna alles van de schone letteren vergeten ben. Toch zal ik je werken met aandacht en ijver lezen, maar ik lees ze niet ter wille van jou, maar van mezelf, zodat ik er iets van opsteek. Trouwens ook vanwege jou, Erasmus, lees ik ze graag en als ik iets tegenkom waar ik het niet mee eens ben - wat, denk ik, in ieder geval weinig of liever helemaal niet het geval zal zijn -, zal ik niet aarzelen je dat duidelijk te maken in een brief. Ik denk dat ik ook aan More, als ik me niet vergis, beloofde dat te zullen doen, zodat je hem niet al te bitter moet verwijten dat hij je misleidde.

Je schrijft me dikwijls over de bisschop van Rochester en toont een bijzondere liefde en welwillendheid voor hem. Tegelijk toon je een opmerke-

3. Johannes Oecolampadius.

lijk verlangen de Griekse letteren te bevorderen en doe je je uiterste best die beroemde bisschop, voortreffelijk in ieder soort geleerdheid, ermee vertrouwd te maken. Onder zijn bescherming zullen de Griekse letteren niet alleen gevrijwaard zijn van spotters en kwaadwillende critici, maar zelfs welkom en gewild in bijna heel Engeland. Want wie zou ze durven bestrijden als de bisschop ze verdedigt? Wie zou ze niet willen omarmen als hij wist dat ze zo in de smaak vallen bij de prelaat? Op dit punt zie ik dat jullie, jij en More, mijn hulp verlangen in de mening dat ik misschien hierin van enig nut kan en ook moet zijn vanwege mijn liefde voor het vaderland. Maar in deze zaak verwacht ik vooral van jou, Erasmus, en vraag ik je ook, niet te denken dat ik zo moeilijk en onbeleefd ben en zo vreemd aan iedere menselijkheid dat het mij zou spijten om op jouw vriendschappelijk verzoek in te gaan en een boek te amenderen of een maand werk te leveren, want ik begrijp dat ik jou heel wat meer schuldig ben dan ik zelfs in vele maanden kan waarmaken; ook niet te denken dat ik zo dwaas ben een zo groot man en bisschop, die behalve door zijn bijzondere geleerdheid en heiligheid van leven uitmunt in gezag en gunst, niet met een gering werkje aan me zou willen verplichten, terwijl het toch, zoals je schrijft en zoals velen verkondigen en ik zelf ook geloof, een man betreft die zeer dankbaar zal zijn; ten slotte niet te denken dat ik zo achteloos ben een zo goede kans te laten schieten, wanneer ik in deze ene man de schone letteren veel kan bevorderen en mijn vaderland met heel weinig werk een sieraad kan bezorgen.

Maar er is iets anders, Erasmus, wat me weerhoudt en mij afraadt op je eerzame voorstel in te gaan. Ik weet namelijk dat ik in zo weinig dagen noch aan jouw verwachtingen noch aan die van de bisschop kan voldoen. Want de zaak heeft veel uiteenlopende aspecten, zoals je weet, en is ook tamelijk gecompliceerd, waarschijnlijk meer tijdrovend dan moeilijk, maar toch heeft ze tijd nodig, al was het alleen maar om alles in het geheugen op te slaan. Ik zou je niet graag zien denken dat ik andermans verstand afmeet aan mijn eigen traagheid. Ik geloof echt, en ik heb het door velen horen bevestigen, dat de bisschop een buitengewoon verstand heeft, geschikt voor grotere dingen dan die waarom het nu gaat. Jij schrijft over zijn doorzettingsvermogen en hoe hij ernaar verlangt de studie van het Grieks aan te vangen en daaruit zie ik duidelijk dat hij er hard aan zal werken. Ik meen daarvan zoveel vorderingen te kunnen hopen als men van een man met een uitmuntend verstand, grote ijver en ongelooflijke bezieling kan verlangen. Maar hoeveel vorderingen hij in zo korte tijd zal maken, vind ik moeilijk te zeggen. Jij lijkt te denken dat het veel zal zijn en dat geloof ik ook, gezien de beperkte tijd, maar in totaal zal het uiteindelijk weinig zijn. Ik herinner me dat Grocyn, een man - zoals je weet - van veelzijdige geleerdheid en met

een groot, getraind verstand, na de eerste beginselen, twee volle jaren hard heeft gewerkt en wel onder de grootste leraren, Demetrius Chalcondyles en Angelo Poliziano. Ook Linacre, een man met scherp verstand, besteedde er eveneens verschillende jaren aan onder dezelfde leraren. Over mezelf zal ik niets zeggen; na zes of zeven jaar beken ik zonder schaamte dat er veel is wat ik niet weet. Ik ga even voorbij aan Tunstall en Pace, die door onverstand of luiheid van de leraar misschien langer zijn opgehouden dan hun verstand eiste. Je weet hoe spits More is, wat een geweldig verstand hij heeft, hoe hij zich, als hij is begonnen, met alle kracht op iets werpt, kortom hoe hij op jou lijkt. Ik wil niet al te veel op jou ingaan, want het is overbodig iets over jou en je uitstekende verstand te zeggen; dat zou alleen op vleierij neerkomen. Maar geen van jullie beiden kunt zeggen, denk ik, dat hij deze moerassen zo snel heeft doorkruist dat hij na een of twee maanden zonder gids kon voortgaan waarheen hij wilde, vooral omdat er zoveel vervoegingen zijn, zoveel afwijkingen dat zij zelfs de experts op dwaalwegen brengen. Daarom, als je wilt dat de bisschop vorderingen maakt en tot enig resultaat komt in deze letteren, zorg er dan voor dat hij een bekwaam leraar ontbiedt uit Italië die enige tijd bij hem wil blijven tot hij zich zo sterk en zeker voelt dat hij niet alleen kan kruipen maar zich ook kan oprichten, staan en lopen. Zo zul je, naar mijn mening, zijn welsprekendheid meer bevorderen dan wanneer je hem nog stotterend en bijna jammerend als een baby in de wieg achterlaat. Vaarwel.

Ziehier, mijn beste Erasmus, een tamelijk lange brief waarmee ik met te veel breedsprakigheid mijn vroegere zwijgzaamheid compenseer. Maar dat moet je alleen aan jezelf wijten, wantje hebt me zoveel keren hierover geschreven dat ik het nodig vond uitvoerig te antwoorden. Nogmaals, vaarwel.

Oxford, 30 januari

521 *Van Silvestro Gigli*
Rome, 31 januari 1517

Silvestro, bisschop van Worcester en permanent vertegenwoordiger van Zijne Majesteit van Engeland bij de Heilige Vader aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Eerbiedwaardige heer en zeer geachte broeder, het was voor mij een groot genoegen dat de gelegenheid zich voordeed je met mijn hulp van dienst te kunnen zijn, want ik vereerde altijd je buitengewone geleerdheid en uit-

muntende eigenschappen en had geen grotere wens dan mijn diepe genegenheid voor jou te kunnen uiten. Toen ik dan ook de kans kreeg, pakte ik met veel genoegen je zaak op en sprak daar vele malen met zorg en liefde over met Zijne Heiligheid.[1] Hij stemde van harte in met je wensen, zowel vanwege zijn goedheid als de bijzondere gunst die hij in het bijzonder je schitterende gaven bewijst. Maar je weet dat dit soort zaken de medewerking van vele andere mensen vereist. Verder is er altijd wel iemand die de zaken traineert, maar dank zij de voortdurende steun van Zijne Heiligheid konden we de zaak naar wens afronden. Het lag niet aan mijn inzet dat de zaak niet sneller werd afgehandeld. Wat problemen met zijn gezondheid en niet minder de onrust in het hertogdom Urbino[2] bezorgden Zijne Heiligheid nogal wat last en was er de oorzaak van dat het allemaal langer duurde dan ik wenste. Rest me je eeuwige dank te zeggen voor de goede mening die je over me hebt gevormd, naar ik heb begrepen uit je erg vriendelijke en charmante brief, hoewel ik die toeschrijf aan je goedheid, niet aan mijn verdiensten. Maar toch, zoals ik ben, moet je er maar zeker van zijn dat ik je helemaal ben toegewijd. En als ik jou of je vrienden ergens mee van dienst kan zijn, kun je volkomen op me rekenen als op een echte broer. Vaarwel en blijf mij genegen.

Rome, 31 januari 1516

Silvestro II, bisschop van Worcester

522 *Van Guillaume Budé*
Parijs, 5 februari [1517]

Dit is de eerste van een groep brieven (522, 523, 529, 531, 533/535, 537) die te maken hebben met de oprichting van het Collège Royal in Parijs, de voorloper van het Collège de France. Pas in 1530 zou het Collège Royal opengaan. Deze brief kruiste brief 531, en Budé had nog geen antwoord gekregen op brief 493.

Guillaume Budé aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Toen ik dit schreef, verkeerde ik in grote spanning vanwege je brief[1] waar-

1. Leo X.
2. Leo X verdreef in 1516 hertog Francesco Maria I della Rovere uit Urbino en stelde in diens plaats Lorenzo de' Medici aan.
1. De voorgaande bewaard gebleven brief van Erasmus aan Budé is brief 480, maar daarop had Budé al geantwoord met brief 493.

in het leek alsof je binnenkort de gelegenheid zou krijgen me een heel lange brief te schrijven. Tegelijk wilde ik ook graag weten waarom de Engelsman Tunstall, de afgevaardigde van de koning bij jullie en, naar ik hoor, een man van bijzondere geleerdheid, spontaan het plan opvatte me te schrijven, dat wil zeggen mij zijn vriendschap aan te bieden, mij, een voor hem en voor bijna alle geleerden onbekende, behalve voor wie mij van gezicht kennen. Ondertussen meende ik dat mijn beurt om te schrijven nog niet was gekomen en ik zag er graag van af, ook wat jou betreft. Ik ben nu eenmaal als briefschrijver, zelfs in de volkstaal, nogal laks, doe niets en stel alsmaar uit, ook al weet ik niet voldoende maat te houden als ik eenmaal aan het schrijven ben, zoals jij al hebt ervaren. Maar nu doet zich plotseling een gelegenheid voor die ik graag wil aangrijpen.

Gisteren besloot ik om ter verstrooiing - wat ik maar zelden doe - een paar boekhandels te bezoeken en daar enige uren van de middag door te brengen. In de winkel van de bekende Jean Petit trof ik Guillaume Petit aan, die, naar ik meen, aan hem verwant is, een bijzonder belangrijk man en een uitstekend theoloog die een sieraad is voor zijn broeders die men dominicanen, ook wel predikheren noemt. Hij is nu de biechtvader van de koning,[2] een ambt dat ik 'het heilige oorkussen' noem. Het hof en het koninklijke gezelschap zet bij feestdagen uitsluitend hem in als hofprediker en zo was het al in de tijd van koning Lodewijk XII; hij is echt een man die van nature lijkt voorbestemd voor de kansel. Hij is een vertrouwde vriend van mij en houdt van mijn vrienden, maar ik heb vooral veel achting voor hem omdat hij altijd zeldzame boeken weet te veroveren, ze zeer slim weet op te sporen en bijna wilde ik zeggen: de boekhandelaars ervan weet te beroven. Maar je komt niet te weten of hij nu al die boeken liever verzamelt of ze uit vriendelijkheid aan zijn vrienden geeft en uitleent. Kortom, ik houd om vele redenen en vooral om zijn karakter van de man, maar in één opzicht kan ik hem wel haten - ik zeg het eerlijk -, namelijk dat men alleen maar kwaad op hem kan worden omdat hij Erasmus, een buitenlander nog wel, te veel begunstigt. Ik begin aan die Erasmus een hekel te krijgen vanwege alle roem, waarmee hij niet alleen Germanië - over de andere streken zwijg ik - maar ook ons Frankrijk zo in luister overstraalt dat hij de geringe faam die we hadden, in de schaduw zet en ons dwingt obscuur te zijn en zo te lijken. Niet dat Budé hem met enige waarschijnlijkheid kan aanklagen hem in de schaduw te hebben gezet, want in zijn geschriften wordt hij in het volle licht geplaatst.

Om tot de zaak terug te keren, Guillaume Petit sprak met mij over het volgende: hij beweerde dat hij eergisteren - naar ik meen - een gesprek had met de koning over geletterde mannen. Omdat men daar veel sprak

2. Frans I.

over Erasmus, over anderen, en misschien over Budé, zei de koning, geïnspireerd door Minerva, hoop ik, dat hij van plan was met genereuze aanbiedingen uitgelezen mannen voor zijn rijk aan te trekken en, laat ik zeggen, een kweekplaats van geleerden in Frankrijk te stichten. Guillaume Petit die, als liefhebber van alle geletterden en speciaal een bewonderaar van jouw werk, op deze gelegenheid aasde, hoorde deze woorden van de koning en gaf onmiddellijk als zijn mening te kennen dat men vooral Erasmus zou moeten aantrekken en dat dat het best kon gebeuren via Budé die, vanwege hun gemeenschappelijke studie in de beide talen en andere onderwerpen, met hem in de grootste vriendschap was verbonden. Uiteindelijk, zei hij, werd de koning, in een opwelling van enthousiasme, zover gebracht - er waren ook andere mensen bij die de letteren en jou gunstig gezind waren - dat hij zei te wensen dat ik jou, namens hem, het volgende aanbod overbracht: als jij ertoe gebracht kon worden hierheen te verhuizen en hier je literaire werkzaamheden op je gebruikelijke wijze voort te zetten, zou hij zich garant stellen dat er jou een prebende van duizend franc of meer zou worden toegekend.

Je zult begrijpen dat mijn invloed hierin slechts zover reikt dat ik als tussenpersoon een rol speel, niet als hoofdpersoon, en je getrouw doorgeef wat ik van hem hoorde. Ik ben er niet persoonlijk ‘ingedoken’, zoals men dat zegt, en het initiatief van de vorst brengt mij geen enkel voordeel en zal dat ook niet brengen, daar ben ik van overtuigd, want ik voel dat mijn hele denkwijze totaal verschilt en tegenstrijdig is met die van het hof en zijn manoeuvres, alsof mij van Godswege een geest is gegeven - zo interpreteer ik dat - die aan het hof geen voldoening kan schenken of ervan kan ontvangen. En ik zou mijn geest en mijn hele karakter geweld aandoen, als ik van plan ben groot te worden met de sieraden van vrouwe Fortuna, hoewel veel mensen me dat toewensen en menen dat dat zou moeten gebeuren. Ik ben het niet met hen eens, want ik ken mezelf beter en van meer nabij. Jouw situatie is heel verschillend, want van jou verlangt men niets anders dan wat je gemakkelijk en opgewekt kunt presteren. Als het onze koningen vrijstond de lijsten van hun giften en vrijgevigheid even weelderig te vullen met namen van leken als van priesters en geestelijken, dan zou ook ik, een gehuwd man, het de moeite waard achten enige hoop te stellen op buitenkansjes. Nu is het echter zo dat ik door mijn leefwijze en mijn interesses noch aan het hof noch zelfs in het publieke domein ook maar iets zaai of oogst. Vandaar dat veel mensen, onwetend van mijn bedoelingen, menen - en dat niet onder stoelen of banken steken - dat ik die studies beoefen die veeleer tot woorden dan tot winst leiden. Niettemin beloof ik mezelf een overvloedige oogst die voldoende zal zijn voor mijn ouderdom

en ook mijn kleinkinderen en hun nageslacht enige steun en reputatie in het leven zal geven. Maar vooral meen ik dat hij tot voedsel van de geest zal strekken en me zal helpen het eeuwige leven en het hoogste goed te verwerven.

Je vraagt me nu misschien wat ik je voor raad kan geven. Wat anders dan dat je dit aanbod onmiddellijk en van ganser harte aanvaardt? Ten eerste omdat ik wil dat je dat doet, al was het maar voor mij, vervolgens omdat je, als je het accepteert, je niet alleen voor je fortuin, maar voor je eer en reputatie zorg draagt. Denk je eens in, in 's hemelsnaam, wat een onderscheiding zal het voor jou zijn, wat een prachtig en winstvol respect zal het opleveren voor alle geletterden, als jij, aanbevolen door je geleerdheid, door de grootste en beroemdste koning wordt uitverkoren en uitgenodigd naar een ver land! De koning hier is niet alleen Fransman, wat op zichzelf al groots is, maar draagt ook de naam Frans, die voor het eerst door hem werd gebruikt voor het koninklijk huis en, dat mogen we voorspellen, die tot grote dingen zal leiden. Verder weet hij niets van de letteren, de normaalste zaak voor koningen, maar een door mij weinig gewaardeerde traditie; hij is echter een vlot spreker, slim, fatsoenlijk, gemakkelijk en vriendelijk in de omgang en vrij toegankelijk, door de natuur rijkelijk voorzien van gaven van lichaam en ziel, enthousiast bewonderaar van vroegere koningen die ooit door hun grootheid van geest en door hun grote daden beroemd werden. Daar komt bij dat hij, als enig koning dat al had, de middelen bezit om edelmoedig te zijn, daar hij op 1 januari in het bezit is gekomen van een rijke en overvloedige erfenis, vrij van schulden en verplichtingen;[3] niemand is zo vrijgevig en vriendelijk als hij. En voor zover het gissingen betreft, hij wil de stichter zijn van een beroemd instituut, zodat in de toekomst de vrije kunsten ook lijken te voeren tot enig profijt, in tegenstelling tot wat nu gebruikelijk is. Dit is de best mogelijke manier om de herinnering aan zijn regeerperiode op te luisteren.

Maar dat ik ervoor insta dat alles goed voor jou zal aflopen is het feit dat Petit die, zoals ik zei, 'het heilig oorkussen' is van de koning, door alle geleerden en echt goede mensen beschouwd zal worden, denk ik, als een soort bemiddelaar voor het publiek, en een aanbod zal doen in naam van ons allen. Hij zal ook een volhardend 'herinneraar' zijn, om zo te zeggen, die het niet zal laten gebeuren dat de vorst zijn schitterende voorstel vergeet, want hij is jou en je geschriften bijzonder welgezind. Dan is er nog de bisschop van Parijs, Etienne Poncher, een man van grote geleerdheid en met

3. Deze zin werd ingelast in de uitgave van deze brief uit 1532. Frans I had een erfenis gekregen van zijn moeder, Louise van Savoye, overleden in 1531.

ordelijk en zuiver karakter, als ooit een bisschop dat had, en een man van buitengewone bekwaamheid en energie. Bij het leiden van diplomatieke missies overal aan beide kanten van de Alpen doorliep hij iedere graad in de hiërarchie en deed ervaring op in alle staatsdepartementen, iemand die letterkundigen inspireert en aanmoedigt en daarom en om andere redenen erg bekend en gezien is in Italië; ik ben er trots op dat hij aan mij verwant is.[4.] Men zegt dat hij op het ogenblik voor een afspraak in Brussel is, waar hij op de keizer wacht om hem uitsluitsel te geven over zijn missie.[5.] Ik verwacht dat hij je al heeft uitgenodigd om hem te komen opzoeken, als je in Brussel was, want zijn genegenheid voor jou is groot, zoals ik vernam toen hij hier haastig langskwam op weg naar zijn post. Hij is, zoals ik verneem van zijn broers zoon,[6.] van wie men zegt dat hij zijn gunsteling is, een scherpzinnig lezer van je boeken, in de tijd die hij kan ontfutselen aan de voortdurende druk van de echte zaken. De neef zag de uitgave van jouw Nieuwe Testament onlangs openliggen in zijn kamer. Want ook hij is tegen de voorstanders en verdedigers van de aloude dat wil zeggen ingekankerde en betreurenswaardige onwetendheid die, ‘stinkend naar de oude Saturnus’ zoals het gezegde luidt,[7.] tegenover jou en de Waarheid - die uit ballingschap terugkeert - staat, en altijd bereid is zijn grote gezag in te zetten voor jou en de waarheid.

Je moet niet denken dat het aanbod van de koning is ingegeven meer door een opwelling dan door een bezonnen oordeel en politiek inzicht, want dezelfde bisschop vertelde me, toen we over jou en andere eersteklas schrijvers spraken, dat er de koning nu veel aan gelegen is de literatuur op een hoger en beschaafder plan te brengen en dat Zijne Majesteit met hem had gesproken over het werven van eminente geleerden. Ik zei hem toen dat je naar Frankrijk kon worden uitgenodigd met een goed aanbod en beloofde dat - als de zaak er zo voorstond - ik er zorg voor zou dragen en het zou uitwerken. Ik zei ook nog dat je lange tijd in Parijs had gestudeerd en Frankrijk even goed kende als je geboorteland. Voor zover ik het kan inschatten zal hij je de grootst mogelijke steun geven. En verder heeft hij grote invloed op de vorst, want hij is lid van 's konings geheime raad met de weinigen die de Ouden de geroepenen of uitverkorenen noemden. Je

4. De grootmoeder van Budé van moederskant was een Poncher.
5. Karel V en Frans I hadden op 13 augustus 1516 in Noyon een verdrag gesloten. Poncher probeerde keizer Maximiliaan I te bewegen zich bij dit verdrag aan te sluiten, wat deze op 14 februari zou doen.
6. François Poncher.
7. Zie *Adagia II*, 1, 75.

moet er maar eens goed over nadenken en dan mij of iemand anders schrijven, als je meent dat iemand een grotere vriend is dan ik. Als je dit aanbod aanvaardt, dat wil zeggen, als je meent dat het het overwegen waard is, kan de vorst zich verbinden met een nieuw en concreter voorstel, voornamelijk door tussenkomst van de man[8.] die me aanspoorde deze brief te schrijven. Want ik zelf zou bijzonder graag willen dat deze zaak doorgaat zonder enig nadeel voor jou.

Ik meen dat Guillaume Cop, de lijfarts van de koning, een goed geleerde in het Latijn en Grieks en jouw sympathieke vriend, van plan is je te schrijven over dit onderwerp, en misschien nog anderen op last van de koning of zelfs de koning zelf.[9.] Het is opmerkelijk hoe toegewijd de clan van de Willems jou en de letteren is, want je hebt er nu drie van die naam die zich met jouw belangen bezighouden in dezelfde zaak. Maar Etienne Poncher - en Etienne betekent 'de kroon van de overwinnaar' - biedt, als hij hopelijk met je gesproken heeft, een zeer gunstig voorteken voor een volledig en succesvol resultaat. Hoe het ook is, als je van plan bent een dankbrief te schrijven aan de koning zelf, dan zou je hem daar een groot genoegen mee doen en jezelf veel krediet verschaffen. 'O wat ben ik blij, verheugd en dankbaar!', zoals in de komedie staat.[10.] 'Hoe kan de aarde haar mond wijd genoeg openen'[11.] om die wauwelende kraaien te verzwelgen, waarvan je dagelijks de ogen uitpikt? Deze leugenachtige karakters, bedoel ik, die je tegenstanders zijn en je die universele reputatie en toejuichingen misgunnen. Maar ook ikzelf, om de waarheid te zeggen, ben soms geneigd je te benijden, hoe aardig en tactvol je ook bent, en een beetje spijt te hebben over de buitensporige lof waarmee ik je zo haastig overgoot, toen we aan het discussiëren waren over de mannen die de top van menselijke geleerdheid hadden bereikt. Is het verwonderlijk dat ik al die loftuitingen een beetje met een korrel zout neem, wanneer je zoveel beroemder bent dan ik? En dat nog wel terwijl mijn landgenoten als rechters optreden bij het proces. Wat een ongelukkige, dwaze kerel ben ik! Ik, de toegewijde patriot (waarvoor je geneigd bent me te kritiseren), altijd onstuimig bereid om mijn Franse broeders te steunen, krijg niet de beloning die ik verdien, zelfs niet met het oordeel van mijn eigen volk. Maar, mijn beste vriend, je hoeft niet op jouw beurt mij te benijden, want er is niets in mijn situatie dat daartoe aanleiding geeft. Ik ben, blijf ik zeggen, geen succes en veel van mijn

8. Guillaume Petit
9. Pas in 1523 zou Frans I Erasmus naar Frankrijk uitnodigen (brief 1375).
10. Aristophanes, *Vrede* 291.
11. Vergilius, *Aeneis IV*, 24.

vrienden - met wie jij het eens bent, denk ik) geloven dat ik niet de behandeling krijg die ik verdien. En toch wil jij, gelukzalige, je eigen Penarie vervloeken? Laat haar niet te dicht bij me komen!

Genoeg van die onzin. Als ik aan je schrijf, kan ik niet nalaten je met een paar grapjes te provoceren, omdat je nu eenmaal een man bent gevormd door grappen en humor, waarbij ik, zoals het gezegde luidt, 'de ruiterij naar de vlakte roep'.[12] Houd je sterk, mijn beste vriend, en mogen succes en geluk altijd je inspanningen begeleiden.

Parijs, 5 februari

523 *Van Guillaume Cop*
Parijs, 6 februari [1517]

Guillaume Cop aan zijn leraar Erasmus van Rotterdam, gegroet

Dat ik ondanks je vele aansporingen nooit je brieven beantwoordde, alsjeblieft, wijt dat aan niets anders dan aan mijn grove barbaarsheid, die zich ervoor schaamt je geleerde oren te belasten, wat je zelfs uit mijn stilte had kunnen opmaken. Maar Zijne Majesteit dwingt mij nu mijn stilzwijgen te verbreken. Luister naar wat ik je in een paar woorden te zeggen heb. Guilaume Petit, doctor in de theologie, biechtvader van de koning, een groot aanhanger van jou, en François de Rochefort, de onderwijzer van de koning in zijn kindertijd en nu abt, die jou altijd met de grootste lof vermeldt bij de vooraanstaanden van dit hof, gingen beiden naar de koning toen hij de mis bijwoonde en haalden hem met veel argumenten over jou naar Frankrijk uit te nodigen. Toen de koning de omvang van je geleerdheid begreep, verzocht hij mij je een brief te schrijven om je gevoelens dienaangaande te peilen, of je in Frankrijk zou willen wonen en welke voorwaarden je hier zouden binden. De allerchristelijkste koning belooft, als je besluit hier met ons te komen leven, je zo royaal te bejegenen dat je nooit spijt zult krijgen van je besluit. Ik zou graag willen dat je me daarover schrijft. Ik heb je Aforismen[1] nog niet kunnen bekijken.

Vaarwel, Parijs 6 februari

12. Zie *Adagia I*, 8, 82 De betekenis is: iemand uitdagen tot wat hij goed kan of graag doet.
1. De *Institutio principis christiani*, die op het titelblad wordt beschreven als 'in aforismen vertaald om de lectuur te vergemakkelijken'.

524 *Van Anton Clava*
Gent, 6 februari 1517

Anton Clava aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Dat ik je tot nu toe niets geschreven heb, zeergeleerde Erasmus, heeft twee oorzaken: de tragische dood van mijn zuster, kort voordat ik je brief ontving, en de intense koude. Dat maakte mij, toch al erg laks in het schrijven, zo lui, vuil en moe dat het wel lijkt of ik niets anders dan wild at, zoals men zegt.[1] Maar hoe gaat het met jou? Verwijt je me echt mijn langdurig stilzwijgen? Jij die me voordien nooit schreef en nog niet eens mij, je vriend Clava, de groeten liet doen, voor zover ik weet. Maar ik heb toch zoveel bewondering voor je kwaliteiten en geleerdheid dat ik je nauwelijks durf te storen in je theologische werkzaamheden en je nuttige studies; ik weet hoe gelukkig je daarin bent, afgezonderd met een grote voorraad boeken. Je vraagt naar Robert de Keysere en ik kan zeggen wat hij aan het doen is. Hij heeft zich nu energiek op het Romeinse recht geworpen en het lijkt alsof hij het voortdurend en met enthousiasme moet verdedigen. Lijken deze dingen je groot en De Keysere waardig? Hij heeft ook, zoals hij mij enige tijd geleden vertelde, aan onze vriend Erasmus geschreven[2] en hij hoopt heel erg op een antwoord.

Ik verlang naar dat vrolijke boek van Thomas More over het onbekende eiland Utopia, dat ik elk ogenblik verwacht, want ik droeg een mij bekende boekhandelaar op het me zo snel mogelijk te bezorgen. Je bent tot nu toe bezig te zaaien, zeg je, niet wetend wat je zult oogsten. Wel, ik vraag je daar vol vertrouwen over te zijn. Je hebt aan je zijde de kanselier,[3] een zeer humanistisch man, en een koning[4] die niet alleen een grote voorkeur heeft voor geleerden en bekwame mensen, maar die ook zeer vrijgevig is. Als je op hen steunt, wat heb je dan voor reden om te wanhopen? Ook al is het niet helemaal overeenkomstig je verdiensten, ik twijfel er niet aan of je zult, of je het wilt of niet, voor al het spirituele en goddelijke dat je voortdurend rond zaait, ook de wereldlijke, vleselijke - om met de apostel te spreken[5] - en menselijke vruchten in grote hoeveelheid en overvloed oogsten. Rest me je de groeten over te brengen van De Keysere en Anton Clava zelf aan te bevelen aan jouw bescherming. Wij vragen en smeken je ons aan te bevelen bij onze gemeenschappelijke heer, zijn excellentie de kanselier

1. Zie *Adagia II*, 6, 61.
2. Deze brief is niet bewaard gebleven, maar zie brief 525.
3. Jean Le Sauvage.
4. Karel V.
5. 1 Corinthiërs 9:11.

van de koning. Vaarwel mijn zeergeleerde Erasmus.

525 *Van Robert de Keysere*
Gent [ca. 6 februari 1517]

Robert de Keysere aan de heer Erasmus, gegroet

Gegroet, allervriendelijkste Erasmus. Ik wil weten of je mijn waardeloze brief hebt ontvangen.[1] Je speelt wel in op mijn gevoelens wanneer je, in je brief aan Clava,[2] zegt: 'Hij zou iets moeten doen wat een naam zoals die van hem waardig is.' Ik weet niet waarop je doelt. Dat Clava schreef dat ik me energiek met het recht bezighoud, is niet zo verwonderlijk gezien het feit dat de Gentenaren op het ogenblik bijna bevroren zijn. Nooit heb ik me meer geschaamd voor mijn naam en mijn grote huis dan nu, nu ik al sinds drie jaar niemand heb kunnen vinden om het met mij te delen. Een van mijn vrienden werd weggerukt door het lot dat ons allen wacht, zoals men zegt, een ander wordt nu zo gestoken en gekweld door de koude dat ik helemaal alleen in mijn lege Lynx[3] woon en me in mijn armoede troost zoals een slak in zijn huisje. Je voegt er wat ironie aan toe, door me niet aan te bevelen bij mijn vriend de kanselier[4] of het bij gelegenheid niet te kunnen doen. Toch zal ik weer herleven wanneer de Keizer je zal schrijven; nu schrijft alleen Robert je. Vaarwel, schutsengel van de letteren.

Van Gent, bij het schild van de Lynx

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Deze brief is niet bewaard gebleven; brief 524 was het antwoord van Clava op deze brief.
3. Een dertiende-eeuws woonhuis ten noorden van de Michielskerk. De Keysere kocht het in 1500, verkocht het in 1508 en kocht het weer terug in 1513.
4. Jean Le Sauvage.

526 *Van Pieter Gillis*
Antwerpen, februari 1517

Pieter Gillis groet zijn vriend Erasmus

Ik betreur het erg dat de ziekte je ginds vasthoudt. En zou ik niet treuren als de andere helft van mijn ziel wegkwijnt? Ik hoor dat Tunstall van Doornik is teruggekeerd. Mijn buurman, die je deze brief brengt, wil een aanbeveling voor jou, in de hoop dat jij hem warm aanbeveelt bij Tunstall op wie jij zo'n grote invloed hebt. Je gezelschap, mijn dierbare Erasmus, zal bijzonder welkom zijn. Ik vind het vervelend dat het vaderland jou niet bevalt; maar daarover spreken we nog wel als ik je zie. Elias[1.] en dat soort mensen zullen mij voortaan nooit meer imponeren. Dat zal me geen tweede keer gebeuren. Hier zijn de *Prognostica* te koop onder de naam van Ortwin,[2.] ik zag nog nooit zoiets belachelijks als je ze vergelijkt met de prognoses van onze artsen. Wat de bedoeling is van deze onzin, weet ik niet; ik stuur ze je toch maar om je te vermaken, als dergelijke onzin je kan bekoren. Mijn echtgenote[3.] en mijn vader[4.] groeten je. Vaarwel.

527 *Van Willibald Pirckheimer*
Neurenberg, februari 1517

Hieronymus Emser aan Willibald, gegroet

Als je ooit aan Erasmus van Rotterdam schrijft, wil je mij dan bij hem aanbevelen, ook al kent hij me niet, en hem tegelijkertijd mededelen dat, als hij de universiteit van Leipzig en de gewoontes van de bevolking van Meissen wil leren kennen, ik me veel moeite zal getroosten bij onze doorluchtige vorst dat hij dat kan doen met een behoorlijk jaarsalaris of met een zeer geschikte reisvergoeding. Schrijf mij hoe hij daarover denkt.

Willibald aan Erasmus, gegroet

Hieronymus Emser, meester in de rechten, een geleerd man die erg tegen je opkijkt, raadsman van hertog Georg, vorst van Saksen, heeft mij onder andere ook dit geschreven. Ik wou dat je ernaar verlangde om Saksen eens te bezoeken zodat je via Neurenberg zou reizen en we dan een persoonlijk

1. Het is niet bekend om wie het gaat.
2. De *Gemma prenostication*um, een satirisch bedoelde almanak voor het jaar 1517, op de titelpagina toegeschreven aan Ortwin Gratius, die door humanisten werd gehekeld omdat hij een tegenstander was van Johann Reuchlin.
3. Cornelia Sandrien.
4. Nicolaas Gillis.

gesprek konden hebben.

528 *Aan Thomas Grey en Pierre Vitré*
Brussel, 13 februari 1517

Erasmus van Rotterdam aan zijn vrienden Thomas Grey en Pierre Vitré, gegroet

Jullie brieven, vol geklaag dat ik niet antwoord, zijn mij op dezelfde dag overhandigd. Behalve die laatste brief met eisen en verwijten, ontving ik er slechts twee van jullie, dat wil zeggen van ieder een die ik nog niet beantwoordde, maar als ik mij niet vergis heb ik jullie de groeten gedaan in mijn brief aan Bade. Als ik zelden schrijf, dan komt dat niet omdat ik minder van jullie houd, maar omdat ik zo in beslag genomen wordt door alle drukte aan het hof, door onrechtvaardigheid van het lot en ook enigszins door mijn studies, zodat ik amper tijd heb voor mezelf. Ik schrijf dit terwijl ik ernstig ziek ben, niet van een verkoudheid maar eerder van de pest die veel mensen in zijn greep houdt.

Je betreurt het, mijn beste Vitré, dat ik je ergens heen stuurde waar je mijn gezelschap moest missen, maar je weet zelf dat sommige mensen met boze bedoelingen je uit Calais verjoegen, een afloop die ik altijd verwachtte. Wat zou ik graag willen dat je situatie zo was als ik wenste! Maar het betekent toch iets in je vaderland te wonen en nog wel in zo'n vaderland als dat van jou, en je zou je lot ook heel wat draaglijker maken als je zou willen zijn wat je bent. Als er iets is waarmee ik je van dienst kan zijn, neem dan eens de proef op de som en dan zul je zien dat Erasmus voor je is wat hij altijd al was. Ik kan niet iedereen met brieven bedenken, ook al zou ik verder niets doen.

Ik kan je nauwelijks zeggen, mijn dierbare Grey, hoezeer ik je genegenheid en je toewijding op prijs stel. Ik feliciteer je oprecht met de instelling van je zoon. Je doet er wijs aan en je let goed op je belang dat je je vooral wijdt aan de godsdienst, dat wil zeggen aan iets wat je gelukkig zal maken in dit leven en nog gelukkiger op je sterfbed. Hoewel je altijd zult blijven voortleven in je kinderen, aangezien je tweemaal vader bent. Niet tevreden ze op de wereld te hebben gezet, zorg je ervoor dat ze in Christus herboren worden. Mijn beste wensen voor jullie beiden. Aangezien jullie mij en elkaar even dierbaar zijn, leek het mij juist jullie beiden te verbinden met een brief.

Brussel, 13 februari 1516

529 *Aan Etienne Poncher*
Antwerpen, 14 februari 1516

Aan de zeereerwaarde vader in God, Etienne Poncher, bisschop van Parijs, afgevaardigde van Zijne zeer christelijke Majesteit bij de katholieke koning[1]

Gegroet, eerwaarde vader en excellentie. Hoewel het algemeen bekend is dat Frankrijk verreweg het welvarendste rijk is in de christelijke wereld, lijkt het mij vooral in dit opzicht gelukkig, omdat het een vorst kreeg die niet alleen in titel de allerchristelijkste is, maar ook rijkelijk begiftigd met alle gaven die een koning betamen; een vorst bovendien in de kracht van zijn leven, zodat we de hoop kunnen koesteren dat dit geluk voor uw geboorteland Frankrijk en ook voor ons, uw buren en vrienden, lang, ja eeuwig zal duren. Een oprecht en levendig karakter, een geest niet slechts een koning, maar een zo groot koning waardig, even vurig en ambitieus en toch tot iedere humanitas geneigd, en verder even oprecht als eenvoudig, maar toch uitmuntend in wijsheid en waakzaamheid. Nog onlangs immers verklaarde hij duidelijk genoeg, in het conflict met de Zwitsers, dat hij gereed en toegerust was voor de oorlog als hij geen vrede kon krijgen, maar dat hij verreweg de voorkeur gaf aan vrede boven oorlog. Zijn streven is er meer op gericht zijn regeerperiode te verrijken, te sieren en beroemd te maken door goede wetten, onberispelijke zeden en eervolle studies dan de grenzen van zijn gezag uit te breiden. Hij begrijpt dat dit uiteindelijk de ware sieraden zijn van een rijk, de ware rijkdommen, de ware roem die nooit verloren zal gaan met het verstrijken der eeuwen.

Daarom ook stelt hij zich er niet tevreden mee zijn land een goede bescherming te geven, maar wil hij het verrijken en eren met mannen die uitmunten in geleerdheid en zuiverheid van leven, in de mening dat hij vooral daardoor een groot en gelukkig koning zal zijn als hij, niet over zo veel mogelijk, maar over zo goed mogelijke burgers regeert. Van zulke mensen heeft hij er vele in zijn land - onder de eersten de onvergelijkelijke Guillaume Cop, die de geneeskunde redde en tot grote hoogte bracht en die zowel door Frankrijk als Duitsland wordt opgeëist; verder Guillaume Budé, de grootste roem van Frankrijk, die, naar de mening van alle geleerden, al lang de ereprijs in de beide literaturen aan de Italianen ontrukte en alle anderen

1. Dat wil zeggen: van Frans I bij Karel V.

in de Latijnse welsprekendheid zo overtreft als hij zichzelf overtreft in de Griekse taal. Toch nodigt hij dagelijks mensen van elders uit en verlokt hen met grote prijzen en stelt ons ook hierin het lang vergeten voorbeeld van de meest prijzenswaardige koningen uit de oudheid voor ogen. En omdat hij geen bezwaar heeft onder deze personen ook aan mij te denken, zie ik hoeveel ik hem verschuldigd ben. En ach, wat zou ik graag willen beantwoorden aan het oordeel van een zo'n uitstekend vorst! Sommige mensen belasten me in hun edelmoedigheid met lof die ik zonder onoprechtheid niet kan aanvaarden en die ik niet kan waarmaken, zonder een heel andere man te zijn dan die ik zelf ken. Overigens was uw Frankrijk mij altijd dierbaar om allerlei redenen, maar in het bijzonder zo aangenaam omdat ik er enige heerlijke jaren heb doorgebracht met het bestuderen van de schone letteren. Maar nu raadt mijn leeftijd mij af van land te veranderen zodat ik, zelfs als deze woonplaats niet mijn voorkeur heeft, toch daar moet blijven waar de ouderdom mij heeft verrast. Daarbij komt dat ik hier wordt vastgehouden door de edelmoedigheid van onze uitmuntende vorst Karel en zijn ijver om de humanistische studies te bevorderen, die zo goed aansluit bij de geest van uw vorst dat het wel lijkt alsof hij met hem een wedstrijd is aangegaan om deze lof te verwerven. Daarom kan ik op het ogenblik over deze zaak niets met zekerheid zeggen en alleen maar mijn erkenning uitspreken voor de goedheid van uw uitmuntende koning voor mij, en mijn dankbaarheid die niet geringer is dan wanneer ik al van zijn aanbod gebruik had gemaakt. In de toekomst zal ik zeker de wens van een zo groot vorst die mij met zijn vrijgevigheid spontaan tot zich roept, inwilligen als ik dat kan doen met goede trouw en in eerzaamheid. En als die gelegenheid zich niet voordoet, zal ik me niet minder verplicht voelen aan Frankrijk. U van uw kant zult het mij niet euvel duiden als ik niet doe wat buiten mijn bereik ligt. Dit zwakke lichaam kan ik niet met iedereen delen, wel mijn geest en de producten van mijn geest.

Overigens, wanneer ik Zijne Majesteit en u, eerbiedwaardige vader, zo hun best zie doen om Frankrijk op te luisteren met goede en geletterde mensen, dan valt mij dadelijk de naam van Heinrich Glareanus te binnen, een oude bekende van me, met wie ik in Bazel dagelijks omging. Zo iemand, dan voldoet deze man, naar mijn mening, aan al uw wensen. Ik zal een korte, maar getrouwe beschrijving van hem geven. Van geboorte is hij Zwitser - want ook deze natie begint de glorie van de letteren te voegen bij militaire roem - in de kracht van zijn leven omdat hij nog geen dertig is, goed gezond en een harde werker, al verschillende jaren bezig met de vrije kunsten, eerst in Keulen, spoedig daarna in Bazel, en dit niet zonder de grootste lof. Doctor in wat men de zeven kunsten noemt, niet alleen in titel, zo-

als de meeste mensen van zijn orde zijn. Een expert in de sofistische filosofie, maar omdat hij tot inkeer is gekomen, is hij er nu een vijand van en een afvallige. Hij heeft de theologie begroet, niet vanaf de drempel, maar is er in doorgedrongen tot in het hart. Maar daar hij zich ergerde aan de steriele haarkloverijen, waarmee men tegenwoordig bijna uitsluitend succes boekt in de colleges en aan de onverklaarbare tweedracht en spanning tussen de theologen onderling, keerde hij op zijn schreden terug en gaf er de voorkeur aan Christus uit de bronnen te leren kennen liever dan uit die modderpoelen. Daarom is hij begonnen de Griekse literatuur met veel ijver te bestuderen. Hij is een dichter van grote gratie, want in dat genre heeft hij eens als jongeman te Keulen de lauwerkroon ontvangen van keizer Maximiliaan. In het proza heeft hij geen gebrek aan talent of geleerdheid, maar soms zou men misschien wat meer oefening en ervaring wensen. Hij heeft een grote kennis van de geschiedenis en is zeer bedreven in de muziek, kosmografie, en in alle disciplines die met de wiskunde van doen hebben. Want daarin voornamelijk blinkt hij uit.

Maar wat in dergelijke mensen zeldzaam is, hij heeft als een vurig vereerder van vroomheid een zo zuiver en puur karakter dat niet alleen zijn geest maar ook zijn oren een afschuw hebben van iedere schandelijke opmerking. Momus zelf zou geen fout in hem kunnen vinden behalve misschien dat hij ongegeneerd kan uitvaren tegen die spitsvondige sofisten, als men hem dit al als een fout moet aanrekenen en niet liever als een blijk van gezond verstand. U weet hoe onbeschaamd en verwaand dat slag mensen is, uitgezonderd degenen die een meer liberale opvoeding hebben gecombineerd met de studie van de filosofie. Glareanus bestrijdt hen met niet minder moed dan Hercules dat deed met de monsters, en hoe hard zij ook schetteren, hij heeft genoeg longen en stem om ze het hoofd te bieden en bovenal zijn onoverwinbare moed als van een ware Hercules. Daarom botert het niet tussen hem en de theologen, en dan bedoel ik niet de echte, geleerde theologen met wie hij het uitstekend kan vinden, maar die lieden die nooit iets hebben geleerd behalve wat hocus pocus en een paar steriele vraagstukjes. Het is des te gemakkelijker voor hem ze in verwarring te brengen en onderuit te halen omdat hij vroeger in hun kamp verkeerd heeft. Maar ook deze koortsachtige onstuimigheid, zijn begeestering als het ware, wordt met de leeftijd dagelijks milder. Verder is iedere hooghartigheid of ieder vertoon hem vreemd. Hij heeft een plooibaar karakter, geschikt voor de omgang met ieder soort gezelschap. Als u hem vraagt te zingen, zal hij dat zonder aarzelen doen, als u liever wilt dat hij iets voorleest, dan leest hij voor. Als u zich wilt verpozen, zal hij opgewekt grappen debiteren, maar wanneer u over ernstige zaken wil praten, is hij onmiddellijk een ander mens.

En hoe gemakkelijk hij ook is in de omgang, hij is niet in staat te vleien.

Als u zijn omstandigheden wilt kennen, hij is helemaal vrij; hij is nergens aan verslaafd, is niet bezeten van rijkdom, hij is ongehuwd en heeft geen andere wijdingen ontvangen dan het doopsel. Hij schreef me onlangs dat men hem in Frankrijk een jaargeld zou toekennen uit de schatkist, zodra er vrede was gesloten tussen Frankrijk en Zwitserland; ik ben blij dat dat nu gebeurd is. En als die vrede eenmaal gevestigd is, vraag ik Uwe Eminentie kennis te maken met deze man, om u ervan te vergewissen of ik u een verkeerd beeld heb voorgeschoteld. Zo niet, dat u zich dan de moeite geeft hem te uit te nodigen, maar op behoorlijke voorwaarden. Ik weet wat zijn talenten waard zijn, maar aangezien hij zeer bescheiden is zal hij, denk ik, genoegen nemen met honderd kronen, die, u moet dat van me aannemen, u niet slecht zult investeren. Ik weet hoe terecht Horatius zei steeds maar weer te bekijken wie wij bij wie aanbevelen.[2.] Maar bij deze man heb ik totaal geen vrees dat de fouten van een ander mij spoedig tot schande zullen strekken. Gewoonlijk zeggen zij dank die door een aanbeveling een post krijgen toebedeeld; ik verwacht echter dat men mij zal bedanken, als u mijn vriend Glareanus hebt leren kennen zoals ik hem ken. Als u wilt dat ik in deze zaak stappen onderneem, beveel het dan. Want door een brief van mij uitgenodigd - om ondertussen ook iets moois van mezelf te zeggen - zal hij liever en sneller komen toesnellen. Vooral als ik u voor hem zal beschrijven, zoals ik hem bij u heb beschreven. Maar pas op, men moet hem niet uitnodigen met een lege brief; men behoort hem een reisgeld toe te kennen als onderpand van alle beloften.

Zie hoe vertrouwelijk ik met u omga alsof ik uw hoogheid uit het oog verlies. Maar uw vriendelijkheid die me leerde brutaal te zijn, heeft me zo verdorven gemaakt. U moet me dat óf helemaal vergeven óf voor een goed deel aan u zelf wijten.

Vaarwel, van Antwerpen, 14 februari 1516

Erasmus van Rotterdam

530 *Aan Anton Clava*
Antwerpen, 14 februari 1517

Erasmus van Rotterdam aan Anton Clava, raadsheer; gegroet

Ik zou je troosten met het overlijden van je zuster, mijn waarde vriend, als ik er niet van overtuigd was dat de pijn, die het verstrijken van de tijd bij

2. Horatius, *Epistulae I*, 18, 76/77.

andere mensen lenigt en wegneemt, bij jou door je bijzondere wijsheid al lang tot rust is gekomen. Wat mij betreft, ziekte, meerdere studies die ik onder handen heb, mijn talrijke verhuizingen, hebben mij aan alle kanten zo afgeleid dat ik amper mezelf ben. Maar onder al die drukte vergat ik toch nooit Clava, de oprechte voorvechter van de letteren, natuurlijk omdat hij zelf zo belezen is. Ik heb je dan ook een of twee keer geschreven.

Ik vind het goed dat onze vriend Robert[1] zich in meerdere technieken bekwaamt; ik denk dat hij door van alles te proberen ten slotte uiteindelijk zal slagen. Hij stuurde mij geen brief, maar, in zijn eigen woorden, een tragedie, een Ilias van alle ellende, maar die kruidde hij zelf met bijzonder komische invallen. Maar mij is nog niet duidelijk aan wie van beiden ik iets te verwijten heb, aan hem die mij zo vijandig aan de kaak stelde, of aan degene die mij in het openbaar bij het volk al te uitbundig prees, dat wil zeggen me belachelijk en gehaat maakte. Niets immers wekt bij de mensen zulke scherpe prikkels van afgunst op als wanneer je iemand buitenmatig prijst. Wij verdragen dat niet bij de meest vooraanstaande mensen wier kwaliteiten hen moesten vrijwaren van afgunst, en des te minder is het verwonderlijk als men het niet verdraagt bij mij, zelfs onder de middelmaat. Ja, dat die gastheer zo tegen mij tekeer ging, heb ik te wijten aan die heraut van me. ‘Lof ontijdig uitgedeeld verschilt niet van haat.’[2] Waarom moest je je zo nodig met dergelijke nonsens bezighouden, terwijl je toch wat beters te doen hebt? Ik zat echt niet te wachten op je verslag van wat dezen en genen allemaal tegen elkaar uitbraakten. Volgens de dichters valt zelfs Jupiter niet bij iedereen in de smaak, of het nu regent of mooi weer is. Ik heb echter gedaan wat ik kon en zal in de toekomst nog meer doen om het iedereen naar de zin te maken. Ondertussen troost ik me met mijn oprechte geweten en ook daarmee dat de beste mensen me in ieder geval steunen en misschien dat ik bij iedereen in de smaak zal vallen als mijn dood de jaloezie tot rust heeft gebracht.

Zodra je de *Utopia* van More zult lezen, zul je je in een andere wereld wanen, zo nieuw is alles. Ik ben niet bezorgd over de oogst, zolang mijn uitgaven mijn inkomsten niet te boven gaan. Ik heb voldoende voor mijn geestesrust en voor het leven dat ik leid. En dat leven zal spoedig voorbij zijn. Verder zal ik graag de last van de roem van me afgooien en naar het gezegde van Epicurus ga ik al bijna daarheen waar ik in het verborgene kan leven. Maar wacht eens, ik verwacht van jou een brief, half in het Grieks, nu je al voor het derde jaar met Grieks bezig bent. Doe De Keysere mijn hartelijke groeten. De kanselier[3] is je oprecht genegen.

1. Robert de Keysere.
2. *Adagia II*, 7, 55.
3. Jean Le Sauvage.

Vaarwel, vanuit Antwerpen

531 *Aan Guillaume Budé*
Antwerpen, 15 februari 1517

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Guillaume Budé, gegroet

Werkelijk, zeergeleerde Budé, je bent van een vorstelijke vrijgevigheid! Je hebt mijn weinig geleerde brief met zoveel geleerdheid beantwoord dat je me, naar het voorbeeld van Glaucus bij Homerus, voor wat amper koper was meer dan goud teruggaf[1] en mijn middelmatige prestatie beloonde met zo'n vruchtbare en rijke welsprekendheid. Het was geen brief, het was een boek of, liever gezegd, een schatkamer. O dierbare muzen, wat een hoeveelheid zeldzaam voorkomende geleerdheid ligt er in die brief! Wat een oude welsprekendheid die niet van deze tijd is! Bestaat er iets van groter elegantie, van groter verfijning? Wat ben je hier helemaal Budé! Hoe goed weet jij je persoonlijkheid uit te beelden! Ik zou deze mening van mij kunnen schragen met de stemmen van veel andere lezers, maar helaas, deze streek telt maar weinig mensen die je tweetalige brieven kunnen volgen - zij zouden ze zelfs, als ik me niet vergis, in één taal nog niet begrijpen. In ieder geval werd Cuthbert Tunstall, wiens oordeel alleen voor mij evenveel waard is als dat van talrijke anderen, door je brief zo in verrukking gebracht, begeesterd en geïnspireerd dat hij hem niet las, maar verslond, hem drie, vier keer opnieuw las en dat men hem slechts met veel boze woorden uit zijn handen kon rukken. En als hij niet plotseling van prins Karel naar keizer Maximiliaan was ontboden en spoedig was overspoeld door belangrijke werkzaamheden, dan zou hij nu al bezig zijn je te schrijven. Want híj meende dat het geen pas gaf met een onverzorgde brief vriendschap aan te gaan met een man die niet slechts in de letteren uitmunt maar in alles zo solide en van een zo grote verfijndheid is, terwijl ík, je toegankelijkheid prijzend, er bij hem op aandrong voorlopig te schrijven wat er spontaan in zijn hoofd opkwam. Maar hij is zo geleerd dat hij verder kan doordringen in jouw gaven. Daarom kijkt hij met meer eerbied tegen jou op en vereert je meer dan ikzelf.

Ik weet niet wat anderen vinden van mijn oordeel, maar jij kunt het in ieder geval niet helemaal verwerpen, want jij verlangde er zelf naar; jij legde

1. Zie *Adagia I*, 2, 1; Homerus, *Ilias VI.*

mij de leeuwenhuid om en gaf mij de rol van Aristarchus voor jouw werken. Wat mij betreft, ik zet mijn naam niet op de lijst van de geleerden. Ik wil wel graag onder het getal van je vrienden worden opgenomen, in elk ander opzicht zover onderaan als je goeddunkt, maar in mijn ijver voor jou wil ik voor niemand onderdoen. En toch zijn de muzen en de schone letteren me niet zo vreemd, denk ik, dat ik niet op een of andere manier die zeldzame en bijna goddelijke rijkdommen van je genie zie, want wat zo duidelijk uitsteekt en oplicht kan zelfs door slechtzienden worden waargenomen. Ik tast echter door mijn genegenheid voor jou niet zo in het duister dat ik, verblind door liefde, de dingen niet duidelijk kan onderscheiden, wat gewoonlijk gebeurt als het oordeel voortkomt uit genegenheid. Maar waar de liefde het oordeel volgt, is men zo weinig van het ooglicht beroofd dat men niets duidelijker ziet. Daaruit volgt dat hoe meer wij liefhebben, hoe scherper ons inzicht is en hoe zekerder ons oordeel.

Vroeger al meende ik bij jou een zekere wedijver te bespeuren met Italië, een prachtige strijd, maar ook een buitengewoon moeilijke en, om de waarheid te zeggen, ik twijfelde bijna of je daarin zou slagen. Nu zie ik dat je triomf zo groot is dat in onze tijd, naar mijn mening, niemand in Italië, hoe brutaal en zelfverzekerd ook, Budé op het gebied waarop hij zijn sporen verdiend heeft, waagt uit te dagen en de strijd met hem durft aan te gaan. Ik zeg dit zonder enige vooringenomenheid en in vrede met Italië, waaraan ik veel fijne herinneringen heb en dat ik zeer hoog schat. Want wie zou willen afdalen in dit strijdperk, wanneer wij zien dat jij die uitmuntende en volgens ieders mening onnavolgbare helden van de geest, Ermelao Barbaro en Angelo Poliziano, verre hebt overtroffen zowel door je beheersing als door je rijke kennis van de beide talen? O gelukkig Frankrijk, wat zou je trots je kam opsteken als je je eigen rijkdommen kende! Maar zo is bijna altijd de aard van de mens, zegt Horatius, dat zo wij de grootheid die bij ons aanwezig is, niet haten, wij ze in ieder geval miskennen, maar ‘weggenomen van onze ogen, wij haar overal vol afgunst zoeken’.[2.]

En als wat nu mijn mening is, die van heel Frankrijk zou worden, zou Budé zeker in alle basilieken geheel in goud gevat staan. Alhoewel hij nog langer dan die beelden zullen leven in het hart van alle geleerden gewijd en gezegend eeuwig zal voortbestaan. Ik weet best dat mijn woorden sommigen vleierig, anderen arrogant zullen lijken, maar alleen aan hen die jouw verfijnde werken niet kennen of in ieder geval niet kunnen volgen. Ieder die daar wel in slaagt, zal me dadelijk vrijpleiten van die beide aantijgingen.

En dan zeg je schertsend - is het niet - dat ik jouw licht overschaduw. Ik zal in het kort zeggen wat ik daarvan vind, mijn beste Budé. Als iets tot

2. Horatius, *Odae III*, 24, 31/32.

nu toe jouw glorie in de weg stond, dan komt dat omdat zeer weinig mensen tot nu toe die nieuwe en verborgen geleerdheid kunnen volgen. Zodra dat zal gebeuren, zul je onmiddellijk, ik mag sterven als het niet waar is, ieders ogen verblinden door de schittering van je naam en de lof verduisteren van allen die nu waar ook als beroemdheden gelden. Toch zullen we geen enkel recht hebben om actie tegen jou te ondernemen, als ik me tenminste voor het ogenblik mag plaatsen onder hen die enige reputatie genieten, dat wil zeggen onkruid tussen de groenten. Want op jouw vrije markt verzekeren degenen die een gebouw hoger optrekken dan rechtvaardig is, zich van een voordeel ten nadele van hun buren en profiteren van andermans verlies. Hier echter bewijst degene die met zijn licht een ander overschaduwt, deze een dienst en veroorzaakt geen schade. En degene wiens licht wordt overschaduwd, heeft niet minder licht, misschien zelfs iets meer, maar wat hij heeft, straalt nu iets minder. Daarom kan er geen aanklacht voor geleden schade zijn, net zo min als de kleinere sterren kunnen klagen als zij door de plotselinge opkomst van de zon verbleken en uit zicht verdwijnen. En toch zul je mensen zien die zo in hun eigenwaarde gekwetst zijn dat zij winst voor een ander als hun verlies zien. Wat mij betreft, hoe misdeeld ik overigens ook ben, het lijkt me dat ik het niet echt ongelukkig getroffen heb met mijn karakter, omdat ik van de roem van mijn vrienden meer geniet dan van de mijne en me niet opwind over de reputatie van mijn vijanden mits zij de schone letteren maar ten goede komt. Mocht nu al de prachtige toekomst van de schone letteren die ik in de nabije toekomst zie aankomen, bestaan, zodat Erasmus, die sommige mensen zelfs voor geleerd en voor redelijk welsprekend houden, dan een onwetende lijkt te zijn, een klein kind niet tot spreken in staat!

Om nu op enige punten van je brief in te gaan: als het me ooit overkomt dat ik in een proces mijn hoofd dreig te verliezen, zou ik geen andere advocaat willen hebben dan Budé, zo'n groot talent spreid je ten toon in je eigen verdediging! Je stelde je er niet mee tevreden mijn argumenten te weerleggen, maar richtte ze onmiddellijk tegen mezelf en maakte mij van rechter plotseling tot verdachte. Je bouwt je hele verdediging zo op dat ik me gedwongen zie óf je te vergeven óf noodzakelijkerwijs mezelf te veroordelen in ieder vonnis dat ik over jou uitspreek. Zie wat de kracht van je bewonderenswaardige welsprekendheid vermag. Je slaagt er daarmee in om, terwijl de beklaagde niets te duchten heeft, de rechter in gevaar komt en meent er goed vanaf te komen als hij de verdachte kan laten gaan zonder zelf schade op te lopen. Als je me hier vergelijkt met jouzelf en de strijd aanbindt, moet ik onmiddellijk, mijn beste Budé, denken aan het gezegde bij de Grieken ‘de mier en de kameel’,[3] of iets wat nog verder van elkaar afstaat dan die

3. Zie *Adagia I*, 5, 47.

twee. Ik vraag welke gelijkenis of welke verwantschap hebben wij behalve een geest die niet afkerig is van eerzame studies. Maak je succes maar zo klein als je wilt, jij, de autodidact en laatbloeier, op één punt in ieder geval versla ik je: ik heb nooit iets geleerd en ben totaal onopgevoed. Ik geloof niet dat je die vergelijking tussen ons maakt in de mening dat mijn armoede te vergelijken is met jouw rijkdom, maar omdat je je prestaties beter wilt laten schitteren door ze naast de mijne te plaatsen. Zo bedoelt men het zeker ook als men zegt dat schilders schaduwen aan hun schilderijen toevoegen als zij iets reliëf willen geven, en sommige slimme vrouwen laten zich, om hun al niet geringe schoonheid nog beter te doen uitkomen voor de ogen van de toeschouwers, vergezellen door weinig aantrekkelijke dienstmeisjes. Poliziano deed, dunkt me, hetzelfde toen hij zijn brieven doorweefde met de antwoorden van zijn correspondenten, wat nog bijna nooit gedaan was. Want er zijn in zijn boek sommige briefschrijvers wier zelfgenoegzaamheid hij op geen andere wijze beter aan de kaak kon stellen. Anderzijds waren er sommige die, op zichzelf welsprekend, vergeleken met hem hun stem lijken te zijn kwijtgeraakt.

Daarmee wil ik niet suggereren dat je op jezelf weinig briljant bent en mijn duisternis nodig hebt om je te doen uitkomen: maar je lijkt me op die manier de fout van sommige mensen te willen corrigeren en mij af te helpen van een ongerechtvaardigde reputatie. Er zijn inderdaad mensen die me te veel prijzen van wie je er zelf een paar naar voren bracht, namelijk Deloynes en Ruzé, die mij, schrijf je, beschouwen als de Varro van onze tijd, behalve dat ik welsprekender ben. Het lijkt me niet juist te denken dat jij dat verzonnen hebt om ze bij mij met wat mooipraterij aan te bevelen. Anderzijds zijn er mensen die mij alles ontzeggen. Voor de eersten weet ik alles, voor de anderen weet ik helemaal niets. Het is me nog steeds niet duidelijk wie van beiden me de slechtste dienst bewijst, die gulle lieden die me met overdreven loftuitingen overladen, die ik slechts kan aanvaarden als ik bijzonder zelfgenoegzaam of buitengewoon onbeschaamd ben, of die kwaadaardige lieden die mij zo uitkleden dat er niets overblijft. Want zoals ik niet de brutaliteit heb te beweren dat ik voor de letteren ben wat Achilles en Diomedes waren voor de oorlog, ben ik ook niet zo onnozel te geloven dat men Thersites boven mij moet stellen. Toch is het tamelijk lastig dat ik niet boos kan worden op degenen die worden verblind door hun liefde en ijver voor mij, als ik tenminste niet de naam wil krijgen een monster te zijn, en dat ik evenmin de anderen kan weerleggen voor wie ik, ik weet niet waarom, een lichte voorkeur heb omdat hun mening dichter staat bij de mijne. En ik houd daarom des te meer van jou, mijn beste Budé, omdat je het niet

eens bent met mijn onmatige bewonderaars, want zo interpreteer ik je woorden ‘dat je in dit opzicht een beetje jaloers op me bent’. Ik stel die jaloezie, dat wil zeggen je kritische oordeel, meer op prijs dan de overenthousiaste steun van anderen die mij belasten met afgunst, terwijl ik eerder ieders medelijden verdien en niemands afgunst. Als ik tevreden ben over mezelf, dan is dat omdat ik in de mening verkeer bijna in alle waarheid en oprechtheid van mezelf te kunnen zeggen wat Socrates met valse bescheidenheid van zichzelf zei: ‘ik weet maar een ding en dat is dat ik niets weet’.[4.] Misschien zal ik anderen daarvan niet kunnen overtuigen, maar ik zou graag willen, mijn beste Budé, dat jij het gelooft, als je iets van me kunt geloven: ik heb nog nooit iets gemaakt met zoveel succes dat ik er echt tevreden over was. Men zou mij onmiddellijk van repliek kunnen dienen en zeggen: ‘Waartoe heb je dan al die boeken over ons heen gestort, als je over geen enkele tevreden bent?’ Op de eerste plaats: ik kan niet slapen - het excuus van Horatius.[5.] En verder, wat mij de moed geeft te schrijven is de opmerkelijke onbeschaamdheid van sommige mensen; zij kunnen amper spreken en hebben niets geleerd, maar onderwijzen met een bewonderenswaardige arrogantie datgene wat zij niet weten. Jij wordt aangespoord tot schrijven door Plinius, Ermelao, Poliziano. Voor mij zijn het Passavanti, Hugo,[6.] vervaardigers van samenvattingen, die mij moed gaven. Bij de eersten voel ik me meer dan dom, bij de laatste schrijvers, die niets weten van de muzen, durf ik het aan als een leeuwerik te gaan zingen![7.]

Maar om op mijn onderwerp terug te komen: ook al zie ik dat mijn reputatie er ernstig onder zal lijden, ik verheug me er niet minder om te worden vergeleken met Budé en des te meer omdat je dat zelf doet en, grote God! zo geleerd, zo welsprekend, zo goddelijk dat er geen beter bewijs is van mijn inferioriteit dan die passages waar je van mij je gelijke maakt, ja zelfs - zo behage het de muzen - je meerdere! Ondertussen vlei ik me echter, zoals ik zei, met de gedachte - en ik zal daar zeker ook mijn voordeel mee doen - dat ik me weliswaar verslagen terugtrek, maar dat men mij zal vergelijken met de hogepriester van de letteren Budé, als een Thersites met Achilles. Wat doet de uitslag ertoe? De vergelijking ligt er. Want zoals er mensen zijn die zich voor hun overwinning schamen, zo zijn er ook voor wie het prachtig is overwonnen te worden. Die eer is voor mij voldoende. Want waarom zal ik je mijn ambitie niet bekennen, dierbaarste van mijn

4. Plato, *Apologie* 21d.
5. Horatius, *Saturae II*, 1, 7.
6. Waarschijnlijk Hugo van Saint-Cher.
7. Zie *Adagia II*, 2, 92: de leeuwerik gold als een slecht zingende vogel.

vrienden - aangezien jij, zoals je schrijft, jezelf helemaal in goed vertrouwen voor mij blootlegde. Je zegt zelfs dat ik mijn vrouwe Armoede niet zozeer haat als wel dat ik verliefd ben op haar rivale Goede Reputatie. Je zou dat echt niet geschreven hebben, daar ben ik zeker van, als je dieper was doorgedrongen in mijn karakter. Zoals ik als jonge man immers enigszins werd geraakt door de wens beroemd te worden, en dat nogal lichtjes, is er nu niets wat ik liever zou doen dan die reputatie - wat die ook mag voorstellen, maar het is de enige beloning voor mijn inspanningen, en dan nog bedorven en verzuurd door niet weinig kwaadwilligheid zodat er heel wat meer bitter gif in zit dan honing - óf terzijde leggen, als dat mogelijk was, óf afschudden op de plaats waar die herten van jou hun gewei afwerpen. Ik zweer dat bij de filosofie, de geliefde maîtresse die wij delen, als je mij niet zomaar wilt geloven. Op dit punt, hoewel ik daarin totaal van jou verschil, kan ik niet ontkennen dat ik word vervuld met grote voldoening, wanneer ik in de geschriften van mensen zoals jij word geprezen of in ieder geval niet veracht. Ik meen namelijk dat de kennismaking en genegenheid van dergelijke mensen een belangrijk onderdeel vormt van iemands geluk. En je stijl op zichzelf, daar houd ik zo van en die respecteer ik zo, dat het een feest voor me is door zo'n mond bekritiseerd te worden en door een wapen van zo'n formaat gewond te raken. Want het ontgaat me niet op hoeveel punten je me aanvalt in je brief, terwijl je jezelf verdedigt en dat je me met allerlei bokkensprongen wakker schudt en een spelletje met me speelt. Maar je mag dit van mij vaak doen, als je het maar doet met dezelfde elegantie - hoewel je stijl nu ook zeer vriendschappelijk is. Zo groot is mijn genegenheid voor jouw genie. Voortaan zal ik niet meer bang zijn jouw pen uit te dagen. Nu ik eenmaal begonnen ben, heb ik besloten mijn hele hart bij jou uit te storten. Ik kende heel goed, mijn beste Budé, de lankmoedigheid van je karakter en geest, en toch was ik een beetje bang dat ik je misschien had beledigd door mijn zo brutale kritiek op je werken, net alsof ik een soort areopagiet,[8] een Aristarchus was en niet meer Erasmus, een driedubbele nietsnut. Maar nu mijn brutaliteit zo'n gelukkig resultaat heeft, zal ik voortaan niet aarzelen welke pietluttigheid ook te zoeken, als mijn schaamteloze gedrag het maar mogelijk maakt zulke brieven aan Budé te ontfutselen.

Maar nu je tegenargument mij verandert van rechter of aanklager in verdachte, zal ik zeker niet proberen met open vizier en geordende slaglinie het gevecht aan te gaan met de zo goed gevulde en getrainde troepen van jouw argumenten. Dat zou Xerxes zelf nauwelijks kunnen! Ik zal als guerrillastrijder proberen door allerlei aanvallen enige eenheden van je leger te

8. Lid van de hoogste rechtbank in het oude Athene.

belagen, hen nu eens hier, dan weer daar bespringend en de staart van je paard haar voor haar te plukken.[9] Misschien kan ik iets bereiken op onderdelen, wanneer ik niet opgewassen ben tegen het geheel. Eerst mijn inleiding. Je schrijft dat ik daarin spijkers op laag water zoek, of liever, dat ik er maniertjes op na houd. Je maakt je er mooi vanaf, als ik je er tenminste ongestraft vandoor laat gaan, met wat jij helemaal als vanzelfsprekend aanneemt; namelijk dat ik iets kan presteren wat niemand anders kan. Dat is juist wat ik voortdurend en luid steeds maar ontken; want ik ben amper opgewassen tegen middelmatige onderwerpen. 'Wat doe je,' zeg je, 'als er sommige zijn die jij alleen kunt behandelen?' Wat als de hemel instort? En dan, wanneer je mijn middelmatige redenaarstalent vergelijkt met jouw verheven welsprekendheid, zou je me misschien wat beter moeten aangeven in welke zaken je die verhevenheid meent te zien. Want, als je denkt dat het ligt aan het soort onderwerp, heb ik tot nu toe nog niets ondernomen waarvan de grootheid het gebruik van de cothurne[10] rechtvaardigt. Het onderwerp van jouw *De asse* is evenmin erg verheven, tenzij misschien in moeilijkheidsgraad; het is de manier waarop je het behandelt die groots is. Overigens is in mijn ogen het beste altijd het grootste. Maar als je denkt dat de verhevenheid gelegen is in de stijl, dan ben ik juist van mening dat de meest prachtlievende soort redevoering díe is, die het meest doeltreffend het onderwerp waar het over gaat weet over te brengen. Ik ben het daarin niet helemaal eens met Quintilianus die weigert welsprekend te noemen wat geen bewondering wekt.[11] Want aangezien een goed deel van de kunst erin bestaat de kunst te verbergen, omdat iedere suggestie van kunst de spreker minder geloofwaardig maakt, zie ik niet waarin welsprekendheid die zich met veel vertoon ontplooit, doeltreffend kan zijn. Zoals hetzelfde kledingstuk immers niet tegelijk schitterend kan zijn en goed aangepast aan een regelmatig gebruik, kan een redevoering niet tegelijk geschikt zijn om de mensen te bewegen en het talent van de redenaar te laten schitteren. Zoals de beste boogschutter niet degene is wiens pijlenkoker met edelstenen is ingelegd, of wiens boog het meest opvalt, maar degene die met de meest vaste hand het doel treft, zo is de grootste filosoof niet degene die de dogma's van de stoïcijnen en peripatetici het best kent, maar die door zijn leven en zijn karakter de bedoeling van de filosofie uitdrukt, wat het eigenlijke doel is van de filosofie. Zo maakt iemand die overtuigd is van wat hij wil, de taak van de grootste redenaar overbodig. Trouwens, lijkt het niet

9. Zie *Adagia I*, 8, 95.
10. Een hoge schoen die in de Griekse oudheid op het toneel werd gedragen, veelal in tragedies.
11. Quintilianus, *Institutiones oratoriae VIII*, 3, 6.

erg onnozel als iemand die besloot het volk van het oorlogsgeweld terug te roepen tot vreedzame studies door een prachtig uitgewerkte en opgesierde redevoering, alleen maar bereikt dat men hem een bijzonder geleerd en zeer belezen man vindt? Daar ging het immers niet om. Zelfs op het toneel oogst men niet zomaar bewondering. Men verwenst de speler die de aandacht van het publiek trekt door allerlei rare opschik, want hij wordt geacht applaus te oogsten door zijn acteren en zijn spel. Persoonlijk vind ik dat voor de grootheid van een redevoering het retorische apparaat weinig gewicht aanbrengt en dat de versieringen van de trucjes niet zoveel bijdragen, tenzij die in de onderwerpen zijn gelegen, niet in de woorden. Het is toch wel van belang of we het toneelstuk of de mise-en-scène bewonderen. In ieder geval zijn ook de redenaars het erover eens dat die natuurlijke manier van spreken de hoogste lof verdient. Maar niets is minder opvallend: want wie bewondert de kunst wanneer hij meent dat de natuur spreekt? En zij verschillen helemaal in toonhoogte in wat zij het belangrijkst vinden en wat jij lijkt te wensen, om maar te zwijgen dat het erg dom is te bewonderen wat je niet begrijpt. Daaruit volgt dat iedereen die wil dat zijn stijl bewonderd wordt, duidelijkheid moet nastreven.

Jij weet zelf al dat de hele studie om je stijl te polijsten door respectabele mannen van vroegere tijden nauwelijks aanvaard werd en de overigens meest welsprekende retors kunnen ons er nauwelijks van overtuigen dat de retorica een nuttig instrument is, een goed man waardig. Het lijkt me dan ook dat je erg onrechtvaardig bent om van een christelijk theoloog de welsprekendheid van het toneel te eisen, terwijl Cicero van de heidense filosoof dat helemaal niet vroeg en tevreden was als hij maar werd begrepen. Maar die redenaars waar jij je op beroept en die, terecht, liefde hebben voor hun vak, zijn helemaal niet gesteld op al die verfijningen en al die toeters en bellen van de welsprekendheid, behalve in een genre, het lofdicht. Niets, meen ik, kan daar verder van afstaan dan een stijl die helemaal gericht is op onderwijs. Wat meer is, niet op het onderwijs van zomaar elke zaak - want men kan een prachtig betoog opzetten over de oorzaak van bliksem en aardschokken - maar over dingen die in wezen klein en laag-bij-de-gronds zijn en tegelijkertijd zo moeilijk en ingewikkeld dat, ongeacht hoe duidelijk, helder en simpel je ze uiteenzet, zelfs een aandachtige lezer er nauwelijks grip op krijgt. Als er ergens een gelegenheid was waar de moeilijkheid van het onderwerp om een toegankelijke stijl vroeg, dan was dat zeker hier, om de lezer de dubbele last te besparen eerst van het onderwerp en vervolgens van de uiteenzetting. Terwijl, aangezien alles met elkaar samenhangt en de lezer dus haastig en ongeduldig op zoek gaat naar de conclusie, dit niet het moment leek om zijn voortgang te hinderen door hem moerassen

en poelen in de weg te leggen. Daarnaast, als die stijl het meest aanvaardbaar is die zo dicht mogelijk bij het betreffende onderwerp blijft, kun je dan wel, vraag ik je, een beroep doen op het volk (jouw eigen terminologie) voor een zo'n dor onderwerp? Want als iets erg moeilijk is volgt daar niet vanzelf uit dat het erg verheven is; integendeel, gewoonlijk zien we dat de moeilijkste zaken heel gewoon zijn. Dit soort onderwerpen echter heeft zijn eigen kwaliteiten, maar naar mijn mening hebben zij allerminst brille en verhevenheid nodig.

Ik doe nu, mijn beste Budé, een beroep op je intelligentie. Hoe zou jij het vinden als Euclides, in een betoog over wiskundige problemen, al die stijlmiddelen van jou tentoonspreidde? Maar je wist dat maar al te goed, denk ik, toen je een moeilijk werk tot een goed einde had gebracht en een staaltje van je kunnen ten beste wilde geven, althans om nóg geleerdere mannen te imponeren. Met slim beleid doorspekte je toen je *De asse* met uitweidingen als grasveldjes in een zee van braamstruiken om de lezer, vermoeid door het lastige onderwerp, een plaats te bieden om op adem te komen. Je dreigt me ervan te beschuldigen hetzelfde te hebben gedaan in de *Chiliades*, tenzij ik ophoud jou te beschuldigen; want je zegt dat ik in mijn *Sileni*, vergetend wat ik van plan was te doen, de wereld mijn podium maak, in de *Dulce bellum inexpertis* oorlog voer tegen die oorlogszuchtige karakters van jou, in de *Scarabeus* vol zit met vrolijke kunstjes, in het spreekwoord *Spartam nactus exorna* en vele anderen de lezer toespreek.[12.] Hoe graag zou ik bekennen dezelfde fout met jou te delen, als ik evenveel succes had! Alhoewel, als ik moeilijk wil doen, kan ik aanvoeren dat jouw geval niet hetzelfde is als het mijne. Jouw *De asse* is een hecht doortimmerd geheel, zodat er helemaal geen plaats is voor langere uitweidingen. Het systeem van de *Chiliades* is zo dat, wanneer je een stuk af hebt, je je kunt voorstellen aan het eind van een boek te zijn gekomen. En er komen veel onderwerpen ter sprake die iemand bijna uitnodigen een toespraak te houden. Vertel me eens, bij alle muzen, waarom je, na de start van de onderverdeling van *De asse* in zuiver onderrichtende stijl, aan het eind van het werk ertoe komt te verwijlen bij dat lange gesprek met je vriend Deloynes over de toestanden en zeden van het moderne leven. Ben je dan niet bang dat een criticus je die vraag van Horatius voor de voeten werpt: ‘een amfora was de bedoeling, hoe komt het dat het op het draaiend wiel een kruik werd?’[13.] Ook Plinius is zeer uitvoerig in zijn wereldgeschiedenis, maar het onderwerp is immens en hij is korter dan ieder van ons, en doet het minder vaak dan ik. Ook Seneca gaat uitgebreid in op vraagstukken over de natuurlijke oorzaken, maar

12. *Adagia III*, 3, 1; *IV*, 1, 1; *III*, 7, 1; *II*, 5, 1.
13. Horatius, *Ars poetica* 21/22.

niet zo vaak. Je ziet hoe spaarzaam ik ermee omging in het Nieuwe Testament, ofschoon ook daar het onderwerp een niet zo sluitend geheel vormt als jouw *De asse.* Ik hoor dat sommige mensen dat ook vinden van je aantekeningen bij de Pandecten die, hoewel ze je veel roem bezorgen, je nog meer roem hadden bezorgd, als je, met weglating van die spijzen die je uit je welgevulde schotels eerder uitstortte dan voorzette - niet als een consciëntieuze butler maar als een overdadige Lucullus - meer op die dingen de nadruk had gelegd die dichterbij je gekozen onderwerp hoorden. Zoals bijvoorbeeld, als je, sprekend over *vindicta*, niet dadelijk had opgelepeld wat je ergens vond bij ieder soort schrijver over *vindicando*, *vindicta*, *vindiciis*, maar je had beperkt tot wat in het bijzonder op deze passage van toepassing was. Nu weet iedereen dat het je niet aan geleerdheid ontbreekt. De gretige of drukbezette of moeilijk tevreden te stellen lezers zullen tegenwerpen dat het een dik boek is, maar dat je maar weinige van de vele onderwerpen hebt uitgediept. Hoewel, wat je ter aanvulling zegt zo geleerd is dat de oprechte lezer die de tijd heeft, het extra werk dat je hem bezorgde, niet zal betreuren.

Maar ik keer nu terug op de kwestie van stijl. Ik weet, ik weet heel goed, zeergeleerde Budé, hoe succesvol je bent en dat je in iedere stijl kunt slagen, als je maar wilt. Je geeft dit ook zelf te kennen en, aangezien je kunt doen wat je wilt, zou het je sieren het beste te willen. Ik kon dat gestotter en geleuter van sommige mensen, die menen dat een groot deel van de geleerdheid eruit bestaat zich slecht uit te drukken, of - wat naar mijn mening nog erger is - een taal te spreken vol bederf en idiote fouten, nooit uitstaan. Daar de taal immers de voornaamste spiegel van de geest is, moet de geest zeer zuiver zijn. Als men een man zijn vuile kleding al kwalijk neemt, hoeveel te meer moet een respectabel man dan niet, naar mijn mening, zuiverheid en schoonheid in zijn spraak nastreven. Ik streefde daarnaar van jongs af aan, voor zover mijn landstreek, de tijd, het lot en ten slotte dat zwakke talent van me dat mogelijk maakten. En toch, hoewel ik zag dat gerespecteerde mannen die kunstmatige welsprekendheid aanvaardden, zij het met tegenzin, kreeg ik een grotere voorliefde voor een zuiver in plaats van een opgedirkt taalgebruik, voor een degelijke en gespierde taal in plaats van een die moet schitteren voor de tribune, een taal meer gericht op de zaak dan op het vernuft van de schrijver. Je hoort mijn diepste wens; ik weet overigens niet of ik daarin geslaagd ben. En misschien was ik zo hartstochtelijk naar die taal op zoek dat ik, zoals gebeurt, in een fout verviel die daar erg verwant aan is: een krachteloze, triviale, gewone stijl die de lezer maar eenmaal wil proeven, zoals de boom van wiens vrucht men maar één keer eet, aangezien daarin niets is wat iemand met wat verfijndere smaak

een tweede keer wil keuren en die geen enkele prikkel overlaat voor de toekomst maar slechts voor het heden bekoort. Dat zijn zo ongeveer de kleuren waarin je me schildert, mijn beste Budé, en misschien heb je daar wel gelijk in. Ik hecht meer waarde aan jouw oordeel dan aan dat van vele anderen. Maar omdat ik niet van een opgetuigde stijl houd, zou ik een pure, geschikte, toegankelijke en heldere stijl wensen, als dat mogelijk was, maar waarbij in al zijn toegankelijkheid noch gespierdheid noch prikkels ontbreken waar de zaak dat vereist. Als ik daarin niet geslaagd ben ligt het aan mijn talent, niet aan mijn instelling. Maar zie hoe onredelijk men mij ondertussen behandelt wanneer men mij beide fouten aanwrijft. Jouw soort mensen, dat wil zeggen de echte geleerden, beschuldigt mij van krachteloosheid, slapheid, stroperigheid; mijn soort verwijt me, en dat zelfs dagelijks, dat ik de gewone lezer ver van me verwijder door een teveel aan verfijnde trucjes en bijzondere woorden en dat men zelfs bij mijn aantekeningen andere aantekeningen wenst. Wat moest ik doen? Ik matig me dus in mijn stijl zodat ik aan geen van beiden helemaal tegemoetkom en toch wat aan beide geef. Daarbij komt, lijkt me, dat iemand een mooie prestatie levert als hij van de lezer gedaan krijgt dat deze het hele boek in één adem uitleest en zich zonder onderbreking naar het einde haast. En ik weet niet of het niet verstandiger is de lezer te helpen door een toegankelijke stijl dan hem af te schrikken door een moeilijke; of het niet beter is niet herlezen te worden, dan in het geheel niet gelezen te worden. Trouwens, ook boeken die men prijst om hun toegankelijkheid, worden herlezen. Welke stijl leest gemakkelijker dan die van Cicero en wie neemt men liever steeds weer opnieuw in handen?

Wat je mijn Minerva toeschrijft, is jouw zaak; ik weet uit ervaring hoe kwaadwillend ze is. Wat je zegt over mijn positie als theoloog en de regels die mij meer binden dan jou en me dwingen voorzichtiger te zijn, dat is in zoverre waar dat ik minder vrijheid heb om iets verkeerd te doen dan jij, aangezien het me minder gemakkelijk vergeven wordt, maar ik ben niet verplicht slechter te schrijven. Wat de vrijheid betreft die ik mezelf toesta, ik ben nooit grof of revolutionair, twee fouten die een man van principes altijd moet vermijden, maar op veel plaatsen druk ik me met grote vrijheid uit en soms heb ik daaronder te lijden door alle tragedie die die verwenste kletskousen daaromheen maken. Ik bid dat je nooit in dergelijk gezelschap terechtkomt, mijn uitmuntende Budé, want er zijn geen afzichtelijker schepsels ter zee of op het land. En verder, als je denkt dat mijn ouderdom me meer terughoudend maakt, dan breng ik daar niets tegenin: het is immers niet verrassend als mij overkomt wat ook Isocrates, Lysimachus en Cicero zelf is overkomen. Maar ik hoop dat het met mij gaat zoals het met

hen ging, namelijk dat de komst van de ouderdom mijn stijl milder en toch beter maakt. Hoewel, als we elkaars leeftijd mogen berekenen, is het verschil niet zo groot, tenzij jij of ik fout geteld hebben. Ik ben eenenvijftig, jij, zoals je schrijft, niet ver van de achtenveertig. En hoewel ik dus meer van een oude man heb dan jij, ben ik niet zoveel ouder. Maar ik zal je bekennen waardoor mijn stijl wat slechter is geworden. Je weet dat deze krachtiger wordt door veel te lezen, zoals een akker vruchtbaarder wordt door hem te bemesten en door hem om het jaar braak te laten liggen zodat de voortdurende bebouwing hem niet uitput. Maar ik put al verschillende jaren mijn grond uit, die op zich al schraal is en van een niet gelukkige samenstelling, geef hem geen rust in de vorm van een vakantie en geen mest in de vorm van lectuur. Want de onsamenhangende lectuur waarmee de *Adagia*, de aantekeningen op het Nieuwe Testament en Hieronymus zijn volgestouwd, maakt je geest helemaal niet krachtiger en je zult niet licht iets vinden dat zo schadelijk is voor de scherpte van je geheugen of je geest. Het soort onderwerp zelf verdraagt zich niet met verheven taal. Jij, Budé, bent zo gelukkig je onderwerp te kunnen kiezen als een veld en schouwspel dat bij je past, waarin je een staaltje ten beste geeft aan de wereld van die zeldzame kennis en geleerdheid. Ik kwam tot mijn soort geschrijf, terwijl ik voor niets minder van nature geschikt was. Maar toen dat eenmaal gebeurd was, moest ik wel het verhaal en het toneel dienen. Ik ondernam verschillende onderwerpen op uitnodiging van mijn vrienden, zodat ik amper de gelegenheid had actief te worden op mijn eigen gebied en mijn natuurlijke talent te volgen, als ik dat al heb. Dan klaag ik nog niet dat deze studies geen krediet opleveren, zeker niet in mijn eigen land, en ook dat de kritische standaards van mensen onjuist zijn. Wie is er tegenwoordig wiens goedkeuring je op prijs stelt? Wiens applaus je zou zoeken als je je paarden de vrije teugel laat?

Verder wil je mijn verwijt dat je je vingers niet kan afhouden van wat al volmaakt is, niet zomaar laten passeren en verwijt je me nu en passant dat ik me te veel bezig houd met spreekwoorden. Het is me niet helemaal duidelijk of je mij overdadig gebruik daarvan verwijt of mijn obsessieve en langdurige verzameldrift. Ik herinner me en geef ruiterlijk toe dat er een tijd was waarin ik er een punt van maakte ze aan te voeren, alsof ik ervan moest leven; later besefte ik dat en begon er een spaarzamer gebruik van te maken. Verder werd ik door twee mensen in het bijzonder aangemoedigd ze te verzamelen: de eerste was Robert Gaguin die lang geleden - zich verschuilend achter andermans mening - me vertelde dat sommige critici vonden dat mijn eerste verzameling erg mager was en ik slechts een paar gevallen had behandeld van een heel groot geheel. De ander was Polidoro Virgi-

lio, een goede geleerde en nu een van mijn vrienden, die het gerucht verspreidde dat ik in zijn voetspoor trad en andermans werk plagieerde in plaats van mijn eigen werk te brengen. Dit ofschoon ik mijn boek, zoals het was, publiceerde verschillende jaren voordat ik de naam Polidoro kende. Uiteindelijk, toen ik het boek van Polidoro te pakken kreeg, was de titelpagina van de drukker genoeg om te bewijzen dat ik hem verschillende maanden voorafging, terwijl hij zijn boek in Italië publiceerde en ik het mijne in Parijs. En toch bleef Lukas van Polen,[14.] een theoloog in Leuven - een man die geen andere reden had om de humanitaire studies aan te vallen dan dat hij zich er vele jaren zonder succes en duidelijk zonder de zegen van de muzen mee had beziggehouden - hardnekkig beweren dat ik andermans ontdekkingen gebruikte om mezelf op de voorgrond te plaatsen. Toen ik met overmatige ijver aan deze kritiek probeerde te ontkomen, liep ik, dat is duidelijk, in een andere soortgelijke val: ik begon onmatig te worden in plaats van te mager. En toch was het niet mijn bedoeling alles zó zonder onderscheid - carte blanche, zoals men zegt - bij elkaar te vegen dat ik niet veel kon verwerpen van wat in de Griekse verzamelingen werd aangetroffen; ik had het vermoeden dat sommige waren opgevist van de droesem van het tegenwoordige publiek en sommige waren verzonnen met meer ijver dan discretie.

Verder: op mijn argument dat dezelfde man die funderingen legt voor huizen van Lucullische rijkdom niet tegelijk kan zeggen dat de Armoede bij hem inwoont, keer je de zaak om en vind je daarin juist het bewijs dat Rijkdom je huis heeft verlaten en ergens anders heen is gevlucht, en dat Armoede zijn plaats heeft ingenomen. Gelijk heb je als je je landgoederen en villa's niet bij je bezittingen telt, hoewel de rijken - *locupletes*[15.] - vooral daaraan hun naam ontlenen.

Dit, mijn beste Budé, is haarkloverij, maar ik vond het aardiger dan me te verdedigen, óf omdat jij erom vroeg, óf omdat het een genoegen is over welk onderwerp ook met een vriend als jij te schertsen óf omdat ik dacht dat jouw triomf kleiner zou zijn als ik je liet winnen door in gebreke te blijven. In ieder geval is er niets van jou dat ik niet bijzonder op prijs stel en bewonder; dat deed ik altijd al, maar mijn genegenheid en verering voor jou is nu groter, omdat ik je dagelijks van dichterbij en met dieper inzicht meemaak. Want niet alleen tonen je werken, gevuld als ze zijn met een prachtige voorraad van alle disciplines, aan dat je de meest volmaakte geleerde bent, begiftigd met bovenmenselijke gaven en een oordeel dat daarbij past, maar ze bewijzen ook dat je een integer en fatsoenlijk man bent die met harts-

14. Lukas Walters.
15. De etymologische betekenis is zoiets als ‘plaats-bezit’.

tocht uitvalt tegen de corrupte zeden van onze tijd. Als je dan af en toe zondigt in al te lange uitweidingen, wat ik niet geloof - maar stel dat je dan toch in iets zondigt, dan zijn het vooral eerzame fouten, zoals jezelf terecht opmerkt, en verder zo goed geslaagd dat ik veel liever jouw mislukkingen wil dan andermans successen. Onder zovele soorten schrijvers vind ik er geen zo onuitstaanbaar als die na-apers van Cicero, een soort waar Pontano erg dicht bij komt, want om wondervertellingen als van Apuleius lachen zelfs kinderen. Jij werkte met bewonderenswaardige evenwichtigheid nauwkeurig en verfijnd zonder dat toegankelijkheid en scherpzinnigheid ontbreken, rijk en overvloedig zonder je doel uit het oog te verliezen, schitterend en geweldig zonder dat spieren en zenuwen ergens ontbraken, rijk aan beelden en opschik zonder dat men je meer prijst om je fraaie taal dan om je geleerdheid. Dat kan alleen Budé. Maar zoals ik in mijn middelmatigheid niet je onvergelijkelijke succes kan benijden, zo moet jij in alle oprechtheid niet neerzien op schrijvers van mijn soort en bekendheid. Temeer niet omdat je zelf bekent dat zoals ieder zijn eigen gezicht en stem heeft, ieder ook zijn eigen stijl en instelling heeft. Jij wilde liever slechts door geleerden begrepen worden, ik, zo mogelijk, door de grote meerderheid. Jouw doel is te overwinnen, het mijne te onderwijzen of te overreden, hoewel jij dat ook doet, naast veel andere dingen. Ik had opdracht gegeven je uitgebreide uitgave van *De asse* te kopen; nu eindelijk, terwijl ik dit schrijf, ontrukte ik ze aan de handen van de boekbinders. En zo eist jouw ijver van ons een dubbele prijs, maar ik wens dat je dat dikwijls doet. Ik zal de twee uitgaven van begin tot eind doorlezen, maar met hulp van iemand die meeleest zodat ik zekerder weet wat je meende te moeten toevoegen of veranderen. De lectuur ervan zal me zo niet voldoende opmerkzaam, in ieder geval een beetje minder onnauwkeurig maken. Ik herkende degene die de noten schreef[16.] onmiddellijk aan zijn stijl; hij lijkt erg veel op de schrijver zelf en ik kan van mezelf zeggen: ‘de dief is de dief bekend en de wolf de wolf’.[17.]

Voor de geleerde en zo eervolle brief die Deloynes mij schreef[18.] dank ik ook jou, omdat ik vermoed dat jij hem daartoe aanspoorde. Overigens, hoe kwam het in het hoofd van een zo druk bezet man op mij te schrijven? Wat een godenleven, als er zoiets is! Want wat is dat anders dan dagelijks met zulke vrienden in de lieflijke weiden van de muzen verwijlen, schertsen en genieten? Wat een verhalen, wat een gesprekken, wat een commentaren! Met geestigheden en humor zoals Cicero die had met zijn vriend Brutus en Pomponius! En ik aarzel niet Deloynes en Ruzé te stellen boven Brutus en

16. Joost Bade.
17. *Adagia II*, 3, 63.
18. Brief 494.

Pomponius, als jij het goed vindt dat ik je met Cicero vergelijk die jij naar onze tijd overbrengt. Hier is niets van dat alles, maar ik weet niet waarom de schone letteren tot nu toe het hier zwaar hebben te verduren. De oorzaak, dunkt me, is dat de mecenassen weinig enthousiast zijn en de vijanden van de schone letteren heersen. De zeer beroemde Jean Le Sauvage, kanselier van Bourgondië, is bijna de enige die zich even hard inzet voor zijn vaderland als voor de beste studies, maar de drukke werkzaamheden verbonden aan zijn functie laten hem weinig tijd voor ons. Je weet dat je van de aangename vrucht van het goede niet ten volle kunt genieten zonder deelgenoot. En als toevallig Tunstall niet hier was, zou ik niemand hebben met wie ik van je heerlijke brief kon genieten. Verder aanvaard ik gaarne de voorwaarde die je me aanbiedt, dat heel het bezit van al onze vrienden onder ons voortaan gemeenschappelijk is. Wat voor overvloediger winst kan me worden aangeboden? Wat mij betreft, ik zal er in ieder geval voor zorgen dat iedereen die Erasmus liefheeft hetzelfde goede gevoel heeft voor Budé. Ik durfde Deloynes te schrijven omdat ik met zoveel genegenheid door hemzelf daartoe werd aangespoord, of omdat jij er zo op aandrong dat ik me zou schamen het niet te doen. Overigens, om geen onwaarheid te spreken, geen andere reden had mij meer kunnen afschrikken van het schrijven dan me op die manier tot een brief uit te dagen. Als ik zoveel idee had van mijn eigen reputatie als jij meent, dan kon zeker noch onze gemeenschappelijke vriendin Filosofie, noch de beschermgod van de vriendschap Jupiter, noch de door jou bewerkte roem van mijn naam, noch het door jou goddelijk verklaarde geluk van mijn genie, mij tot een zo grote onbeschaamdheid drijven om je zo geleerde brief te beantwoorden. Omdat ik nu de grootst mogelijke supporter van jouw glorie ben en ik zelf bijna al meer dan genoeg heb van roem, schrijf ik je dit des te liever omdat ik voorzie dat allen voortaan met des te meer bewondering naar jou opkijken, nu ze bemerken dat Erasmus, aan wie ze tot nu toe welsprekendheid toekenden, wel met stomheid geslagen lijkt wanneer jij spreekt.

De hele passage over mijn verrijking en het opgeven van mijn onafhankelijkheid, maakte me aan het lachen. Je bent óf slecht op de hoogte van mijn karakter óf je doet heel slim alsof je dat bent. Tot op heden zaai ik hier, zonder zelfs te weten wat de oogst zal zijn. Ook nu nog leef ik op mijn eigen sap zoals slakken doen en voed ik me zelfs door aan mijn eigen armen te knagen zoals inktvissen. Wel is mij een jaargeld beloofd uit de schatkist van de vorst en een prebende die me al geschonken is en die ik zelf in een jaargeld heb omgezet. Er vallen hier heel wat lijken, maar o, die massa's gieren, en ik ben allesbehalve zo snel als een gier. Als iets me van de letteren had kunnen afhouden, dan had óf mijn al zwakke gezondheid me er vroe-

ger van weerhouden, óf de grote afgunst van die onwetende groep ijdele zwetsers wier slechtheid me bijna heeft gestenigd.

Dezelfde mensen die bij jou waren, komen me nu opzoeken in Brussel. Hun komst maakte me deels vrolijk omdat hun manier van spreken aan jou deed denken, deels triest omdat ze geen brief van jou bij zich hadden, ook al gaven ze me hoop dat die spoedig zou komen. Een van hen is Mariano[19.] van Sicilië die de vroegere vrolijkheid van zijn volk met zich meedraagt, een man die behalve zijn eruditie ook nog een zeer oprecht karakter heeft, duidelijk geboren is voor vriendschap en wiens gezelschap me niet weinig genot bezorgt.

Wat je slecht verbeterde brieven betreft, je heb het volste recht daar boos over te zijn, want het had ook behoorlijk mijn woede opgewekt. Maar we hebben hier maar één drukker[20.] en het soort drukker dat we verdienen. Overigens zorgde de stadssecretaris van Antwerpen, Pieter Gillis, een geleerd en vriendelijk man en een van je voornaamste aanhangers, voor de publicatie van je brieven. Ik was er niet echt van op de hoogte, hoewel ik toch mijn vermoedens had, en er eigenlijk al voordat ik het wilde in toestemde, omdat ik graag zag dat jouw brieven door althans alle geleerden werden gelezen, en wel opdat jij door je zo opmerkelijke grootheid de indolentie van onze mensen wakker zou schudden en door de helderheid van je waakzaamheid hun diepe sluimer zou verdrijven. Je werd inderdaad beroofd van je wettige rechten als vader van drie zonen, beroofd ook van een van je zes kinderen en je hebt het recht mij, de veroorzaker van dit onrecht, een proces aan te doen, maar ik zal binnenkort de schade herstellen; ik zal daarvoor zorg dragen en wel op korte termijn.

Maar als je je aantekeningen op het Nieuwe Testament aan mij wilt afstaan, vraag ik: zullen voortaan degenen die zich uit zichzelf de werken van anderen toe-eigenen of die de hele literatuur voor zichzelf willen houden, zich nog wel schamen? O oprecht en vriendelijk karakter, totaal vreemd aan iedere ziekelijke afgunst! Terecht zegt men dat schrijvers hun werken beminnen als kinderen. Jij vindt het niet erg je zoon te beroven om mij te verrijken, en terwijl velen strijden voor hun eer als voor hun leven, weiger jij niet je eigen roem over te dragen op je vriend. Wie houdt niet van een man met zo'n karakter, wie omhelst hem niet? Maar wees voorzichtig, mijn beste Budé, dat te doen. Want het ligt niet in mijn karakter me aan te prijzen met andermans rijkdom, ook al heb ik voor het Hebreeuws enige hulp gehad, maar zeer spaarzaam en niet stiekem. Tegelijk zal ik een slechte dienst bewijzen aan alle leergierigen als ik voor mezelf iets claim waarvan

19. Mariano Accardo.
20. Dirk Martens.

ik weet dat jij het op een gelukkiger wijze gaat behandelen. Ten slotte, wanneer je ze zult publiceren, zullen ze niet minder van mij zijn dan van jou, ik zal ze kunnen gebruiken gekoppeld aan de naam van mijn vriend Budé, en dat doe ik dan niet zozeer uit oprechtheid als uit eerzucht. Ik wilde slechts dat je me, na mijn werk gekeurd te hebben, zou waarschuwen als je iets miste of als je je aan iets ergerde, zodat ik in de volgende uitgave die ik voorbereid[21] dat zou kunnen herstellen.

Ik weet nog niet of ik je ervoor moet bedanken dat de om zijn kwaliteiten zeer geachte bisschop van Parijs,[22] die nu in naam van jullie koning hier als onderhandelaar fungeert, gelooft dat ik iets te betekenen heb in de letteren. Ik zou dat zeker doen als je me niet zo mateloos had aangeprezen; eigenlijk moet ik je ervan beschuldigen een zo groot man zo om de tuin te hebben geleid, en tegelijk mijn geringheid, die jij behoorde te kennen, te hebben belast met zulke grote verwachtingen. Maar wat het ook is, vriendelijkheid of ijver, dat wil zeggen of je me nu een dienst bewees of een vergissing maakte, je hebt dat helemaal gemeen met Lefèvre en Cop, want dat maakte ik op uit het gesprek met de legaat. In ieder geval was het voor mij een buitengewoon groot genoegen kennis te maken met een zo religieus, zo geleerd en vriendelijk man en ik kan nauwelijks zeggen hoezeer ik hem verplicht ben. Hij eerde me niet alleen met zijn lof, zijn omgang en gezelschap aan tafel - je weet immers dat bij de dichters diegenen goden worden die de goden wensen uit te nodigen aan hun tafel - maar hij nodigde mij ook in naam van de allerchristelijkste koning uit mijn tent op te slaan in jullie Frankrijk als mijn vorst dat zou toestaan.

Over de dagelijkse, bijna voortdurend slechte gezondheid van Jacques Lefèvre stuur je me een bijzonder bitter bericht. Hij is een man van zo grote spiritualiteit, vriendelijkheid en geleerdheid en heeft zich zo verdienstelijk gemaakt in de studies en voor alle geleerden dat het niet te verteren is dat hij ooit oud wordt of sterft. Maar toch beurde het gesprek met de bisschop me op, want hij vertelde dat hij zich al wat beter voelde.

Je verlangde, mijn beste Budé een nog langere brief dan die van jou. Wel, geluk ermee, hier is er een die even lang als slecht is. Want ik kan de jouwe gemakkelijk in lengte evenaren, maar hoe zou ik het kunnen naar inhoud? Kijk maar of je er voortaan mee doorgaat Erasmus uit te dagen zeer lange brieven te schrijven. En om je daarvan in de toekomst te weerhouden, voeg ik er nog een slotstuk aan toe. Er zijn hier enige Italianen die zich ergeren aan het epigram dat je op de titelpagina van je *De asse* toevoegde, waarin je zegt dat het gemakkelijker is de spot te drijven met deze werken dan ze na

21. Verschenen in februari 1519.
22. Etienne Poncher.

te volgen, zoals mensen al te arrogant de sandaal van Venus bekritiseren wanneer ze niets anders in haar zelf vinden om te laken.[23.] Ik zei dat het mij niet de moeite waard leek daarover te vitten omdat de drukker[24.] het misschien op eigen gezag had toegevoegd. Laten ze liever het werk zelf aanvallen waarvan, als ze er ook maar één steen uithalen, de hele structuur in elkaar zou storten. Je ziet hoeveel vertrouwen jouw zorgvuldigheid mij inboezemt, want ik schroom niet de eerste de beste aan te moedigen je aan te vallen, in de wetenschap dat je faam er groter van wordt. Ik zou niet graag willen dat iemand dat bij mij deed.

Ik had je al een korte brief geschreven als voorproefje van deze. Deze komt er laat achteraan, maar toch zou je zeggen snel, als je wist wat voor een verkoudheid, bijna een algehele plaag, me vele dagen heeft gekweld en waarvan ik na een maand nauwelijks ben genezen. Daar komt nog bij het eindeloze verhuizen. Vaarwel, geleerdste van mijn vrienden en vriendelijkste van de geleerden.

Antwerpen, 15 februari 1516

532 *Van Guy Morillon*
Brussel, 18 februari [1517]

Guy Morillon aan zijn heer Erasmus, gegroet

Door zijn plotselinge vertrek was het onze theoloog[1.] niet mogelijk je terug te schrijven, mijn heer. Hij droeg mij op dat te doen en in feite zei hij mij tijdens zijn afwezigheid als plaatsvervanger van Utopia op te treden. Daarbij vertrouwde hij mij ook de mercuriusstaf van de theologen toe, zodat bij mij de volle waardigheid rust om deuren te openen of te sluiten. Jammer genoeg ben ik de enige die altijd wordt buitengesloten. Je ziet, mijn heer, hoe groot hij moet zijn als zijn afwezigheid en niets anders me zo belangrijk maakt. Waar ik ook ga, iedereen groet mij vriendelijk, spreekt me eerbiedig aan, nodigt mij uit voor een diner en vraagt steeds maar wat er gedaan is in deze of gene zaak. Zakken vol brieven komen van overal bij me aan. Kortom, je vriend Guy is zakenman geworden, in andere woorden een theoloog, behalve dat er ondertussen een rare stilte heerst over de dukaten.

23. Zie *Adagia I*, 5, 74: Momus kon niets anders vinden om Venus te bevitten dan dat haar sandaal kraakte.
24. Joost Bade.
1. Pierre Barbier; zie brief 565.

Men denkt misschien dat dat de vicaris van Utopia niet aangaat. Als dat zo is, dan is de mij opgedragen functie niet een eer maar een last. Ik kan mezelf er nauwelijks van overtuigen dat de theoloog in eigen persoon zo lang het lawaai van zoveel zaken kan uithouden, tenzij die godin van hemel en aarde die men geld noemt, van tijd tot tijd de vermoeide te hulp komt. Want door de welwillende gunst van deze godin schreef hij je onlangs een brief in gouden letters, dus denk niet dat ik het allemaal verzin. Ik vraag je me een lesje te geven door welke offers of magische kunsten ik van een stiefmoeder een echte moeder kan maken, want de theologische voorschriften van mijn meester hebben niet zo'n gelukkige uitwerking.

Maar genoeg van die onzin. Ik schertste wat vrijelijk met je om te beantwoorden aan de bijnaam 'feestvierder', waarmee je me in je brief wilde aanduiden. Wat heb ik van *Julius*[2.] genoten! Ik moest er voortdurend om lachen! Hoe mooi, hoe vrolijk en, in een woord, hoe erasmiaans hij met Petrus schijnt te twisten laat zich gemakkelijker begrijpen dan uitleggen. De kanselier[3.] vindt het ook prachtig! Deze haastte zich vanmorgen vroeg, om zes uur, met de heer van Chièvres[4.] en de theoloog van Indië[5.] naar Kamerijk. Zij zullen binnen een paar dagen terugkeren, tenzij er een vredesverdrag tussen de vorsten zal worden gesloten; wij verwachten dat dat zal gebeuren als zij elkaar zullen zien en spreken. Dan zullen zij in Kamerijk wachten op Zijne Keizerlijke Hoogheid en onze koning.[6.] Ik zal vandaag de werken van Hieronymus aan Martin,[7.] je gastheer, geven in opdracht van de theoloog, zodat zij met de rest van de bagage naar jou worden gebracht. Ik hoop dat je vriendelijke gastheer ginds, Pieter Gillis, zijn vrouw en de overige gezinsleden in goede gezondheid verkeren en vooral Johannes.[8.] Mijn verloofde wenst je het beste toe. Vaarwel, heer.

Brussel, 18 februari

2. De *Julius exclusus*.
3. Jean Le Sauvage.
4. Guillaume de Croy.
5. Pierre Barbier, die in naam bisschop was in de Cariben.
6. Maximiliaan I en Karel V.
7. Maarten Davidts, bij wie Erasmus in 1516 verbleef.
8. Johannes Phrysius, bij Erasmus in dienst gekomen in Antwerpen omstreeks september 1516.

533 *Aan Frans I*
Antwerpen, 21 februari 1517

Erasmus van Rotterdam aan de allerchristelijkste koning van Frankrijk, Frans I, gegroet

Hoewel het glorieuze Frankrijk, dat algemeen gezien wordt als verreweg het meest welvarende rijk, vele vorsten voortbracht die door hun toewijding en krijgsroem vermaard werden, dunkt mij dat u, Frans, de beste en ook de grootste van de koningen, bij uitstek die prachtige titel 'allerchristelijkste' verdient, die in het bijzonder aan de koningen van Frankrijk wordt voorbehouden. Want zoals Christus zelf, de koning der koningen en de vorst der vorsten,[1.] zijn volgelingen met geen ander teken of symbool wilde onderscheiden dan dat van onderlinge saamhorigheid, zo wilde u, nadat u in de oorlog tegen de Zwitsers had laten zien hoe het u noch aan moed noch aan middelen ontbrak om oorlog te voeren, toch liever al uw krachten wijden aan het voor immer tot rust brengen van het oorlogsgeweld, zodat de voornaamste vorsten van het christenrijk met elkaar verbonden zouden worden door een eeuwige vrede. In uw grote wijsheid ziet u dat door de onenigheden onder de koningen al het goede tot rot en verderf overgaat en daarentegen al het kwade als een stortvloed het leven van de mensen belaagt, terwijl als zij hun geestkracht en rijkdommen in vrede en oprechte vriendschap bundelen, we spoedig de terugkeer zullen zien van als het ware een gouden eeuw waarin toewijding, goede wetten en vrije kunsten, altijd de metgezellen en kinderen van de vrede, tegelijk zullen opbloeien. Uw waarlijk koninklijke verstand begrijpt, ziet, doorschouwt dat u vooral dán een gelukkig en uitstekend vorst zult zijn, als u niet over zo veel mogelijk, maar over zo goed en gelukkig mogelijke mensen regeert. En om dat doel nog beter te bereiken, trekt Uwe Majesteit, die toch in eigen rijk mannen heeft die uitblinken in ieder soort kwaliteiten en wetenschappelijke disciplines, met niet aflatende speurzin van overal mensen aan met genereuze beloningen, om zijn op zich al schitterende rijk, nog schitterender te maken met dergelijke sieraden, heel goed wetend dat deze schoonheden uw gezag veel waarachtiger en mooier zullen opluisteren dan welke rijkdommen, trofeeën, piramiden en andere grootse bouwwerken ook. En nu u, in uw goedheid, zich verwaardigde ook mij uit te nodigen met zeer eerzame beloningen, zie ik hoeveel ik uw niet minder vriendelijke dan verheven geest verschuldigd ben. Wat zou ik graag zoveel geestkracht en geleerdheid in huis hebben dat ik althans gedeeltelijk aan de verwachting van een zo groot vorst kon voldoen, zoveel welsprekendheid dat ik uw heldhaftige deugden en uitmuntende kwaliteiten met waardige lof bij het nageslacht kon aanbe-

1. 1 Timotheüs 6:15, Openbaring 17:14 en 19:16.

velen, en bovenal die goddelijke weldaad van een herstelde vrede die vooral door uw inspanningen is voortgebracht voor de christelijke wereld. Ik bid de almachtige God dat hij, nadat het hem behaagde dit prachtige enthousiasme in uw gemoed te plaatsen, dit bevordert en zegent. Naar waarheid heeft die vredelievende koning geschreven dat de harten van de vorsten in Gods hand zijn en naar zijn wil nu hier, dan daarheen worden gestuwd.[2.] Want wie twijfelt dat die geest door Zijn inspiratie aan u wordt gegeven? Daarom is er hoop dat Hij die dit nieuwe geluk aan de christelijke wereld begint te schenken, wil dat Zijn geschenk vooral door uw toewijding en vastberadenheid ook zo lang mogelijk stand zal houden. Moge Hij Uwe Majesteit, uitmuntende vorst, heel lang gelukkig en met alles bloeiend in uw rijk, ja in de wereld behoeden en beschermen; ik wijd me geheel aan u en stel me in uw dienst.

Antwerpen 21 februari 1516

534 Aan Guillaume Budé
Antwerpen, 21 februari 1517

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Budé, gegroet

Ik had me nog nauwelijks van die wel zeer uitvoerige brief[1.] bevrijd - hoe vervelend het voor je zal zijn die te lezen maak ik op uit de afkeer die hij mij kostte om te schrijven - ik had hem nog amper verzegeld toen er een tweede van jou[2.] werd bezorgd, waarin je mij laat weten hoe de zeer christelijke koning[3.] tegenover mij staat. Ik zal daar zeer kort op antwoorden, deels om jou niet tegelijk met mijzelf de dood in te jagen met mijn vervelende geklets, deels omdat ik nog aan een groot aantal mensen moet schrijven. Ik ben terecht dankbaar voor de gevoelens van de koning die werkelijk een vorst en zeker een vorst als hij waardig zijn, en ik koester ze. Zijn vleiende mening over mij heb ik voornamelijk aan jullie, mijn vrienden, te danken, die mij beschrijven, niet zoals ik ben, maar zoals jullie willen dat men mij ziet. En jullie stellen daarmee niet alleen mij, maar ook jezelf aan een niet gering risico bloot. Trouwens, over hetzelfde onderwerp had de befaamde afgevaardigde van de koning, de bisschop van Parijs,[4.] een man die

2. Spreuken 21:1 (toegeschreven aan Salomon).
1. Brief 531.
2. Brief 522.
3. Frans I.
4. Etienne Poncher.

je even waarachtig als beeldend hebt geportretteerd in je brief, al indringend met me gesproken. Het zou veel tijd kosten in een brief neer te leggen, zoals wanneer men een adviseur raadpleegt, welke argumenten ervoor spreken en welke ertegen. Ik zie wel welke raad jij mij geeft, en naar mijn oordeel zal die gelukkiger zijn omdat hij me gegeven wordt door een niet alleen wijs, maar ook liefhebbend man. Want zo er ooit gelegenheid is het Griekse spreekwoord toe te passen dat zegt dat cadeaus van vijanden geen cadeaus zijn,[5.] dan is het wel op het gebied van raadgevingen. Maar erkennend dat ik jullie allen, en vooral de genereuze en beste koning veel verschuldigd ben, moet ik zeggen dat ik op het ogenblik geen definitief antwoord kan geven voordat ik beraadslaagd heb met de kanselier van Bourgondië,[6.] die op het ogenblik naar Kamerijk vertrekt. Terwijl ik deze zaak ondertussen zelf zorgvuldig overweeg en de mening van mijn vrienden peil, zal hij wel zijn teruggekomen, naar ik hoop, en zodra ik weet wat hij er van denkt, zal ik je in alle oprechtheid op de hoogte brengen. Laat ik het voor het ogenblik hierop houden: Frankrijk is me altijd om verschillende redenen dierbaar geweest, maar het is vooral nu aantrekkelijk, omdat het Budé bezit. Daarom kun je me er ook niet van vervreemden en - zoals je zegt - als vreemdeling beschouwen. Want als wij de geografen mogen geloven, behoort ook Holland aan Frankrijk.[7.]

Jij hebt me op een gelukkige omstandigheid gewezen waarover ik mezelf al vaak heb verwonderd: of het nu een lotsbestemming is of louter toeval, maar de stam der Willems boezemt mij veel sympathie in. Vroeger, toen ik nog amper tien jaar was, hield ik veel van een Willem, mijn speelgenootje. Toen ik vijftien was hechtte ik me zozeer aan een andere Willem, dat hij mij dierbaarder was dan mijzelf. Willem Hermans volgde hem op, een geleerde persoon van wie je misschien wel de oden hebt gelezen; na hem was het William Mountjoy, mijn eeuwige en trouwe mecenas. Daarna William Latimer, die niet onderdoet in kennis van beide talen voor Linacre, een ware theoloog, dat wil zeggen zowel heel integer als geleerd, en die me bijzonder is toegedaan. Dan is er nog William Grocyn wiens brief, gevoegd bij *De sphaera* van Proclus,[8.] in jouw bezit is. En hoeveel Willems is William, de aartsbisschop van Canterbury,[9.] alleen al waard. Bovendien voel ik voor Guil-

5. Zie *Adagia I*, 3, 35.
6. Jean Le Sauvage.
7. De Rijn vormde in de Romeinse tijd de grens tussen Gallië en Germanië. Het gedeelte van Holland ten zuiden van de Oude Rijn - met Erasmus' geboorteplaats Rotterdam - kan men dus tot Gallië rekenen.
8. In de *Astronomi veteres* (Venetië, 1499), waarin Linacres vertaling van Proclus' *De sphaera* verscheen.
9. William Warham.

laume Cop een zo grote genegenheid dat ik alleen al bij het noemen van zijn naam me beter voel. Over jou zal ik maar weinig zeggen in je aanwezigheid. Maar ik ben rijker dan ik dacht. Ik wist niet hoezeer de beroemde theoloog wiens naam op aller lippen ligt, Guillaume, klein van achternaam,[10] maar heel groot in al zijn deugden, op mij is gesteld. Wacht even, ik ben nog niet door al mijn Willems heen. In Bazel is er nog Wilhelm Nesen, vurig voorstander van de schone letteren en mij zo toegewijd dat ik hem met het volste recht mijn Pylades kan noemen. Hij zal niet aarzelen voor zijn vriend Erasmus alles over te hebben, zelfs met gevaar voor zijn leven.

Van jullie ambassadeur vernam ik dat Paolo Emilio eindelijk zijn geschiedenis van Frankrijk publiceert. Het werk kan alleen maar volmaakt zijn, aangezien de afwerking niet minder dan twintig jaar vroeg van een man die even geleerd als ijverig is. Als je nog geen gelegenheid had om de *Utopia* van Thomas More te lezen, schaf het dan aan en betreur niet de tijd die je eraan besteedt, want je zult geen spijt krijgen van de genomen moeite. Ik kan niet zeggen hoe blij ik ben dat de werken van Thomas Linacre binnenkort de drukkerij van Bade zullen verlaten.[11] Van hem verwacht ik slechts iets wat in alle opzichten volmaakt is. Grote God, wat voor een eeuw zie ik binnenkort werkelijkheid worden! Kon ik maar opnieuw jong worden!

Mijn gastheer, Pieter Gillis, bewonderaar en uiterst deskundige van de schone letteren, en vooral een aanhanger van jou, vroeg mij je zijn groeten over te brengen. Hij schreef eigenhandig die uitbundige brief[12] over, terwijl hij toch drukbezet was, omdat ik geen tijd had hem te kopiëren en ik een van mijn bedienden naar Leuven had gestuurd en de andere pijn aan zijn ogen had.

Vaarwel.

Antwerpen, 21 februari 1516

Keizer Maximiliaan ontrukte ons de heer Cuthbert Tunstall. Nu hij door de keizer tot onderhandelaar is benoemd en men zijn opvolger[13] heeft gestuurd om zijn functies uit te oefenen bij onze prins Karel, kan hij niet meer lang op dezelfde plaats verblijven. Dat soort leven zou mij best bevallen, als mijn bibliotheek me zou vergezellen, waarheen ik ook maar ging. Als

10. Guillaume Petit.
11. Linacres vertaling van Galenus, *De sanitate tuenda*, verscheen in 1517 niet bij Joost Bade maar bij een andere Parijse drukker, Guillaume Le Rouge.
12. Brief 531.
13. William Knight.

hij hierheen komt, zal ik hem mondeling, zo niet, via een brief[14.] oproepen jou te schrijven. Nogmaals vaarwel.

535 *Aan François Deloynes*
Antwerpen, 21 februari 1517

Ik zie, mijn beroemde Deloynes, hoezeer en om hoeveel redenen ik Guillaume Budé, de luister en het onvergelijkelijke sieraad niet alleen van je Frankrijk, zoals je zeer terecht schrijft,[1.] maar van heel onze tijd, dankbaar moet zijn. Niet tevreden mij zijn steun te verlenen die overal zoveel invloed heeft bij alle geleerden en mij met zoveel erudiete brieven beroemd te maken, maakt hij me bovendien rijk en gelukkig met zovele vrienden en, onsterfelijke God, wat voor vrienden! Zou ik niet terecht denken dat mijn aardse weelde enorm is toegenomen, nu Guillaume Petit, François Deloynes, Louis Ruzé zijn toegevoegd aan het aantal van mijn vrienden en tot mijn bezittingen beginnen te behoren? Wanneer ik die drie namen noem, grote goden, hoeveel uitstekende gaven, zeldzame schoonheden som ik dan heel beknopt op! Door zijn hulp heb ik niet alleen deze mensen gewonnen, maar hij sloot ook een formele overeenkomst met me dat wat wij aan vrienden waar ook ter wereld hebben, volgens de wet van Pythagoras aan ons beiden gemeenschappelijk zal zijn.[2.] Zijn geloofwaardigheid is natuurlijk zo groot als die van ieder ander, maar toch ligt deze formele, eigenhandig geschreven overeenkomst bij mij thuis, voor het geval hij erop mocht terugkomen. Ik zal alles liever dulden dan me het zo schitterende bezit, nu het mij eenmaal is overgedragen, te laten ontnemen.

Op alle enorme loftuitingen die je brief mij toekent, heb ik niets te antwoorden, behalve dat je je in mij vergist door je te grote genegenheid. Ik begrijp dat je al mijn boeken niet alleen leest, maar onderzoekt en proeft tot in het merg. Moet ik me gelukkig achten dat de grootste mannen zowel in geleerdheid als gezag me dit respect en eerbetoon waardig tonen? Of eerder ongelukkig omdat ik zoals ik ben - want ik ken mezelf heel goed - bij zulke scherpziende rechters terechtkwam? Elke keer dat ik dit overweeg, denk je dan eens in hoe ik me schaam! Ik zou dan willen uitschreeuwen: ik schreef niet voor Deloynes, dat wil zeggen de Laelius en Persius van onze tijd,[3.] maar maakte die literaire strijdschriften voor sommige nieuwe-

14. Brief 571.
1. In brief 494, waarop deze brief het antwoord is.
2. Zie *Adagia I*, 1, 1.
3. Zie brief 480, noot 7.

lingen of in ieder geval voor sommige vettige en van elke kunstzin verstoken theologen die vroeger tevergeefs hun toevlucht moesten zoeken bij de leveranciers van de *Catholicon* of de *Mammotrectus* alsof die het orakel van Apollo waren.[4.] Ik probeerde enig licht te brengen in hun Cimmerische duisternissen.[5.] Waarom moesten jullie, leiders van edelen en patriciërs, je zo nodig scharen aan een volksbanket? Ik bereidde die groente niet voor jullie gehemelte. Ik zie, ik zie hoeveel meer zorg ik voortaan aan mijn werken moet besteden, als ik ooit nog wat uitgeef.

Toen ik, een paar maanden geleden, je naam liet vallen bij Colet, herkende hij de naam Deloynes onmiddellijk en hij leek zich te verlustigen in de herinnering aan een oude vriendschap. Het was erg charmant van Nicolas Bérault in zijn onderschrift de vriendengift te memoreren. Want ik herinner me dat ik, toen ik vroeger in Orléans was op weg naar Italië, van zijn gastvrijheid gebruik maakte en enige dagen bij hem een gul en gastvrij onthaal vond. Zelfs nu verbeeld ik me dat ik die precieze duidelijke en vlotte spraak, die zacht- en zoetklinkende stem, die parate en vloeiende woordenschat te horen, en dat vriendelijke van welwillendheid stralende gezicht zonder enige arrogantie te zien en zijn elegante, aangepaste, gemakkelijke omgangsvormen zonder enige zwaarwichtigheid. Hij bood me, bij mijn vertrek, zelfs een zijden hemd aan als afscheidsgeschenk en ik kon nauwelijks van hem gedaan krijgen het te mogen weigeren. Ik erken dus gaarne dit symbool van vriendschap en aanvaard met blijdschap zijn goede wensen en geef ze met veel rente terug.

Als je klaagt dat deze brief weinig uitvoerig is, zorg dan dat je de brief leest die ik aan Budé stuurde en dan zal het klagen je vergaan; want nu de wet is aanvaard dat onder vrienden alles gemeenschappelijk is, moet je aannemen dat wat ik hem aan brieven schrijf, ook voor jou bestemd is. Vaarwel, onvergelijkelijke beschermer, en groet Ruzé hartelijk uit mijn naam.

Antwerpen, 21 februari 1516

4. De *Catholicon* is een woordenboek samengesteld door Giovanni Balbi (†1286), de *Mammotrectus* is een bijbels woordenboek samengesteld door Giovanni Marchesini (ca. 1300).
5. De Cimmeriërs zijn bij Herodotus een barbaars volk, woonachtig in de Oekraïne.

536 *Aan Maarten van Dorp*
Antwerpen, 21 februari [1517]

Erasmus aan zijn vriend Van Dorp, gegroet

Ik geef toe dat het in ieder andere tak van wetenschap, zoals je schrijft, waar is dat iemand die met je van mening verschilt je niet schaadt, maar juist helpt. Maar degene die op theologisch gebied er een andere mening op na houdt, doet dat niet omdat hij zich geleerder vindt, maar om te bewijzen dat zijn tegenstander geen christen is. Ook al is dit niet zijn bedoeling, toch wordt zijn opponent ondertussen ten overstaan van het onwetende volk in een hoek gedrongen en dat geeft dat verderfelijk soort mensen aanleiding zich te voeden en groot te worden met de ellende van een ander. Niet dat ik ooit veel wantrouwen koesterde voor jouw karakter, maar misschien kende ik de aard van de mensen beter en dacht ik dieper na over de omstandigheden van de zaak dan jij. Als er mensen zijn die eronder lijden dat wij het met elkaar eens zijn, mijn beste Van Dorp, laten we dan ons best doen hen steeds meer verdriet te bezorgen. Zij zijn het goede niet waard die zich verheugen in de ellende van een ander. Van geruchten hoef je je niets aan te trekken; er is geen mens die daar minder beducht voor is dan ik. Zij die het goed voorhebben met Erasmus, zullen ook gemakkelijk van Van Dorp houden, als zij merken dat jij in alle oprechtheid een vriend voor me bent. Gisteren kreeg ik twee brieven van More. Binnen twee dagen zal iemand mijn antwoord gaan brengen, waarin ik zal schrijven wat je graag wilt. Ik had al iets geschreven over onze verzoening, voordat je me daartoe aanspoorde. Veel mensen nodigen mij in brieven met grandioze beloftes uit naar Frankrijk te komen en dat in naam van de koning, maar ik heb geen zin weer het podium te beklimmen. Ik verlang naar afzondering, mijn leeftijd, of liever mijn gezondheid, dwingt mij ook rust te zoeken. Pieter Gillis aanvaardde je groet met veel genoegen en zendt met liefde zijn groeten aan jou. Als je iets naar Engeland wil zenden, stuur het dan zo snel mogelijk en ik zal ervoor zorgen. Je moet Briart van Ath, door iedereen zeer geprezen en toch nooit genoeg, steeds weer mijn hartelijke groeten doen. Vaarwel.

Antwerpen, 21 februari [1517]

537 *Aan Guillaume Cop*
Antwerpen, 24 februari 1517

Erasmus aan zijn vriend Guillaume Cop, gegroet

Waarlijk, Frankrijk is gelukkig met zo'n vorst! Gefortuneerd ben jij, met zo'n beschermheer! Gelukkig ook ik, die de gunst geniet van een zo groot monarch! Overigens is het me nog niet mogelijk je iets definitiefs te antwoorden op de brief die je me in naam van de koning schreef. Maar binnenkort zal ik een besluit nemen en je ervan op de hoogte stellen. Ondertussen zal ik het vruchtgebruik genieten van deze eer doordat ik de meest gerespecteerde koning behaagde door de aanbeveling van de meest respectabele mannen en ik zal nooit verheimelijken of vergeten hoeveel ik te danken heb aan zijn edelmoedigheid jegens mij. Ik heb Zijne Majesteit in een brief zo goed mogelijk mijn dank betuigd, want dat had Budé mij gevraagd. Maar jij zult mondeling hetzelfde beter doen en niet alleen de koning zelf danken, maar ook de uitmuntende theoloog Guillaume Petit en de eerwaarde vader François de Rochefort, die door hun genegenheid op een dwaalspoor werden geleid en vriendelijk de koning misleidden. Je wilt mijn *Aforismen* hebben, maar denk niet dat die net zoiets zijn als die van je grote Hippotes; het is iets heel anders. Maar als je naar het boekje van Erasmus vraagt over de opvoeding van een christelijk vorst, dan zul je het snel vinden onder die titel. Vaarwel.

Antwerpen, 24 februari 1516

Ik hoor, en ben er natuurlijk blij mee dat de werken van Thomas Linacre in Parijs worden gedrukt. Als je de *Utopia* van More nog niet hebt gelezen, zorg dat je het krijgt, als je eens wilt lachen, en je echt de bronnen wilt zien waaruit bijna alle kwalen van het gemenebest hun oorsprong vinden. Nogmaals, vaarwel.

538 *Aan Ludovico Canossa*
Antwerpen, 24 februari 1517

Erasmus van Rotterdam aan de zeer eerwaarde heer Ludovico Canossa, bisschop van Bayeux, gegroet

Ik feliciteer je met die gelukkige omstandigheid dat je door de gunst van paus Leo, waarlijk de grootste, de waardigheid hebt verkregen die bij je verdien-

sten past, en je instelling ten opzichte van de schone letteren juich ik van harte toe. Kortom, ik ben je uitermate dankbaar voor je oordeel over mij of, liever gezegd, voor de fout die je in je vriendschappelijke genegenheid begaat en ik meen aan je welwillendheid evenzeer verplicht te zijn als wanneer ik je aanbod had aanvaard - een zeer genereus aanbod en zeker groter dan mijn verdiensten rechtvaardigen. Maar omdat nu de heer kanselier van Bourgondië[1.] door wiens toedoen ik vroeger ben opgenomen in het huishouden van de katholieke koning Karel, afwezig is, kan ik op het ogenblik niets met zekerheid antwoorden, maar ik zal het wel spoedig doen. Ga ondertussen door je Erasmus - waar die ook moge zijn - te koesteren. Moge het Uwe Eerwaarde, aan wie ik me helemaal toewijd, goed gaan.

Antwerpen, 24 februari 1516

539 *Aan Andrea Ammonio*
Antwerpen, 24 februari 1517

Erasmus aan zijn vriend Andrea Ammonio, gegroet

Je zult nauwelijks geloven, mijn Ammonio, hoe ik hier bijna ben opgeblazen door de nijd van de theologen. In Leuven slopen ze met getrokken zwaarden op me af in een samenzwering met Briart van Ath als aanvoerder, een vijand des te gevaarlijker omdat hij zich als vriend voordeed. Zij waren ook druk aan het stoken bij de vorst[1.] om zijn gezag met dat van de paus[2.] aan hun zijde te krijgen. Ten slotte ging ik zelf naar Leuven en verjoeg al die walm en sloot uiteindelijk grote vriendschap met zowel de belangrijkste als onbelangrijkste theologen. Aan het hof zijn hun kuiperijen, deels door de gunst van de aanzienlijken die een bijzonder grote hekel hebben aan alle theologen, deels door de hulp van de geleerden, en vooral door die van de bisschop van Chieti,[3.] bedwongen.

Ik wacht al lang op het verlossende woord van Rome.[4.] Als het niet zal lukken, zal Erasmus ten onder gaan als het laatste boontje van de rij[5.] en dan blijft je niets anders over dan een grafschrift voor me te maken. Ik had zelfs

1. Jean Le Sauvage.
1. Karel V.
2. Leo X.
3. Gianpietro Carafa.
4. De dispensaties verleend in brieven 517 en 518.
5. *Adagia IV*, 4, 72.

liever twee keer naar Rome willen gaan dan me hier af te pijnigen met die langdurige onzekerheid. Ik zeg dat niet om ook maar enigszins afbreuk te doen aan de goedheid die je me betoonde. Ik weet heel goed dat het niet aan jouw instelling ligt, maar aan mijn noodlot. Ik gaf Hieronymus in handen van de boekhandelaren, zodat ik het gebonden kon opsturen. Zij scheepten mij af met woorden, zoals gewoonlijk. Als je het nog niet hebt gekocht, zal ik het je sturen; afgezien daarvan, zal het geld dat je vraagt klaarliggen.[6] Ik zal je voor altijd dankbaar blijven voor deze weldaad. Haast je alleen me zekerheid te verschaffen voor Pasen en handel als ware Aesculaap. Als er iets gebeurt wat mijn zaak hopeloos maakt, zal het een deel van je goedheid zijn me zo spoedig mogelijk te bevrijden van ijdele hoop. Hoewel jouw karakter maakt dat ik niet wanhoop. Frankrijk biedt mij gouden bergen maar mijn handen zijn gebonden. Als je iets hebt wat mij tot leven kan brengen, stuur het dan via More, tenzij je een betrouwbaardere persoon kunt vinden. Vaarwel.

Antwerpen 24 februari 1516

540 *Aan William Latimer*
Antwerpen [februari 1517]

Erasmus van Rotterdam aan William Latimer, zeer integer theoloog, gegroet

Met wat voor een genoegen herkende ik in je brief,[1] zeergeleerde Latimer, de innemende oprechtheid van je karakter en je meer dan maagdelijke schroom gepaard aan christelijke wijsheid! Je noemt niemand bij naam, behalve om hem lof toe te zwaaien, en toont daarbij een waarlijk grote behoedzaamheid. En terwijl je niet spaarzaam en niet kwaadaardig bent in het prijzen van andermans gaven, ben je voor jezelf zeer streng! Overigens zou ik liever zien dat je om je aan je vriendenplicht te onttrekken, wat minder welsprekend was. Want ik dacht veel niet geringe argumenten te hebben verzameld om jou te overtuigen mij te steunen bij de correctie van het Nieuwe Testament, en vervolgens op zijn minst een maand hulp te bieden aan de onvergelijkelijke prelaat[2] die graag het Grieks als een soort hoeksteen in het gebouw van zijn volmaakte geleerdheid wil aanbrengen. In beide gevallen zou je het pu-

6. Geld voor de aanvraag van de dispensatie.
1. Brief 520.
2. John Fisher.

blieke nut van de studies een dienst bewijzen. Jij brengt me met zulke solide en goedgevulde slaglinies van je argumenten in het nauw, dat ik begreep hoe kinderlijk onnozel ik was vergeleken met jou. Maar toch, mijn beste Latimer, vind ik het niet erg dat je hierin de palm van de welsprekendheid wegdraagt, als jij van jouw kant mij de mogelijkheid biedt van jou de hulp te verkrijgen die ik verlang.[3] Dat zal me des te dankbaarder stemmen als het niet lijkt te zijn afgeperst met argumenten, maar uit eigen beweging en alleen door je vriendelijke karakter gegeven.

Wat mij betreft, eindelijk beloof je me bijna iets en ik aanvaard die belofte, ook al ben ik bang dat die hulp van niet meer nut zal zijn dan Rhesus en zijn manschappen waren voor de Trojanen,[4] want drukkerij Froben verlangt al lang een exemplaar. En wat de bisschop van Rochester betreft, ik verschil daarin nog meer met je van mening. Je denkt dat het beter is niet aan een werk te beginnen als je wat je begonnen bent niet afmaakt. Je spoort me aan iemand uit Italië te werven die expert is in de Griekse literatuur en die de bisschop pas verlaat na hem opgeleid en tot volwassenheid te hebben gebracht in deze studie. Maar dat, mijn beste Latimer, is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Ik was ervoor om te doen wat we kunnen, zoals de komedie zegt.[5] Italië is ver weg en heeft nu heel wat minder befaamde mensen in de letteren dan toen jij daar vertoefde en we lopen het gevaar dat er in plaats van een beroemdheid de een of andere nietsnut komt. Je kent het karakter van de Italianen en wat voor een hoge beloning ze eisen voor ze ertoe gebracht worden om naar de barbaren te verhuizen, zelfs degenen die middelmatig zijn. Om ondertussen maar te zwijgen van het feit dat degenen die goed zijn in de letteren, soms geen erg goede eigenschappen meebrengen. En je kent de integriteit van de prelaat. En zo vervliegt dan de tijd terwijl wij bekijken wie we het best kunnen aanwerven, aan beide kanten voortdurend beraadslaagd wordt over het salaris en de tocht wordt voorbereid.

Je hebt gelijk dat je, alvorens te beginnen, goed moet nadenken. Wanneer je dat hebt gedaan, moet je snel doen wat je besloten hebt. Maar ik zie dat vele mensen niets anders doen dan overleggen zodat het, wanneer zij eindelijk tot een besluit zijn gekomen, te laat is. Het doet me denken aan sommige lieden die, alsmaar overleggend of ze al dan niet willen trouwen en vervolgens wie zij van de velen willen uitkiezen, door de stiekem voor-

3. Dat wil zeggen, hulp bij de herziening van de uitgave van het Nieuwe Testament.
4. Zie Homerus, *Ilias X*, 435 e.v.: Rhesus kwam te laat aan om de Trojanen van dienst te zijn.
5. Menander, *Sententiae* 273.

bijvliegende tijd ongeschikt worden gemaakt voor een huwelijk, voordat zij tot een besluit zijn gekomen. Ik wil je ook niet verdenken van een soort vooroordeel van gewone mensen die niets bewonderen tenzij het van ver komt. Voor mij is wie dan ook een Italiaan als hij een goed geleerde is, ook al is hij geboren in Ierland. Voor mij is iedereen een Griek die zich ijverig en met succes heeft ingewerkt in de Griekse schrijvers, ook al heeft hij geen baard. Ik ben ook gesteld op de glorie van Italië, omdat ik heb ervaren dat het me rechtvaardiger behandelde dan mijn eigen vaderland. Maar om eerlijk te zeggen wat ik denk: als ik Linacre of Tunstall als leraar had - over jou spreek ik nu niet - zou ik geen Italië nodig hebben. Daarom, denk er vele malen over na of het ten eerste niet een beetje ondoordacht is om van het buitenland te vragen wat je thuis hebt, en vervolgens iets kleins dat je nodig hebt te verachten omdat het grootste buiten bereik ligt, of wat voor kapitaaltje ook te verwerpen als iemand er niet een zeer lucratieve investering voor garandeert. Grocyn zelf geeft je het voorbeeld, want heeft hij zelf niet eerst in Engeland de grondbeginselen van de Griekse taal geleerd? Daarna is hij naar Italië vertrokken en volgde hij college bij de grootste geleerden, maar het was een voordeel voor hem die dingen eerst te hebben geeerd van zijn eigen leraren, wat hun kwaliteiten ook waren. Zelfs aan grote genieën de weg wijzen is vaak heel nuttig.

Ik ben het met je eens dat het vooral wenselijk is dat ook de eerste grondbeginselen worden onderwezen door een groot vakman, als dat mogelijk is. Maar als dat niet gegeven is, dan is het beter hoe dan ook te beginnen dan helemaal ongeschoold te blijven, vooral in dit soort wetenschap. Het is lastig de vorm van de letters te herkennen, een goede uitspraak te hebben en de declinaties en conjugaties te leren. Of vind je dat iemand die zich door deze taaie stof heen werkte, niets deed? Eigenlijk hoop ik, als ik een maand werk van je vraag, in stilte dat je drie maanden geeft, ook al schaam ik me dat te vragen. Als dit niet lukt, is er goede hoop dat ondertussen van elders iemand zal opstaan die op de fundamenten, door jou gelegd, zal voortbouwen. En als die hoop helemaal de bodem is ingeslagen, heeft hij toch zoveel geestkracht, een zo grote hartstocht om te leren, dat er vertrouwen is dat hij zich op eigen kracht zeker tot middelmatigheid zal opwerken. En misschien is hij tevreden met die middelmatigheid, aangezien hij alleen maar Grieks wil leren om met meer vrucht en zekerder oordeel thuis te raken in de Heilige Schrift. En als ten slotte niets van dat alles lukt, wat is dan het verlies? Ook al zal de bisschop weinig profijt hebben van zijn studies, toch zal het een niet geringe steun betekenen om jongelui te stimuleren als zij zien dat een zo uitstekend man het Grieks heeft omarmd. En zoals het in iedere tak van wetenschap van belang

is daar snel mee te beginnen, zo spoort de leeftijd van de prelaat me in het bijzonder aan de zaak niet op zijn beloop te laten.

Ik maak er een eind aan, maar ik wil je nog een waarschuwing geven: laat die veel te grote schroom van je en ik zou bijna zeggen die onbescheiden bescheidenheid je niet afhouden van je taak de wetenschap te dienen. Sommige mensen zoals ik durven heel wat meer. Maar het is mij nog niet duidelijk wie van beiden meer tekortschieten: degenen die aan niets beginnen omdat zij niet tekort willen schieten, of degenen die in hun enthousiasme proberen van nut te zijn en dan ergens de plank misslaan. De laatsten doceren veel uitstekende dingen, hoewel niet alles gaat zoals zij zouden wensen, en stimuleren en vergroten vervolgens door hun leergierigheid de leergierigheid van anderen. De eersten, die niet met anderen delen wat zij bezitten, zijn naar mijn mening meer te laken dan die beruchte gierigaards die meer de bewakers dan de meesters zijn van hun bezit, maar in ieder geval draagt hun dood, zo niet iets anders, het door hun opgehoopte kapitaal over, zodat hun nakomelingen het kunnen besteden zoals hun goeddunkt. Maar na de dood van de geleerden gaat er alleen maar iets naar hun erfgenaam als zij hun gedachten op schrift gesteld hebben. Ik vrees, mijn beste William, dat dat niet het geval zal zijn met onze Grocyn, maar ik wil niet dat het jou overkomt. Vaarwel, mijn beste en tevens zeergeleerde vriend en haast je je belofte te vervullen.

Antwerpen, 151[8]

541 *Aan Wolfgang Faber Capito*
Antwerpen, 26 februari 1517

Erasmus van Rotterdam aan de uitmuntende theoloog Wolfgang Faber Capito van Haguenau, een waarachtig deskundige in de drie talen, gegroet

Ik hang niet zo heel erg aan het leven, zeergeleerde Wolfgang, misschien omdat ik in mijn hart vind bijna al lang genoeg geleefd te hebben nu ik mijn eenenvijftigste jaar ben ingegaan, misschien omdat ik in dit leven niet zoveel schoonheid en zoetheid bespeur dat het de moeite waard is die al te zeer na te jagen. Zeker niet door iemand aan wie het christendom waarlijk de overtuiging schonk dat degenen die in deze wereld, zover het in hun vermogen lag, heiligheid nastreefden, in het hiernamaals een veel gelukkiger leven wacht dan dit. Maar nu zou ik bijna wensen even weer jong te zijn, alleen maar omdat ik zie dat weldra een gouden eeuw gaat aanbreken.

Zo duidelijk is het dat de vorsten, als door een goddelijke inblazing, veranderd zijn en zich nu met alle kracht erop toeleggen vrede en eendracht te bevorderen onder leiding vooral van paus Leo, niet slechts in naam de allergrootste, en Frans, de koning van Frankrijk, niet minder door zijn uitmuntende daden dan door zijn plechtige bijnaam de allerchristelijkste. Meer dan enig ander vorst heeft hij de moed en de middelen om oorlog te voeren, maar ernstig overwegend dat dergelijke tweedracht en onenigheden van de vorsten onderling de kracht en rijkdom van de christenen te gronde richten en omgekeerd aan de vijanden van ons geloof die kracht en rijkdom doen toekomen en, wat een grotere plaag is, alles wat wij hebben aan ware godsdienst, goede wetten, burgerplicht en burgerfatsoen, goede manieren, vrije kunsten, door de losbandigheid van militairen onder het voortdurend gekletter van wapens onmiddellijk zal afsterven of op zijn best tot stilstand komen en in plaats daarvan een hele stoet rampen en kwalen het leven van de mensen zal overspoelen, doet hij alles, duldt hij alles in zijn ijver oorlog te voorkomen en een hechte vrede te sluiten, zich spontaan onderwerpend aan degenen boven wie hij ver verheven was als hij meer zou letten op zijn hoogheid en waardigheid dan op het gemeenschappelijk belang van de mensheid, hierin, zoals in al het andere, een verheven en waarachtig koninklijke geest ten toon spreidend.

Wanneer ik nu zie dat de grootste vorsten ter wereld - Frans, koning van Frankrijk, Karel, de katholieke koning, Hendrik, koning van Engeland, keizer Maximiliaan - de wortels van oorlogvoeren grondig hebben afgekapt en vrede hebben vastgeklonken met stevige en, naar ik hoop, staalharde ketenen, krijg ik er een vast vertrouwen in dat niet alleen de goede zeden en de christelijke vroomheid, maar ook de letteren in zuiverder vorm en waarachtiger gedaante en de schoonste kundigheden tot nieuw leven en luister komen. Dit te meer omdat men er overal in de wereld al hard aan werkt; in Rome Paus Leo, in Spanje de kardinaal van Toledo,[1] in Engeland koning Hendrik VIII, die zelf in de letteren niet onbedreven is; bij ons koning Karel, een jongeman met buitengewone eigenschappen, in Frankrijk koning Frans, die als het ware daartoe is voorbestemd en met zeer ruime beloningen overal vandaan mannen uitnodigt en aanlokt die uitblinken in voortreffelijkheid en kennis; in Duitsland verschillende uitstekende vorsten en bisschoppen en bovenal keizer Maximiliaan, die, oud en moe van de vele oorlogen, besloot rust te vinden in de kunsten van de vrede, wat beter bij zijn leeftijd past en tegelijk heilzamer is voor de christelijke wereld. Het

1. Francisco Jiménez de Cisneros, stichter van de universiteit van Alcalá, waar hij een beroemde meertalige bijbeluitgave liet vervaardigen die bekend staat als de Complutensische Polyglot.

is aan de vrome wijsheid van deze vorsten te danken dat wij, als ware het afgesproken, overal grote talenten, tot leven gewekt, zien opstaan en onder elkaar samenspannen om de schone letteren te herstellen. Want hoe moet je het anders noemen als we zoveel geleerde mannen, de een hier, de ander elders, het werk onder elkaar zien verdelen en niet alleen ijverig maar ook met succes deze prachtige taak zien aanvatten, zodat er bijna een zekere hoop bestaat dat alle takken van wetenschap veel zuiverder en waarachtiger te voorschijn zullen komen. Om te beginnen, die beschaafde literatuur, zolang bijna tot stervens toe uitgedoofd, wordt nu al enige tijd bestudeerd en opgenomen door Schotten, Denen en Ieren. Hoevelen zetten zich nu niet in voor het behoud van de medische wetenschap! In Rome Niccolò Leoniceno, in Venetië Ambrogio Leoni van Nola, in Frankrijk Guillaume Cop en Jean Ruel, in Engeland Thomas Linacre. In Parijs hernieuwt Guillaume Budé het Romeinse recht en in Duitsland doet Ulrich Zasius hetzelfde. In Bazel werkt Heinrich Glareanus aan de wiskunde.

In de theologie was er heel wat meer werk te doen, omdat hun beoefenaars als regel tot op heden een hardnekkige afkeer koesterden voor de schone letteren en hun onkunde des te beter wisten te verhullen omdat ze dat deden onder het mom van vroomheid, zodat het onwetende volk, door hen overtuigd, gelooft dat de godsdienst geweld wordt aangedaan als iemand vanuit hun midden het barbarendom begint te bestrijden. Want bij voorkeur jammeren zij luidkeels bij de ondeskundige menigte en roepen op tot geweld als zij het gevaar zien opdoemen dat zij iets niet lijken te weten. Maar ook hier vertrouw ik erop dat het gaat lukken, zodra de kennis van de drie talen in het openbaar zal worden onderwezen op de universiteiten, zoals al gebeurt. Want degenen van deze klasse die het geleerdst en het minst kwaadaardig zijn, helpen of begunstigen deze onderneming. In deze zaak speelde, afgezien van de anderen, Jacques Lefèvre d'Etaples, die me zowel door zijn naam[2] als door zijn vele gaven aan jou doet denken, een actieve rol. Verder heb ik, zoals billijk is, een heel klein deel van het werk toebedeeld gekregen; of ik iets heb bijgedragen, weet ik niet. In ieder geval wekte ik woede op van degenen die niet willen dat de wereld tot inzicht komt, zodat het erop lijkt dat ook mijn geringe werk enige invloed heeft gehad, hoewel ik dit werk niet op me nam in het vertrouwen iets belangrijks te kunnen doceren, maar omdat ik de weg wilde plaveien voor anderen die het grotere nastreven, zodat zij, minder last ondervindend van alle hobbels en poelen, gemakkelijker de schitterende en verheven gebieden betreden. Toch versmaden geleerde en oprechte mensen mijn bijdrage, wat die ook

2. In het Latijn: Iacobus Faber Stapulensis; Capito heette voluit Wolfgang Faber Capito.

was, niet en breken me niet af, behalve degenen die zo dom zijn dat zij ook bij idioten weinig krediet verkrijgen. Onlangs betreurde hier iemand[3.] met een jammerstem, in een preek nog wel en ten overstaan van het volk, dat het gedaan was met de heilige geschriften en de theologen die tot nu toe het christelijk geloof op hun schouders hadden gedragen, nu er lieden waren verschenen die het allerheiligste evangelie en zelfs het Onze Vader verbeterden; alsof ik Mattheus en Lucas fouten aanwreef in plaats van degenen die in hun onwetendheid en achteloosheid verziekten wat deze evangelisten zo goed hadden opgeschreven. In Engeland roept iemand[4.] luid dat het een lage misdaad is dat de grote Hieronymus door mij wordt onderwezen, alsof ik iets veranderde in de geschriften van Hieronymus en ze niet veeleer herstelde. En toch vinden de verspreiders van dergelijke nonsens, die zelfs door de amper minder onwetende wolkammers worden uitgefloten, van zichzelf dat zij grote theologen zijn.

Maar nu ik mijn taak, ook al is die gemakkelijker dan vroeger hoewel niet minder weinig blootgesteld aan nijd, heb overgedragen, moet je je gereed maken, mijn beste Faber, en de fakkel aanvaarden die ik je doorgeef. Ik heb gedaan wat ik, in mijn beperktheid, kon. Jij lijkt nu alles in de hoogste graad in huis te hebben wat voor deze prachtige taak vereist lijkt. Je bent jong, nog sterk en krachtig, energiek en bestand tegen zwaar werk, je hebt een helder verstand, een scherp oordeel, een ongewone kennis van de drie talen en een zo grote welsprekendheid dat je dit werk niet alleen kunt doen, maar er ook nog luister aan kunt geven; je hebt een enthousiast karakter dat niets liever wil dan zich verdienstelijk maken voor de gehele mensheid. Verder een positie die, ook al is die niet zeer lucratief, toch voldoende en zelfs eervol is, je hebt gezag verworven voornamelijk door je kwaliteiten, aangezien je onder de beroemde prelaat Christoph van Bazel[5.] het ambt van prediker in de beroemde kathedraal vervult, en bovenal zo'n integere aard, zo'n onbezoedelde reputatie dat niemand, hoe onbeschaamd en schijnheilig ook, kwaad zou durven spreken over Faber. Zoals volgens Aulus Gellius de slechtheid van een schrijver afbreuk deed aan een leer die ooit goed en lofwaardig was,[6.] zo is de achting die men voor een schrijver heeft terecht een aanbeveling voor het resultaat van zijn arbeid. Het komt ook goed uit dat je, naast je grondige kennis, meer dan wie ook de meest in aanzien staande disciplines aan de universiteiten, die de anderen alleen maar erkennen, beoefent en door en door kent. Zodat ze je niet kunnen verwijten, wat

3. Waarschijnlijk Sebastiaan Craeys; vgl. brief 483.
4. Waarschijnlijk Henry Standish; vgl. brief 481.
5. Christoph von Utenheim.
6. Aulus Gellius, *Noctes atticae XVIII*, 3.

zij zo graag doen, dat je naar een ander onderwerp bent afgedwaald omdat je weinig succes boekte in de traditionele vakken. Juist wie een fout het beste kent, kan er met succes iets tegen doen. Niemand geneest een ziekte beter dan degene die de kwaal goed kent.

Niet dat ik wens dat het soort theologie dat tegenwoordig in de colleges in zwang is wordt afgeschaft, maar ik zou wel graag willen dat het vollediger en zuiverder zou worden door de toevoeging van de echte, klassieke literatuur. Het gezag van de Heilige Schrift en van de theologen zal niet gaan wankelen als men in verbeterde versie gaat lezen wat tot nu toe in verminkte vorm tot ons is gekomen, of als men datgene beter begrijpt waarover het gros van de professoren tot nu toe maar wat wartaal uitsloeg. Hun gezag zal juist groter worden naarmate zij de heilige geschriften beter gaan begrijpen. Ik heb de ergste schok, zoals Terentius zei, opgevangen.[7.] Hoewel de taak zwaar is ben jij er het beste tegen opgewassen, uitgerust als een Geryon met de drie talen, gewapend en gesteund door zoveel bescherming. Daarbij zie ik dat, als je je eenmaal aan deze taak hebt gezet, het je niet zal ontbreken aan helpers. Verder ben je zo krachtig van geest dat je de afgunst, die de grootste deugd pleegt te vergezellen als schaduw het licht, kunt verachten, en zo vriendelijk van aard dat je zelfs bij allerlei sombere lieden in de smaak kunt vallen. Wat valt er nog meer te zeggen? Alles voorspelt mij dat de zaak een zeer gelukkige afloop zal hebben. Mijn enige angst is nog deze: dat het heidendom, de wedergeboorte der oude letterkunde als dekmantel gebruikend, weer de kop zal opsteken, want ook onder de christenen zijn er mensen die Christus nog nauwelijks in naam erkennen, en ook verder van binnenuit een heidense geest ademen; of dat door de wedergeboorte van de Hebreeuwse letteren, het judaïsme op een nieuwe opleving uit is. Niets kan erger en besmettelijker zijn dan deze pest voor het christendom. Maar zo is de natuurlijke gang van zaken; er kan nooit iets goeds gebeuren of iets kwaads probeert tegelijk mee naar binnen te sluipen. Ik zou willen dat al die kille haarkloverijen helemaal werden verbannen of in ieder geval dat de theologen zich niet uitsluitend daarmee bezig hielden, maar Christus in al zijn eenvoud en zuiverheid planten in de geest van de mensen. Ik denk dat dit vooral kan gebeuren als wij, steunend op de kennis van de drie talen, bij de bronnen zelf onze filosofie zoeken. En ach, konden wij maar dit kwaad vermijden zonder in een ander en misschien ernstiger te vervallen. Onlangs zijn er onder het volk een paar boekjes verspreid die helemaal doordrenkt zijn van het judaïsme. Ik zie hoe onze apostel Paulus zich inspande Christus van het judaïsme te ontdoen en voel dat sommige mensen heimelijk daarin terugvallen. Verder hoor ik dat sommige mensen

7. Terentius, *Phormio* 346.

iets anders in de zin hebben wat niets bijdraagt tot de kennis van Christus, maar slechts as strooit in de ogen der mensen. Des te meer hoop ik dat je deze taak op je zult nemen, want je oprechte vroomheid, dat weet ik heel goed, heeft slechts één doel: Christus zelf, de enige voor wie je al je studies inzet.

Wil me vol ijver aanbevelen bij de eerwaarde Christoph, bisschop van Bazel. Breng ook alle andere vrienden mijn groeten over, vooral aan Ludwig Baer, Heinrich Glareanus, Beatus Rhenanus, de gebroeders Amerbach, Wilhelm Nesen, aan de geleerde rechtskenners dr. Lukas,[8] dr. Gerard,[9] de heer officiaal[10] en alle anderen van wier gezelschap ik zo genoot toen ik bij jullie verkeerde. Vaarwel.

Vanuit Antwerpen, 26 februari 1516

542 *Aan Henricus Afinius*
Antwerpen, februari 1517

Deze brief werd als voorwoord opgenomen bij de uitgave van drie wetenschappelijke vraagstukken van Henricus Afinius, *Questiones tres* (Antwerpen, 1517).

Erasmus van Rotterdam aan de beroemde arts Henricus Afinius van Lier, gegroet

Ik wil graag onze tijd gelukkig prijzen, mijn dierbare Henricus, omdat de beste studies van de letteren overal wonderbaarlijk weer opbloeien. Wij hebben dat voornamelijk te danken aan de edelmoedigheid en goedheid van de vorsten, bij wie het besef ontstaat dat grote talenten geëerd en beloond moeten worden, en die vooral nu, als door een goddelijke inblazing van instelling veranderd, besloten hun politiek op elkaar af te stemmen om de wereldvrede met eeuwigdurende banden te versterken. Zoals in de winter er alles slap en verwelkt bij ligt en de gure noordenwind heerst met woedend geweld van sneeuwbuien, ijs en hagel, zo wordt alles met de komst van de zon en de lieflijke lente weer fris en krachtig en de mensen, gewekt uit hun vroegere verdoving, zetten zich weer vol ijver aan hun vroegere opdracht. De een ploegt het land, een ander snoeit de wijnstokken, de een

8. Lukas Klett.
9. Gerard de Lupabus.
10. Johannes Fabri.

zaait, de ander brengt mest op het land. Evenzo kwijnen de verwaarloosde studies weg in tijden van oorlog, plegen echter weer op te bloeien door de gunst en edelmoedigheid van de vorsten. Want nu paus Leo, die men op vele gronden maar vooral hierom de grootste noemt, in het openbaar alle christenen tot wederzijdse eendracht uitnodigt, nu koning Frans van Frankrijk, niet alleen in titel de allerchristelijkste vorst, zich met alle krachten inzet de beste raad van de hoogste herder bekwaam uit te voeren, en de katholieke koning Karel en keizer Maximiliaan zich ook daarop toeleggen, herademen alle goede wetenschappen die altijd in vrede plegen te gedijen zoals bloemen bij een lentebries. De grootste talenten maken zich gereed het onderbroken werk te hervatten. De een herstelt de theologie, de ander de geneeskunde, de een brengt schrijvers aan het licht die zouden omkomen van de dorst, een ander zuivert ze van de ingeslopen fouten, weer een ander doet weer iets anders. Wat moet ik verder zeggen? Terwijl men overal druk aan het werk is om te herstellen wat door de oorlog was ontwricht, glanst die hele wijsheid die jouw Galenus beschrijft als de kennis van het goddelijke en het menselijke en die, zo klaagt hij, ook in zijn tijd verwaarloosd en geminacht werd,[1] weer op.

En verder, ik heb de grootste achting voor je oordeel en moed, nu je onlangs begon de studie van het Grieks, zo nuttig voor ieder studie, maar vooral voor de geneeskunde, toe te voegen aan je eerdere studies van de astronomie en de medicijnen, en ik feliciteer je dat je zo gelukkig bent daarmee te beginnen in de kracht van je leven. De uitmuntende artsen van deze tijd, Guillaume Cop, Ambrogio Leoni van Nola, Niccolò Leoniceno deden hetzelfde, maar op hogere leeftijd en toch met een goed resultaat, want Thomas Linacre en Du Ruel konden het al op vroegere leeftijd leren. Verder is er Marcus Musurus, van oorsprong een Griek, maar nog het meest Griek door zijn geleerdheid. In geen andere tak van wetenschap is het gevaarlijker zich te vergissen dan in dit beroep. Daarom doen de intelligentste artsen deze studie er ook bij en ik denk dat men het binnenkort een schande zal vinden zich voor dokter uit te geven zonder deze kennis. Het is niet niets de vorst van deze discipline, Hippocrates, en degene die hem het naast staat, Galenus, en verder Paulus van Aegina en Dioscorides te horen in hun eigen taal. Maar het zou van weinig beschaving getuigen degenen die niet de kans kregen Grieks te leren onmiddellijk van hun recht te beroven en als het ware van de brug te gooien, maar laten zij dan verdragen dat men hen tot die studie aanspoort. Vaarwel.

Antwerpen, 1517

1. Niet teruggevonden.

543 *Aan Thomas More*
Antwerpen, 1 maart 1517

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Thomas More, gegroet

Ik heb je onlangs een bundeltje brieven gestuurd, samen met een exemplaar van de *Utopia*, via een man die, zoals hij zei, zeer bevriend met je was. Ik had hem veel meer kunnen meegeven, maar ik vertrouwde het niet zo. Nu ik iemand anders[1.] heb gevonden, stuur ik je alles over de zaak-Reuchlin in een boekje. Geef het aan de bisschop van Rochester,[2.] maar laat hij het zo snel mogelijk lezen en terugsturen, want er zijn er een paar dingen bij die je nergens anders kunt vinden. Jij moet eens de puur theologische *Propositiones* en *Articuli*, grondeloze wijsheden van Arnold van Tongeren, lezen.[3.] Ik stuur een brief naar Marliano omdat hij het idee had dat het eerste boek van de *Utopia* van mij afkomstig is en ik wil niet dat dat gerucht zich verspreidt, want niets is minder waar. Die dialoog tussen Julius en Petrus,[4.] is, zoals ik begrijp, in handen van de grootkanselier[5.] en vermaakt hem enorm. Ik verwacht iedere dag de *Lof der zotheid.*[6.] Stuur je gecorrigeerde *Utopia* zo gauw mogelijk hierheen; ik zal een kopie naar Bazel of, als je dat liever hebt, naar Parijs sturen. Als Ammonio iets heeft, zorg dan dat dat zo snel mogelijk bij mij is, want de vorst[7.] maakt zich gereed voor zijn vertrek en ik weet niet waarheen en wanneer ik zal vertrekken. Men eist een enorme bijdrage van het volk en wel onmiddellijk.[8.] De bede is aanvaard door de edelen en de prelaten, dat wil zeggen door degenen die als enigen niets hoeven te geven.

1. De zoon van Johan Crull; vgl. brief 545.
2. John Fisher.
3. Arnold Luyd, *Articuli sive propositiones de iudaico favore nimis suspecte ex libello theutonico Joannis Reuchlin... extracte* (Keulen, 1512), een opsomming van laakbare passages uit Reuchlins *Augenspiegel.*
4. De *Julius exclusus.*
5. Jean Le Sauvage.
6. In een nieuwe uitgave van Johann Froben.
7. Karel V.
8. De staten van Brabant hadden Karel in 1515 een jaarlijkse som van 150.000 gulden toegekend; in 1516 hadden ze ingestemd met een aanvullend bedrag voor zijn reis naar Spanje. Op 23 februari 1517 werd hun verzocht de jaarlijkse som voor de volgende drie jaren te garanderen.

De steden zijn nu aan het overleggen.[9.] De keizer, anders onbewapend, wordt nu vergezeld door een groots uitgeruste legermacht. Overal vullen de akkers zich met troepen soldaten, waarvandaan en in wiens naam zij komen, weet niemand. Arm land waar zoveel gieren in zitten te pikken! Hoe gelukkig zou het zijn als de steden het onderling eens zouden worden!

Laat me weten of de aartsbisschop van Canterbury,[10.] Colet en ook de bisschop van Rochester,[11.] over wie ik je laatst schreef, nog steeds dezelfde gevoelens voor me koesteren. De vader van degene die deze brief brengt, ontving me met een luxueus diner. Hij is een rijk en gerespecteerd man en sprak uitvoerig over alles wat je voor hem gedaan hebt. Help me alsjeblieft met je adviezen. Ik zal spoedig weer een boek met brieven uitgeven,[12.] zodat velen ze kunnen lezen. Ik stuur je de laatste brief van Budé.[13.] Ik wens Maruffo succes toe met zijn wissel. Die Saulussen krijg je namelijk nergens te pakken, tenzij ik naar Brugge ga. Vaarwel, mijn liefste More.

Antwerpen, 1 maart

Franz Birckmann is bij jullie. Als de Hieronymus van de aartsbisschop nog niet compleet is, moet men hem om de andere delen vragen, want hij is die verschuldigd. Stuur mij kopieën van de brieven die ik je nu stuur terug en de dingen die je van Lupset hebt gehad,[14.] maar via een betrouwbare persoon. Nogmaals het beste ook voor je familie.

1516

544 *Van Mariano Accardo*
Brussel, 1 maart 1517

Mariano Accardo van Sicilië aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Toen je hier was verdroeg ik gelijkmoedig je afwezigheid, omdat ik toch de mogelijkheid had van je vriendelijke omgang te genieten, ook al bezocht ik je niet vaak.[1.] Maar na je vertrek overvalt me het verlangen je te zien, zozeer dat ik ondraaglijke pijn lijd omdat ik niet kan wat ik kon toen je hier was. Dat is niet alles. Ik vind het ook erg spijtig dat ik, tijdens je verblijf hier, niet

9. Brussel, Antwerpen, Leuven en Den Bosch zouden op 27 maart instemmen met de bede.
10. William Warham.
11. John Fisher.
12. De *Epistolae elegantes* (Leuven, 1517).
13. Brief 522.
14. Zie brief 502.
1. Acciardo bezocht Erasmus in februari 1517 in Brussel; zie brief 531.

vaker dorstig al je woorden heb ingedronken terwijl er zoveel te leren en te genieten viel. Wat een sufferd was ik, de vriendschap van een zo groot man onwaardig! Wie zal het mij ooit vergeven aan nutteloze onzin de voorkeur te hebben gegeven boven de schatkamer van de gehele oudheid? Maar wat voor zin heeft het de niet ongedaan te maken schade te betreuren, als ik toch niet het onherstelbare verlies van tijd dat ik door mijn eigen schuld heb geleden, kan goedmaken? Laat ik liever dan op deze manier uit te weiden ophouden de Antwerpenaren en vooral Pieter Gillis te benijden, een beschaafd, geleerd en erudiet man en, om het in één woord te zeggen, jouw vriendschap en lof meer dan waard. Toch zou ik uit een brief van je willen weten of je besloten hebt ons spoedig weer te bezoeken. O, als je zou schrijven: 'Wees geduldig! Ik zal spoedig weer bij je zijn!' Maar als je besluit ons langere tijd in het donker te laten, zal ik me naar je toe haasten om te kunnen zien en het duister van mijn blindheid te verdrijven met het licht van jouw gelaat. Ondertussen vaarwel, luister en sieraad van onze eeuw, met je Achates,[2.] aan wie ik me bijzonder aanbeveel.

Brussel, 1 maart 1517

545 *Aan Thomas More*
Antwerpen, 8 maart 1517

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Thomas More, gegroet

Ik heb twee bundels brieven gestuurd, de ene via een koopman, de andere via de zoon van Johan Crull, die jij ooit een dienst hebt bewezen. Aan hem vertrouwde ik het boek toe met een en ander over de zaak-Reuchlin waar de bisschop van Rochester[1.] zo verlangend naar uitzag. Via de eerste stuurde ik je het boek van Reuchlin dat ik op mijn kosten heb laten vertalen.[2.] Stuur de *Utopia* zo gauw je gelegenheid hebt. Er is hier in Antwerpen een raadsman die het zo goed vindt dat hij het uit zijn hoofd kent. De brief waarin je Van Dorp beantwoordde is door je hulpjes zo gekopieerd dat zelfs de Sibille hem niet zou kunnen ontcijferen; ik zou graag willen dat je me er een stuurt die wat minder slecht geschreven is. Schrijf me alsjeblieft uitvoerig bij de eerste de beste gelegenheid. Want het lijkt erop dat er hier grote veranderingen voor de deur staan, als ik me niet vergis. Vaarwel en het beste voor iedereen.

2. Pieter Gillis.
1. John Fisher.
2. Misschien een Latijnse vertaling van de *Augenspiegel.*

De brenger van deze brieven is een fatsoenlijk jongmens; hem heeft Sixtinus ik weet niet wat in het vooruitzicht gesteld. Daarop vertrouwend is hij naar Engeland gegaan, niet beseffend dat uit een simpele belofte nog geen daad geboren wordt; toch moet je Sixtinus aansporen wat meer voor hem te doen. Als Vives dikwijls bij je is, zul je gemakkelijk kunnen raden wat ik in Brussel moest doorstaan met al die Spanjaarden die me dagelijks komen begroeten, nog afgezien van de Italianen en Duitsers. Nogmaals vaarwel.

Antwerpen, 8 maart 1517

546 *Van Rutger Rescius*
Leuven, 8 maart 1517

Rutger Rescius aan de heer Erasmus van Rotterdam, gegroet

In je brief aan Wolfgang Faber,[1] op ieder gebied zeer geleerde Erasmus, staat even voor het einde een passage die voor ons onbegrijpelijk is en die begint met de woorden: 'Verder hoor ik dat sommige andere mensen iets beginnen dat niets bijdraagt tot de kennis van Christus, en *funcios tantum offendant* voor de ogen der mensen.' Toen ik deze passage aan Desmarais en aan Geldenhouwer toonde, besloten zij, aangezien zij evenals ik op hetzelfde punt vastliepen, maar toch meenden dat niets zomaar mocht worden veranderd, dat we je op deze plaats attent moesten maken, voordat hij werd gedrukt.[2] Van Dorp vermoedde dat er moet staan: *fumos tantum offundant* (slechts rookwolken opwerpen). Dirk[3] stuurt je daarom een proef waarbij dit gedeelte van de brief voor het ogenblik ongedrukt is gebleven. Hij vraagt je dringend zo snel mogelijk uitsluitsel te geven over de lezing van deze passage. Verder wil hij dat, als je iets hebt dat zich gemakkelijk bij het voorwoord van de brieven laat voegen, je hem dat geeft. Hij heeft voor dat voorwoord een heel blad gereserveerd dat nog aan beide kanten leeg is terwijl het amper een halve pagina beslaat. Vaarwel schatkamer van de wetenschappen.

Leuven 8 maart

1. Brief 541.
2. Rescius was corrector voor Dirk Martens, die bezig was met de druk van de *Epistolae elegantes.*
3. Dirk Martens.

547 *Van Riccardo Bartolini*
Antwerpen, maart 1517

Riccardo Bartolini schreef de volgende verzen om een gesprek met Erasmus te kunnen krijgen. Vervolgens was hij verhinderd te komen en schreef hij brief 548 bij wijze van excuus.

Riccardo Bartolini aan Erasmus, de vader van de muzen

Erasmus, mocht je wat tijd over hebben,
schenk mij daarvan een deel.
Want ik breng voor jou, de grootste kenner van de taal van Hellas,
iemand mee die bedreven is in Grieks,
een edel en fatsoenlijk man.
Weg met die frons op je gelaat
en laat de vermoeiende studie heel even rusten.
Niet een hele dag vraagt hij van jou
maar een derde of hooguit iets minder dan de helft. Vooruit
schenk hem dat; als je het zo niet wilt, laat het gebeuren op een manier die jij wel wilt.
Laat hij je slechts ontmoeten en met je kennismaken.
Want hij is van mening - zo vereert hij jouw genie -
dat hij Plato zal zien of de gelukzalige Socrates
en de zegenende ziener van het heilige Phocis.[1.]
Denk vooral niet dat hij daarmee verkeerd handelt
of onrechtvaardig of, zoals men zegt, met boze opzet.
Zijn geest werd verleid door de rijke kennis
waarmee jij, gezegende, gemakkelijk iedereen overwint
in de worstelschool der letteren en je voegt bij het gezelschap der hemelingen.
En wat velen hiervoor door ijverige studie bereikten,
stapelde de kwistige natuur voor jou alleen op,
de natuur en je onophoudelijke toewijding
aan jou alleen gegeven.
Leef gelukkig, driemaal, zevenmaal gelukkige.

Geïmproviseerd gedicht, gemaakt te Antwerpen, waarmee hij vraagt om een gesprek. Vaarwel.

1. Apollo.

548 *Van Riccardo Bartolini*
Antwerpen, 10 maart 1517

Ik was naar je toegekomen, mijn beste Erasmus, als ik niet verhinderd was door een bode die aankondigde de volgende dag te vertrekken. Ik wilde je echter niet de loftuitingen onthouden en stuur je daarom een omvangrijk en elegant gedicht op je geboortedag.[1] De schrijver ervan is Caspar Velius, een jonge man die goed thuis is in de Latijnse en Griekse taal, die bij ons aan het hof verkeert en die een enthousiast aanhanger van je is. Hij vroeg mij verzen die misschien wat minder gelukkig waren, te onderstrepen. Ik las het geheel vluchtig door; daarna heb ik het opnieuw met meer aandacht bekeken en enkele dingen meteen aan het begin gesignaleerd, niet omdat ik meende ze te moeten bekritiseren, maar met de bedoeling dat voor jou duidelijk is wat wellicht voor verbetering vatbaar is. Ik kon die taak niet afmaken; aangezien het gedicht geschreven is ter ere van jouw verjaardag, is het aan jou ervoor te zorgen dat de verzen zo goed mogelijk worden gepubliceerd. Wat zijn talent betreft, ik durf te beweren dat ik in Duitsland niemand ken die hem evenaart. Vaarwel en stuur mij en Paulus[2] eens een brief.

Riccardo Bartolini

549 *Aan Riccardo Bartolini*
Antwerpen, 10 maart 1517

Erasmus van Rotterdam aan Riccardo Bartolini, vooraanstaand geleerde zowel in het Grieks als in het Latijn, gegroet

De verzen van Caspar Velius hebben mij bijzonder getroffen, mijn zeergeleerde Bartolini. Alles stroomt met zo'n vanzelfsprekende geleerdheid dat daaruit duidelijk blijkt dat de ader van zijn talent niet alleen elegant maar ook rijk en mild is. Maar omdat hij zelf me zo onmatig prees, behoor ik zuinig met mijn lof te zijn. Had hij al dat werk maar besteed aan een gelukkiger onderwerp! Wat zou Duitsland gelukkig zijn als het eindelijk kon uitrusten van die oorlogen! Er is hoop dat de wijsheid van de vorsten dit spoedig mogelijk zal maken, ook al lopen er onder het gewone volk nog lieden

1. Caspar Velius, *Genethliacon Erasmi*, geschreven omstreeks februari 1517 voor Erasmus' vijftigste verjaardag (27/28 oktober 1516).
2. Paulus Ricius.

rond die proberen een oorlog tegen Frankrijk te laten ontbranden. Wat een goddeloze gedachte! Zal de christelijke wereld gaan samenspannen tegen het zuiverste en welvarendste deel van het christenrijk? Alleen Frankrijk is niet besmet met ketters, Boheemse scheurmakers, joden en halfjoodse maranen en het voelt niet de Turkse nabijheid, zoals andere landen die iedereen weet zonder dat ik namen noem. Nergens anders bestaat er een eerbiedwaardiger parlement, een beroemder en verhevener universiteit, gezaghebbender wetten, nergens bestaat er evenveel eendracht binnen het gehele rijk. Wie zijn waardiger het gezag te dragen dan zij die het het beste uitoefenen? Zij ondertussen brengen ongeluk, die op een oorlog uit zijn. Wij staan in elk opzicht zo dicht bij de Fransen dat we veeleer zelf Fransen zijn en het zal dadelijk een burgeroorlog worden als wij, Fransen, met Fransen gaan strijden. Bovendien, wat is raadzamer dan met deze naaste en vooral ook zo machtige buur verbonden te zijn door welwillendheid? Een blinde haat tegen de Fransen doet hen weliswaar aan een snelle en zekere overwinning geloven, maar ze herinneren zich niet hoeveel jaren we vruchteloos streden met Gelre - het is immers nog onzeker hoe de oorlog in Friesland afloopt. Maar stel dat de overwinning ons ten deel valt, wat kunnen de Turken en wie bijgeval de naam van Christus nog meer haten dan zij, zich beter wensen dan dat het mooiste en sterkste deel van het christenrijk te vuur en te zwaard wordt verwoest en de bloem van onze godsdienst op onwaardige wijze wordt vertrapt? Moge de almachtige God verhinderen dat de gunst van de fortuin of de goedkeuring van de vorsten zich voegt bij hun waanzin; maar dat is niet mijn terrein.

Hoe kan ik verder de uitgave begunstigen van het gedicht dat weliswaar zeer geleerd is maar dat ongeremd over mij liegt? Het enige resultaat zal zijn dat het de schrijver beroemd en mij belachelijk maakt. Ik zou graag bijdragen aan zijn reputatie, als ik alle schaamte kon afleggen. Ik zal je vertrek, zo goed en zo kwaad als het gaat, verdragen, als je spoedig naar ons terugkeert, want ik wil je graag beter leren kennen en Velius ontmoeten. Verder bracht Paulus Ricius me tijdens zijn laatste gesprek zo in verrukking dat ik een bijzonder groot verlangen voel vaker en vertrouwelijker met hem om te gaan. Wat heeft die man, behalve zijn deskundigheid in het Hebreeuws, een filosofie, een theologie in huis! En dan, wat een zuiverheid van geest, wat een leergierigheid, wat een vriendelijkheid bij het onderwijzen, wat een bescheidenheid in discussies! Meteen bij de eerste kennismaking lang geleden in Pavia, toen hij daar filosofie doceerde, beviel hij mij; nu ik hem beter ken, bevalt hij me nog meer. Kortom, hij lijkt mij een ware Israëliet te zijn[1] en

1. Toespeling op Joh. 1:47: ‘Zie, waarlijk een Israëliet, in wie geen bedrog is’.

op fraaie wijze te beantwoorden aan zijn naam,[2.] want al zijn genoegens, zorgen, vrije tijd en bezigheden zijn gericht op de Heilige Schrift. Iemand die het waard is dat hem op de meest eervolle wijze tijd voor studie ten deel valt. Beveel me aan bij de geleerdste mecenas van alle geleerden, de kardinaal van Gurk.[3.] Vaarwel.

Antwerpen, 10 maart 1517

550 *Aan Johann Huttich?*
Antwerpen, [maart] 1517

Dit is het voorwoord van het *Convivium*, Erasmus' Latijnse vertaling van Lucianus' *Banket*, opgenomen in een gezamenlijke vertaling van de dialogen van Lucianus door Erasmus en Thomas More (Bazel, 1517). De geadresseerde van de opdracht, in het Latijn Johannes Eutychius genaamd, is dezelfde als de inwoner van Mainz die in brief 614 wordt genoemd. P.S. Allen identificeerde hem met Johann Huttich.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Johann Huttich, gegroet

Hoewel deze dialoog van Lucianus, mijn zeergeleerde Huttich, een meesterwerk is vanwege het passende taalgebruik van zovele en zo verschillende personages, ontmoette ik toch mensen die vonden dat hij niet gepubliceerd mag worden omdat hij nogal vrijmoedig en als vanaf een carnavalswagen[1.] op elk soort filosofen inhakt. Mij lijkt het echter dat ze met meer recht hun woede kunnen richten op de zeden van deze tijd waarin we filosofische en theologische richtingen nog veel kinderachtiger met elkaar zien twisten en elkaar niet minder grimmig bestrijden. En onder de theologie-professoren is de strijd niet minder bloedig dan Lucianus bij dit banket verzon of weergaf. Omdat ik het werkje zonder meester aantrof en het toch een beschermer nodig leek te hebben, droeg ik het op aan Eutychius. Vaarwel en veel geluk, zodat je geheel en al wordt zoals je heet.[2.]

Antwerpen, 1517

2. Paulus Israelita.
3. Matthäus Lang.
1. Zie *Adagia I*, 7, 73. De Griekse uitdrukking betekent letterlijk ‘vanaf de wagen’ en verwijst naar de wagens tijdens dionysische optochten vanwaar men de toeschouwers openlijk de waarheid zei.
2. *Eutychius* lijkt sterk op het Griekse *eutyches*, ‘gelukkig’.

551 *Aan Andrea Ammonio*
Antwerpen 11 maart 1517

Erasmus aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Het is me nog niet duidelijk of je me terecht berispt of niet,[1] maar je troost me in ieder geval met veel genegenheid en geleerdheid. Anders had ik zelfs kunnen aankomen met 'als je in mijn schoenen stond zou je er anders over denken'.[2] Als iedereen zo blind zou zijn voor Erasmus als jij, dan zou hij veel minder ongelukkig zijn. Voor je genegenheid jegens mij of liever gezegd je trouw schaam ik me, bij God, om je te bedanken. Deze weldaad lijkt me immers te groot voor een gewone dankbetuiging. En hoe zou ik dit kunnen vergelden? Toch zal ik daarnaar blijven streven, als mij maar tijd van leven gegund wordt. Over Sixtinus[3] heb ik nog altijd dezelfde mening die ik altijd over hem heb gehad. Daarom zal ik met de hoop die jij me geeft moed houden. Ik word helemaal opgeslokt door de letteren, want ik ben met een paar dingen bezig die ik naar Bazel moet sturen. De koning van Frankrijk nodigt mij uit naar zijn land te komen en belooft me duizend florijnen per jaar. Ik antwoordde hem per brief op zo'n manier dat ik toch niets definitiefs antwoordde.[4] Nu verlangen de theologen dat ik naar Leuven verhuis en een van hen biedt mij honderd florijnen uit eigen beurs aan. Van More zul je het hele verhaal beter horen. Vaarwel, mijn Ammonio en ga door je driewerf ongelukkige Erasmus te redden.

Antwerpen 11 maart

Ik ben een beetje verontwaardigd over al je bezigheden, die de muzen verhinderen je hele talent naar behoren in bezit te nemen. Ik zie dat ook More, die hiervoor standhield, in dezelfde storm wordt meegesleurd. Ik blijf mezelf altijd gelijk en 'verkocht al mijn bezittingen voor de vrijheidshoed'.[5] Nogmaals vaarwel.

1516

1. In een brief die niet bewaard is gebleven. Erasmus had de brieven 518, 519 en 521 nog niet ontvangen en was er niet gerust op dat hij de gevraagde dispensaties zou verkrijgen.
2. Terentius, *Andria* 310.
3. Misschien een verwijzing naar Johannes Sixtinus als getuige bij de dispensatie.
4. Zie brief 533.
5. De Frygische muts werd gedragen door bevrijde slaven; zie Martialis, *Epigrammata II*, 68, 4.

552 *Aan Andrea Ammonio*
Antwerpen, 15 maart [1517]

Erasmus aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Ik heb de brief, geschreven in naam van de paus,[1] ontvangen en ook een van de bisschop van Worchester,[2] die erg vriendelijk is maar enigszins riekt naar geld - hij overdrijft wat er allemaal bereikt is en klaagt over de hardheid van de datarius.[3] Hij sluit er een kopie bij van de breve voor jou,[4] maar blijkbaar verbeterd overeenkomstig mijn veranderingen.[5] Hij voegt er echter aan toe dat ik naar jou toe moest komen. Als dat noodzakelijk is, laat me het dan zo snel mogelijk weten, ook al haat ik die zee. Maar vooruit, ik zal het doen en Theseus navolgen die volgens Vergilius ‘zo dikwijls over de droeve weg gaat en terugkeert’[6] en doen wat ik moet doen in eigen persoon. Als het niet nodig is, schrijf me dan wat je wilt dat ik doe en hoeveel ik moet betalen, maar raadpleeg Sixtinus of de breve[7] juist is, want hij kent Erasmus' ongelukkige omstandigheden. Zodra ik zal weten hoe ik jouw genegenheid, mijn beste Ammonio, vriendelijkste van alle stervelingen die ik tot nu toe heb gekend, kan belonen of liever erkennen, mag je Erasmus rekenen tot de meest ondankbaren als ik dat niet voor laat gaan. Vaarwel.

Antwerpen, 15 maart

1. Brieven 517 en 518.
2. Brief 521, van John Fisher.
3. Silvio Passerini.
4. Brief 517.
5. Silvestro Gigli had Erasmus een ontwerp voor de dispensatie gestuurd met ruimte voor opmerkingen; zie de brieven 498 en 505.
6. Vergilius, *Aeneis VI*, 122 (de woorden slaan niet op Theseus maar op Pollux die het verblijf in de onderwereld afwisselde met zijn broer Castor).
7. Brief 518.

553 *Van Hieronymus Emser*
Dresden, 15 maart 1517

Hieronymus Emser aan de heer Erasmus, gegroet

Gegroet Erasmus, uitverkoren vat[1] en na Paulus de leraar van de heidenen! Ik vereer uw publicaties - die ik lees met pijnlijke ogen vol zalf - als door de hemel geschonken. Zoals uw afzonderlijke werken afzonderlijke dingen leren, zo riekt uw *Christensoldaat* louter naar christelijke vroomheid. Aangezien het werk hier tot voor twee jaar moeilijk te krijgen was, gaf ik het in handen van een drukker voor een nieuwe uitgave,[2] met het volgende - weliswaar eenvoudige - epigram van mijzelf:

> De oudheid placht de schone kunsten met de godsdienst
> te verbinden, maar wij houden van de letteren alleen.
> Wij allen willen kennis, een deugdzaam leven niemand,
> vergeefs zijn zij wijs die voor zichzelf niet wijs zijn.
> Hoe goed volgt Erasmus het pad van de Ouden!
> Hij verenigt psalter en citer, schenkt de lier zijn stem.
> Het zilver van zijn mond sierde hij met het goud van zijn hart
> en wijdde aan God de rijkdommen in Egypte buitgemaakt.
> Dit alleen moet je kopen, en al wat je hebt verkopen,
> Als het juweel gevonden in de akker uit het Evangelie.[3]

Moge de God van hemel en aarde die u vervulde met de geest van wijsheid en inzicht opdat u uw mond zou openen in het midden van Zijn kerk, u behoeden tot de herrijzenis van het oude christendom en de vernietiging van uw lasteraars die als wolven en wilde ezels in schaapskleren Christus' schaapskooi omverhalen.

Verder zal de heer Richard Croke uit Engeland, die hier twee jaar met de hoogste lof en met een eervolle reputatie de beginselen van het Grieks zaaide en nu op de terugweg is naar zijn eigen land en beloofde deze brief aan u te overhandigen, u mondeling vertellen over een voorstel om hierheen te komen, iets waar onze doorluchtige vorst en de hele adel al geruime tijd hevig naar verlangen. Ik verzoek u dringend mij te schrijven in Leipzig wat u ervan vindt en hoeveel geld een gunstig antwoord kan opleveren. Als ik dat weet zal ik de onderste steen boven halen[4] totdat we u hier in het noorden kunnen verwelkomen met alle eer die u verdient. Vaarwel, en ik hoop op een antwoord.

Vanuit Dresden in Meissen, 15 maart 1517

1. Handelingen 9:15.
2. Verschenen in Leipzig op 27 augustus 1515, met een voorwoord van Hieronymus Emser en diens epigram.
3. Mattheus 13:46.
4. *Adagia I*, 4, 30.

554 *Van Hieronymus Dungersheim*
Leipzig 18 maart 1517

Hieronymus Dungersheim aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik bezweer u het mij niet kwalijk te nemen, eerbiedwaardige heer, dat ik, die u misschien helemaal onbekend ben, als eerste u met een brief lastigval, maar het verlangen de waarheid te kennen drijft me daartoe. Toen ik namelijk uw uitgave van het Nieuwe Testament en de aantekeningen daarbij las, stootte ik op de volgende passage: 'die, in de gestalte Gods zijnde, het Gode gelijk zijn niet als een roof heeft geacht, maar zichzelf ontledigt heeft' enz. in het tweede hoofdstuk van de brief aan de Filippenzen.[1] Terugkomend op deze interpretatie in uw aantekeningen, wilt u deze zin 'het Gode gelijk zijn niet als een roof heeft geacht' betrekken op Christus voor zover hij mens is. U zegt immers: 'Hij spreekt hier over God als mens, en in het Grieks is het lidwoord niet zonder zin, want het verklaart namelijk wat Hij "roof" noemt, zonder twijfel juist dit, dat hij gelijk is aan God. Hij eigende zich niet de gelijkheid met God toe, maar vernederde zichzelf.' Zo staat het daar. Maar onze voorvaders daarentegen, die zeer goed Grieks kenden, onder wie de heilige kerkvaders, mannen van uitmuntende geleerdheid, Hieronymus, Ambrosius, Hilarius, Augustinus, Leo en anderen, verzekeren dat in deze zinsnede de apostel over de goddelijkheid van Christus sprak, en ze maakten vooral daarvan, juist als bijbeltekst, gebruik tegen de arianen die, zoals u weet, de gelijkheid van Christus met de Vader ook volgens de goddelijke natuur ontkenden en het ketterse principe neerlegden dat er graden zijn in het goddelijke. Deze heilige mannen echter en vele anderen namen aan dat de apostel bedoelde dat Christus het geen roof achtte gelijk te zijn aan God volgens de gestalte van de godheid waarin hij dezelfde is als God de Vader volgens het wezen van de godheid en gelijk aan Hem volgens de persoonlijkheid, aangezien er maar één vorm van godheid kan bestaan die God is of het wezen van de godheid. En daarin verkondigen zij zonder enige twijfel de katholieke leer.

Ik zeg dit niet daarom omdat het me ontging dat u de lezer waarschuwde dat u in sommige passages goede redenen hebt om af te wijken van de Vulgaat en van de geleerden die haar volgden, maar omdat deze passage, die ondertussen mijn aandacht trok, me een zeer belangrijk beginsel van het geloof lijkt te bevatten, zozeer zelfs dat vele schrijvers, en speciaal Augustinus in het zevende hoofdstuk van zijn *De Trinitate*, haar lijken te beschou-

1. Filippenzen 2:6-7.

wen als ‘een soort richtsnoer bij het oplossen van de kwestie, overal in de Schrift, in welk opzicht de Heer minder is dan de Vader en in welk opzicht gelijk aan de Vader, enz.; want Augustinus zelf suggereert dat de Apostel op die plaats duidelijk instemde met dit onderscheid.[2.] Ook Hieronymus in de versie die hij van aantekeningen voorzag en die door u verbeterd is uitgegeven, schrijft deze tekst van de Apostel neer in de woorden die door de Kerk gebruikt worden en zegt in zijn commentaar: ‘Velen vatten deze passage zo op dat Christus Zichzelf vernederde volgens Zijn goddelijkheid, volgens Zijn gestalte namelijk, volgens welke Hij de Hem toekomende gelijkheid met God, die hij van nature bezat, zich niet als roof toeëigende. En Hij ontledigde zich, zich niet ontdoende van de substantie, maar afziende van de eer door zelf de gestalte van een slaaf aan te nemen, dat wil zeggen: een menselijke natuur’.[3.] Evenzo Hilarius die, zoals Hieronymus tegen Rufinus zegt, ‘de Homilieën van Origenes over Job vertaalde’ enz.,[4.] die ook uitgebreid gebruik maakte van de Griekse homilieën in zijn eigen Latijnse werken. In zijn boek tegen keizer Constantius, die een ariaanse ketter was, schrijft hij onder andere: ‘u verbiedt dus dingen te zeggen die niet in de Schrift staan, en toch gebruikt u zelf dingen die niet in de Schrift staan en zegt u niet de dingen die in de Schrift staan. U wilt dat men de gelijkenis van de Zoon met de Vader predikt, om niet te hoeven luisteren naar de Apostel wanneer die zegt: “die, in de gestalte Gods zijnde, het Gode gelijk zijn niet als een roof heeft geacht, maar zichzelf ontledigd heeft, en de gestalte van een dienstknecht heeft aangenomen”. Christus rooft niet wat al van hem was, dat wil zeggen het zijn in de gestalte Gods. Het gelijk zijn aan god is niet het zijn in de gestalte Gods als niet het gelijk zijn aan de mens is het zijn in de gestalte van een dienstknecht. Maar als Christus in de gestalte van een dienstknecht een mens is, wat anders is hij in de gestalte Gods dan God? U wilt dus daarom dat gelijkenis wordt gepredikt, omdat uw geloof niet inhoudt: “En alle tong zou belijden: Jezus Christus is Here, tot eer van God de Vader”.[5.] O bedrieglijke bekoorlijkheid,’ enzovoort.[6.] Denkt u dat Constantius, die een Griek was, en een aanhanger van Arius en die arianen had om te beoordelen wat er tegen hem werd geschreven - denkt u dat hij dit kon negeren, tenzij deze betekenis, die door de heiligen wordt

2. Augustinus, *De Trinitate 1*, 7, 14.
3. Deze passage komt uit het commentaar op de brieven van Paulus door Rufinus, dat bewaard is gebleven in een bewerking door een leerling van Cassiodorus.
4. Hieronymus, *Contra Rufinum 1*, 2.
5. Filippenzen 2:11.
6. Hilarius, *Contra Constantium* 19.

afgeleid uit de passage in de Apostel, definitief vastlag in het Grieks? Bij een verandering daarvan zouden zelfs eenvoudige mensen op grond van soortgelijke passages vermoeden dat het in strijd met de heilige leraren is. Om het kort te houden, laat ik anderen weg: Ambrosius - die het meeste vertaalde uit het Grieks - in zijn brief aan bisschop Sabinus,[7.] paus Leo - die ook Grieks kende - in een brief aan de Griekse keizer,[8.] paus Gregorius over Job,[9.] Rufinus - wiens grote kennis van het Grieks welbekend is - in zijn verklaring van het credo.[10.] Al deze mensen en vele andere gebruiken deze versie en citeren haar in deze betekenis, of die betekenis volgt eruit alsof ze al geciteerd was. Het belangrijkste: wie kan eraan twijfelen dat de kerk van Rome deze interpretatie volgde vanaf de oudste tijden, ziende dat veel heiligen die hem volgen meer dan duizend jaar geleden leefden? Evenmin staat vast dat in onze tijd zij die, van geboorte Grieks, ook lidmaat zijn geworden van de Latijnse kerk, onder wie kardinaal Bessarion, een groot kenner van beide talen, hebben verklaard dat deze passage, die in de liturgie wordt gelezen, verbetering behoeft. Ook Valla maakte in zijn aantekeningen geen verandering waar het deze passage betrof, behalve dat hij *sentiat* en *unusquisque* een betere vertaling vond dan het meervoud *sentite* en *singuli*,[11.] en dat hij zei dat in de meeste Griekse handschriften stond: ‘Let op’ (*skopeite*). En wat Lefèvre d'Etaples heeft gaat niet in, denk ik, tegen de mening van de heiligen zoals boven aangegeven.

Daarvoor lijkt ook alle reden te zijn: want het is duidelijk dat de arianen, die de goddelijkheid van de Redder belagen, anders een niet geringe opening zouden hebben voor hun dwaling. Want als - zoals volgens het inzicht der heiligen staat in het evangelie van Johannes, hoofdstuk 5 - de Zoon gelijk is aan de Vader, en toch niet aan Hem gelijk is volgens Zijn aangenomen natuur,[12.] hetgeen niemand betwist, zal hij gelijk zijn aan Hem volgens Zijn goddelijkheid. En als dus wat de Apostel zegt over de gelijkheid niet betrokken moet worden op de goddelijke natuur, zoals u voorstelt, waarom verkondigt hij die dingen ten overvloede? Waarom deden de heiligen die Grieks kenden dat, als ze de woorden van de Apostel gebruikten in de verkeerde zin, in zaken van geloof en tegen de arianen, die in hun misvatting de gelijkheid waarover we spreken ontkenden? Of, als de Apostel bedoelt dat het niet volgens de gestalte van zijn goddelijkheid was dat

7. Ambrosius, *Epistulae* 39 (46).
8. Leo de Grote, *Epistulae* 165.
9. Gregorius de Grote, *Moralia in Iob II*, 23.42.
10. Rufinus, *Expositio symboli* 13.
11. Filippenzen 2:4-5.
12. Johannes 5:18 e.v.

Christus zichzelf gelijk dacht aan God, om geen roof te plegen, volgt daaruit dat hij in substantie niet dezelfde is als God de Vader, wat het zuiverste arianisme betekent. Want de arianen, van wie de meesten Grieks waren, konden op grond van de Schrift niet ontkennen dat Christus God is en zij beleden ook dat hij lijkt op de Vader. Maar zij bazelden onzin over een God die minder is dan de Vader, namelijk volgens een deelachtig zijn aan de goddelijkheid, en gelijkend op Hem volgens nabootsing, ver boven ieder ander en toch niet consubstantieel. Als daarom gezegd wordt dat Christus niet wilde denken dat Hij gelijk was aan de Vader, om geen roof te plegen, aangezien dit, zoals gezegd, overduidelijk de menselijke natuur betreft - en dat ook niet behoorde te gebeuren, zal men het op de goddelijke natuur gaan betrekken, wat, zoals ik heb gezegd, arianisme betekent. Het lijkt er daarom op dat we de heiligen moeten volgen en dit op de goddelijke natuur betrekken, dat zijnde in de gestalte Gods Hij geen roof pleegde, volgens dezelfde goddelijke natuur dat hij gelijk was aan de Vader. Ten slotte als Hij het Gode gelijk zijn roof had geacht, dan lijkt het of Hij aan zijn goddelijkheid afbreuk heeft gedaan, want in waarheid is Hij gelijk aan God. Want Christus is één en als dat eenmaal duidelijk is, is het helemaal correct te zeggen ‘Deze mens is gelijk aan God’, namelijk volgens Zijn goddelijke natuur; zo men wil staat dit voor de goddelijkheid, dat wil zeggen het woord goddelijkheid. Daarom is er niet zonder reden een delen in specifieke eigenschappen. Of Hij achtte het Gode gelijk zijn niet als roof volgens de goddelijke natuur, wat de Apostel wilde volgens het inzicht van de heiligen; of, als Hij zich niet aan Gode gelijk achtte, dan dacht Hij dat het roof was en doet hij afbreuk aan Zichzelf, zoals ik al zei, en zelfs dit maar te veronderstellen is goddeloos. Daarom mag niet wat Christus volgens het woord van de Apostel meende over het niet roof zijn worden betrokken op de menselijke natuur.

Maar ik wilde deze dingen slechts bij elkaar neerpennen zoals ze in mijn hoofd opkwamen, geachte heer, mij zeer dierbaar in de Heer. Ik verzoek u ze daarom welwillend aan te nemen hoe breedsprakig ze ook zijn, want ik had geen tijd ze met meer methode uit te denken en neer te schrijven. Ik heb nog niet zoveel vorderingen gemaakt in het Grieks bij de edelmoedige en welsprekende heer Richard Croke, mijn vereerde meester, dat ik kan oordelen over de ene interpretatie of de andere. Eerder heb ik bij het schrijven, zoals het past, het gezag van de heiligen gevolgd. Dezelfde man beloofde mij deze brief bij u te bezorgen en uw antwoord mee terug te nemen, dat u me niet moet misgunnen. Vaarwel.

Van Leipzig, 18 maart in het jaar van de menswording van Christus
1517

555 *Van Willibald Pirckheimer*
Neurenberg, 20 maart 1517

Willibald Pirckheimer aan Erasmus, gegroet

Hoewel ik geen reden heb, mijn geleerde Erasmus, om je een brief te schrijven, wilde ik, om onze pas ontloken vriendschap niet te laten wegkwijnen, iets schrijven zodat je begrijpt dat de herinnering aan jou allerminst uit mijn geheugen gewist is. Ik hoor dat je een nieuw werk hebt voltooid en spoedig naar Bazel zult vertrekken om het aan de drukkers te geven. Ik vroeg je eerder al om, als het je schikte, ook bij ons langs te komen. Ik herhaal dit nu en ik vraag je nogmaals om, als je zo lang tijd hebt, je vrienden, waarvan je er een groot aantal hebt verworven door je kennis en je karakter, te komen opzoeken en je aan hen in persoon te tonen. Ik ben er tamelijk zeker van dat je er geen spijt van zult krijgen, want behalve dat je al je vrienden een genoegen zult doen, zul je ook veel zien wat je zal interesseren; vooral een staatsbestel zoals je dat - laten anderen het me niet kwalijk nemen - in de Duitse landen nog niet hebt gezien. En verder, ook al werd deze streek in de afgelopen jaren vanwege de talloze oorlogen onveilig gemaakt door plunderaars, nu is alles rustig en vrij van gevaar zodat je niet voor je veiligheid hoeft te vrezen. Zorg daarom dat wij onze wens in vervulling zien gaan; niets aangenamers kan ons overkomen. Vaarwel, mijn voortreffelijke Erasmus, je leven en welzijn zijn een zegen niet minder voor alle geleerden dan voor jezelf; schrijf eens wat je plannen zijn. Nogmaals, vaarwel.

Neurenberg, 20 maart 1517

556 *Van Beatus Rhenanus*
Bazel 22 maart 1517

Beatus Rhenanus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik ben veel blijer met de eer die jou te deel valt en je succes dan ik me ooit over mijn eigen voordeel zou kunnen verheugen. Want wie zou het niet prettig vinden een zo volmaakt geleerd man geprezen, verheven, vereerd te zien worden, de hoogste door de hoogste, dat wil zeggen de welsprekendste door de machtigste vorst? Iedereen die uit jullie streek hierheen komt,

vertelt hoe bijzonder dierbaar je koning Karel bent, hoe die ridders met de halsketen[1] tegen je opzien, hoe de rest van de schare hovelingen je gehoorzaamt, kortom hoe ieder afzonderlijk je vereert naar de mate waarin hij zich op de deugd toelegt of thuis is in de letteren. En ik hoop dan ook dat we spoedig zullen zien dat jij die met zoveel onverdroten arbeid en doorwaakte nachten tot op heden de juiste studie van de letteren bevorderde - en zo uitmuntend -, binnenkort zult worden bekleed met gezag. Want als Karel de wetenschap wil begunstigen, kan hij dan een duidelijker bewijs geven van zijn goede wil dan door jou te verheffen tot een of andere waardigheid? Er is zoveel geleerdheid in jou, zoveel welsprekendheid, zoveel inzicht dat wij die weliswaar kunnen bewonderen, wij allen die waar ter wereld die renbaan doorlopen, maar geen van ons die tot nu toe heeft geëvenaard en misschien wel niemand die zal evenaren. Zo bedacht paus Leo onlangs Marcus Musurus met een aartsbisdom, de edelmoedigste heerser de geleerdste man. Verder houdt Christoph, de bisschop van Bazel,[2] niet op buitengewoon gunstig over je geschriften te oordelen en je op de meest eervolle wijze te prijzen. De geleerden houden van je, iedereen kijkt tegen je op. De Muze zelf, zoals men zegt, leeft weer;[3] iedereen doet aan Grieks. Rudolf van Hallwyl, edel van geest en geboorte en custos van de kathedraal hier, keert terug naar de schoolbanken om de grondbeginselen van het Grieks te leren; hij is, als ik me niet vergis, over de vijfenvijftig.

Onze vriend Volaganius[4] zal volgende maand drie delen publiceren van zijn Grondbeginselen van de Hebreeuwse taal. Froben heeft deze winter zestien delen gedrukt van de *Lectiones antiquae* van een zekere Caelius.[5] Als er enige geleerdheid in zit, dan is dat te danken aan de schrijvers waaruit hij bijeenraapte, want zelf heeft hij een weinig gelukkig oordeel en wat de stijl betreft: die is noch volwassen, noch helemaal gezond. Dat tonen zijn onbenullige voorwoorden, het enige wat ik gelezen heb. Je hebt de man in Pavia gezien, want hij gaf daar lange tijd privélessen, maar hij was toen nog onbekend. Hoeveel te meer zijn jij en Rudolf Agricola vergeleken bij hem meer dan Cicero, Lysias, Demosthenes! Maar eigenlijk vergeleken met iedereen! Hutten schreef me onlangs vanuit Bologna. Mijn vader en leraar, ik wens dat u altijd in goede gezondheid en onder gelukkige omstandigheden leeft. Groet John Smith, een voortreffelijke jongeman. Beveel me aan bij de heer

1. Waarschijnlijk een verwijzing naar de Orde van het Gulden Vlies.
2. Christoph von Utenheim.
3. *Adagia III*, 2, 23/24.
4. Wolfgang Faber Capito. Zijn *Hebraicae institutiones* verschenen in januari 1518.
5. Lodovico Ricchieri.

Van Dorp en Pieter Gillis, de secretaris van Antwerpen. Ik stuurde je het gedicht van Philippus Melanchthon,[6.] die in alle opzichten geleerde jongeman. Vaarwel, zeer welsprekende heer, en laat uw Beatus in uw gunst aanbevolen blijven.

Bazel, 22 maart 1517

557 *Van Bruno Amerbach*
[Bazel, ca. 22 maart 1517]

Dat ik je weer, zeergeleerde Erasmus, met ongeletterde letters kom vervelen, is deels om niet de indruk te wekken onze vriendschap slecht te onderhouden en deels om met mijn brutaliteit een brief aan jou te ontfutselen. Ik hecht namelijk zoveel waarde aan je brieven dat ik ze zelfs niet voor de rijkdommen van Croesus zou willen ruilen en de brieven die je me hebt gestuurd, stop ik nog verder weg dan goud. Daarom acht ik me in ieder geval hierdoor rijk genoeg als ik mijn kast kan vullen met je tegelijk gepolijste en welsprekende brieven. Er is hier een broeder van de sekte die men franciscanen noemt, die van plan is kritiek te leveren op het Hebreeuws in je Nieuwe Testament; een ezel die even een blik zal werpen.[1.]

Ik wilde je hiervoor waarschuwen, want Beatus en Capito, de groten op het gebied van de letteren, verwaardigen zich het niet je inzake dergelijke kleinigheden te waarschuwen.

558 *Van William Warham*
Canterbury, 24 maart [1517]

William, aartsbisschop van Canterbury aan Erasmus, gegroet

Zeergeleerde Erasmus, ik ontving uw geachte brief van 13 februari[1.] waarin u laat zien hoeveel goede vooruitzichten u van alle kanten toelachen. Wat zou ik graag willen dat ik u overeenkomstig dit bericht van harte kon feliciteren nu de belofte waarheid is geworden. Er is namelijk niemand wie ik meer een weldaad gun dan u. Als het erop lijkt dat die verwachtingen

6. Brief 454.
1. *Adagia I*, 3, 64.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

werkelijk zullen uitkomen, dan raad ik u niet af de gunstige fortuin te omhelzen en te koesteren. Wat er ook verder zal gebeuren, u zult me altijd zo vinden als ik beloofde te zullen zijn toen u hier was, dat wil zeggen een vriend voor altijd en onder iedere omstandigheid. Ik zou u graag uitnodigen tot een snelle terugkeer naar Engeland, zodat ik in mijn afzondering van de politiek zou kunnen genieten van uw aangename gezelschap. Maar ik wil zo grote vooruitzichten niet doorkruisen en er mogelijk de oorzaak van zijn dat de fortuin u ontglipt, nu het zover is dat u haar met de volle hand kunt grijpen. Maar als u na het vertrek van de vorst[2] deze kant opkijkt, zal ik mijn best doen een rustige plaats te bieden voor uw studie.

Over uw jaargeld hoeft u zich niet ongerust te maken. Ik stuurde minder dan tien dagen geleden instructies naar Maruffo dat hij moest zorgen voor het doorsturen van het geld naar u. Hij aanvaardde de taak om het zonder rente en commissie naar u door te sturen, op de manier en in de vorm die u bent overeengekomen. Als er iets anders is wat ik voor u kan doen, doet u uzelf tekort als u het niet vol vertrouwen aan mij vraagt.

Vaarwel vanuit Canterbury, 24 maart

559 *Van Sebastiano Giustiniani*
Londen, maart 1517

Sebastiano Giustiniani, ridder, ambassadeur van Venetië aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Bij je vertrek, mijn beste Erasmus, veronderstelde ik dat je niet lang zou wegblijven, en als je langer zou wegblijven, hoopte ik dat je de schade van je afwezigheid zou vergoeden met een brief. Nu echter merk ik dat je mijn kwaal niet hier ter plaatse met je conversatie kunt genezen en dat evenmin in je afwezigheid met een brief wil doen, terwijl ik door niets meer word gepijnigd en gekweld dan door verlangen naar jou. Dat je niet bij me kunt zijn, dat je me niet persoonlijk kunt troosten, wil ik geheel en al wijten aan je situatie die je terugkeer wellicht niet toelaat. Maar dat je niet eens in een brief naar mijn verlangen omziet, daarover moet ik wel boos op je worden. Geen enkele periode in het leven mag vrij van plichtsbetrachting zijn, en ik geloof niet dat je het zo druk hebt dat je niet meer denkt aan mij en het vuur van mijn vriendschap, een vriendschap die ik altijd ongeschonden - tenzij jij haar lostornt of afsnijdt - en ononderbroken zal bewaren. Je kunt

2. Karel v.

mij, Erasmus, beroven van je prettige gezelschap waarvan ik langer hoopte te genieten, je kunt me beroven van je brieven, je kunt me beroven van de zoete heerlijkheden van je genie, maar je zult tenminste nooit jouw gedachtenis en de dierbare herinnering aan onze vriendschap, die ik zolang ik leef zal bewaren, kunnen wegvegen of uitwissen. Daarmee zal ik me in leven houden, als je me geen ander voedsel toestaat. En ik meende te moeten doen wat ouders, beroofd van hun dierbare kinderen, plegen te doen: aangezien zij niet meer met hen kunnen omgaan, doorlopen ze in gedachten wat ze deden, roepen ze terug in de herinnering wat ze zeiden, laten ze een schilderij maken, om zowel door de herinnering aan hun daden als het bekijken van hun beeltenis het verlies zoveel mogelijk te verzachten. En zo neem ik - aangezien de omgang met jou niet mogelijk is - mijn toevlucht tot dat goddelijke werk van je, de *Adagia*, lees en herlees brieven van je aan paus Leo, aan wie je de herboren Hieronymus - zoals je zegt - hebt opgedragen,[1] verder aan enkele kardinalen en ten slotte die aan je mecenas, de aartsbisschop van Canterbury.[2] Hem zie ik overal door jou met zoveel toewijding afgeschilderd en zo kunstig uitgebeeld, dat zijn reputatie zo groot is als die jij hem door de bekwame en kunstige uitbeelding verschaft. Hoezeer is dit in beider voordeel: van hem, omdat het hem ten deel viel door jou beroemd gemaakt te worden, en van jou, omdat jij de keus maakte door hem beroemd te maken beroemd te worden. Door te waken over zijn roem, zorg je voor je eigen onsterfelijkheid.

Het is echt buitengewoon wat, en van hoeveel gewicht het is dat uit jouw vruchtbare werkplaats komt; aangezien je voorstelt de aartsbisschop van Canterbury, een man als ieder ander onderhevig aan ons gezamenlijke lot en ingeperkt binnen de grenzen van Engeland, als een godheid te verheerlijken en hem onsterfelijk maakt en zijn naam verspreidt over de hele wereld. Hij verdient dat inderdaad omdat jij vindt dat hij ten volle jouw aambeeld, jouw ijver en jouw inspanningen verdient. En het is hem uitstekend vergaan, zou ik zeggen, dat hij zo'n Phidias, zo'n Apelles en Pyrgoteles heeft getroffen om hem te beeldhouwen, te schilderen en in brons te gieten. En hoewel hij al helder schijnt door zijn eigen licht, zal toch niemand ontkennen dat hij nog helderder schijnt dank zij jou en de glans van jouw voortreffelijkheid. Ook ik had en heb zoveel achting voor hem als hij, naar mijn mening, verdient en dat is heel veel. Maar nu jij hem door je studies vorm hebt gegeven, is het verbazingwekkend hoe jij hem in mijn hart hebt verankerd, niet als een op koper gegraveerd of uit marmer gehouwen

1. Giustiniani vergist zich: Erasmus droeg de uitgave op aan William Warham.
2. William Warham.

portret, waarin onze bewondering alleen maar uitgaat naar het vakmanschap van de kunstenaar; jouw manier van beeldhouwen toont de voortreffelijkheid niet alleen van de kunstenaar maar ook van zijn model, en vervult de beschouwer met genegenheid voor jullie beiden. Ik houd nu zoveel van die man en vereer hem zo dat het lijkt of ik hem voordien nauwelijks mocht. En ik bewonder jou in zo hoge mate dat ik amper kan geloven dat je een sterfelijk mens bent. Ik heb ook geen enkele reden om mijn oordeel te herzien als ik vind dat zulke mannen respect verdienen. De een immers wordt vereerd en bewonderd door de hele wereld om zijn grote kwaliteiten en zijn bewonderenswaardige geleerdheid en wijsheid, zoals jij ze beschrijft. De ander mag om zijn kennis van de vrije kunsten, de integriteit van zijn karakter en zijn onvergelijkelijk literair talent met niemand worden vergeleken en moet worden beschouwd als een werkelijk ongekend wonder van deze tijd.

En om terug te keren tot het onderwerp waarvan ik al ben afgedwaald, met deze kruimels voed ik me, aangezien je me berooft van de dagelijkse geneugten van je tafel; nippen zal ik van het zuivere vocht, tenzij je me iets wilt geven van je Falernische wijn[3] waarvan je bekers vol voor jezelf houdt. Daarmee kun je de schade die het gemis van je gezelschap veroorzaakt, vergoeden en ik zal er zoveel van drinken als nodig is om me van dit onrecht te vrijwaren. Ondertussen zal ik wat je uit de rijke schatkamer van je bibliotheek bij mij wilde achterlaten steeds weer doorlezen, koesteren en zorgvuldig bewaren, uit vrees dat na jou verloren te hebben, een ander ongeluk me treft, dat ik niets meer van je heb om te lezen. Ik verwacht niet dat je zelf komt, tenzij het in het belang van jou of je bezigheden is hierheen te komen. Ik vraag niets van alles waarover je beschikt, want ik heb niets nodig; ik vraag slechts een brief van je, om daaruit die aardigheden van jou als vrolijke bloemen uit een lieflijke weide te kunnen plukken en met de daaruit verkregen kransen, de beloning van geleerde hoofden, mijn geest te kunnen voeden en mijn droefheid genezen. Wanneer je misschien meent dat dergelijke dingen bij mijn kwaal volstrekt niet baten omdat ze van nature helemaal geen kracht hebben om ziekten te genezen daar ze de voornaamste kwaliteiten ontberen waaraan medicijnen hun kracht ontlenen, denk je misschien dat ik om een waardeloos geneesmiddel vraag. Dat zou niet onredelijk zijn, mijn beste Erasmus, als je veronderstelt dat ik lijd aan hoofd- of maagpijn, of gehinderd word door kortademigheid, gekweld word door buikkrampen of diarree heb die moet worden gestopt. Het zijn niet dergelijke kwalen die me pijnigen, maar een ziekte van de geest. Tel-

3. Zoete witte wijn van de berg Falernus op de grens van Latium en Campanië, zeer gewild in het oude Rome.

kens voel ik de hevige pijn van jouw afwezigheid, die ongetwijfeld zal ophouden zodra ik ophoud je lief te hebben. Maar hoe kan ik, zo lang ik leef, ophouden je lief te hebben, tenzij ophoudt te bestaan wat ik in jou liefheb? Aangezien ik het echter zonder jou die me rijkelijk kan voorzien van wat ik liefheb, moet stellen, heb ik stellig reden tot klagen. Maar ik klaag niet omdat ik iets liefheb wat ik mis, ik klaag omdat ik mis wat ik liefheb. Jij echter zult zonder twijfel mijn Aesculapius zijn. Jij zult als een bekwaam arts mijn ziekte genezen, als je me geeft wat ik liefheb, maar je zult nooit de oorzaak van mijn pijn kunnen wegnemen, als je niet geeft wat ik liefheb. Mijn pijn zal mij immers verlaten als liefde jou aan me teruggeeft.

Tot zover stond het vrij te schertsen. Maar wat verborgen onder deze grappen zit, moet je serieus nemen. Ik wens niets liever van jou dan een brief, of welke andere producten jouw werkplaats ook voortbrengt, die ik dikwijls de heerlijkheden van het Latijn pleeg te noemen. Er is geen reden om me niet een brief te gunnen waaruit ik kan opmaken hoe het jou naar lichaam en ziel vergaat en op welke manier het lot met jou omgaat. Ik kan niet anders dan de huidige tijd betreuren, die jou niet de behandeling geeft die je naar mijn mening verdient: het licht wordt niet onderscheiden van de duisternis, maar de lauwerkrans wordt onderworpen aan het goud, en daglicht wordt verspild aan wie de olie van zijn lamp verspilt. Als ik kon leven zoals ik zou willen, mijn beste Erasmus, en als de fortuin zou blazen om mijn zeilen strak te spannen en bol te laten staan, zou ik ervoor zorgen dat je niet de beroemde aartsbisschop van Canterbury je grootste weldoener zou noemen, maar dat jijzelf door anderen hun weldoener zou worden genoemd. Vaarwel.

560 *Van Petrus Mosellanus*
Leipzig, 24 maart [1517]

Petrus Mosellanus aan de heer Erasmus, gegroet

Hoewel ik van nature, Erasmus, voortreffelijkste van alle geleerden, zo beschroomd ben dat ik, een in alle opzichten gering man, tot op heden niet aan u of uw gelijken durfde schrijven zonder een zeer goede aanleiding, zijn er nu toch veel redenen om mezelf te overwinnen en brutaalweg een ongeletterde brief aan Erasmus op te dringen. Ten eerste gaf uw alom geprezen vriendelijkheid, waarvan men zegt dat ze zelfs uw volmaakte geleerdheid overtreft, mij moed. Vervolgens gaf Richard Croke, de jeugdige

Engelsman die zowel door zijn voorouders als door zijn kennis van de beide literaturen niet alleen in zijn eigen land maar ook in ons Duitsland zeer beroemd is, het willige paard nog eens de sporen.[1] In onze gesprekken over de literatuur hield hij immers niet op om, zodra uw naam ter sprake kwam - wat dikwijls gebeurde - mij te overreden en aan te sporen om me bij uzelf te introduceren. Het zou u niet onwelkom zijn en ik zou het niet hoeven te betreuren, omdat er immers geen vriendelijker en toegankelijker mens bestaat dan u, zelfs niet onder de gewone mensen. Bovendien zei Croke dat hij zo'n goede band had met Erasmus dat mijn brief in elk geval hierom een eervol onthaal zou vinden omdat hij hem afleverde, want hij maakte zich toen gereed om naar zijn vaderland terug te keren. Door deze aansporingen aangevuurd greep ik mijn pen, schreef dit zo goed ik kon en gaf het aan Croke die het bij u zou bezorgen.

Mocht ik daaraan verkeerd gedaan hebben, dan zult u Croke inzake mijn schuld vergeven; hij was immers, zoals de Grieken zeggen, de coryfee van deze stoutmoedigheid. Verder moet u iets toeschrijven aan mijn genegenheid voor u; hoe groot zij is kunt u gemakkelijk daaruit afleiden dat zij, terwijl zij doorgaat zich bij u in te dringen, zelfs het masker van de brutaliteit heeft willen dragen. Ten slotte, als zelfs dat niet tevredenstelt, neem ik mijn toevlucht tot Theophrastus die deze - als u dat zo wilt noemen - onbeschaamdheid van mij waarmee ik uw vriendschap zoek met een eervoller interpretatie zal bemantelen en zeggen, in een citaat bij uw geliefde Plutarchus, dat vrienden vooral hun vrienden met elkaar dienen te delen.[2] Ik deel zo vele vrienden met u, en geen gewone, dat men een lijst van hen zou kunnen aanleggen: Reuchlin, de alfa van de geleerden, Willibald Pirckheimer, een zeer geëerd man onder de gestudeerden, Philipp Melanchthon, naar uw oordeel wel de voortreffelijkste jongeman. Als u al deze vrienden niet afwijst, duld dan althans dat ook Mosellanus, door hen hiervoor al aanvaard, wordt toegelaten tot de lijst van degenen die oprecht uw werken bewonderen en popelen van verlangen u, schrijver ervan, lief te hebben. Vaarwel, sieraad zonder weerga van onze tijd.

Vanuit Leipzig, waar ik naar vermogen college geef in het Grieks en Latijn, 24 maart

1. Mosellanus was Croke opgevolgd als hoogleraar Grieks aan de universiteit van Leipzig.
2. Plutarchus, *Moralia* 490E.

561 *Van Wolfgang Faber Capito*
[Bazel], 24 maart 1517

Wolfgang Faber aan de heer Erasmus, gegroet

Een obscure persoon[1] was intussen zo brutaal de aandacht te vestigen op een van beide plaatsen in je noten, die ikzelf niet helemaal veilig waande voor kritiek, waarbij hij geregeld jou met je bescheidenheid en dat onvergelijkelijk talent laakt, en veel onbeschaamder evenwel Oecolampadius, die jou, zoals je ook ergens zegt, hielp bij het Hebreeuws. 'Erasmus,' zegt hij, 'hekelt vaak mensen die geen Grieks kennen, hijzelf moet gehekeld worden omdat hij geen Hebreeuws kent,' en meer van dergelijke schandelijke opmerkingen, die die domme kerel als om mijn gunst te verwerven neerkalkte in een even breedsprakige als onbeschaamde brief aan mij. De passage staat in het eerste hoofdstuk van Mattheus, waar je Hieronymus lijkt te weerleggen waar het gaat om het woord *hara*; je zegt op pagina 237: 'Hieronymus vertaalt *hara* met "concipiet" (zal zwanger worden)[2] ofschoon, zoals de twee Hebreeuwse leestekens - twee camez - aangeven, het een tegenwoordige tijd is. Het zou een verleden tijd zijn als er één punt stond.'

Geprikkeld deels door de onbeschaamdheid van een dergelijk man en deels door een toevallige omstandigheid, bereid ik op het ogenblik een Inleiding in de Hebreeuwse taal voor in drie boeken.[3] In het eerste boek, hoofdstuk 14, waar ik een en ander uiteenzet over de aard van de leestekens, gebruikte ik deze passage uit de profeet als voorbeeld en wel bij de tweede regel. Ik herinner je terloops aan deze bijzonderheid van de heilige taal. Bij de eerste regel schreef ik: 'De voltooid verleden tijd heeft gewoonlijk een streepje - camez - onder de eerste lettergreep en een patha onder de tweede, zoals in *chamar*, en ze behouden dezelfde leestekens in alle personen van het enkelvoud en meervoud'. En verderop heb ik in canon twee neergelegd, dat meer terzake is, precies voor werkwoorden op *he* en *aleph*, als volgt: 'Geen werkwoord in de voltooide tijd waarvan de laatste lettergreep eindigt op *aleph* of *he* staat een patha toe onder de onmiddellijk daaraan voorafgaande letter - dat wil zeggen in de laatste lettergreep - maar bij wijze van uitzondering, en inderdaad altijd vereist een camez, zoals in *hara*, "is zwanger geworden". Want zo staat het te lezen in het zevende hoofdstuk van Jesaja, en het is de moeite waard diepgaander de zin van een zo groot profeet te

1. Ook vermeld door Bruno Amerbach in brief 557.
2. In de vertaling van Jesaja 7:14.
3. De *Hebraicae institutiones* (Bazel, 1518).

onderzoeken. Want Hieronymus, in navolging van de Septuagint, vertaalde *hara* als "zal zwanger worden", met een werkwoord in de toekomende tijd; hij volgde daarmee een zeer oude traditie onder de Joden van wie zij een voorbeeld citeren van de louh'ot grammatica, zoals ze die zelf noemen. In overeenstemming, zeggen zij, met de modus en tijd van het eerste werkwoord, staan alle werkwoorden die volgen in de zin in dezelfde tijd, wat zij *passouk* noemen. In de passage van de profeet[4.] gaat het dus zo: *Lah'en yiten Adonay hou lah'em ot hiné haalma hara veyoledet ben vekarata chemo Imanou El*, en hier is het eerste werkwoord *yiten*, dat wil zeggen "zal geven" in de toekomstige tijd en daarom wordt *hara* "is zwanger geworden", wat een verleden tijd is, en verder *yoledet* "baart", wat een tegenwoordige tijd is, nu door niet weinigen en zelfs geen onwetenden aan wie deze interpretatie waarschijnlijk lijkt, gezien als toekomende tijden.' Ik wijs haar evenwel af op goede gronden, als niet overeenkomstig de waardigheid van de heilige taal, waarop meteen een verdediging van jou volgt tegen de kwaadwillendheid van het plebs. De hogere stand heb je al lang geleden verslagen, en ik ben heel wel in staat, zoals men zegt, sla te geven overeenkomstig de lippen.[5.] De onwetende zal strijden tegen de onwetenden, zodat het deksel op de pot past.[6.] Ik zal het citaat toevoegen: 'U begrijpt allang dat hij niet, zoals het gezegde luidt, door een muur praat,[7.] die ieder woord van deze profetie heeft weergegeven in overeenstemming met zijn natuurlijke betekenis, anders dan de gebruikelijke interpretatie van de Joden wil, die inhoudt dat de werkwoorden van de hele zin de natuurlijke tijd van het eerste werkwoord moeten volgen'. En verderop voer ik jou aan als medestander, aldus: 'Noch lijkt mijn vriend Erasmus, een man met een zeer gelukkig oordeel, veel waarde te hechten aan deze formule van interpretatie, die de latere werkwoorden de hele zin lang verdraait volgens het eerste werkwoord.'

Je moet met al je bewonderenswaardige geleerdheid mijn zelfvertrouwen - of, zo je wilt, mijn onbeschaamdheid, omdat ik het waag je te storen in je studie met al mijn leeg gepraat - maar goed opnemen. Vergeef de onkunde van je stuntelige vriend, die door de zoete vriendelijkheid waarmee je voor mij de grootsheid van je genie tempert, werd verleid tot deze brutaliteit. Verder win je met je werken, uitnemend zowel door hun onmetelijke geleerdheid als oprechte vroomheid, nog steeds nieuwe vrienden, zelfs terwijl je er niet bent. Hier in Bazel is Johann Rudolf von Hallwyl, de kanunnik van wie je dacht dat hij niets ophad met de schone letteren, helemaal een erasmi-

4. Jesaja 7:14.
5. Dat wil zeggen distels aan de ezels; zie *Adagia I*, 10, 71.
6. *Adagia I*, 10, 71.
7. *Adagia III*, 4, 54.

aan. Hoewel hij al in de vijftig is, wijdt hij zich aan commentaren, en deze winter heeft hij flink op de grondbeginselen van het Grieks gestudeerd om in staat te zijn je Nieuwe Testament te lezen. In één woord, hij praat voortdurend over Erasmus, hij ziet hem overal voor zich; bovendien gaf hij opdracht zijn achterneef,[8] een jongen vol beloften, in te wijden in de erasmiaanse heerlijkheden en daartoe koopt hij alle boeken van jou die hij te pakken kan krijgen. Hij is een groot bewonderaar van je *Moria*, en heeft bijzonder veel waardering voor je boek over de vorst.[9]

Ik schrijf je dit met de bedoeling dat je uit dit ene geval kunt opmaken hoeveel achting je geniet bij de anderen, en hoezeer allen, met recht, het volmaakte voorbeeld van deugd en geleerdheid vereren, dat je, gegraveerd in zo grote werken, hebt toevertrouwd aan het oordeel van de wereld. Ik zal een keer uitgebreider schrijven, wanneer ik meer tijd heb. Vaarwel, de derde dag na Laetare[10] 1517.

Froben dringt aan op vertrek.

562 *Van Johann Reuchlin*
[Tübingen?], 27 maart 1517

Johann Reuchlin aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Op de brief[1] die je me op 27 augustus voor de vuist weg schreef temidden van de straatrovers van Calais zou ik je zelfs niet met raadpleging van alle muzen een gelijkwaardig antwoord kunnen geven, zozeer stroomt je mond over van vrolijke welsprekendheid. Vandaar dat ik me schaam je te schrijven en er niet gemakkelijk toe gebracht word dat vaak te doen, tenzij je bij een marmeren Jupiter[2] zweert mijn onvermogen voor lief te nemen; ik wil namelijk niet het oude verwijt horen: ‘Als je je mond had gehouden, was je een filosoof gebleven’. Dat geldt zeker voor mij, mijn beste Erasmus. Tegenover ieder ander heb ik tamelijk veel zelfvertrouwen en het zichtbare bewijs daarvan is dat ik je nu dit boek stuur, *De arte cabalistica*, dat ik heb opgedragen aan Leo X. Als je het de moeite waard vindt om te lezen, zul je merken dat het nog

8. Hartmann von Hallwyl, aan wie de *Hebraicae institutions* zijn opgedragen.
9. *Institutio principis christiani.*
10. De vierde zondag in de vasten.
1. Brief 457.
2. *Adagia II*, 6, 33.

de vijl van een Erasmus nodig heeft. Hoe weinig welbespraakt, ik kon het niet laten zelfs deze barbaarse voortbrengselen van een Zwaab aan te bieden aan de grote beschermer van de muzen aan wie alle schrijvers van onze tijd hun werken zonder onderscheid opdragen.

Wat de heilige prelaat en hogepriester van de hoogste letteren, de bisschop van Rochester,[3.] betreft: ik wil dat je goed beseft dat ik, zoals gepast is, niet alleen diep respect voor hem heb, maar ook een grote genegenheid. Ik ben echter bang voor zoveel lof en, alsjeblieft, weerhoud hem ervan mij te willen zien. Je weet maar al te goed hoe een reputatie afbrokkelt bij nadere kennismaking. Als hij mij ooit in levende lijve ziet, mogen de goden verhoeden dat hij dan - zoals soms gebeurt - een afkeer van mij krijgt. Ik heb Thomas Anshelm opgedragen aan jullie beiden een exemplaar van mijn *Cabalistica* te sturen vanaf de beurs in maart,[4.] samen met deze brief van mij. Als je ze hebt ontvangen, houd dan een exemplaar voor jezelf als een herinnering aan mij, en stuur het andere met de nodige zorg naar de bisschop van Rochester zodat hij weet dat ik jouw aanbeveling niet ben vergeten.

Ik vertrek weer, nog moe van de reis; daarom kan ik je nu niet uitvoeriger schrijven. Als ik weer thuis ben, zal ik mijn verzuim goedmaken, als God het toestaat, die jou moge behoeden. Het ga je goed. Deel deze zegenwensen van mij met de bisschop van Rochester.

27 maart 1517

563 *Van Johann Oecolampadius*
Weinsberg, 27 maart 1517

Oecolampadius aan Erasmus, gegroet

Waar ter wereld, mijn glorie, mijn sieraad, bron van vreugde, moet ik je zoeken? Aan welke onzekere bode zal ik het overlaten mijn allerzekerst verlangen te tonen aan Desiderius naar wie ik zo verlang? Er is geen koerier te bekennen, maar heb ik wel een koerier nodig voor zo'n boerse brief, te onbehouwen om de voortreffelijke Erasmus onder ogen te komen. Ik zou mijn gekwebbel, dat zeg ik eerlijk, binnen de engte van mijn grot kunnen houden, maar de liefde is te onstuimig, blijft niet thuis en verdraagt geen stilte: haar passie en zorgen zijn doelloos als de geliefde er geen weet van heeft. Waar onder de volkeren zal ik je vinden? Nu ik elders ben zie ik, met de

3. John Fisher.
4. De Frankfurter Buchmesse.

Frygiërs,[1] te laat in hoe rijk ik was in Bazel, wat voor genoegens ik daar onder mijn bereik had! Maar gedane zaken nemen geen keer. Je zult genoeg aanwezig zijn, als ik weet dat jij er van overtuigd bent dat naar de geest niets ons kan scheiden. Op een andere manier is je heroïsche kracht nog hier en leeft voor de ogen van mijn hart - vergeef me de Hebreeuwse metafoor - je liefde leeft, je grootheid vlamt, je zoetvloeiende welsprekendheid streelt nog steeds mijn oren, talloze spreekwoorden van je klinken me tegemoet, loftuitingen van de grootste mannen zijn hoorbaar, van More, de staatsman, en van Colet, de geestelijke. Je uitspraken weerklinken, vooral die ene, die onvolprezen, die voortreffelijke uitspraak dat men in de Heilige Schrift niets moet zoeken dan alleen Christus. Dat alles staat me zo helder voor de geest dat ik, naar het me lijkt, nog steeds aan je lippen hang en dat ikzelf mezelf niet nader ben dan jij.

Soms vergeet ik mijn eigen geringheid omdat ik meer opga in bewondering voor jou, zo vaak als ik dat kleine, maar heilige en zeer zoete onderpand van je vriendschap, het begin van het evangelie volgens Johannes, kuste en me, door het aan te raken - er is geen heiliger eed mogelijk voor een christen - aan Erasmus wijdde. Ik was van plan het aan mijn moeder te geven, maar Erasmus betekende te veel voor me. Ik had het vastgehecht aan mijn kruisbeeld, waarvoor ik mijn gebeden uitstort om jou en je lot aan Hem aan te bevelen - want daar vroeg je om en dat eist de liefde - en de herinnering aan jou zelfs op gewijde momenten niet te laten vervagen. Ik was evenwel zo onvoorzichtig het kleinood aan vrienden te tonen, me erop beroemend dat het van een zeer lieve vriend afkomstig was; zo kon een of andere harpij het stiekem wegnemen, tot mijn grote verdriet, maar zonder gevaar dat ik je zal vergeten. Ik was van plan ook het briefje dat je me, meen ik, vanuit Spiers schreef,[2] eraan vast te spelden, maar ik was bang voor dieven; nu lees ik het steeds opnieuw, in het geheim, het af en toe bedekkend met kussen.

Waartoe dit alles? Hoe zou ik ooit dat schitterende getuigenis van je vriendschap en sieraad daarvan kunnen vergeten, waarin je me jouw Theseus noemt?[3] Een zo grote last, om het woord eer te vermijden, kan ik moeilijk dragen, maar ik weet heel goed wat ik bij mijn afscheid beloofde, namelijk dat ik alle mogelijke moeite zou doen om de woorden van Erasmus over Oecolampadius niet ijdel te laten zijn. Ik probeer het, misschien zonder succes. De onvruchtbare Minerva ontzegt mij veel, en verder mijn twijfelachtige conditie. En toch heeft die slechte gezondheid zijn goede zijde, want zij

1. *Adagia I*, 1, 28.
2. Deze brief, die niet bewaard is gebleven, schreef Erasmus waarschijnlijk toen hij in de lente van 1516 uit Bazel terugkeerde.
3. In brief 373.

kluistert me aan huis met gouden boeien. Ik ben nu bezig de interpretaties van Hieronymus te vergelijken met de Hebreeuwse handschriften, die ik vrijwel voortdurend in handen heb. Er is een jongeman bij me, Johann Brenz, met evenveel belangstelling als enthousiasme voor ieder soort wetenschap, die je zeer bewondert. Wij zijn bezig een index te maken op de authentieke werken van Hieronymus. Ik houd me ook bezig met een tragedie, *Nemesis Theophili*,[4] maar ze vordert langzaam en het einde van de tweede akte is nog niet in zicht, hoewel er al bijna vijftienhonderd verzen zijn. Ik ben iets begonnen wat mijn bescheiden talent te boven gaat en ik twijfel wat haar lot zal zijn. Daar moet ik het maar niet over hebben, omdat ze zich anders op de spons stort.[5] Maar indachtig mijn belofte moest ik het je wel zeggen. Ik zal immers mijn best doen - moge God mij het toestaan - dat Erasmus niet lichtvaardig Oecolampadius heeft geëerd. Philipp Melanchthon schrijft me geregeld brieven. Hij denkt altijd aan je, bewondert je, vraagt steeds weer hem bij jou aan te bevelen; hij verdient ten volle de genegenheid van Erasmus en eens zal hij, door zijn welsprekendheid, zijn verstand, zijn geleerdheid en zijn leefwijze, een tweede Erasmus zijn. Als er iemand is in de Duitse landen om een tweede Erasmus te worden, dan is hij het. Ik twijfel er niet aan dat Beatus, beter dan ik, zijn invloed bij jou heeft aangewend ten gunste van hem. Mijn dierbare Erasmus, je moet in gedachten houden dat ik je deze brief schrijf, niet als een retor, maar als een vriend die wars is van iedere schijnheiligheid, en dat jij altijd bij mij bent. Vaarwel, mijn beste Erasmus, in het Hebreeuws *ateret rochi*: kroon op mijn hoofd.

Vanuit mijn geboortegrot in Weinsberg, 27 maart 1517

564 *Van Mariano Accardo*
Brussel, 1 april 1517

Mariano Accardo aan Erasmus, gegroet

Me bewust van de beperktheid van mijn kunnen, uitmuntende man, betreurde ik dikwijls de sterfelijkheid van mijn naam. Ik begreep dat niet alleen ná

4. Het stuk lijkt niet bewaard te zijn gebleven, op het voorwoord aan Pirckheimer na.
5. Zie Suetonius, *Divus Augustus* 85: keizer Augustus probeerde een tragedie te schrijven over Ajax, en toen hij het opgaf (als het ware de lei schoonvegend) zei hij dat zijn Ajax op een spons gevallen was. Volgens de mythologie stierf Ajax door zich op zijn zwaard te storten.

de dood mijn faam zou wegzinken in het water van de Lethe, maar dat ook tijdens mijn leven mijn naam in duisternis werd gehuld en volledig werd uitgewist. Maar jij, een zoon van de faam, trekt je mijn gegronde klacht aan en schenkt me onsterfelijkheid door twee brieven van je,[1] tegen de zin van Minerva en de wil van het lot. Want als jouw geschriften, die de dood niet kennen, mij noemen, wie zal dan nog twijfelen aan de onsterfelijkheid van mijn naam? Maar luister! Ik ben, om eerlijk te zijn, veel eerzuchtiger dan ik kan uitdrukken of jij kunt geloven. Want mijn grootste wens is dat de mensen van tegenwoordig niet weten dat je op grond van je karakter veel om vriendschap geeft en geen maat houdt in het prijzen van je vrienden. Maar je zult wel gemakkelijk het nageslacht misleiden, want het zal erkennen dat je een in alle opzichten onfeilbaar oordeel hebt in literaire zaken, en er daarom ook van overtuigd zijn dat je naar waarheid je vrienden prees. Verleid door deze hoop was ik onverschillig voor de schroom die je elegante brieven me bezorgden. Het is natuurlijk zo dat mensen die ons allebei kennen en jouw brieven lezen, in mij een kraai zullen zien, getooid met de veren van een pauw. Het nageslacht echter zal beweren dat ik een pauw ben geweest en mij voor gelukkig houden door een zo groot man te zijn geprezen tot grote vreugde van mijn schim. Ik bied je dan ook mijn onsterfelijke dank aan, onsterfelijk geworden door jouw weldaad, omdat je me redde van de onrechtvaardige vergetelheid. Voor de eervolle vermelding in je brief aan Budé[2] zal ik, zodra het in mijn vermogen ligt, graag iets terugdoen. Op het ogenblik ben ik zo overstelpt met allerlei zaken en houdt Sicilië me zo bezig dat ik nauwelijks tijd heb om adem te halen. Als ik me eraan heb kunnen ontworstelen, zal ik naar je toe komen om de derde te zijn in de vriendschap van Erasmus en Pieter Gillis, het mooiste en meest gewenste wat mij kan overkomen. Stuur mij intussen, alsjeblieft, een brief, een die zo lang mogelijk is. Want hoe langer je brieven zijn, hoe meer ik ervan geniet en het bijzondere eraan is dat men er nooit genoeg van krijgt en dat ze de last van mijn bezigheden onmiddellijk verlichten. Vaarwel, jij die stellig de grootste bent op het gebied van beide talen, en blijf me genegen zoals altijd. Doe de hartelijke groeten aan Pieter Gillis.

Vanuit Brussel, in haast, 1 april 1517

1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. In brief 531, die in april 1517 in druk zou verschijnen in de *Epistolae elegantes.*

565 *Van Pierre Barbier*
Brussel, 3 april 1517

Pierre Barbier aan de heer Erasmus, gegroet

Gegroet, zeergeleerde Erasmus. Ik heb enige dagen geleden twee brieven van je ontvangen en misschien vind je dat ik wel wat erg laat reageer. Maar dat komt omdat het moeilijk is mijn meester[1.] te spreken te krijgen en omdat ik ook zelf een paar dagen afwezig ben geweest. Guy[2.] en ik vonden het heel aangenaam dat je een keer hier was, maar nog veel aangenamer voor ons was het dat jij, ook al kon je jammer genoeg niet blijven, bent genezen en in die paar dagen zoveel per brief hebt kunnen afhandelen. Het was voor ons een genot je dagelijks te zien, met je te lachen en dikwijls aan je geleerde lippen te hangen, maar dat maakten alleen wij mee. Maar dat je nu de wind in de zeilen hebt, kan niemand mishagen en is voor iedereen nuttig. Bovendien hebben we veel liever dat je hier niet bent en het goed maakt, dan dat je hier wel bent en het slecht maakt. Ik heb met onze doorluchtige heer gesproken over het zenden van het nieuwe jaargeld met Pasen.[3.] Zijn antwoord overtuigde mij ervan dat je een uitstel tot Pinksteren[4.] wel zou willen aanvaarden, 'want het is de gewoonte,' zei hij, 'de jaargelden alleen aan het eind van het jaar te betalen.' Maar dan zal men je ook niet weigeren het vastgestelde geld van anderhalf jaar uit te betalen.

Voor de werken van Hieronymus zal ik je onmiddellijk geld sturen, zodra je ze hebt gestuurd, ook al heb ik ze dan nog niet ontvangen. Als je de *Lof der zotheid* tegelijk met de Hieronymus stuurt, zal ik meteen het geld met het andere meesturen. Guy doet je zijn hartelijke groeten en ook mijn broer.[5.] Doe ook alsjeblieft de groeten aan Pieter Gillis, je vriendelijke gastheer wiens honingzoete gezelschap je weer heeft doen opleven. En moge het jou intussen, zeergeleerde Erasmus, goed gaan.

Brussel 3 april 1516

1. Jean Le Sauvage.
2. Guy Morillon.
3. Erasmus wenste betaling van zijn jaargeld als raadsheer van Karel V voor Pasen (12 april).
4. Pinksteren viel op 31 mei.
5. Waarschijnlijk Nicolas Barbier.

566 *Aan Leo X*
Brussel, [ca. 4 april] 1517

Deze brief is het antwoord op de brieven 518 en 519 die Erasmus bereikten tussen 11 en 15 maart. Zoals Erasmus vreesde, moest hij naar Engeland terugkeren om uit handen van Ammonio de absolutie en dispensatie van de paus te ontvangen. Hij verliet Antwerpen omstreeks 1 april en deze brief moet, evenals brief 567, kort daarna zijn geschreven, tijdens de reis naar Engeland. Dat de reis van Erasmus over Brussel voerde, kan ermee te maken hebben dat hij zaken aan het hof te regelen had, maar ook was het gebruikelijk vanuit Antwerpen over Brussel naar de havens aan het Kanaal te reizen. De ceremonie waarbij Ammonio namens de paus dispensatie verleende vond plaats in Westminster op 9 april.

Deze brief en brief 567 verschenen nog in april 1517 in de *Epistolae elegantes.* Erasmus moet bijzondere moeite hebben gedaan om de tekst van deze brieven tijdig aan de drukker (Dirk Martens) te doen toekomen.

Erasmus van Rotterdam aan Leo, waarlijk de hogepriester, gegroet

Zoals in alles, zeer gezegende Vader, overtreft uw ongelooflijke goedheid en vroomheid niet alleen mijn verdiensten, maar ook mijn verwachtingen. Het beperkte en bescheiden verzoek waarmee ik u vol schroom benaderde, hebt u in uw goedgunstigheid overvloedig en genereus ingewilligd. En u wilde niet voor mij verborgen houden aan wie ik een zo grote weldaad te danken had, terwijl ik wenste voor alles aan Uwe Heiligheid alleen dank verschuldigd te zijn. Ik wist dat de katholieke koning[1] mij in een brief bij u had aanbevolen, maar voor iets anders,[2] en hij deed dat niet alleen in mijn afwezigheid, maar ook zonder dat ik er iets vanaf wist. De koning van Engeland was ik dank verschuldigd om vele andere redenen, maar zijn steun in deze zaak was mij geheel en al onbekend. Ik begrijp maar al te goed, Heilige Vader, wat een zware en meervoudige last ik nu op mijn schouders tors. Eerst moet ik met handen en voeten ernaar streven dat ik het geschenk dat Uwe Heiligheid mij heeft vergund, zó gebruik dat het de gever en de ontvanger waardig is. Dan moet ik ervoor zorgen dat ik althans in enig opzicht de aanbeveling van zo grote vorsten waarmaak, want u wilde hen laten delen in de

1. Karel V, als koning van Castilië.
2. Voor een bisdom op Sicilië, zie brief 475.

gunst die u mij bewijst. Ten slotte is het mijn taak om, ik wil niet zeggen met een wederdienst - want wie kan Christus of wie Hem het meest nabij is, de paus, een wederdienst bewijzen? - maar althans met een blijk van een dankbaar gemoed recht te doen aan de grootte van de weldaad die u me bewijst. Dit op zichzelf is, zo merk ik meteen al, heel lastig. Vervolgens moet ik recht doen aan de luister van Leo, zozeer in ieder opzicht de grootste dat hij zover uitsteekt boven de pausen als de pauselijke waardigheid uittorent boven alle andere stervelingen. Dit is nog veel lastiger. Of ik daarin zal slagen, weet ik niet, maar ik zal er in ieder geval naar streven op een manier dat iedereen begrijpt dat het mij alleen aan krachten ontbreekt, als ik tijd van leven heb. Ik wens mij geen langer leven toe dan nodig is om voor het nageslacht de goddelijke kwaliteiten en verdiensten van de goede en grote paus Leo te vereeuwigen. Iemand die een moeilijk werk aanvat heeft minder kans te zullen falen wanneer hij het met graagte aanvat en zich tegelijk bewust is van de zwaarte van de taak die hij op zich heeft genomen. Als mijn krachten niet toereikend zijn en me in de steek laten, zal ik een beroep doen op mijn hulptroepen, de geleerden, van wie niemand zal ontkennen zeer veel verschuldigd te zijn aan uw vroomheid als redster van de algemene vrede, die altijd de voedster was van eervolle studie. Ondertussen wil ik mijzelf, privé, gelukwensen dat ik de goedkeuring heb verworven niet alleen van een paus, maar van Leo, door zijn gaven de grootste onder de grootsten; maar ook wil ik, waar het gaat om het algemeen belang, onze eeuw gelukwensen, waarvan ik verwacht dat het een gouden eeuw zal zijn, als er ooit een gouden eeuw heeft bestaan. Want ik voorzie dat in deze eeuw, onder uw gelukkige leiding en door uw heilige wijsheid, drie van de voornaamste zegeningen aan het mensenras worden teruggegeven: die waarlijk christelijke vroomheid die in velerlei opzicht in verval is geraakt, de schone letteren, deels verwaarloosd tot nu toe, deels bedorven; en ononderbroken eendracht binnen de christelijke wereld, de bron en oorsprong van vroomheid en geleerdheid. Dat zullen de onsterfelijke trofeeën zijn van Leo X die, voor altijd opgeslagen in de werken van de geleerden, uw pontificaat en uw geslacht glans zullen verlenen. Ik bid de goede en almachtige God dat Hij deze gezindheid onveranderd bij u laat blijven en u zo lang mogelijk bij ons laat blijven, zodat Leo pas dan naar de hemel terugkeert als hij de menselijke zaken overeenkomstig zijn wil heeft geregeld.

Brussel, 1516

567 *Aan Silvestro Gigli*
Brussel, [ca. 4 april] 1517

Erasmus van Rotterdam aan de eerwaarde vader in Christus Silvestro, bisschop van Worchester, afgevaardigde van de doorluchtige koning van Engeland bij de Heilige Stoel, gegroet

U hebt de waarde van uw weldaad verdubbeld, zeer geachte bisschop, door aan de buitengewone dienst die u mij, onverdiend, hebt bewezen, nog een zeer vriendschappelijke brief toe te voegen. Velen hadden mij veel verteld over uw buitengewone goedheid voor de geleerden, maar nu ondervind ik dat al die faam achterblijft bij de werkelijkheid, want mij lijkt dat u van nature voorbestemd bent u jegens iedereen verdienstelijk te maken. Wat zult u niet allemaal voor anderen doen als u dit al doet voor Erasmus, die u amper van gezicht kent? Het verbaast me dan ook niet meer dat eerst Hendrik VII, verreweg de verstandigste van alle koningen, en nu ook Hendrik VIII, een zoon die zeer op zijn vader lijkt, u met evenveel gunst als welwillendheid behandelde, noch dat paus Leo een bijzondere genegenheid voor u koestert. U hebt zoveel gemeen. U beider moed is op de proef gesteld door de beide zijden van het lot en kwam daaruit nog schitterender te voorschijn; u beiden hebt dezelfde behoefte u voor iedereen verdienstelijk te maken, privé en in het algemeen belang; u beiden bent wonderbaar zacht en mild van gemoed. Ik heb de paus, zo goed als ik kon, bedankt in een brief, maar het zal nog beter zijn als u die dank overbrengt, zodat hij via de man door wiens hulp ik me verplicht aan hem voel, verneemt hoe dankbaar ik ben. U zult het niet erg vinden deze toegift, als het ware, te voegen bij uw al zo grote weldaden jegens mij. Moge het Uwe eerwaarde Vader, aan wie ik me volkomen toegewijd verklaar, goed gaan.

Brussel, 1516

568 *Van Guillaume Budé*
Parijs, 5 april 1517

Deze brief is tweetalig, de Latijnse en Griekse alinea's wisselen elkaar af.

Budé aan Erasmus, gegroet

Ik heb twee brieves van je ontvangen, het ene half in het Grieks, zonder dag en jaar; het andere geschreven op Maria-Boodschap.[1] Ik heb het eerste al beantwoord met de opmerking dat ik toen niet kon antwoorden omdat ik nog niets zeker wist. Op het tweede heb ik nauwelijks iets te antwoorden, vanaf de dag waarop ik je brief[2] aan de koning gaf tot nu toe. Het hof was niet in de stad, de koning reisde voortdurend rond en draafde zelfs op plaatsen waar de herten hun gewei afschudden;[3] ik kon niet al die tijd op het platteland verblijven. Tot ik weer de man[4] tegen het lijf liep die me zou introduceren bij de koning op weg naar de kerk. Toevallig was ook de biechtvader, Guillaume Petit, aanwezig en hij meende dat dit het moment was om de koning te spreken - dit beviel me niet, want ik deed het liever zonder al die zwermen vliegen. De koning was toen in het district Saint-Maur,[5] waar ik een nog niet voltooid landhuis heb. Toen hij wist wie ik was, zei hij: 'Waar is de brief van Erasmus die ik je vroeg te vertalen?' Ik haalde hem te voorschijn, waarop hij zei dat hij hem zou lezen en zijn weg vervolgde naar de mis.

Op de terugweg ontmoette ik hem tegen mijn zin opnieuw, in gezelschap van Guillaume Petit en de man die mij introduceerde, een vriend van mij en een groot aanhanger van jou, die uitkeek naar je werken alsof je inderdaad hoveling zou worden. (Ik liet hem en een paar anderen in hun waan; onder hen in het bijzonder de man[6] die de koning in zijn jeugd de eerste beginselen van de grammatica onderwees - hij is degene die mij begeleidde en mij het eerst introduceerde bij de koning.) De koning zei: 'Wat zijn de bedoelingen van Erasmus? Want dat staat niet duidelijk in de brief aan mij.' 'Zeker, sire,' antwoordde ik, 'dat staat niet duidelijk in de brief aan u.' 'Was hij niet wat duidelijker in zijn brief aan jou?' Ik antwoordde overeenkomstig de situatie en zoals, naar mijn mening, het beste uitkwam voor wat wij heimelijk hadden afgesproken, toen een van de twee die erbij stonden, namelijk de vroegere onderwijzer van de koning, het woord nam: 'Sire, als u hebt besloten Erasmus naar uw koninkrijk te lokken, dan zal die man - hij wees naar mij - er beter in slagen dan wie dan ook, want zij kennen elkaar goed en zijn zeer bevriend.' Ik had me immers in het gesprek laten ontvallen dat ik dat voor elkaar zou krijgen vanwege onze vriendschapsband als ik inderdaad had vastgesteld dat de houding van de koning eerzaam en adequaat was. Dat was mijn plan sinds ik je brief in het Grieks had ontvangen, maar ik heb het

1. Deze briefjes zijn niet bewaard gebleven.
2. Brief 533.
3. *Adagia II*, 5, 71.
4. François du Moulin de Rochefort.
5. Frans I was in Saint-Maur van 6 tot 19 april.
6. François du Moulin de Rochefort.

toen voor me gehouden, om niet je besluit te verraden en de huidige stand van zaken. Dat had je me immers uitdrukkelijk gevraagd. Maar toen hij dat zei, wendde de koning zich tot mij en zei: 'Wat zeg jij ervan?' 'Sire,' zei ik, 'als u me volmacht geeft contact op te nemen met Erasmus en hem eenmalig te schrijven, dan durf ik te garanderen dat hij genoeg om me geeft om mijn voorstel niet te verwerpen.' Hij antwoordde: 'Ik wil dat je dat doet,' en ging daarop dadelijk weg voor de maaltijd, zonder mij ook maar enige zekerheid te hebben gegeven. Ik zei toen nogal somber tegen mijn gezelschap dat ik Erasmus hierover nooit zou schrijven als men hem geen verdere garanties gaf; dat immers niet zodanige verwachtingen waren gewekt dat men daarom een verplichting niet zou nakomen.

Gisteren ben ik voor jou de bisschop van Parijs[7.] wezen opzoeken en ik heb drie uur moeten wachten voordat hij zijn belangrijke en moeilijke zaken had beëindigd. Ik heb hem alle mysteriën geopenbaard en hem zelfs je brieven laten zien. Het zou te veel tijd in beslag nemen je alles te vertellen; maar in het kort dit: hij is je buitengewoon genegen, laat zijn bijval openlijk blijken en laat aan tafel om het andere woord je naam vallen. Iedere keer dat het gesprek op zaken van dien aard komt, zegt hij dat hij zijn best zal doen en me op de hoogte zal houden. Kortom, de toestand hier biedt niet al te veel hoop maar anderzijds denk ik dat de zaak niet helemaal verloren is.

Aangezien ik morgen, of misschien vandaag nog, vertrek, wilde ik je dit schrijven om je de gelegenheid te geven de situatie ginds te verkennen en raad in te winnen over de situatie hier. Ik kan niet nalaten er dit aan toe te voegen. Bij God, dikwijls komt het bij me op de literatuur, waarvoor ik vroeger zo enthousiast was en waar ik bovenal van hield, vaarwel te zeggen; want die heeft me ziek gemaakt en ook nog die ellendige armoede bezorgd. Als het je goed dunkt, schrijf dan aan de bisschop van Parijs. Misschien zal ik je ook een keer de raad geven opnieuw aan de koning te schrijven, als ik merk dat de zaak niet door vergeetachtigheid is blijven liggen. Ik zal niet terugkeren voor 22 of 24 april.

Je oud-leerling Germain de Brie, aartsdiaken van Albi, behoort tot je trouwste aanhangers. Op het ogenblik is hij secretaris van de koningin. Ik kon hem maar met moeite de brief die je mij schreef, weer afhandig maken. Hij kent beide talen en ik zou zeer op hem gesteld zijn als hij niet meer om jou gaf dan om mij. Vaarwel.

Parijs, Palmpasen

7. Etienne Poncher.

569 *Van Germain de Brie*
Parijs, 6 april 1517

Germain de Brie aan Erasmus van Rotterdam

Etienne Poncher, bisschop van Parijs, is zeer onlangs bij ons teruggekeerd, na een missie bij jullie keizer tot een goed einde te hebben gebracht.[1] Het is moeilijk te beschrijven hoezeer Frankrijk deze prelaat bewondert, hoogacht en zelfs vereert. En niet ten onrechte, want deze ene is het die ontegenzeggelijk alle andere bisschoppen van Frankrijk - dat kan ik rustig zeggen - overtreft en ver achter zich laat door zijn integere, hoffelijke en wijze karakter, zijn eenvoudige, sobere en integere leefwijze, zijn vriendelijke, eerlijke en edele inborst en daarbij zijn onvergelijkbare kennis van de beide rechten, de theologie, de filosofie en bijna alle andere wetenschappen. Daarom stond hij ook altijd, niet onverdiend, bovenaan op de lijst van degenen wier inzicht, verstand en oordeel dit enorme rijk besturen. Reeds drie Franse koningen hebben als het ware door opvolging de een direct na de ander hem, de zeer ervaren nestor, gekozen als raadgever en hem, overal aan hun zijde, groot gezag verleend. Zij hadden altijd een grote waardering en achting voor hem; zó zeker en duidelijk was voor hen de loyaliteit van de bisschop, zó beproefd en bekend zijn verstand en snelle inzicht in alle te behandelen zaken. Voeg daaraan toe dat hij temidden van zo gewichtige staatszaken, of juister, temidden van de woelige baren daarvan, waarbij hij voortdurend niet alleen is betrokken, maar waardoor hij bijna wordt overstelpt, de enige is in het grote koor van onze bisschoppen, die niet alleen aandacht heeft voor liefhebbers van de schone letteren en hen bij zich roept, maar hen aanspoort met beloningen, hun dankbaarheid verdient door zijn vrijgevigheid, hen aantrekt door zijn hoffelijkheid, verlokt door zijn vriendelijkheid, koestert met zijn gezag, beschermt met zijn waardigheid, siert en glans verleent door zijn luister. Hij doet dat alles zó, dat hij bij ons een in ieder opzicht unieke rol van mecenas vervult voor allen van wie hij weet dat zij eruditie combineren met een onberispelijk karakter. Wat zou Frankrijk gelukkig en buitengewoon bevoorrecht zijn, als het nog tien van dergelijke mecenassen had, die door hun gunst en welwillendheid de eervolle studie en de vrije kunsten, uitgedoofd door de halsstarrigheid en afkeer van de leiders ervan, eindelijk weer tot leven wekten en als uit de schaduw, zoals men zegt,[2] opnieuw aan het licht brachten.

1. In maart 1517 vond in Kamerijk een ontmoeting plaats tussen Frans I en Maximiliaan, Margaretha van Oostenrijk en Karel V.
2. *Adagia I*, 2, 82.

Voor het geval je je afvraagt, zeergeleerde Erasmus, waarom ik de bisschop tegenover jou zo uitgebreid en nadrukkelijk wilde prijzen: zo hij zich ooit voor een geletterd man verdienstelijk heeft gemaakt, verzeker ik je, dan heeft hij dat nu wel voor jou gedaan, ten volle en met beide handen. Daarom zijn ook wij omwille van jou hem nog veel meer dan vroeger verschuldigd, in de mening dat alles wat jou aan waardigheid, onderscheidingen en eerbewijzen te beurt valt, ook naar de negen muzen gaat, van wie jij de voornaamste vereerder en als het ware de onvergelijkelijke hogepriester bent. Vooruit Erasmus, hoor wat de bisschop allemaal voor je doet en hoe bijzonder dat is. Toen de bisschop bij ons terugkwam na zijn missie waarover ik zojuist sprak, te hebben voltooid, stelde hij niets hoger, vond hij niets belangrijker dan jouw, Erasmus, en alleen jouw, zeg ik, lof te verkondigen en jouw verstand, geleerdheid en welsprekendheid in het Grieks zowel als het Latijn nu eens in het openbaar, dan weer privé volmondig te prijzen en voor iedereen met open registers, zoals men zegt,[3] te bezingen. Hij had al voordien zoveel mogelijk van je geschriften gelezen, maar hij kende je, zei hij, nog niet van gezicht. Het is niet te geloven hoe verrukt en opgetogen hij is en met zichzelf ingenomen, nu hij Erasmus daar persoonlijk heeft ontmoet en zo vaak als hij wilde - en dat was heel vaak, zei hij - heeft genoten van het gezelschap en de conversatie van Erasmus. Is er iets wat hij niet in Erasmus prijst? Iets wat hij hem niet toeschrijft? Ik laat graag volgen wat hij allemaal over jou vertelt, maar laat iedere vleierij zich uit de voeten maken.

'Een grote faam ging Erasmus vooruit, in werkelijkheid vond ik hem nog groter. Waarom zou ik immers niet over Erasmus mogen zeggen wat Plinius, zoals we lezen, ooit over zijn Isaeus zei?[4] Wat een Attische geestigheid, wat een welsprekendheid, Nestor waardig, wat een zeldzame geleerdheid, die niet van deze eeuw is! Nooit bracht de wereld aan deze zijde van de Alpen iemand voort die rijker was begiftigd met alle literaire talenten dan Erasmus, dat mag ik rustig zeggen. Deze tijd kende twee grote leiders op het gebied van de schone letteren, Ermolao Barbaro en Angelo Poliziano en, allemachtig, hoe vruchtbaar was hun talent, hoe scherp hun oordeel, hoe groot hun welsprekendheid, hun kennis van de talen en van alle andere takken van wetenschap! Zij probeerden het Latijn, eeuwen lang vervuild en aangetast door de roest van de barbarij, weer in zijn oorspronkelijke luister te herstellen en hun inspanningen waren voorwaar niet zonder succes; zij hebben zich even verdienstelijk gemaakt voor de Latijnse taal als hun meest verdienstelijke voorgangers. Zo verwierven zij zich onsterfelijke glorie, onsterfelijke eer, en de herinnering aan Ermolao en Poliziano zal altijd haar plaats

3. *Adagia I*, 5, 96.
4. Plinius, *Epistulae II*, 3, 1.

houden in de harten van alle geleerden, bestand tegen de tijd, toevallige gebeurtenissen en het lot. Ook zelf heb ik vroeger in Italië beroemde mannen gezien met een grote reputatie op het gebied van de letteren, die over een ongewone geleerdheid, een helder oordeel en zeer zeldzame welsprekendheid beschikten. Toch zou ik rustig kunnen zeggen zonder Italië te beledigen, dat ik hiervoor zeer bewonderde en dat ik nog altijd ten zeerste respecteer op het gebied van de studie: Erasmus is het die de zegepalm aan beide kanten van de Alpen opeist, Erasmus is het die aller ogen verblindt door de schittering van zijn geleerdheid en welsprekendheid en, zoals het gezegde luidt, de kraaien de ogen uitpikt.[5.]

Zelfs nu lijkt het me alsof ik Erasmus zie spreken: allemachtig, hoe passend en goed afgestemd is het allemaal wat hij zegt, niets zonder geleerdheid, zonder smaak en versiering, zonder scherpte en precisie! Het gemak waarmee hij spreekt, de woordenrijkdom, de overvloed zijn enorm; zijn taal is zuiver, helder, soepel, melodieus, zijn stijl is persoonlijk, verzorgd, verfijnd, verheven en met een verborgen, diepere betekenis. Woorden wellen in hem op en wat voor woorden! Bijzondere, verfijnde, zuiver Latijnse woorden, en hoe rijk en overvloedig! Je zou kunnen zeggen een voorraadschuur vol welsprekendheid; zijn gewone, zelfs onvoorbereide taalgebruik geeft blijk van een grote belezenheid en geleerdheid; zijn ongelooflijke geheugen diept de woorden op die hij spreekt en geen lettergreep gaat mis - kortom, je zou zweren dat de Attische muze zelf spreekt, niet een mens. Hoe gedienstig is de retorica voor hem. Hoe kent hij haar tot in de puntjes! Hoe eigen en vertrouwd zijn hem de voorschriften van de retorica! Hoe wendt en buigt hij alle stijlfiguren en stijlniveaus stuk voor stuk als was naar zijn goeddunken nu eens zo, dan weer zo, overeenkomstig het doel. Men zou zweren dat het Demosthenes is, of, zo mogelijk, iemand nog groter dan Demosthenes. Alle Griekse en Latijnse dichters heeft hij zich eigen gemaakt! Hij schrijft verzen in beide talen waarover niemand zich zou hoeven te schamen. Apollo lacht hem toe als hij schrijft en alle muzen helpen, de een nog meer dan de ander. Op dit gebied wedijvert hij, denk ik, met de Ouden zelf.

Dat Erasmus verder een ongemene kennis heeft van de theologie bewijzen zijn zeer talrijke geschriften op dit gebied; en ook ik die me op dit terrein met hem heb gemeten, kan een zeer betrouwbare en waarlijk Attische getuige[6.] zijn. Want Erasmus heeft niet, zoals sommigen misschien menen, alleen maar van de theologie geproefd, maar is doorgedrongen tot de diepste en meest verborgen uithoeken. Verder heeft hij de filosofie, de koningin der wetenschappen, niet en passant en als op de drempel begroet. Hij is volko-

5. *Adagia I*, 3, 75.
6. *Adagia I*, 8, 25.

men vertrouwd met alle geheimen en mysteriën die Plato van godswege of Aristoteles door scherpzinnigheid of al die andere grote filosofen hebben geopenbaard en nagelaten. Zou er iemand zijn met zoveel bagage op het gebied van de hogere wetenschappen dat hij met Erasmus handgemeen durft te worden en tegen hem in het strijdperk durft te treden? Behalve misschien een of andere Thersites, verreweg de zwakkere, die het durft op te nemen tegen Achilles of Diomedes en al snel tot zijn grote schande zijn speer weg zal werpen en vernederd het strijdperk zal verlaten. Deze man probeerde ik uit naam van de koning en met diens aanbod van een jaargeld, en los daarvan met nog talloze beloften van mijzelf, te verleiden hier in Frankrijk te komen wonen. Hij zou zeker zonder tegenzin zijn gekomen als hij zich niet aan zijn eigen vorst, de katholieke koning,[7] had verbonden; zijn goede fortuin - of liever, zijn verdiensten - hebben hem verschillende aanhangers gegeven die het oor van de vorst hebben, mannen van hoge waardigheid en de eersten aan het hof, dank zij wier gunst en positie hij hoopt binnen niet al te lange tijd de oogst te plukken van zijn onderzoekingen en de vrucht van al zijn inspanningen.'

Met deze en nog meer dergelijke complimenten blijft de bisschop van Parijs je in het openbaar eren en prijzen. Ik weet natuurlijk dat hij je die eretitels zeer terecht toekent en niets anders doet dan je in je ware gedaante afschilderen, maar toch, ik denk dat je Zijne Eminentie meer dan gewone dank verschuldigd bent en wel om twee redenen: enerzijds omdat hij, zonder daartoe ook maar enigszins verplicht te zijn, je zo gul en overvloedig een dienst bewees en uit eigen beweging zo open zijn gezindheid jegens jou wereldkundig maakte, anderzijds - en dat moet je niet gering achten - omdat je zo gelukkig bent te worden geprezen door iemand die zo wordt geprezen en opvalt om iedere vorm van deugdzaamheid. Je wordt pas echt geprezen wanneer dat gebeurt door iemand die zelf geprezen wordt. Verder, mijn beste Erasmus, zijn er twee redenen in het bijzonder waarom ik nu getuigenis wil afleggen van de lof die hij over je uitstort. Ten eerste kan ik bij uitstek als een echte en betrouwbare getuige gelden - naar de boeken van Zeus, zoals het gezegde luidt[8] - omdat ik meer dan eens aanwezig was toen de bisschop dit onderwerp aansneed, want ik verkeer veel in zijn gezelschap. Hij koestert namelijk niet alleen de geletterden, maar ook mensen met belangstelling voor de letteren, een groep waartoe ik mij - als het de muzen behaagt - ook zou willen rekenen. In de tweede plaats is het volgens mij van groot belang voor jou te weten aan wie je het meest verplicht bent en bij wie je vooral in het krijt staat, zodat je hem dank kunt betuigen voor de

7. Karel V als koning van Castilië.
8. *Adagia I*, 8, 24.

diensten die hij je bewees of misschien zelfs, als je de kans krijgt, een keer iets terug kunt doen. Ik wist namelijk en meer nog heb ik hiervoor ervaren dat je allerminst ondankbaar van aard bent. Daarbij komt mijn eigen veronderstelling dat jij mijn getuigenis in deze zaak eerder zult geloven dan die van een ander, en daarom zult menen - wat ook zo is - dat ik je, gezien mijn langdurige loyaliteit voor jou en onze wederzijdse vriendschap, het hele verhaal oprecht en open vertelde, zonder er allerlei fraais aan toe te voegen, maar eenvoudigweg als iemand die, zoals men zegt, ‘een vijg een vijg en een schop een schop noemt’.[9.]

Want ik ben niet iemand, geloof me, die jou op enige manier om de tuin wil leiden of probeer je met valse lof te bewerken en tot zelfaanbidding te brengen. Ik weet namelijk dat jij je daar altijd - tenzij ik me vergis - verre van hebt gehouden. Je hebt altijd dat volstrekt onafhankelijke talent van je gewaardeerd om zijn eigen gaven en verdiensten. Tenzij je misschien - als je me toestaat in dit verband een vers van Homerus te gebruiken - ‘zojuist, vreemdeling, er anders uitzag dan voorheen’[10.] en er, sinds de laatste keer dat ik je zag, iets is veranderd in je karakter en de bescheidenheid of liever de openheid die jou aangeboren was. Want je staat me ook heel wel toe je aan je oor te trekken en je een ogenblik te herinneren aan het toenmalige contact en de oude vriendschap tussen ons in Venetië:[11.] toen ik me onder mijn dierbare Janus Lascaris - wanneer ik ‘mijn dierbare’ zeg, bedoel ik dat als mijn beste leraar en vader als het ware - op het Grieks begon toe te leggen, nog maar amper ingewijd in het Latijn, en jij ten huize van Aldo Manuzio onder bijval van goden en mensen die uitnemende en onberispelijke proeven van je nog steeds uitzonderlijke kennis van Grieks en Latijn ter beschikking stelde. Daaronder zijn de vierduizend spreekwoorden, een werk dat niet alleen in mijn ogen, maar ook in de ogen van geleerden besprenkeld is met zo'n grote kennis van beide talen, versierd met zulk een veelzijdige belezenheid, gekruid met zulk een charme en welsprekendheid dat, als men de zaak juist en zonder afgunst bekijkt, zelfs uit dit ene werk overduidelijk blijkt hoe ver Erasmus boven alle andere atleten uit de worstelschool der letteren uitsteekt, zoals de trompet meer geluid geeft dan de fluit en krekels meer dan bijen. Ik kan alleen maar zeggen dat een ieder die dat werk niet bewondert, het óf niet heeft gelezen, óf, als hij het gelezen heeft, een ernstig gebrek heeft aan inzicht op dit gebied. Want, als ik dat even terloops mag aanroeren, bestaat er iets wat in geleerdheid, stijl, overvloed, smaak of zuiverheid van Latijn die talloze uitweidingen van jou overtreft? Daarin toon je ons

9. *Adagia II*, 3, 5.
10. Homerus, *Odyssee XVI*, 181.
11. Erasmus en De Brie hadden elkaar in 1508 in Venetië ontmoet.

Erasmus in zijn ware gedaante, dat wil zeggen een ware Quintilianus tijdens een redevoering.

Daarop volgden de *Lof der zotheid*, het *Handboek voor een christensoldaat*, het Testament in de beide talen, de *Vorstenspiegel*, de werken van Hieronymus hersteld en van onecht werk gescheiden, en nog veel andere dergelijke werken. Dierbare muzen! Met wat een bijval, applaus, omhelzingen, kussen zijn die ontvangen door alle liefhebbers hier van verfijnder kennis! Wat anders zou het resultaat van dat alles kunnen zijn dan dat het ons overduidelijk is welk een gezegend talent, kritische zin, verfijnde smaak, goddelijk geheugen, woordenrijkdom, kennis van beide talen, geoefende en verheven stijl, universele kennis hij bezit? Bij God, wie kan langer ontkennen dat Erasmus een onuitputtelijke bron van breed uitvloeiende welsprekendheid in zich draagt die zich vertakt in allerlei boordevolle beekjes die uitkomen bij de groene velden van hen die zich toeleggen op de letteren? Wie kan ontkennen dat men bij zeer veel andere mensen telkens andere uitmuntende gaven en kwaliteiten op het gebied van welsprekendheid vindt, maar dat men in Erasmus een hele berg, een mierenhoop, een oceaan van alle kwaliteiten vindt?

Wat mij betreft, zeergeleerde Erasmus, ik begrijp heel goed dat wat jij schrijft alleen voor scherpzinnige lezers is, en dat een zo'n verfijnde maaltijd, geschikt voor een koning, of liever, zulk voedsel voor de goden niet geschikt is voor mijn eetlust. En toch, bij God, hoe zou ik me van zo'n feestmaal kunnen onthouden, hongerig en dorstig als ik ben? Nauwkeurig lees ik en begerig herlees ik al je werken. Ook al heb ik ze al tien keer gelezen, ik krijg er nooit genoeg van en iedere keer opnieuw bewonder ik ze. Waarachtig, hoe vaker, hoe meer van dichtbij en zorgvuldiger ik ze bekijk, hoe meer ze me bevallen, indruk op me maken en me in verrukking brengen. Grote goden! Hoe zouden ze me niet in verrukking kunnen brengen? Kijk naar mijn vriend Deloynes - een man met wie ik vertrouwelijk omga en die ik bijna elke dag zie, vriendelijkheid van zijn kant jegens mij die reeds lang bestaat - en naar Ruzé, wiens welwillendheid jegens mij werkelijk buitengewoon is, vooraanstaande mannen uit de hogere stand, en met een goede naam als het gaat om wellevendheid en literaire smaak. Zij vinden je werken niet alleen indrukwekkend en verrukkelijk, zij worden er zo door gegrepen dat ze alleen Erasmus lezen en Erasmus laten opwegen tegen alle andere moderne schrijvers bij elkaar. Zal het mij spijten dergelijke uitmuntende mannen als voorbeeld te nemen en in hun voetstappen te treden? Om nog maar niet te spreken van Guillaume Budé, een zeer belangrijk man, een uitzonderlijk sieraad voor zijn land en de glorie zonder weerga van de letteren. Vriendelijk als hij is gaat hij met ons drieën vertrouwelijk om en wij vereren hem als onze leraar en als het ware als onze Apollo. Hij krijgt er nooit genoeg van tegen-

over ons je geleerdheid, je veelzijdige belezenheid, de welsprekendheid en de rijkdom te roemen, en al je geschriften te verheerlijken en te merken met een witte steen, zoals het gezegde luidt.[12] Wij dan, wij volgen Budé op dit punt, zoals op alle andere, die scherpzinnige beoordelaar, iemand die als een magneet is voor ons; zoveel eerbied of ontzag wekt hij bij ons op.

Ik heb wel in de gaten, beroemde Erasmus, dat ik met deze wijdlopigheid reeds grote weerzin bij jou heb opgewekt. Je bent immers druk bezet en gewend je schaarse vrije tijd uitsluitend te besteden aan zorgvuldig geselecteerde geschriften. En daarom beëindig ik deze brief. Laat mij eerst echter een ding duidelijk maken: ook al ben ik reeds lang van je gezelschap beroofd en door een grote afstand van je gescheiden, toch draag ik de herinnering aan jou voortdurend bij me als iets heiligs, bemin en vereer ik je evenzeer als wanneer ik tot op de dag van vandaag dagelijks in je gezelschap had verkeerd, de een in aanwezigheid van de ander. Ik ben geen man om, ook al ben ik ver weg van hen, vrienden die ver weg zijn te vergeten of te verwaarlozen en ik heb altijd dat gezegde[13] verwenst dat vrienden die ver weg wonen geen echte vrienden zijn. Toch is mijn grote wens, iets waar ik meer naar verlang dan ik kan zeggen, dat de gezindheid van de koning jegens jou, die zeker niet te verwaarlozen is, en zijn beloftes, die naar mijn mening niet ijdel zullen blijken, jou zullen verleiden, áls enige beloftes dat kunnen, om dan bij ons in Frankrijk te komen wonen. Dit om vele redenen, maar vooral met het oog hierop, dat je gelegenheid krijgt mijn trouw en genegenheid voor jou op de proef te stellen, evenals mijn bereidheid alles met je te delen wat de Fortuin deze nederige persoon die dat niet verdiende, heeft geschonken.

Vaarwel en wees mij genegen die jou zeer genegen is
Parijs, 6 april 1516

570 *Van Johannes Ammonius*
Enghien, 6 april 1517

Johannes Ammonius aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Een priester genaamd Simon,[1] uit de familie van de eerbiedwaardige rechtskundige en schepen van Antwerpen, Jaspar van Halmale, maakte voor een nacht gebruik van onze gastvrijheid tijdens de vasten. 's Morgens onder-

12. *Adagia I*, 5, 53.
13. *Adagia II*, 3, 85.
1. Het is niet bekend om wie het gaat.

vroeg ik hem over Erasmus - want mijn eerste onderwerp van gesprek zijn bijna altijd geleerden - en hij antwoordde dat Erasmus het goed maakte en in Antwerpen verbleef bij Pieter Gillis, een zeer verstandig man en eerste stadssecretaris, en hij voegde eraan toe: 'Wij spreken dikwijls vertrouwelijk met hem, nu eens in ons huis, dan weer in het huis waar hij verblijft of nog dan weer ergens anders'. Waarop ik zei: 'Wanneer er gelegenheid is, zoudt u hem alstublieft mijn groeten willen doen en wel met deze woorden als u het goed vindt: "Een kartuizer uit het klooster van de Kapel[2] groet u, Erasmus, omdat hij grote achting voor u heeft en hij vraagt u dringend om, als u ooit deze kant opkomt, zo goed te zijn naar de Kapel af te buigen en de broeders, die u zeer bewonderen, te bezoeken".'

Dat was mijn groet, zeergeleerde Erasmus; als u het nogal brutaal vindt, verzoek ik u zo vriendelijk te zijn dat aan mijn enthousiasme toe te schrijven. Op een andere manier moet ik u immers niet lastig vallen, want ik weet wat u allemaal aan studie doet. Intussen zal ik goed over u denken, goed over u spreken, u het goede toewensen, voor u bidden - zoals ik tot nu toe deed - en daarmee de plicht van de vriendschap vervullen. Vaarwel, prachtig sieraad van onze eeuw en heb achting voor me als dat mogelijk is, omdat ik achting voor u heb.

De Onze-Lieve-Vrouwekapel bij Edingen, 6 april 1517

571 *Van Cuthbert Tunstall aan Guillaume Budé* [Antwerpen, april 1517]

Deze brief is geschreven op aandrang van Erasmus, die er op uit was de vriendschap tussen Tunstall en Budé te bevorderen zoals hij dat al gedaan had tussen Thomas More, Tunstall en Pieter Gillis. Tunstall en Erasmus ontmoetten elkaar voor het eerst op 3 juni 1516 in Brussel. Tunstall was geïnteresseerd in oude munten, een onderwerp waarin Budé een grote autoriteit was.

Cuthbert Tunstall aan Guillaume Budé, gegroet

Wat ik uit eigen beweging en in alle rust, zeergeleerde heer, had willen doen, u schrijven, daartoe dwong Erasmus me met zijn brieven temidden van mijn

2. De Onze-Lieve-Vrouwekapel in Herne, gesticht in 1314, was de oudste kartuize van de Nederlanden.

talrijke bezigheden. Volgens zijn zeggen beloofde hij u dat ik het niet zou uitstellen. Ik moet nu wel de belofte van een vriend waarmaken en onmiddellijk uitvoeren wat ik had besloten te zijner tijd te doen. Hij voert mij in zijn brief aan u op als een betrouwbare getuige van uw deskundigheid in beide talen en u gelooft hem en veracht mijn oordeel niet, zodat u me als het ware bijschrijft op de lijst van bevoegde beoordelaars. Ondertussen meende ik, om geen schande over me af te roepen, me zo snel mogelijk te moeten terugtrekken uit het strijdperk waarin de twee Milo's[1] van onze eeuw met elkaar wedijveren in vriendschappelijke brieven en elkaar op zeer geleerde wijze bekritiseren. Ik ben niet iemand die samen met Erasmus als criticus kan optreden op het gebied van de letteren en niet bevoegd een oordeel uit te spreken over Budé, die zich aan dat oordeel moet onderwerpen. U beiden verleent uw vaderland luister en bent bekend over de hele wereld en hebt zoveel gezag bij de geleerden dat, als een van u beiden een oordeel geeft op het gebied van de letteren, allen dat eensgezind verdedigen, zodat het voortaan de kracht van een precedent lijkt te hebben. Ik zal dus terecht dwazer lijken dan Orestes[2] als ik, ongeoefend in beide talen, de rol op me neem van scheidsrechter tussen mannen die op het gebied van beide talen boven iedere twijfel omtrent hun talent verheven zijn. Er zijn mensen die vol bewondering beroemde schilderijen bekijken, ook al weten zij niets van schilderkunst en leerden zij nooit lijnen te schetsen, kleuren te onderscheiden en bij de weergave van een object rekening te houden met schaduw en licht. Deze mensen zouden wellicht afgunstig lijken als alleen zij zich niet lovend uitlaten over werken die opvallen door een bepaalde charme en alle toeschouwers boeien. Evenzo zal ik de schijn van jaloezie op me laden wanneer ik, een slecht beoefenaar van de redekunst, niet losbarst in een lofzang op werken die ik sprakeloos van verwondering lees. Goed dan, als ik mijn mening over u, wat die ook waard is, mag plaatsen tussen die van belangrijker critici: u tweeën, dat kan ik rustig zeggen, hebt meer gedaan om de vroegere welsprekendheid, die vele eeuwen heeft liggen verstoffen, weer tot leven te brengen en de humaniora te hernieuwen, dan mensen als Perotti, Valla en zelfs Ermolao,[3] Poliziano en alle anderen die u voorgingen. Zij hebben, om hun tijd aangenaam door te brengen, ieder een richting gekozen overeenkomstig hun aanleg en bijeengebracht wat onderhoudend was en de lezer juist door variëteit kon boeien, alsof zij de mooiste bloemen plukten in een lieflijke weide. U beiden hebt echter, met herculische en onvermoeide arbeid, de

1. De worstelaar Milo van Croton stond in de oudheid bekend als krachtpatser.
2. Orestes werd door waanzin getroffen nadat hij zijn moeder had gedood.
3. Ermelao Barbaro.

ondoordringbare slaglinies van de barbaren, machtiger dan de legers van Xerxes, moedig aangevallen en uit elkaar gedreven en bijna vernietigd. De een joeg ze uit de kerken waar ze alles wat heilig was ontwijdden, de ander uit de rechtbanken waar ze alle rechtspraak te gronde richtten. Zij schreven veel om de lezers te boeien, ú om ook de leergierigen aan te trekken. Hun werk maakte het leven beschaafder, maar men kon ook zonder dat zijn leven doorbrengen; zonder uw werk is een mensenleven niets waard. Zij wilden ons behoeden voor dwalingen bij het lezen van komedies, epigrammen en historische werken, maar uw zorg was het uitbannen van dwalingen uit het hele menselijk bestaan. Zíj behandelden onderwerpen waar weinig mensen, en dan ook nog als zij er al tijd voor hebben, over zullen lezen; ú onderwerpen die iedereen, hoe druk bezet hij ook is, ter hand wil nemen. U evenaart hun roem als het gaat om het herstellen van oude teksten en misschien overtreft u ze wel: afgeschrikt door de omvang van de taak hebben zij de moed opgegeven en uw zegepalm niet weten te bemachtigen.

Ook al lezen we hun geschriften met de meeste aandacht, hoe weinig komen we dichter bij de ware welsprekendheid! Hoe lang dulden wij nog dat in de rechtszaal, in de kerken, plaatsen waar wij regelmatig verkeren, de barbarij heerst! Maar omgekeerd, als de welsprekendheid in die plaatsen is teruggekeerd, waar zal dan dat barbaarse gebrabbel nog langer een schuilplaats vinden? Ieder christen, mits geen analfabeet, pleegt althans íets van de Schrift te proeven en zij die er dieper in doordringen, menen al erg geleerd te zijn als zij eindelijk de formulering vatten. De welbespraaktheid in de rechtszaal, zoals die bij alle volkeren bij de rechtspraak pleegt voor te komen, bepaalt grotendeels het gewone taalgebruik. De noodzaak dwingt de mensen ertoe zich die welbespraaktheid eigen te maken, want anders kunnen ze hun belangen niet goed behartigen; iedereen wil lijken op de gevierde sprekers uit de rechtszaal. U zult dan ook tevergeefs uw best doen om de Latijnse taal te herstellen en een nutteloos werk op u nemen, als u niet eerst in de kerk en de rechtszaal een zuiver taalgebruik terugbrengt.

U zag, toen u het pad van de roem opging, dat deze plaatsen het eerst gezuiverd moesten worden. U vergaarde onsterfelijke roem omdat noch de omvang van die taak, noch de moeilijkheid een begin te maken, noch de wanhoop over de voltooiing, noch de troepen van de barbaren die voor hun kamp stonden als om te strijden voor huis en haard, noch het grote aantal zieners dat probeerde u van godsdienstige zaken af te houden, noch de roedebundels van de magistraten u van dat nuttige voornemen konden afbrengen. Erasmus bestudeerde alle soorten schrijvers en verduidelijkte als een tweede Oedipus[4.] voor de leergierigen met bewonderenswaardige ijver, de

4. Oedipus gaf het juiste antwoord op het raadsel van de sfinx.

oude spreekwoorden die even zovele raadsels leken en de lezer in diepe duisternis hullen. Tegelijkertijd gaf hij nog veel andere uitmuntende werken uit en sommige met eenvoudige titels die niet alleen zeer nuttig zijn voor degenen die hogere doelen hebben, maar als een soort vingeroefeningen de schrijver zelf gereed maakten voor de taak die hij met het volste recht voor zichzelf had uitgekozen, namelijk het verklaren van de Schrift. U doorzocht niet minder grondig de klassieken en terwijl u veel uit het Grieks in het Latijn vertaalde en een even grote welbespraaktheid in beide talen verwierf, meende u de Pandecten te moeten zuiveren, een omvangrijk werk waarin bovendien niet minder fouten stonden dan wetsartikelen en in veel gedeelten een nog groter aantal vergissingen van de commentators. En door de fouten van Accorso aan de kaak te stellen en weer de juiste interpretatie terug te geven, verzette u meer werk dan Hercules die de stal van Augias reinigde. In uw uiteenzetting over de 'as' en zijn delen gaf u ons, als een nieuwe magistraat, de oude maten en gewichten terug, een meer dan herculisch werk, waarmee u de verwachting van uw tijdgenoten verre hebt overtroffen. Wie had ooit gedacht dat die materie betreurd, ten grave gedragen, verzonken in de diepe vergetelheid van zoveel eeuwen en als verloren opgegeven door vele geleerden, ooit weer eens aan het licht gebracht zou worden? Zouden we niet de overmoed hebben gelaakt van degene die het wilde proberen? Zouden we degene niet hebben uitgelachen, die dit resultaat beloofde? Of, zeg eens, had iemand uw houding getolereerd als u niet het resultaat had laten zien al voordat u het werk aankondigde? In uw andere commentaren laat u anderen ver achter u, in dit werk overtreft u uzelf.

Maar wat zag ik in uw brief gericht aan Erasmus,[5] die hij mij te lezen gaf? Schrijft u daarin niet dat u op eigen kracht en als autodidact tot deze rijpe kennis bent gekomen zonder enig onderricht door leraren? Als uw oprecht karakter niet iedere verdenking van een leugen uitsloot, zou dat nauwelijks te geloven zijn. Mij bracht het in ieder geval tot de grootste bewondering voor u toen ik bedacht dat de inzet waarmee u zoveel schrijvers bestudeerde, normaal al bijna onvoorstelbaar, te groot was om menselijk te lijken, omdat u, een autodidact, mannen die waren onderricht door de grootste geleerden en die ook zelf hard werkten, ver achter u liet. Als ik dan denk aan alle moeilijkheden die u overwon, geloof ik dat het het werk was van een waarlijk goddelijke voorzienigheid dat u het zonder leraren moest stellen. Want hoeveel van onze zorgvuldigheid gaat onder hun leiding niet verloren, als wij, achteloos en gapend, luisteren naar wat zij voorlezen! Wij volgen hen op hun woord, omdat zij alles schijnen te weten en om indruk te maken dikwijls onwaarheden en onzekerheden als zeker doceren. Zo groeien

5. Brief 493.

allerlei dwalingen die zij in ons ontvankelijk gemoed planten, met ons op, die je, wanneer ze eenmaal diep geworteld zijn, vergeefs probeert eruit te trekken: zozeer schamen we ons om, zoals Horatius zegt, in onze ouderdom ‘te moeten toegeven dat we wat we in onze jeugd leerden moeten vergeten’.[6] Maar u, leergierig, was bij gebrek aan leraren gedwongen ieder ding op te merken, niets als zeker te beschouwen tenzij het bewezen was, niets blindelings te geloven, stil te staan bij dingen waar anderen gedachteloos aan voorbijgaan, ze onderzoeken, te doordenken, van naderbij te bekijken, te vergelijken alvorens verder te gaan. Het was, zegt u, een groot nadeel voor u, maar voor anderen zou het later een ongelooflijk voordeel blijken. Die enorme last hebt u slechts met moeite weten te dragen, maar u won er onsterfelijke roem mee, die alleen maar wordt verworven met harde arbeid. Aan u zal het nageslacht de zuivering van de rechtszaal te danken hebben, aan u het herstel van de ‘as’. Tevoorschijn tredend als een nieuwe Servius Sulpicius verzoent u het burgerlijk recht met de welsprekendheid waarmee het zoveel eeuwen op gespannen voet stond.

Wat u op het eind van uw brief nog schrijft, namelijk dat u nieuwe aantekeningen op de Pandecten aan het voorbereiden bent, vervulde me met vreugde. Want het verbaasde me al waarom u, door een zo gunstige bries naar zee gevoerd en zover op weg met al die nuttige werken, het anker had uitgeworpen. En omdat ik graag bevriend met u wilde raken, besloot ik als onderwerp voor een brief te kiezen de aansporing om te voltooien wat u begonnen was. Ik ben erg blij dat het mij uit handen is geslagen. Nu u uit eigen beweging de koers hervat, zult u gemakkelijker na de hoge golven van moeilijkheden de gewenste haven bereiken. Verder verleent Minerva gewoonlijk eerder haar gunst aan dingen die men met graagte ter hand neemt. Hoezeer uw commentaren mij bevallen, kunt u opmaken uit het volgende. In mijn jongensjaren proefde ik eerst van de schone letteren, maar vervolgens werd ik, op aanraden van mijn vrienden, gedreven tot de studie van het burgerlijk recht, waarmee je gemakkelijker tot grotere welstand zou komen. Ik placht mijn leraren, mannen die in die tijd zeer beroemd waren in Italië en door iedereen als ware Scaevola's en Papinianussen beschouwd werden, zo nu en dan aan te vallen wanneer ik zag dat ze een of andere wet op beklagenswaardige wijze bij de nek meesleurden in de richting van hun eigen opvatting, ver van de eigenlijke bedoeling, als geweld het toestond. Daarbij gingen ze er nog prat op - God beware me - de ware betekenis van de wet te hebben opgedolven terwijl ze beter hadden kunnen zeggen dat ze die volledig hadden begraven. Ik was daar zeer verontwaardigd over en gaf die ijlende lieden af en toe een aanwijzing over de juiste lezing, die mij soms, als ik een bedor-

6. Horatius, *Epistolae II*, 1, 84/85.

ven passage signaleerde, te binnen schoot, soms over de juiste betekenis. Maar elke keer als ik dat deed, was ik in hun ogen even arrogant als zij in mijn ogen belachelijk waren, want zij vonden het een onvergeeflijke misdaad als iemand het onschendbare gezag van Accorso, bij wiens woorden zij zwoeren, aantastte. Daarom betreurde ik toen het ellendige lot van die tijd en wenste dat een kampioen van de waarheid te voorschijn zou treden om die deze duistere plekken uit het burgerlijk recht te verdrijven door het licht terug te brengen. Dat gebeurde eindelijk door de goedheid van de almachtige God die ons Budé nog net niet uit de hemel zond. Want wie, vraag ik, verjoeg de barbaren, die de zuiverheid van het burgerlijk recht bezoedelden met hun onreine uitleg en die dikwijls, in plaats van recht te spreken, belachelijke raadsels uitspraken, uit de rechtszaal? Budé toch! Wie 'ontwart het recht en ontraadselt de wetten'?[7] Wie herstelt de oude welsprekendheid in de rechtszaal? Budé. Wie brengt Scaevola, Papinianus, Ulpianus, Paulus en andere rechtsgeleerden, die de barbaren zo lang in de boeien hielden en die uit gevangenschap terugkeren naar hun vaderland met herstel van hun rechten, terug naar de rechtszaal? Is dat niet Budé?

Vervolg uw weg, zeergeleerde heer, met voorspoed, zoals u begon, en grijp krachtens uw recht de roem die anderen onaangeraakt lieten. Uw geleerdheid zal alles opsporen, en uw vriendelijkheid zal alle vondsten delen met de leergierigen. Die brief van u aan Erasmus gaf mij zoveel genoegen dat ik nooit iets van u heb gezien wat zo vrolijk, zo elegant was, of wat zoveel geleerdheid aan de dag legde. Het Grieks wedijvert er op voet van gelijkheid met het Latijn, zodat niet gemakkelijk te beslissen is of iemand die de Griekse of iemand die de Latijnse taal beheerst die heeft geschreven. Iedereen zal het ermee eens zijn dat de brief afkomstig is van een groot geleerde die men nauwelijks kan houden voor iemand uit deze eeuw. Vaarwel.

572 *Van Cuthbert Tunstall*
Antwerpen, 22 april [1517]

Cuthbert Tunstall aan Erasmus van Rotterdam

Ik heb twee brieven[1] van je ontvangen, mijn beste Erasmus, waarin je me aanspoorde Budé te schrijven wat ik inmiddels, temidden van mijn drukke werkzaamheden, al deed, deels om in de gunst te komen van deze erudiete

7. Juvenalis, *Saturae VIII*, 50.
1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.

man, deels om jouw belofte in te lossen. Maar je beloofde misschien dat ik in goud zou betalen, waar ik met moeite kopergeld kon neertellen. Hij moet me dit echter niet euvel duiden, aangezien dat het enige geld is dat ik uit mijn kistje kon nemen. Ik voorzie dan ook dat je krediet bij Budé een gevoelige knauw zal krijgen, omdat ik hem teleurstelde in zijn verwachting die hoog gespannen was door jouw brief. Thales van Milete zei dat men borgtocht moest mijden.[2] Door deze ervaring wijs geworden zul je je niet zonder noodzaak als borg opdringen en eindelijk leren minder hoog op te geven van je vrienden. In je laatste brief vraag je mij raad over je vertrek naar Frankrijk waar, zo schrijf je, ik weet niet wat voor nieuwe vooruitzichten je tegemoet stralen. Ik stelde opzettelijk mijn antwoord uit in de hoop je mijn mening mondeling te kunnen geven. Maar je was de dag voordat ik hier aankwam vertrokken. Ik ben hier al meer dan dertig dagen vanwege het paasfeest, voortdurend op het punt van verblijfplaats te veranderen, want ik speel een komedie in de levendige stijl, niet in de rustige stijl zoals ik in Brussel gewend was. Vergeef me dus dat ik je niet verwittigde van mijn komst waarvan ik zelf niet wist tot de dag voorafgaand aan die waarop men me beval hierheen te gaan. Onmiddellijk bij het afstijgen gaf ik een van mijn dienaren opdracht jou te zoeken in de hele stad en niet terug te keren voordat hij je had gevonden. Hij bracht mij de moeilijk te verteren boodschap van onze vriend Pieter Gillis dat je de dag tevoren was weggegaan, maar dat je naar men hoopte spoedig terug zou zijn. Zes dagen later hoor ik van kooplieden uit ons land dat je naar Engeland was overgestoken en dat ze je hadden gezien in Dover bij het verlaten van het schip. Nu de hoop je spoedig te ontmoeten me is ontnomen, zal ik op afstand kort aanduiden wat ik besloten had je persoonlijk te zeggen.

Mijn beste Erasmus, ik denk evenzeer aan jouw belangen als aan die van mij en indien zich een of andere positie aandient die je verdient, meen ik dat je daar niet aan voorbij mag gaan. Maar in Godsnaam, wat voor reële vooruitzichten kunnen er voor jou in Frankrijk zijn wanneer de aanhangers van de humaniora daar amper een mecenas kunnen vinden? Budé zelf, het sieraad van zijn vaderland, betreurt dat in zijn geschriften in hoge mate. In dat land staat de krijgskunst in hoge ere, en een van de grondregels daarvan als het ware bij de Fransen is (zoals nu gebruikelijk is) dat iemand in krijgsdienst geen kennis heeft van de letteren of die kennis verbergt om niet vaardiger met de tong dan met het zwaard te lijken. Wat de theologie van de Sorbonne betreft, je weet zelf hoeveel achting de geleerden daar genieten. Maar, zeg je, een vriend schreef je op bevel van de koning. Ik vraag je, heeft hij soms meer invloed op de koning van Frankrijk dan een zeker iemand,

2. Zie *Adagia I*, 6, 97.

wiens naam me niet te binnen schiet, heeft op jullie vorst? - je weet waarop ik doel.[3.] Uit je brief kon ik niet echt duidelijk opmaken waarop die hoop berust. Ik ben een beetje bang dat je vrienden in Frankrijk, die je graag willen zien, om de verleiding groter te maken, het bevel van de koning bij het schrijven overdreven en van een mug een olifant maakten. Bovendien heb ik het volgende overwogen. Ik hoorde je dikwijls zeggen dat de lucht van Frankrijk, hoe mild die ook is, niet goed voor je gezondheid was en een bedreiging daarvan. En nu vertrouw je je op jouw leeftijd toe aan een streek die je in de bloei van je jeugd amper kon verdragen? Het lijkt mij beter de rest van je leven door te brengen óf in je geboorteland óf in een ander land dat je even goed bevalt omdat het je vertrouwd is, dan ten koste van je gezondheid naar een ander land te gaan om nieuwe vooruitzichten na te jagen. Het kan Erasmus niet aan vrienden en niet aan geld ontbreken.

Ziedaar, mijn mening die ik je liever persoonlijk en uitvoeriger had verteld. Maar omdat ik het nu tamelijk druk heb, meende ik je, hoe kort ook, te moeten schrijven, zodat ik niet door te zwijgen een vriend lijk te negeren die me om raad vraagt.

Vaarwel. Antwerpen 22 april

573 *Van Cornelis Batt*
Groningen, 22 april 1517

Cornelis was de zoon van Jacob Batt, met wie Erasmus als jongeman bevriend was (zie de brieven in deel 1 van zijn correspondentie en de *Antibarbari*). Het waarschijnlijke antwoord op deze brief (en misschien ook op een tweede brief van later datum) is brief 839, die gedateerd moet worden op 29 april 1518. Denkbaar is dat de brief van Cornelis vertraging ondervond voordat hij Erasmus bereikte, of dat Erasmus het antwoord uitstelde tot het moment dat hij zich opmaakte om de Nederlanden te verlaten.

Cornelis Batt aan de heer Erasmus van Rotterdam, zijn beschermheer, gegroet

U kent, zeer vereerde heer Erasmus, de vele problemen waarmee ik te kampen heb en u hebt er alles aan gedaan om me te helpen door me schriftelijk aan te bevelen bij belangrijke personen en door adviezen en geschenken,

3. Waarschijnlijk op Jean Le Sauvage en diens invloed op Karel V.

niet vanwege enige verdienste (helaas!) van mijn kant, maar vanwege de dierbare herinnering aan mijn vader Jacob Batt, die tijdens zijn leven niet de minste was onder uw vrienden. Als ik daarom, als uitdrukking van mijn, u een verslag stuur van mijn tegenwoordige omstandigheden, vertrouw ik erop dat u dat goed zult opnemen en niet een man in de steek zult laten die u eens onder uw hoede nam. Op de eerste plaats dan, ik bezorgde de brieven die u mij in Londen gaf[1] op de juiste adressen, afgezien van een brief aan Johann Reuchlin die ik meegaf aan Franz,[2] de boekhandelaar. Uw vriend, Jan van Borselen,[3] toonde me zijn welwillendheid als gevolg van uw aanbeveling. De heer van Veere[4] gaf me geen cent, maar enige weldadigheid van zijn kant blijft in mijn gedachten. En zo vertrok ik in diezelfde tijd, aangezien ik verder niets van die van Veere te verwachten had, naar Groningen in Friesland, op suggestie van een zekere Jan van Brecht,[5] hoofdmeester van de school in Antwerpen, iemand die me steunt, een beter en succesvoller plan dan mijn vroegere reis naar Engeland. Dezelfde man gaf me aanbevelingsbrieven mee voor bepaalde mensen in Groningen. Daar werd ik aangesteld als hulponderwijzer aan de school en ik kan nu gemakkelijk aan de kost komen. Ik woon namelijk bij een vooraanstaande burger die in mijn onderhoud voorziet in ruil voor privéonderwijs voor zijn zonen. Ik ontvang ook lesgeld van de Groningse jeugd uit de zevende klas, waarvan het meeste heengaat aan kleding, zodat ik weinig hoop heb te kunnen sparen.

En zo verwacht ik geen grote vooruitgang behalve misschien een eenvoudig priesterambt. Dit is het derde jaar dat ik op deze wijze in Friesland doorbreng. Daarom wilde ik u, voortreffelijke beschermheer, dringend vragen om zo vriendelijk te zijn, als u mij in uw omgeving zonder al te veel moeite of nadeel voor u vooruit kunt helpen - want u kent mijn capaciteiten en weet waarvoor ik geschikt ben -, me te schrijven. Want als u het goedvindt zal ik terugkeren en dat met des te meer genoegen omdat ik hoorde dat u van plan bent in Brabant, mijn geboorteland, te blijven, maar ook omdat we hier niet weten of er oorlog zal uitbreken. Als u echter vindt dat ik hier moet blijven, laat u dan alstublieft niet na uw Batt iets te schrijven. Uw brief immers zal me liever zijn dan vele goudstukken; hierdoor zal ik me immers gelukkig achten en menen dat u recht doet aan de vriendschap met mijn vader. En mocht u een brief schrijven, dan kunt u die afgeven bij Franz, de boekverkoper in Antwerpen, want ik heb geregeld dat Paul, de boekverkoper die deze

1. Misschien in mei 1514.
2. Franz Birckmann.
3. Jan Becker.
4. Adolf van Bourgondië.
5. Jan de Coster.

brief aan Franz gaf, bij hem weer uw brief zal ophalen en hem hier bezorgen.

Rest me u dank te zeggen voor alle weldaden, want ik kan u op dit ogenblik tot mijn grote verdriet niet terugbetalen. Wat kan ik doen? Als ik beloof dat ik uw lof zal uitbazuinen, hebt u een heraut die u niet past, bovendien bent u al wereldberoemd. Omdat ik toch mijn plicht wil vervullen als dankbaar mens, zal ik nooit ophouden de weldaden die mij bewezen te roemen: dat u mijn vader Jacob Batt tijdens zijn leven zo liefhad dat u na zijn dood al uw weldaden op mij, zijn zoon, hebt overgedragen, niet omdat u dat verschuldigd was, maar uit liefde voor God en uit medelijden met het menselijk bestaan en ook om de herinnering aan de wederzijdse genegenheid die er tussen u bestond - en zo genereus dat u voor hem nooit meer deed dan voor mij. Mijn vrienden in Leuven kunnen getuigen van de goudstukken die u me zo gul gaf. Toen ik als gevolg van een dwaze ingeving naar Engeland kwam, verachtte u me niet, integendeel, u stuurde me terug naar huis met een ruim reisgeld en vele brieven. Maar ik zeg hierover niets meer, want ik weet dat u een behoorlijke hekel hebt aan die opsomming van uw weldaden en u liever alleen voor uzelf weet goede daden verricht te hebben. En daarom, in ruil voor alle weldaden zal ik nooit vergeten, zo lang mijn ogen open zijn, de goede en almachtige God te bidden, onwaardige zondaar die ik ben, om voorspoed bij uw werk, een lang leven waarin u velen tot voordeel kunt zijn, en de overwinning van al uw rivalen. Vaarwel, uit Groningen 22 april 1517

De bovengenoemde, uw gunsteling

574 *Van Niccolò Sagundino aan Marcus Musurus*
Londen, 22 april 1517

Vanwege de opmerkingen aan het slot over Erasmus en Thomas More is deze brief opgenomen in de uitgave van Erasmus' correspondentie. Erasmus bezat er een kopie van, zie brief 584.

Niccolò Sagundino aan de zeereerwaarde vader in Christus, de heer Marcus Musurus, de waardige aartsbisschop van Monemvasia, gegroet

Ik koester al lang een hevig verlangen, verreweg geleerdste van alle prelaten, een brief van u te ontvangen. De grote genegenheid, het respect en de eerbied die ik voor u voel, en evenzo uw niet geringe welwillendheid en bijzondere edelmoedigheid ten opzichte van mij, maakten dat ik ervan overtuigd

was dat u de brief die ik u zo goed ik kon schreef, op, als ik me niet vergis, de tiende augustus laatsleden zou beantwoorden. Geloof me als ik zeg dat me in deze tijd niets heerlijkers, gewenster en eervollers zou kunnen overkomen dan die gelukkigmakende brief van uw hand. Maar terwijl ik verdrietig constateerde dat die hoop ijdel was, terwijl ik zwijgend vele dingen overdacht, werd ik plotseling door een brief van mijn vrienden te Venetië[1] op de hoogte gesteld dat u kort geleden door onze heilige vader paus Leo tot uw grote eer van Venetië naar Rome werd ontboden en met goede voortekens tot aartsbisschop van Monemvasia, zegt men, werd gekozen en uitgeroepen.[2] Over dit nieuws was ik natuurlijk zeer verheugd, niet zozeer omdat ik hoorde dat u tot deze nieuwe en hoge waardigheid was verheven - men vond terecht allang dat u zo'n positie waardig was, onvergelijkelijk begiftigd als u bent met uw vriendelijke karakter, geleerdheid, zeldzame welsprekendheid en wijsheid, behoedzaamheid en integriteit - als wel omdat ik begrijp dat het een grote aanmoediging betekent voor allen die zich bezighouden met de schone letteren. Zij twijfelen er niet aan dat u, opgeklommen tot deze waardigheid en overeenkomstig uw verdienste in aanzien bij de paus, de muzen, die in deze tijden van een zo grote hoogte zijn neergeworpen en zo jammerlijk omvergehaald, tot hun vroegere hoogte op te richten en tot rust te brengen. Dat geeft mij hoop: ik geloof dat wanneer de geleerde wereld ziet dat de schone letteren enige eer en beloning kunnen opleveren en dat er ergens mecenassen te vinden zijn, er ook Vergilliussen zullen komen. Zo ben ik blij voor mezelf en u wens ik van harte geluk, en ik hoop dat dit ambt, u zo gelukkig verleend, mag gelden als een stap in de richting van de hoogste waardigheid met een glansrijke reputatie voor u, grote luister voor de schone letteren en voortdurende vreugde voor uw vrienden en gunstelingen, onder wier aantal ik me zelf schaar.

Genadig prelaat, niets heerlijkers kan mij overkomen dan te horen dat het u goed gaat en dat u de welverdiende en rijke oogst plukt van uw noeste arbeid en, na zware stormen en woelige baren, een haven van vrede en rust bent binnengevaren. Toch wil ik u laten weten dat ik het alleen maar vreselijk kan vinden dat de jonge mensen in Venetië die branden van liefde voor de schone letteren, die u dagelijks placht te onthalen op uw nectar, die zich volledig naar u richtten en u als een tweede Demosthenes of Cicero vereerden, u, zo'n groot en goed man en schitterend sieraad van onze eeuw, zo ontijdig hebben verloren en wees geworden zijn. Toch liet u in Venetië een

1. Sagundino verbleef als Venetiaans diplomaat in Engeland.
2. Masurus werd op 13 juni 1516 tot aartsbisschop van Monemvasia benoemd. Monemvasia (Monembasia) is een klein schiereiland op de Peloponnesus dat tot 1540 onder Venetiaans bestuur stond.

zeer vruchtbaar stuk grond achter, waarop verschillende goed gedijende stekjes onder uw kundige handen opgroeiden die ooit groot nut, voordeel en roem zullen brengen aan de befaamde republiek Venetië en uzelf. Zonder deze boer moeten ze misschien wel vrezen voor perioden van kou, extreme hitte en regenbuien die plotseling uit de hemel neerdalen. Wee mij, want ik zal beroofd zijn van troost en licht, zodat ik blind zal zijn en het spoor bijster. Maar ik heb nog een sprankje hoop dat me troost en opbeurt - dat ik u met Gods hulp in Rome zie en persoonlijk met u kan spreken en genieten van uw eerwaardige gezelschap en u in aanbidding overal volgen. Want ik ben al lang van plan naar Rome te gaan. Nu prikkelt en gloeit de aantrekkelijke gedachte u te zien en te bewonderen. Maar genoeg hierover.

Ik bevind me nog steeds op Engelse bodem en dat zal zo blijven totdat mij door onze illustere senaat de langverwachte toestemming wordt gegeven naar mijn vaderland terug te keren. Maar geloof me, ik brand al van verlangen om naar mijn vaderland terug te keren, want ik kan niet zo lang zonder mijn dierbaren en mijn geliefde vaderland. In de tussentijd zal ik toch mijn best doen geen dag voorbij te laten gaan zonder de muzen. Ik ontmoet namelijk dikwijls Erasmus die hier onlangs naar toe is gekomen, ik denk op verzoek van de goddelijke koning hier, die alle mogelijke deugden in zich heeft.[3] Ik heb er vertrouwen in dat hij bij de koning een niet geringe positie zal hebben. Want u kent hem, zeergeleerde bisschop, en weet hoezeer hij al het geluk dat een mens kan worden toebedeeld meer dan waard is. U kent zijn zeer precieze en verfijnde kennis van de beide talen. En u bent er ook van op de hoogte hoe de hele wereld tegen hem opkijkt en hem bewondert. Ik wilde hem de zeer gelukkige promotie van u tot aartsbisschop bekend maken. De vriendelijke man was duidelijk blij en verheugde zich zeer over uw succes. Thomas More was erbij, een van de meeste vooraanstaande burgers van Londen, echt een duidelijk voorbeeld van een goed karakter en buitengewoon op u gesteld; ik twijfel er niet aan dat zijn roemrijke naam u al eerder ter ore is gekomen. Je kunt geen prettiger, innemender en geestiger man vinden, verzeker ik u, of je zelfs voorstellen dat die bestaat. Zijn buitengewoon verzorgde stijl, zinsbouw, woordkeus en vloeiende verloop van de gedachten worden door iedereen volmondig geprezen, evenzeer als men zijn spitsheid en het verfijnde Latijn dat hij spreekt, bewondert: een en al vriendelijkheid, vrolijkheid, gevatheid en souplesse. Ik ben namelijk die man volledig en voor altijd toegewijd, goedgunstige bisschop, ik heb me aan hem toegewezen en me bij hem ingedrongen. Ik kom dikwijls tot rust in zijn heerlijke gezelschap zoals wanneer men logeert in een prachtige omgeving.

3. Het werkelijke doel van Erasmus' reis, het verkrijgen van absolutie, was Sagundino niet bekend.

Door zijn vriendelijkheid is hij genegen mij te bezoeken en ontvangen. En zo is er geen enkele ontmoeting waar ik niet geleerder en hem meer genegen vandaan ga. Deze zeergeleerde man feliciteert u van ganser harte met uw waardigheid die met goede voortekens is omgeven.

Rest me nog u te smeken en te bidden om me een van uw hemelse brieven waardig te achten. Als ik dat van u gedaan krijg, ben ik de gelukkigste man op aarde. Vaarwel, en mijn beste wensen, stralend licht onder de geleerden, wees toegevend als u de dwaasheden van uw Niccolò leest en laat me altijd bij u aanbevolen blijven.

Londen, 22 april 1517

575 *Van Beatus Rhenanus*
Bazel, 24 april 1517

Beatus Rhenanus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Bruno[1.] bezorgde me je brief op Goede Vrijdag.[2.] Er is geen reden om boos te worden omdat het eerste boek van jouw Theodorus[3.] hier is gepubliceerd. Een drukker uit Leuven bracht het boekje hier met de bedoeling het te verkopen en als Froben het niet had verkregen door hem een exemplaar van het Nieuwe Testament ten geschenke te geven, was het waarschijnlijk door iemand anders gedrukt, want er waren veel kapers op de kust. Stuur ons wat je verder hebt van Theodorus dat vertaald is[4.] en dan zullen wij het zo snel mogelijk drukken. Nesen zette de bedoelingen van Lachner uiteen in een brief die hij je vanuit Frankfurt schreef. Wat je ook stuurt, of het nu van jezelf of van anderen is, en of het nieuw, herzien of vertaald is, zij zullen het graag ontvangen en zich dankbaar tonen. Tussen Froben en mij kwam het bijna tot een oorlog, toen ik probeerde je *Oorlog* apart te laten drukken.[5.]

1. Bruno Amerbach.
2. Goede Vrijdag viel op 10 april 1517. De brief van Erasmus is niet bewaard gebleven.
3. Erasmus' vertaling van het eerste deel van de Griekse grammatica van Theodorus van Gaza, gepubliceerd door Dirk Martens in juli 1516. Froben gaf het uit in november 1516 en herdrukte het in 1518.
4. Erasmus vertaalde het tweede deel van de grammatica van Gaza in de zomer van 1517.
5. De afzonderlijke uitgave van het adagium *Dulce bellum inexpertis* verscheen bij Froben in april 1517.

Froben kwam buiten adem naar mijn huis gerend, smekend en biddend dat ik hem al was het maar iets te drukken gaf, zodat hij niet gedwongen was tot nietsdoen na jouw *De copia*,[6] totdat Lachner uit Frankfurt terugkwam. Het is immers zijn gewoonte pas om kopij te komen vragen wanneer er niets meer is waar zijn mensen mee aan de slag kunnen. Ik begon over je *Silenen.* Hij stemde in.[7] De volgende dag ging ik naar de drukkerij. Goeie genade, wat kreeg ik daar een onverdiende jammerklacht te horen over mij en over hem! Dat hij wel van het soort uitgevers leek dat liedjes drukt in de volkstaal, dat hij niets gaf om dergelijke kleine boekjes; en tegen mij dat ik niet als een vriend had gehandeld door hem pagina's aan te leveren en geen lijvige boekdelen. Froben maakte me behoorlijk kwaad met al dat gedoe, maar omdat jouw belang, of liever gezegd het belang van alle welopgevoede mensen op het spel stond, hield ik mezelf in en met nu eens gesmeek, dan weer dreigementen of vleiende woorden kreeg ik gedaan dat de *Oorlog* en de *Scarabeus* op dezelfde wijze werden gedrukt.[8] Ze zijn bang dat deze publicatie je *Adagia* zal benadelen.

Het is ongelooflijk hoe ze op dikke boeken uit zijn. Daarom konden ze er ook gemakkelijk toe gebracht worden Coelius te drukken.[9] Johann Oecolampadius had het werk van Coelius aanbevolen toen het nog niet hier was. Toen het gebracht was, adviseerde ik er een klein aantal van te drukken. Zij volgden liever hun eigen mening en die van hun mensen dan die van mij. Wat zij zo mooi vonden aan Coelius was dat hij summa's maakt. Lachner denkt alleen maar aan summa's, Gabriels, Spiera's, Brulifers.[10] Hij wil dat de drukkerij van Froben deze zomer een of andere *Plechtstatige compilatie* uitgeeft van een Spanjaard Álvaro, pauselijk penitentiaris, over de macht van de paus en de kardinalen; wat daarvan terechtkomt weet ik niet.[11] Ook Chrysostomus zal worden gepubliceerd, maar in het kleine type waarin ze ook de

6. In april 1517 bracht Froben een nieuwe druk van dit werk uit.
7. Een afzonderlijke uitgave van het adagium *Sileni Alcibiadis* verscheen in april 1517, met aantekeningen van Beatus Rhenanus.
8. Een afzonderlijke uitgave van het adagium *Scarabeus* verscheen in mei 1517, met aantekeningen van Beatus Rhenanus.
9. Lodovico Ricchieri, *Antiquae lectiones* (Venetië, 1516); Froben bracht in maart 1517 een heruitgave uit.
10. Verwijzingen naar de scholastieke theologen Gabriel Biel, Ambrogio Spiera en Etienne Brulifer.
11. Álvaro Pelayo, penitentiaris van 1330 tot 1340 onder paus Johannes XXII, schreef een werk over kerkelijke machtsverhoudingen dat destijds werd aangeduid als *Compilatio solennis de planctu ecclesiae* en nu bekend staat als *Status et planctus ecclesiae.* Froben zou het werk niet drukken.

commentaren van Hieronymus drukten.[12.] Wat een droevig schouwspel! Ook hier speel je je spel, net zoals bij de overige menselijke aangelegenheden. De boeken van bedriegers, nietsnutten en charlatans worden perfect gedrukt, die van geleerden uiterst slordig. Alsof het nog niet voldoende is dat de omstandigheden van geleerden tijdens hun leven meestal slechter zijn, terwijl de anderen in grote welvaart leven, moeten zij ook na hun dood nog in de tomben van hun geschriften jouw tirannie, Fortuna, ondergaan.

Je aantekeningen over de *Copia* zijn redelijk verzorgd. Ze hebben geprofiteerd van mijn middagwandeling waarbij ik soms de drukkerij van Froben binnenloop. Hij heeft een vrij geleerde corrector[13.] die aanmerkingen verdraagt en als hij iets niet begrijpt, zonder morren zijn best doet het te leren van Faber,[14.] Bruno of van mij. Glareanus zal naar Frankrijk gaan voor 1 juni waar hij honderdvijftig frank per jaar zal verdienen. Er is hem overkomen wat jij altijd al voorspelde: hij is zeer humaan, vriendelijk en mild geworden en iedere dag meer. Hij schaamde zich niet mij geregeld om raad te vragen, als hij iets op het gebied van de geschiedenis of in de grammatica tegenkwam wat hij niet wist. Toen hij onlangs werd aangevallen door Wimpfeling, liet hij dat grootmoedig en als een waar christen aan zich voorbijgaan. De *Inleiding op de Hebreeuwse taal* van onze vriend Fabritius Capito zal binnenkort verschijnen. Als je iets van jezelf of je vertalingen van Lucianus hier wilt publiceren,[15.] schrijf hun dan en zeg dat je dat graag zou willen. Baer is in Thann. Mijn groeten aan je vrienden. Vaarwel, geliefde vader en geëerde leraar.

Bazel, 24 april 1517

Groet John Smith namens mij.

576 *Van John Watson*
Cambridge [april 1517]

John Watson aan de heer Erasmus, gegroet

Wat genereus en aardig van u, allervriendelijkste leraar, dat u zich verwaardigt mij een brief[1.] te sturen, terwijl ik op mijn beurt in ruil voor alles wat u

12. Een vijfdelige uitgave van de werken van Chrysostomus verscheen bij Froben tussen juli en oktober 1517.
13. Wolfgang Angst.
14. Wolfgang Capito.
15. In december 1517 verscheen bij Froben bundel vertalingen van Lucianus' dialogen van de hand van Erasmus en Thomas More.

1. Brief 512.

voor me gedaan hebt, u geen dienst kan bewijzen die u plezier doet, noch een weldaad die groot genoeg is. Ik kan alleen met u wedijveren in gezindheid en goede wensen. Ik ben u erg dankbaar omdat u mijn brief[2] niet alleen niet bekritiseert uit vrees mij af te houden van het schrijven, maar zelfs prijst ter aanmoediging, waarbij u wel een paar tikken uitdeelt, zodat ik niet verwaand word. Want wanneer u me een scotist noemt, dan beticht u me, als ik het goed zie, heimelijk van verkeerd toegepaste studiezin. Ik beken eerlijk dat ik niet zo'n groot scotist ben als ik zou willen zijn, hoewel ik heb besloten het niet méér te zijn dan ik nu ben. Ik heb namelijk de plechtige gelofte gedaan om de rest van mijn leven te wijden aan de gewijde letteren. Maar om u, die als een vriend en vader bent, te tonen hoe ver mijn onbeduidendheid reikt: ik ben noch een thomist, noch een scotist, niet de een of de ander, maar eenvoudigweg niemand, een luie domkop. Kon ik me maar waarlijk en oprecht een christen betonen!

Ik wens u geluk met uw voorspoed. Het zal mij nog meer verheugen wanneer uw verwachtingen die nu op de lange baan zijn geschoven en u neerslachtig maken, eindelijk werkelijkheid zijn geworden. Ik bid voortdurend dat dat zal mogen gebeuren en vooral dat u hier een positie die u waardig is ten deel valt, zodat u een sieraad kunt worden voor ons koninkrijk en een grote steun voor uw vrienden, van wie u er hier velen hebt. Ik heb een pastoorschap verkregen binnen zeven mijl van Cambridge.[3] Er hoort een mooie pastorie bij en het voorziet redelijk in mijn levensonderhoud, met een waarde van twintig van onze ponden bovenop het jaargeld, maar in dit eerste jaar zal ongeveer de helft opgaan aan reparatie van het huis. Als dat op enige wijze kan bijdragen tot uw genoegen of voordeel, zal het van u zijn, we zullen het met elkaar delen, zoals al het andere wat ik bezit. Wat zou ik graag willen dat u ons hier kwam opzoeken zo gauw uw zaken dat toestaan! Als ik het zelf niet zo druk had, zou ik onmiddellijk komen aanvliegen om van uw gezelschap te genieten. Vaarwel, allervriendelijkste beschermheer.

Van Peterhouse in Cambridge

Bullock is ziek, hoor ik, maar ik weet niet wat hem mankeert.

2. Brief 450.
3. In Elsworth.

577 *Aan Thomas Wolsey*
Londen [ca. 28 april 1517]

Erasmus van Rotterdam aan de zeer eerwaarde kardinaal van York

Zeer eerwaarde vader, mijn hartelijke groet. Hoewel ik me al eerder bewust was van de vriendelijke gevoelens van Uwe Eminentie ten opzichte van mij, hoorde ik daarover vandaag meer bij monde van de zeer geachte lord Mountjoy. Ik was van plan u persoonlijk te bedanken, maar deze windrichting en de boeken die ik zo lang in de steek heb gelaten, doen me zo dadelijk terugkeren, en ik wist hoe hoog de golven van de bezigheden zijn die u nu opjagen. De rest van deze zaak kan schriftelijk worden behandeld. Wanneer u besloten hebt hoeveel volgens u genoeg is voor mij om mijn tijd aan de studie te kunnen wijden, zal het mijn taak zijn ervoor te zorgen dat mijn vorst[1.] mij laat gaan op een manier die past wanneer men afscheid neemt van een voortreffelijke en goedgunstige meester. Wat ook de afloop moge zijn, ik zal altijd dankbaar blijven voor de mildheid van de koning[2.] en de grote inzet van Uwe Eminentie. Moge de almachtige God u beiden behoeden en een lang leven schenken.

Londen, [1515]

578 *Van Heinrich Stromer*
Frankfurt, 30 april 1517

Heinrich Stromer, arts, aan de heer Erasmus, gegroet

Zeergeleerde en welsprekende heer Erasmus, de brenger van deze brief, Richard Croke, ijverig heraut van uw roem, is er de oorzaak van dat uw verwende oren mijn dwaasheden moeten aanhoren. Ik had u al vóór 1 januari geschreven dat de zeer eerwaarde aartsbisschop van Mainz,[1.] mijn allergenadigste heer, vurig verlangt naar uw vriendschap en aanwezigheid en nog veel andere dingen die het plotselinge vertrek van de brenger dezes niet mogelijk maakt te herhalen. Ik smeek u mijn vorige brief te beantwoorden en daarmee mijn heer en ook mijzelf een groot genoegen te doen. De andere dingen die ik had moeten schrijven, zult u horen van het gekras van Croke. Vaarwel, sieraad van de hele wereld.

Frankfurt, de laatste dag van april, toen Croke mij verhinderde meer te schrijven.

1. Karel V.
2. Hendrik VIII.
1. Albert von Brandenburg.

579 *Van Henry Bullock*
Cambridge, 1 mei [1517]

Henry Bullock aan de zeergeleerde en welsprekende heer Erasmus, gegroet

Onlangs tijdens een samenkomst bij de broeders die men gewoonlijk de predikheren noemt, zaten ik en Bryan, die mij om vele redenen het dierbaarst is na jou, zoals gebruikelijk wat te praten en hij vertelde me onder andere dat jij veilig en wel naar Engeland was teruggekeerd, een buitengewoon grote troost voor me, bij alle muzen. Ik zou hem een brief voor je hebben meegegeven als hij niet zo haastig was vertrokken. Nu moet ik vreemde handen gebruiken, gedwongen door een ernstige ziekte die vergezeld ging met veel pijn en me zo wreed terneerdrukte dat ik voor mijn leven vreesde. De dokter vond het een paar dagen waarschijnlijker dan ik zelf dat ik het zou overleven. Nu echter gaat het, God zij gedankt, iets beter. De buitengewone ondankbaarheid van onze tijd die zo slecht de verdiensten van geleerden, en in het bijzonder die van jou, recht doet, verergerde in niet geringe mate mijn ziekte. Ach, mochten zij wat rijker worden die beter met rijkdom zouden kunnen en willen omgaan! Nu echter zijn zij, die de mogelijkheid hebben, als de wil al aanwezig is, zo verbazingwekkend gierig dat je eerder ijzer uit staal kunt halen dan van hen een muntje lospeuteren, als je er niet dringend en onbeschaamd om bedelt, of je een grotere vleier toont dan Gnatho of een grotere leugenaar dan een Kretenzer. Ik heb van dergelijke praktijken zo'n afkeer dat ik liever honger wil lijden dan met schandelijke en slechte trucjes, en met het verlies van je vrijheid, een of ander miserabel geldsommetje, dat nauwelijks voldoende is voor de eerste levensbehoeften, te bemachtigen.

Ik heb enige maanden het evangelie van Mattheus gedoceerd, waarbij jouw korte, zorgvuldige aantekeningen mij meer hebben geholpen dan de langdradige commentaren van andere mensen, vooral bij moeilijker problemen. Toevallig heb ik de hand kunnen leggen op een zeer oud handschrift, dat in bijna alle passages overeenstemt met wat, volgens jouw zeggen, in de oudste Latijnse handschriften staat; daar heb ik ook mijn toehoorders op gewezen. Zolang ik gezond was heb ik in de dagelijkse missen niet alleen jou maar al degenen van wie ik weet dat zij jou vroeger begunstigden of nog begunstigen, herdacht, zoals het een leerling, die je met zoveel weldaden aan je verplicht hebt, betaamt. Ik bid de almachtige God dat hij jou, bijzonder voorbeeld voor alle geleerden, een lang en gelukkig leven schenkt.

Vanuit Cambridge, 1 mei

580 *Van Henry Bullock*
Cambridge, 4 mei [1517]

Deze brief werd klaarblijkelijk geschreven korte tijd na de vorige, als antwoord op een niet bewaard gebleven brief van Erasmus waarin deze zich verontschuldigt dat hij brief 449 in de *Epistolae aliquot* van oktober 1516 heeft opgenomen.

Bullock aan Erasmus, gegroet

Ga toch weg, alsjeblieft! Ik heb nooit iets belachelijkers gehoord. God behoede me voor zoiets schandaligs, dat ik niet zou willen dat mijn brief[1] werd gepubliceerd, ook al is hij in niet zo goed Latijn en niet zo zorgvuldig geschreven als ik zou wensen. Jij beantwoordde hem met een zeer lange en niet minder vriendschappelijke brief,[2] die iedereen toen niet alleen uiterst scherpzinnig, maar ook zeer verzorgd vond. Echt waar, het mishaagde me zo weinig, geleerde leraar, dat ik een groot deel van mijn fortuintje voor zoiets over zou hebben. Ik had de daad bij het woord gevoegd als ik gekund had wat ik wilde. Nee, ik was heel wat verbaasder over je in eeuwen niet vertoonde edelmoedigheid en je zeldzame bescheidenheid, omdat je je verwaardigd hebt je beroemdheid en onsterfelijkheid met een onbekend iemand als ik te delen en mijn duisternis hebt willen verlichten met jouw schittering. Want als ik denk aan de flauwe schaduw van geleerdheid die ik bijna ten koste van een oog door die kleine Griekse lettertjes en ten koste van mijn gezondheid heb verworven, en dan aan die enorme algemene kennis van alle wetenschappen die jij je al zo vroeg eigen maakte, lijkt het mij toe dat ik, vergeleken met jou, een heel klein beekje naast de geweldige oceaan ben. Maar dit is dus een verzinsel, bedacht door een of andere jaloerse persoon, die het niet kan verdragen dat mij een zo grote eer te beurt is gevallen. Sommige mensen genieten ervan leugens te vertellen, ook al bereiken zij er niets mee; anderen spreken kwaad uit jaloezie. Maar ik weet dat jij te verstandig bent om de ene soort te geloven en te standvastig om door de andere soort van je stuk gebracht te worden. Nooit zal iemand jou en dit hart uit elkaar drijven. En dagelijks is mijn grootste wens dat mij een positie ten deel valt die mij in staat stelt jou te tonen hoe ik jou gezind ben.

Met mij gaat het langzaam wat beter en de ziekte die me zo snel en onnadenkend overviel, is nu uitgebreid aan het nadenken of zij mij al zal verlaten.

1. Brief 449.
2. Brief 456.

Vaarwel, pronkstuk van de muzen.
Uit Cambridge, 4 mei
Bullock, je toegewijde leerling

581 *Van Beatus Rhenanus*
Bazel, 10 mei 1517

Beatus Rhenanus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Toen ik hoorde dat Johann Wiler, een burger van Bazel, geboren in Engeland maar met een Duitse vader, naar Antwerpen zou vertrekken, kon ik het niet over mijn hart verkrijgen hem te laten gaan zonder een brief voor jou. Want ik kan nu wat duidelijker zijn over wat ik je in de vorige brief nogal vaag schreef. Chrysostomus wordt gedrukt in die kleine lettertjes en wel met dubbele pers. Verder wordt ook *De homine* van Galeotto Marzio op dezelfde wijze met dubbele pers gedrukt.[1.] De *Compilatio solennis* van Álvar heeft zich naar het schijnt op de spons gestort.[2.] Er worden van dag tot dag hele pakketten werk van je verwacht; zodra deze arriveren, zal de werkplaats van Froben alleen nog maar Erasmus drukken en al het andere uitstellen. Zij zijn verbaasd dat je nog niets hebt gestuurd, maar denken dat een sjouwer onderweg is. Ik spoorde Baer aan je te schrijven. Onze Fabritius Capito is nu rector van de universiteit;[3.] ook hij zal je schrijven. Wij betreuren het allemaal dat al voor de derde keer sommige nietsnutten jouw naam met hun dwaasheden in verband hebben gebracht; ik heb het over de nieuwe *Epistolae obscurorum virorum.*[4.] Als zij zich zo graag als idioten willen gedragen, laten zij dan andermans naam erbuiten laten.

Ik denk dat je de hier gedrukte *Copia* al hebt ontvangen uit Keulen, samen met mijn brief.[5.] Lachner vraagt me je zijn groeten over te brengen. Hij belooft dat hij je dankbaar zal zijn voor al je inspanningen. Over de herziene

1. De uitgave verscheen in mei 1517.
2. Zie brief 563, noot 5.
3. Capito was op 1 mei rector geworden van de universiteit van Bazel voor de destijds gebruikelijke duur van zes maanden.
4. Het eerste deel was in 1515 in Haguenau verschenen, het tweede verscheen in Keulen in 1517. Het gaat om een satirische verzameling van brieven met domme inhoud en in slecht Latijn, zogenaamd door Keulse theologen geschreven.
5. Brief 575.

uitgave van de werken van Augustinus zul je in september iets horen, want hij zal daarover in Frankfurt met Koberger uit Neurenberg overleggen.[6] Hij ziet verlangend uit naar je parafrase op de brieven van de apostelen;[7] maar ook je werk over het schrijven van brieven, de *Antibarbari* en een verbeterde en uitgebreidere uitgave van de *Copia* worden gevraagd door allen die zich aan de studie wijden.[8] De Engelsman Thomas Grey raadpleegde mij laatst per brief of hij niet hierheen moest komen als de oorlog tussen Frankrijk en Engeland uitbreekt. Ik zal hem via Glareanus mijn mening doen toekomen; deze verzorgt nu in zijn vaderland zijn lichaam met baden, zodat hij later deze maand in blakende welstand naar Frankrijk kan vertrekken. Hij zal je spoedig vanuit Parijs komen opzoeken waar je ook bent, in Antwerpen, Brussel of Brugge. Ik stuur je hierbij een kopie van een brief aan Johann Froben van Francesco Giulio Calvo, een boekhandelaar uit Pavia. Vaarwel, geliefde vader en eerbiedwaardige leraar. Groet John Smith, onze Engelse vriend, namens mij.

Bazel, 10 mei 1517

582 *Van Ludwig Baer*
Bazel, 11 mei 1517

Ludwig Baer aan de heer Erasmus, gegroet

Je brief van 13 maart,[1] zo onderhoudend en een duidelijk teken van je genegenheid voor mij, mijn beste Erasmus, deed me meer genoegen dan ik kan zeggen en wekte een grenzeloos verlangen naar jou bij me op. Immers toen jij, een volmaakt geletterde, mijn leermeester, hier was, heb ik je (schande!)

6. Kennelijk waren er plannen om de elfdelige uitgave te herzien die Froben en Johann Amerbach in 1506 hadden uitgebracht. Pas in 1528-1529 bracht Froben een nieuwe, door Erasmus herziene editie uit in tien delen.
7. Eind 1517 drukte Dirk Martens de eerste parafrase van Erasmus, die van de Brief aan de Romeinen. Froben bracht in januari 1518 een heruitgave uit.
8. Deze uitgaven zouden even op zich laten wachten. De eerstvolgende uitgave van de *Copia* die Froben uitbracht (na die van april 1517), verscheen in 1519. In 1520 drukte hij de *Antibarbari*, in 1522 *De conscribendis epistolis.*
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

maar weinig bezocht, en nu je weg bent betreur ik je afwezigheid uit het diepst van mijn hart. Toch troost ik me in mijn ongelukkige lot - zo gaat dat bij ware vriendschap - niet weinig met jouw voorspoed, nu de koning van Frankrijk, een groot aantal bisschoppen, de kardinaal van Toledo,[2.] de Engelsen en verscheidene andere vorsten je met grote beloften uitnodigen. Ach, wat zou ik graag willen dat je dat alles aan je voorbij laat gaan - als het jou zou uitkomen - en (mits dat in je voordeel is) naar ons in Bazel terugkeert! Ook al zal men je daar niet een vermogen aanbieden overeenkomstig je verdiensten, je hebt er wel, zoals je weet, een eerzaam, veilig, zeker, rustig en aangenaam bestaan in een gezonde en mooie omgeving, in overeenstemming met je waardigheid en helemaal zoals de muzen het wensen. Johann Froben, je gastheer, een uiterst integer man, verlangt zo naar jou dat hij me vaak zegt dat hij je zolang hij leeft jaarlijks honderd goudstukken zou geven als je weer bij hem je intrek zou nemen. En wat mij betreft, mijn hele vermogen, hoe gering ook, en mezelf bied ik aan jou aan, wijd ik en schenk ik aan jou. En er zullen nog vele anderen zijn om jou grote welwillendheid en vrijgevigheid te betonen; ik verwacht dan ook dat hier alles aanwezig is wat je nodig hebt voor de studie van de letteren en een naar lichaam en ziel gelukkig leven. Vriendelijk als je bent zul je ons daarom eindelijk uitsluitsel geven of er enige hoop overgebleven is dat je naar ons terugkeert. Als ik je in deze zaak ook maar ergens mee van dienst kan zijn, zodra ik het weet is het al gedaan.

Wat de toestand betreft in de zuidelijke Duitse landen, het lijkt er op dat er een ernstige oorlog aan het ontstaan is tussen een zekere Franz von Sickingen en de keizerlijke steden, tenzij de zaak door de tussenkomst van de keizer in de kiem wordt gesmoord.[3.] Verder heerst hier een groot gebrek aan wijn, koren, en eigenlijk aan bijna alle dingen die betrekking hebben op het levensonderhoud en dat dreigt, om de slechtheid van de mensen te bestraffen, nog veel erger te worden met nieuwe geselslagen, tenzij de almachtige God, wiens mededogen groter is dan al Zijn werken, met ogen vol barmhartigheid op ons neerkijkt. Onze vriend Glareanus en veel andere jonge Zwitsers vertrekken spoedig naar de universiteit van Parijs, waar zij van koninklijke beurzen zullen leven. De zeereerwaarde bisschop van Bazel,[4.] opgevrolijkt door je groet aan hem en je brief aan mij, vroeg me je wederom

2. Francisco Jiménez de Cisneros.
3. Sickingen was een rondzwervende roofridder. Maximiliaan deed hem in de ban maar had de macht niet om hem vast te nemen. In 1519 zou Karel V Sickingen tot raadsheer benoemen om hem zo aan zich te binden.
4. Christoph von Utenheim.

namens hem te groeten. Als zich verder iets voordoet dat je moet weten, zal ik je daarvan op de hoogte brengen. Aangezien het niet mogelijk is je van gezicht tot gezicht te zien, zal ik intussen door je geleerde en uitnemende werken te lezen je diepste innerlijk en je uitmuntende kennis aanschouwen. Vaarwel, voortreffelijkste onder de mensen, het ga je goed.

Van mijn huis in Bazel, 11 mei 1517

583 *Van Guillaume Budé aan Cuthbert Tunstall*
Parijs, 19 mei [1517]

Guillaume Budé aan Cuthbert Tunstall, gegroet

Twee vliegen in één klap, zeergeleerde Cuthbert! U loste uw belofte aan ons beider vriend Erasmus in, en tegelijkertijd hebt u me zo aan u gebonden dat een juridische verbintenis of familieband het niet strakker en vaster zou kunnen. U kon immers niet gelukkiger en eervoller in mijn grootboek worden ingeschreven dan uit hoofde van de proeve van uw karakter en geleerdheid die u gaf met die hooggestemde en verzorgde brief, vol welwillendheid en echte welgemanierdheid. Ik weet dat u hem schreef tijdens uw drukke bezigheden of liever gezegd die van uw koning.[1] Ik denk dat de koning ooit zijn grootste roem zal ontlenen aan het feit dat hij voor zijn gezantschappen zulke geleerde en scherpzinnige mannen wist uit te kiezen. Als hij nu in zijn rijk een of twee mensen heeft zoals u, moet hij wel uitermate gelukkig zijn. Telkens ook als ik uw brief[2] lees, ben ik me bewust van wat ik allemaal aan de vriendschap van Erasmus te danken heb. Onlangs maakte ik (naar ik meen in die brief[3] waarmee u zegt volledig in te stemmen) met hem de afspraak onze vrienden met elkaar te delen, zodat ze aan beiden zullen toebehoren. Op die manier vergrootte ik natuurlijk mijn tegoeden behoorlijk en kreeg mijn vermogen vastheid. Welke overeenkomst, welk contract, welke transactie ten slotte kon mijn vermogen groter en winstgevender, en mijn huis gelukkiger maken dan dit verbond met Erasmus en het gemeenschappelijke bezit van vrienden? Het is mij niet zozeer gegeven mijn huis te bouwen op prachtige fundamenten als wel op bewijzen van talent en inzet. Ik hoop dat dankzij het oordeel van deze vrienden het nageslacht het plan van mijn

1. Hendrik VIII.
2. Brief 571.
3. Brief 493.

bouwwerk zal aanvaarden. Ik zou niet aarzelen om, indien mogelijk, bij Jupiter Philius, de hoeder en schenker van het vriendschapsrecht, onder ede te verklaren dat deze overeenkomst voor mij zo belangrijk is dat, als ik, een toch niet rijk man, nu de mogelijkheid kreeg een prachtig landgoed te verwerven op voorwaarde dat ik afzag van Erasmus' vriendschap, die me zoveel goeds bracht, ik dat niet zou accepteren. Ik betwist niet dat Erasmus mij zichzelf en zijn vriendschap alleen maar gunt vanwege u, als hij me daarbij maar niet onderschat, want niemand zal ooit grotere dank van mij kunnen ontvangen, 'al waren zijn giften talrijker dan de zandkorrels op het strand'.[4] Toch sta ik ook zo gelijk met Erasmus, of je nu de vriendenplicht beoordeelt naar de resultaten of naar de eerlijke en integere bedoelingen. Ik bracht immers al mijn vrienden in bij het gezamenlijke bezit, mannen in alles uitmuntend maar vooral zeer loyaal in vriendschap, ook al meldden zij zich nog niet allemaal bij hem, net zo min als alle vrienden van Erasmus bij mij. De zaak wordt immers naar ik hoop van beide kanten zo afgehandeld, dat zij zo spoedig mogelijk of bij de eerste de beste gelegenheid, spontaan of daartoe opgeroepen, hun namen zullen opgeven. Overigens moet u niet denken dat dit deel van mijn vermogen, dat ik te goeder trouw aandraag, voor mij gering of weinig kostbaar is. U moet bedenken dat een groot deel van mijn bezit uit vrienden bestaat, tenzij die mensen mij steeds bedriegen met hun vriendelijke woorden en gezicht. Ik zou willen dat ik van mensen zoals u er 'tien had onder mijn makkers om raad te vragen'.[5] In elk geval heb ik meer ijver - iets wat ik beschouw als een enorm kapitaal - gestoken in het werven van vrienden dan in het verwerven van landerijen.

Die brief van u, zo onderhoudend, innemend, vol honing, zoet maar toch niet zonder zout en gekruid met pittige gedachten, kreeg ik op 6 mei, toen ik pas een paar dagen terug was van een reis en me niet goed voelde, daardoor een beetje somber was en te loom en lusteloos om mijn studie weer op te vatten. Eerst verslond ik uw brief haastig en in één keer, vervolgens las en savoureerde ik hem steeds weer opnieuw, en langzamerhand of liever gezegd plotseling voelde ik me zoveel beter en vrolijker dat tot mijn eigen verbazing al mijn droefheid en laksheid weg waren en al mijn enthousiasme weer terug was. Wel beschaamde het me enigszins dat ik in mezelf niets terugvond van alle voortreffelijkheid van verstand en geleerdheid die u me toekent. Maar ook dit was voor mij een sterke stimulans om mijn studie weer op te vatten en mijn geest weer op scherp te stellen die, ik beken het eerlijk, altijd gevoed wordt door de begeerte naar roem. Ik zie dat de natuur dergelijke vonken van eerzucht verwekt bij personen die verre van plat-

4. Homerus, *Ilias IX*, 385; zie ook *Adagia I*, 7, 87.
5. Homerus, *Ilias II*, 372.

vloers en geldzuchtig zijn, te oordelen naar die schrijvers op wier werken nu het gezag van de letteren en het aanzien van de humaniora berust. Trouwens, ik was altijd de mening toegedaan dat het streven naar roem juist iets is van de besten omdat mensen die zich willen onderscheiden door hun geleerdheid altijd meer rekening moeten houden met het nageslacht en een eeuwigdurende reputatie dan met het oordeel van hun eigen eeuw en hun tijdgenoten (dat meestal noch belangeloos noch eerlijk is) of met een onmiddellijke beloning. Want u kent die versregel - en hoe inspirerend is die niet! - 'dat zal ooit iemand zeggen; mijn roem zal nooit vergaan'.[6.] Ik meen dat die tijdgebonden roem hetzelfde is alsof ik zelf beding dat op een termijn van een, twee, drie, vier jaar of iets meer - zoals de grondleggers van ons burgerlijk recht zeggen - het loon uitbetaald wordt voor zovele jaren uitputtende arbeid, die slechts vergoed kan worden met eeuwige uitbetaling. Of, om het passender uit te drukken: alsof ik jaarlijkse uitbetaling van nietige bedragen beding voor de komende jaren, terwijl ik al op gevorderde leeftijd ben en de dood nadert, zodat de uitbetaling weldra zal vervallen. En hoewel ik altijd hoop dat die dag nog niet is gekomen - die eeuwig menselijke vergissing - ben ik me toch altijd bewust dat hij me al vanaf mijn geboorte ten deel is gevallen. Hoewel ik dus liever de toezegging heb dat de opbrengst in de vorm van roem op termijn komt, dan onmiddellijke uitbetaling, is het nu eenmaal zo dat we toch wel blij zijn als de faam enige wind in de zeilen geeft tijdens de vaart en we bij alle inspanning merken dat ons werk lichter wordt omdat we een zuchtje roem opvangen.

Toch zou ik niet graag zien dat u, of welke andere geleerde en filosoof ook, denkt dat ik van mening ben dat al die intensieve studie slechts tot doel heeft voor een eervolle nagedachtenis en reputatie te zorgen, een riskante en verwerpelijke onderneming. Het menselijk handelen moet op zijn echte waarde worden geschat en niet gewogen op de onnauwkeurige weegschaal van de publieke opinie. De filosofie heeft haar eigen weegschaal en dat is niet die van de markt of het gerechtshof. Die geeft voor vergankelijke zaken, die met de tijd zullen verdwijnen, het minimum aan, het maximum voor eeuwige zaken - om bij de formuleringen van de grondleggers van het recht te blijven. Filologie, mijn tweede echtgenote, verzekert mij van tijd tot tijd dat ik de opbrengst van deze weging zal ontvangen uit haar bruidsschat. Ik houd van haar, niet op de manier van mijn landgenoten, maar ik ga eraan te gronde, zoals vrienden en familie telkens vol verwijten herhalen. Sinds ik haar in mijn huis heb gehaald, zeggen ze, lijk ik niets meer te geven om mijn vermogen en mijn gezondheid. Dit wordt, terecht of ten onrechte, mij als vader van zes zonen en een dochtertje verweten door mensen die menen dat ze

6. Homerus, *Ilias VII*, 91.

hun waarde hebben bewezen als ze weten hoe ze bankier moeten zijn en een gigantisch vermogen moeten opbouwen. Toch waren de charmes van mijn vrouw,[7] de liefkozingen van mijn kinderen, alle financiële beslommeringen, dreigementen van mijn artsen, martelende ziekten niet in staat mij te overreden of te dwingen af te zien van de omgang met mijn Egeria, dag en nacht thuis of in den vreemde, in de stad of op het land. Met haar heb ik zelfs niet gebroken toen ik, nu twaalf jaar geleden, trouwde met de moeder van mijn kinderen, hoe daar ook door bijna alle toegewijde echtgenoten over werd gedacht. Ik besloot het volgende: dat ik een wettige vrouw zou hebben als moeder van mijn kinderen, maar dat Filologie mij boeken zou schenken, dat wil zeggen eeuwige roem - als mijn bescheiden gaven gelijk zouden opgaan met mijn ijver - en onsterfelijk nageslacht. Ik bracht al meer kinderen voort dan boeken, meer aan de neiging van het lichaam dan aan die van de geest toegevend. Voortaan zal met de verzwakking van mijn lichaam de geest dagelijks in kracht toenemen, hoop ik. Want ze kunnen niet allebei even vruchtbaar zijn, maar wanneer de lichamelijke vermogens uitgediend raken, dan pas zal de soldij ten volle toekomen aan de geestelijke krachten. In de voortgang en zelfs stormloop van mijn studie werd ik echter dikwijls gehinderd en teruggeworpen door mijn slechte gezondheid die mij zoveel last bezorgde dat ik meer dan eens de neiging kreeg de levenswijze die ik had gekozen in haar vaart te onderbreken en mijn reeds verzwakte lichaam uit te leveren aan nietsdoen en vadsigheid. Wie zou zich, onder de last van zo een lange en vervelende ziekte, niet neerleggen bij de besluiten van de artsen, de smeekbeden van zijn vrouw of de waarschuwingen van zijn vrienden, alsof de literatuur een verloren zaak is? In ieder geval, als ik niet geboren was onder het gesternte van de filosofie, had ik mijn Filologie al lang de deur gewezen en haar gezegd haar spullen te pakken, om een oude uitdrukking te gebruiken.[8]

Het ontging mij niet toen ik bovenvermelde dingen zei dat de studie van de letteren, op de juiste manier aangepakt, hoop geeft op die in de scholen van de filosofen uit den treure bezongen innerlijke rust, vooral als men is ingewijd in de rechtzinnige filosofie en bij wijze van spreken achterover leunend bij haar principes blijft. Of, als we volgens de maatstaf van de waarheid willen spreken, het schijnbeeld van innerlijke rust, want ik denk dat men de ware innerlijke rust, dat wil zeggen volledige onverstoorbaarheid van de geest, niet in dit leven kan bereiken - deze kan pas volmaakt worden genoemd als de hartstochten zijn beteugeld en gekalmeerd door de kracht van de rede en alle zintuigen gehoorzaamheid aan een onbewogen geest is opge-

7. Roberte Le Lieur.
8. Zie *Adagia IV*, 9, 4.

legd. We weten immers door de woorden van de heilige Paulus,[9] de bouwmeester van de ware godsdienst en vroomheid, dat we door die gevaarlijke vijand worden bedreigd, tegelijk de eeuwige heerser over de boze geesten, die verleidde en aanzette tot de eerste zonde; altijd moeten we volgens Paulus omgord zijn voor de strijd en nooit in slaap vallen alsof alles veilig is, want hij is een vijand die soms een gevecht, maar nooit de oorlog verliest. Elk moment slagvaardig brengt hij plotseling grote onrust in onze zintuigen teweeg en het is in geen geval zo dat iemand zich veilig mag wanen voor zijn aanvallen alsof hij zich verschanst heeft in het bolwerk van de filosofie en de burcht van de innerlijke rust, omdat er geen bolwerk is dat de vijand niet kan binnendringen. Bekend is het voorbeeld van dezelfde heilige Paulus die zelfs niet door zijn bevoorrechte staat van buitengewone genade kon worden verlost van deze strijd.[10]

Maar ik vrees dat ik gedachteloos ben vervallen in platvloersheid en onverstand door als beginneling in de filosofie in het korte bestek van een brief te gaan filosoferen. Daarom keer ik terug naar uw brief. Ik vond het erg geestig dat u schijnbaar Erasmus en Budé als twee Milo's als het ware in het strijdperk van Pallas op elkaar losliet, met Mercurius als scheidsrechter en organisator van de strijd en met u in de rol van toeschouwer en toejuicher, die niet tussen ons kan kiezen. U hebt mij met dat deel van uw brief zeer aan u verplicht, en tegelijk is er weinig risico dat u Erasmus gekwetst hebt. Wanneer Erasmus enige redelijkheid kent, zal hij er geen bezwaar tegen hebben dat ik met hem gelijkgesteld word, aangezien hij er zelfs geen bezwaar tegen heeft mij boven hem te stellen, toen hij zich verschanste achter de ironie van Socrates en de natuurlijke lach van zijn gezicht wiste als een acteur in een komedie, om niet te zeggen dat hij alle schaamte aflegde toen hij zei dat hij met het ene woord ‘onopgevoed’ al mijn mooie bijvoeglijke naamwoorden ‘te laat geleerd’, ‘zelf geleerd’ en ‘slecht geleerd’ had overtroffen. Als ik niet zou geloven dat u beiden, hoe scherpzinnig ook in het beoordelen van andermans geschriften, zich vergist en niet weet waarover u spreekt, zou ik u voor een stel fraaie grappenmakers en samenzweerders houden. Of zou ik me soms durven meten met die geduchte Milo, tenzij ik er absoluut zeker van zou zijn dat hij zijn grepen losser zou maken en niet al zijn spierkracht zou aanwenden, en die over het algemeen onoverwinnelijke kracht zou afzwakken voor het vastpakken van een middelmatig man als ik? ‘Ach, was ik maar evenveel sterker dan jij als ik zwakker ben’,[11] dan zou mijn liefste wens vervuld zijn. Ik zou het al geweldig vinden als ik ten opzichte van deze Milo

9. Zie Efeziërs 6:10-18.
10. Zie 2 Corinthiërs 12:1-10.
11. Homerus, *Ilias XVI*, 722.

een onder-Milo of Milootje zou zijn. Hoor eens, een atleet is beslist een dwaas, die wordt uitgefloten, als hij, ook al ontbreekt het hem misschien niet aan kracht, nooit onder toezicht van sportleraren de worstelschool heeft doorlopen, die theorie en inzet aanbeveelt. Toen ik dat over mezelf vertelde, leek u meer te geloven dat het een karaktertrek van me was dan de waarheid. Maar ik zou u graag iets willen verzoeken. Nu hebt u alleen tijd om een toeschouwer bij onze wedstrijd te zijn, maar wanneer u een keer, na vervulling van uw ambtelijke plichten, even de handen vrij hebt, zoudt u dan van uw ereplaats of gewone zitplaats willen afdalen in de arena en laten zien wat u kunt? Ik meen namelijk dat u niet alleen toeschouwer moet zijn, maar ook een van diegenen die men *ephedri*[12.] noemt, die er niet slechts bijzitten als toeschouwer, maar als reserve en ondersteuning, om de winnaar niet meteen zeker te laten zijn van de zegepalm en de overwonnene troost te bieden door met de overwinnaar te strijden.

En hoeveel gezag Erasmus ook heeft, wanneer ik uw brief lees, vertrouw ik niet zozeer op hem als hij u zo hogelijk prijst, als wel op mezelf. Ik voor mij schrijf niets uit beleefdheid aan u toe om uw vriendschap, terwijl iedereen kan vermoeden dat Erasmus dat wel deed toen hij mij over u schreef. Mij lijkt het dat u alle onderdelen van het worstelen zo beheerst dat ik wel moet aannemen dat u ze geleerd hebt bij een niet slechte trainer en dat u beter en gemakkelijker met die Milo quitte zult kunnen spelen, als althans iemand van ons het tegen hem kan opnemen. Want mij lijkt het dat Erasmus niet alleen een Milo is, maar een beroemd winnaar van de vijfkamp, die wijd en zijd bekend is, een man die over de hele wereld reizend overal het bewijs leverde van zijn vernuft en op bijna alle bekende spelen won, die wedijverde in de theologie en in de profane wetenschappen en op ieder gebied van het algemene onderwijs dat men *encyclopaedia* noemt, overal werd geprezen. Laat ik niets zeggen van zijn *Panegyricus* en zijn *Miles christianus* en de hele lijst van zijn vele beroemde werken en zijn *Moriae encomium*, zo ongeveer het lievelingsboek van hen die zich op de studie toeleggen. Maar wanneer ik die Ilias, om zo te zeggen, van aardigheden in Grieks en Latijn lees, die spreekwoorden worden genoemd,[13.] lijkt het me dat ik de woordvoorraad van Minerva zelf ontwaar. Dan weer lijkt het me het zoutvat van Mercurius, die ze de Welsprekende noemen, een meesterwerk waarin het materiaal wedijvert met de wijze van bewerken, waaruit het taalgebruik van de redevoering of de komedie het zuiverste zout kan halen als het geestigheden wil gebruiken; of de lekkernijen en specerijen van Overtuiging en het merg van Overreding.

12. Nieuwe tegenstander voor wie in een vorige ronde gewonnen heeft.
13. Budé bedoelt de *Adagia.*

Dan weer lijkt het een overvloedige uitstalling van allerlei spullen, na lange tijd te voorschijn gehaald uit oude en welgekozen kisten (als men al ooit spullen zo dicht opeen gezien heeft) in de winkel van een rijke handelaar, keurig volgens de regels van de welsprekendheid geordend en ingedeeld. In dat boekwerk, en in enkele soortgelijke, zou je alles kunnen vinden wat die twee elegante dames, Poëzie en Welsprekendheid, gebruiken voor een verzorgd en aantrekkelijk uiterlijk, en de verfjes waarmee hun kamenier, Bevalligheid geheten, hen opmaakt: hiermee maakten de woordkunstenaars en taalgoochelaars eertijds hun werken beter verkoopbaar. 'Daarin was liefde, begeerte, tederheid, zoete woordjes, die zelfs bedachtzame mannen van hun verstand beroven.'[14.]

Als ik verder lees wat hij heeft gepubliceerd over het Nieuwe Testament, het ware instrument van de echte godsdienst en vroomheid, en wat hij in de werken van Hieronymus (op wiens uitleg bijna uitsluitend ons begrip van de goddelijke wet berust), met geweldige inspanning heeft verhelderd, verklaard, geordend, opgeknapt en volledig vernieuwd, dan wens ik onze generatie en het nageslacht geluk dat de heilige leer, waardoor wij weten hoe te leven en te sterven, juist en naar behoren is vastgesteld en zelfs hersteld. Ook vind ik het geweldig dat die muf riekende lieden op hun plaats zijn gezet, die gestamel van oude mannen en boerse, weinig eloquente geleerdheid beschermen en verdedigen, en een verzorgde woordkeus tegenwerken, in de mening dat alleen heilig kan zijn wat ruig overkomt door slordig en onrein taalgebruik. Zij verkeren in de overtuiging dat de filosofie, die de vrije kunsten grondvest en verrijkt, priesteres en schenkster van deugd en waardigheid, zich behoort te onthouden van alle elegantie en verzorgdheid van taal en gedachten, volgens de decreten van de rechtzinnige senaat, samengesteld uit de vaderen afkomstig uit wat men noemt de oudste senatorenfamilies en andere leden. Alsof - als het eens zou gebeuren dat Filosofie het toneel betreedt in een allegorisch stuk - de regisseur haar niet moet kleden als een tragisch of historisch personage, maar als een komisch personage, een danseres of zelfs een kluchtfiguur, zoals bij ons vroeger gewoonte was als studenten alle vrijheid werd gegeven ter gelegenheid van het driekoningenfeest, dat men Epifanie noemt.

Bij het lezen van dit alles doet het me dus veel plezier te zien hoe die zelfbenoemde stoïcijnen, die vroeger op volkse wijze hun barbaarse en schreeuwerige praatzucht ten toon spreidden, nu met sofismen en al uit de rijen der geleerden zijn gestoten en van de brug geworpen waarover de begunstigers van de letteren gaan. Met als gevolg dat zij die hiervoor meenden de burcht der filosofie te bezitten en het eerst hun stem mochten uitbrengen in de

14. Homerus, *Ilias XIV*, 216/17

wetenschap, nu volgens iedereen blind zijn als met Saturnus' oogziekte, zoals het spreekwoord luidt;[15.] althans volgens hen die enigszins in tel willen zijn onder de geletterden. Wie hebben de Gratiën bij zijn geboorte zo gehaat, dat hij die plompe en duistere Minerva niet geringschat, nu ook de Schrift, door Erasmus' inspanning gereinigd, weer zijn oude helderheid en glans terugkreeg? Hoewel het veel belangrijker is wat dezelfde met dezelfde moeite bereikte, dat de heilige waarheid zelf uit die Cimmerische duisternis[16.] opdook, ook al is de glans van de theologie nog niet geheel ontdaan van het vuil van de scholastiek. Als dit eenmaal wel het geval is, is het vooral te danken aan het begin dat in onze eeuw is gemaakt. We hebben al in ieder geval zoveel vorderingen gemaakt dat sommigen van hen hun hooghartigheid afleggen, naar het schijnt, en zwijgend hun dwaling toegeven, en anderen, wier leeftijd en manier van leven het nog toelaten, spijt hebben en nu de schone letteren accepteren, omarmen en verdedigen. Dat ik hetzelfde probeerde te doen op het terrein van het burgerlijk recht, en met hetzelfde resultaat, zal men in het vervolg geloven dankzij de uitspraken in uw brief, naar ik hoop, als die eenmaal zal zijn gepubliceerd.

Terwijl ik deze regels schrijf, moet ik lachen om de verwaandheid en dwaasheid van de mensen die iemands waarde gewoonlijk afmeten aan de manier waarop hij eruitziet of loopt. Op dit punt wil ik me de woorden en mening toeëigenen van een gezaghebbende en ervaren mensenkenner[17.] die niet lang geleden Erasmus geregeld zag. ‘Stel dat iemand,’ placht hij te zeggen, ‘het in zijn hoofd zou halen zich een mening te vormen over Erasmus op grond van zijn algehele voorkomen en gedrag en de aandoeningen waaraan het menselijk lichaam onderworpen is, en volstrekt niet wist dat dit de beroemde Erasmus was: zou zo iemand denken dat deze man, die zich gedraagt als ieder ander, Mercurius in zijn mond, goddelijkheid in zijn hart, Venus en alle Gratiën in zijn pen, Pallas - zoals ooit Jupiter - in zijn hoofd draagt?’ En desondanks durft Erasmus mij aan te duiden niet als zijn gelijke, maar - het is niet te geloven! - als een groter man dan hijzelf, alsof ik mezelf niet ken en ook Erasmus niet. Hij liet het nageslacht een voorbeeld na van de voortreffelijke stelregel die hij ontdekte of introduceerde, dat niemand zich met recht een theoloog kan noemen en ertoe kan overgaan in het openbaar de Schrift te lezen en te verklaren, voordat hij er zeker van is dat hij zijn handen heeft gewassen in alle bronnen van de muzen. Ik wou dat ik hem even nabij kon komen als ik hem nabij kom in leeftijd, zoals ik lees in de schertsende passage uit zijn brief over ouderdom en seniliteit - tenzij we

15. *Adagia II*, 1, 75.
16. *Adagia II*, 6, 34.
17. Misschien Etienne Poncher.

werkelijk moeten geloven wat hij schrijft, dat de akker van zijn talent uitgeput is omdat hij voortdurend vrucht droeg. Die passage zoals vele andere uit de brief[18] gaf me veel genoegen, maar ik stem er niet mee in. Ik zag immers dat de vruchtbaarheid van zijn talent en de rijkdom en omvang van zijn geleerdheid van dien aard zijn, dat ze altijd allerlei goede gewassen kunnen voortbrengen en niet herhaaldelijk andere lectuur, telkens nieuwe irrigatiekanalen als het ware, behoeven. Want zo gaat het met zowel vruchtbare grond als een voortreffelijk en gezegend verstand, als ik me niet vergis: jaarlijkse teelt brengt een oogst op zonder overdaad maar ook zonder uitputting.

Van een zodanig talent, als van een vruchtbaar stuk land met rijke opbrengst, haalt Erasmus reeds vele jaren de prachtige oogst binnen van waarachtige en duidelijk waarneembare roem die de eeuwen zal trotseren. Toch pleeg ik in mijn brieven als volgt met hem om te gaan en zijn rusteloze geest te prikkelen: ik zeg dat hij me met al die nauwgezetheid en ijver niet tevreden stelt, tenzij hij niet geleidelijk aan grotere werken op zich neemt, dat wil zeggen werken die passen bij zijn uitmuntende gaven en waar geen enkel verstand, hoe verheven ook, spijt van krijgt. Vandaar die strijd tussen ons, omdat ik pertinent weiger de vele nietige of middelmatige werken, gemeten naar Erasmus' capaciteit, als grotere werken bij te schrijven, ook al zullen ze voortreffelijk, deugdelijk en volgens de afspraak geleverd zijn, om de gebruikelijke formule te bezigen. Want ik houd staande dat een man met een zo verheven, vlugge, veelomvattende, wendbare geest, gevormd in iedere werkplaats van de muzen, nu moet beginnen aan de allergrootste werken. Vandaar die schermutseling in brieven waarbij u voor uw genoegen, merk ik, toeschouwer bent, die onlangs op ieder moment leek te zullen ontbranden in een gevecht, zoals blijkt uit de enorme brief waarin hij de hele troepenmacht van mijn argumenten bij het eerste treffen uiteenjoeg. Ik had werkelijk besloten om wat over was van mijn leger te verzamelen en met troepen aan te vullen en nogmaals de strijd te wagen. Dat ik het niet deed, komt omdat mijn vrienden het mij afraadden; zij zagen in dat ik uiteindelijk niet was opgewassen tegen de strijd wanneer hij gedurende de wapenstilstand heviger in vuur geraakt was. Ze dachten immers aan de woorden van Homerus, ‘als er twee samen gaan, bedenkt de een voor de ander wat het beste is’[19] in een dergelijk gevecht. Verder leek het me dat hij, een man van de wereld en een meester in geestigheid, niet voldoende rekening hield met mijn onervarenheid of ruwe woestheid. Want hoewel ik zelf vind dat ik hem alles in openhartige bewoordingen schrijf, verval ik menigmaal toch op de een of andere manier, door aanspraak te maken op het recht van de vriendschap of

18. Brief 531.
19. Homerus, *Ilias X*, 224/25.

op andere wijze onvoorzichtig, in opmerkingen met een bijbedoeling, waaraan hij aanstoot neemt of voorwendt aanstoot te nemen, alsof het steken onder water of dubbelzinnigheden zijn. Dit is namelijk wat ik heb gezegd: ik lijk op een van die zogenaamde ongeschoolde atleten, die niet weten wat gepast is en dienstig voor het moment. Met als gevolg dat, terwijl ik er plezier in heb met schrijven de lachlust op te wekken, hij ruimte lijkt te geven aan boosheid of misplaatste achterdocht. Ik weet niet of dat vermoeden ten onrechte bij me opkomt, of dat hij, als een ervaren strijder en op dit terrein duidelijk een oude rot, meent mij, een nog ongeoefende rekruut die te onbesuisd tot de aanval overgaat, te moeten corrigeren en straffen; het laatste zou ik liever geloven. Als onze wederzijdse verdenkingen in deze zaak misverstanden zijn, zou u, een expert niet alleen in het burgerlijk recht maar ook in het recht van de vriendschap, volgens mij recht kunnen spreken over ons of het geschil beëindigen en een schikking treffen. Van mij mag u dat in elk geval doen, en ik denk niet dat u hem zou bevoordelen, zelfs al is hij een goede kennis van u en, zoals hij zegt, bijna een makker - waar hij terecht met ophef over meent te moeten spreken. Maar, zeergeleerde man, denk alstublieft niet dat ik ernstig meende wat ik zei over mogelijke ergernis, want niets is verder van mijn gedachten. Wel zou ik graag willen dat u Erasmus ervan overtuigt dat een dergelijk vermoeden de reden is waarom ik niet antwoord op de volumineuze brief, waarin hij de toch niet volstrekt ongeregelde slaglinie van mijn vondsten uiteenjoeg en verbrijzelde. Ik wil hem immers liever in de veronderstelling laten dat ik hem met nog onverzwakte troepen de overwinning schonk wegens zijn gezag, dan dat ik me toen gewonnen gaf omdat ik bezweek onder zijn aanval. Ik schreef hem onlangs en zal hem hopelijk wederom schrijven, maar ik zal een ander onderwerp kiezen waar ik gemakkelijker mee kan omgaan en als de kans zich voordoet zal ik hem op het juiste moment overvallen. En het zal me niet gebeuren dat ik hem aanval tenzij hij onoplettend en vermoeid is door de studie. Trouwens, toen ik onlangs zei ‘revanche te nemen voor de eerdere nederlaag’,[20.] wees een niet onervaren man die zich bekommert om mijn reputatie me met deze berisping terecht: ‘Wie onder de mensen ben je en waar kom je vandaan, jij die op mij af durft te komen?’[21.] En toen ik hem nogal onbesuisd met dit citaat uit de komedie antwoordde: ‘Die vandaag niets voorstelt, maar morgen groot zal zijn,’[22.] sprak hij: ‘Ongelukkig zijn de ouders wier kinderen mij als vijand tegemoet durven te treden.’[23.]

20. Plutarchus, *Laconische apophthegmata* 223F.
21. Homerus, *Ilias XXI*, 150.
22. Aristophanes, *Ridders* 158.
23. Homerus, *Ilias XXI*, 151.

Het doet me werkelijk genoegen, zeer veel genoegen, dat u mijn eenvoudige karakter vertrouwt als het gaat om wat ik in mijn brief aan Erasmus terloops betreurde, namelijk dat ik geen leraar heb gehad of iemand die teksten met mij las - als ik niet intussen zou vermoeden dat u dit graag gelooft omdat u het kunt opmaken uit de stijl van mijn geschriften. Ik ben bang dat u daarin wel eens iets met een weerbarstige zinsbouw of onhandige stijlfiguur aantrof, wat nooit de rasp, zoals men zegt,[24.] of de vijl in de werkplaats gevoeld heeft, of de kritiek van een leraar. Maar dan weer krijg ik de indruk dat u dit volstrekt niet opmerkt, omdat u vindt dat ik daarom zelfs met mezelf ingenomen moet zijn en mezelf gelukwensen en juist hiervoor de voorzienigheid moet danken als voor een grote zegen. Wat bent u een geestig, innemend en vindingrijk raadgever! U verandert mijn tekortkomingen in voordelen en houdt me voor dat ik, waarvoor ik me meende te moeten schamen of wat ik in ieder geval meende te moeten verbergen, als het al verhuld kan worden, juist nuttig en eervol is en iets om trots op te zijn!

Maar blijft u nog even, want ik heb me voorgenomen u alles te vertellen en uitvoerig uiteen te zetten, nu ik in u zo'n vriendelijk en behendig vertrooster heb gevonden. Ik zei dat ik autodidact en laat lerend was, en dat ik me niet alleen zonder leraar maar ook laat aan de schone letteren had gewijd. Ik ga daar nu uitvoeriger op in. Ik leerde lezen en schrijven en kreeg wat grammatica - naar de gewoonte van toen van een inmiddels achterhaalde eenvoud - in deze stad bij een gewone schoolmeester. Toen ik amper begonnen was enig Latijn te stamelen, ging ik, of liever sprong ik over op de rechtenstudie, zoals gebruikelijk was, een besparing van tijd die me duur kwam te staan. Na drie jaar aan deze studie vergooid te hebben, keerde ik naar huis terug en nam afscheid van de boeken en wijdde me aan de liefhebberijen van de ongeletterde of althans uitgediende en al uit de dienst ontslagen jeugd. Totdat ik na enige jaren heimelijk binnen de muren van het vaderlijk huis voor mezelf begon te studeren, ver van alle verzamelplaatsen van scholastici in deze stad, slechts geïnspireerd door het voorbeeld van mijn vader,[25.] die overeenkomstig zijn aanleg een groot voorstander van geleerdheid was en altijd veel boeken kocht. Daar begon ik, zoals dat gaat, juist met de slechtste schrijvers en dronk in mijn onnozelheid vol begeerte de droesem van onzuiver Latijn. Toen ik eindelijk mijn vergissing had bemerkt en op betere lectuur was overgegaan, wierp ik geleidelijk die droesem waarmee mijn binnenste was overspoeld van me af. Toch had ‘zegt mij nu, muzen’[26.] zich vastgehecht.

24. Vgl. *Adagia I*, 5, 58.
25. Jean Budé.
26. Homerus, *Ilias II*, 484.

Maar ziehier een ander probleem! Toen ik, nu zesentwintig jaar geleden, de valkeniers en jagers vaarwel had gezegd en me met enig succes zoals gezegd niet op leraren maar op boeken was gaan toeleggen, trof ik meteen een Griek[27.] op hoge leeftijd of, liever gezegd, hij trof mij - want ik bracht hem een aardig inkomen - die slechts tot zover iets van Griekse literatuur afwist, of een klein beetje meer, als de literaire taal samenvalt met de spreektaal. Hoe hij me pijnigde door mij dingen te leren die ik spoedig weer moest afleren - wel las hij uitstekend en had hij een goede uitspraak - zou ik niet 'op drie blaadjes'[28.] kunnen beschrijven. Ondertussen meende ik dat hij, aangezien ik hoorde dat hij de enige Griek was in Frankrijk, als zodanig een groot kenner van het Grieks was, en dacht hij, die mij op Homerus wees en enkele andere beroemde schrijvers noemde, 'en hij noemde ieder bij zijn naam',[29.] dat ik razend enthousiast was. Er was nog een ander misverstand: wat bij hem onwetendheid was, hield ik voor een truc om mij in al mijn leergierigheid zo lang mogelijk als geldbron en bijna als gegijzelde te gebruiken. Ten slotte begon het voor de letteren in ons land in weinig jaren te dagen door het contact met Italië en de geleidelijke aanvoer van boeken in beide talen. Ik probeerde de schade van al die in onwetendheid doorgebrachte jaren te herstellen en spaarde geen kosten bij de aanschaf van dure boeken en geen moeite bij het leren daarvan; dagelijks eiste ik van mezelf anderhalve dagtaak zonder ooit vakantie te nemen. Zo kwam ik op een punt dat ik allereerst begon af te leren wat mij verkeerd was onderwezen; deze begintijd bezorgde me veel moeite, want ik had niets geleerd behalve lezen en schrijven, bovendien de verkeerde dingen op een verkeerde manier. Vervolgens was ik niet langer een toehoorder van die Griekse leraar, ook al kwam hij geregeld bij me langs, om mij, kooplustig als ik was, teksten te verkopen en ze te kopiëren voor een eenmaal vastgestelde prijs. Wat vindt u daarvan, vernuftig man? Kunt u nu nog volhouden dat wat ik ongemakken noem zegeningen waren of zullen zijn?

En dan is er nog mijn slechte gezondheid die ik niet heb opgelopen, maar die aangeboren is; hoeveel ellende, denkt u, heeft me die gebracht? Want ze zat me dichter op de huid dan mijn schaduw, waar ter wereld ik ook ging of wat ik ook deed. Ze is voor mij een des te grotere last omdat door haar schuld de studie der letteren zowel bij mijn artsen als bij iedereen die ik tegenkom, bekenden en niet bekenden, al meer dan vijftien jaar een slechte naam heeft, als iets dwaas en verderfelijks; nog meer de studie van het Grieks, als iets waanzinnigs, gruwelijks, een regelrecht vergrijp, ook al krijgt die

27. Georgius Hermonymus.
28. Catullus, *Carmina 1*, 6.
29. Homerus, *Ilias XXII*, 415.

sinds kort enige bijval en is er enige vraag naar. Ik zou echter niet willen dat u me daarom schrapt van de lijst met soldaten, als teruggetrokken autodidact. Ook hierom meen ik immers onder de jongeren te kunnen dienen, omdat ik begon me voor de gewone dienst aan te melden, niet te vroeg of zonder succes, zoals ik maar al te graag geloof op gezag van jullie beiden en ook van andere mensen. Ondertussen bezocht ik twee keer Rome en de beroemde Italiaanse steden, waar ik een bescheiden aantal geleerden van een afstand hoorde, of liever zag, en vluchtig kennis maakte met de professoren in de schone letteren, dat wil zeggen, zo ver als mogelijk was voor een man die snel door Italië trok en gebonden was aan het gezantschap.[30.] Ook in mijn eigen land heb ik soms in het gezelschap van geleerden verkeerd; ik ging vooral om met Janus Lascaris,[31.] een Griek en een groot geleerde op het gebied van beide talen, die nu door de paus is aangesteld als hoofd van de Griekse school in Rome. Hoewel hij alles voor me wilde doen, kon hij me niet veel helpen. Aangezien hij gewoonlijk in het gevolg van de koning verkeerde en vele mijlen van de stad verwijderd was, en ik meestal in de stad verbleef en zelden in het gevolg, deed hij met plezier het enige wat hij kon, hoffelijk als hij is: als we een enkele keer samen waren las hij een tekst met me, wat me nog geen twintigmaal te beurt viel, en als hij er niet was vertrouwde hij me kisten vol met boeken toe die hij bij me achterliet. Mijn leertijd heb ik beslist zonder begeleider doorgebracht.

Ziedaar, vriendelijk man, het verloop van mijn studietijd, die met een toegeeflijke en vrijgevige vader een gemakkelijke start had met op de een of andere manier goede voortekens. Na de dood van mijn vader vijftien jaar geleden en het doorstaan van vele tegenslagen, na meer dan eens de gemeenheid van de fortuin ervaren te hebben, probeerde ik desalniettemin ‘met riemen en zeilen’[32.] de eenmaal begonnen tocht te volbrengen. Slechts met één uitermate hinderlijke zuigvis[33.] had ik te maken: de slechte gezondheid waarover ik sprak. Niets kon zozeer het enthousiasme waarmee ik me aan de studie wijdde onderdrukken en doen afnemen als de voortdurende gedachte aan de dood die me van uur tot uur bedreigde, wanneer mijn ademhaling, zo herinner ik me, vaak stokte en opeens weer terugkwam. Achtergebleven

30. In 1505 maakte Budé deel uit van een gezantschap dat naar paus Julius II werd uitgezonden.
31. Janus Lascaris vergezelde Karel VIII in 1495 vanuit Italië naar Frankrijk en keerde in 1500 weer terug.
32. *Adagia I*, 4, 18.
33. Zoals Erasmus in de *Parabolae* verhaalt, kon de zuigvis (*remora*) volgens de overlevering een schip tegenhouden door zich aan de kiel te hechten, zelfs als het met volle zeilen voer.

als erfgenaam van een rijke vader - niet voor het volledige twaalfde deel, want de oudste van mijn broers[34] kreeg de helft op grond van het eerstgeboorterecht - erfde ik uit het bezit van mijn moeder[35] vier jaar later hetzelfde deel. Dat ongeveer was mijn reserve tijdens de tocht waaraan ik was begonnen, met wat er zo goed en zo kwaad als het ging bijkwam, op die manier dat ik ondertussen niets te danken had aan de vrijgevigheid van koningen of van de fortuin. Tijdens de jaren van studie verloor ik een groot deel van mijn vermogen omdat ik de matigheid van een goed burger veronachtzaamde, maar ik ontkwam aan schipbreuk.

Het vervolg van uw brief deed niet zozeer mij genoegen als wel enige vrienden van mij, die daarom wensen dat de hemel u zegent. U vraagt me dringend onvermoeid door te gaan met het ophelderen van wetspassages en het corrigeren van ingewortelde fouten, en u lijkt me op die manier geluk te wensen, alsof het de bedoeling van mijn moeite en pogingen was het gezag van die mannen te ondermijnen die, naar het algemene oordeel van de geleerden, grotere experts waren in het recht volgens Accorso dan volgens het burgerlijk en Romeins recht. Ik vond dat ik nooit spijt van dat werk hoefde te hebben, omdat, afgezien van vele andere redenen, het resultaat van die arbeid naar men beweert grote gevolgen heeft en de meerderheid van de mensen die zich op de studie toeleggen aangaat. Toch staat het me op een of andere manier tegen het werk dat ik lange tijd heb laten liggen en al bijna achter me had gelaten, weer op te nemen, en dat naar ik me herinner een stormachtige start had. Ik erken natuurlijk dat ik daar verantwoordelijk voor ben en vraag vergiffenis, als het niet te laat is. Ik kon me er destijds in al mijn vurigheid niet van weerhouden de zaak van de rechtskennis te bepleiten als voor een groep oudheidkundigen, met harde woorden aan het adres van lieden die er niet voor terugdeinsden de grootheid van het burgerlijk recht in te perken of aan te tasten. Weliswaar zag ik een paar mensen die hun dit verweten, maar ik wist dat nog niemand was opgestaan om hen in een procedure te vervolgen, met een beschrijving van hun overtredingen, in aanwezigheid van toehoorders en met rechters die zich terugtrekken voor beraad. Ik heb als eerste te gretig en te fel tegen hen gepleit om een nieuw proces te beginnen. Voor het geval iemand anders deze rol voor zich opeist: ik ben reeds begonnen met ander onderzoek dat mijn aandacht heeft afgewend van de studie van het recht in een heel andere richting; ook geef ik de voorkeur aan stof die niet zo nauw begrensd is. De geest die door lange en veelvuldige lectuur dik is als door voer en dartel is, kan zich niet vrij bewegen en van het pad afgaan, tenzij hij een breed onderwerp ter beschikking heeft, als

34. Dreux Budé.
35. Catherine Le Picart.

een vrij en open veld waar hij speelruimte heeft. Ik besef terdege dat dit soms de fout is van een exuberante geest die zich te veel laat gaan, maar als ik het plan zou opvatten mijn uitgelaten pen volgens de regel van striktheid en karigheid te bedwingen en in te tomen, zou ik haar niet alleen al haar levendigheid ontnemen en dor en droog maken, maar ik zou ook tegen mijn beschermgod en tegen Minerva ingaan - ik wil dat dit ook meetelt in de zaak die ik onlangs samen met Erasmus aan een gerechtelijk onderzoek heb onderworpen. Maar die schuldeisers als het ware laten niet toe dat ik me dat werk bespaar en mijn eigen neiging volg waarbij ik me aan die taak onttrek, omdat ze me herhaaldelijk ter verantwoording roepen vanwege mijn ondoordachte belofte; zo ook zelfs de rechtskundigen, die tot mijn grote verbazing zich met mij hebben verzoend en uit eigen beweging afzagen van vervolging wegens een belediging die volgens hen niet alleen verschrikkelijk, maar zelfs heiligschennend was, omdat we hun verheven goden beschimpten. Dit deden zij niet om mijn gunst of invloed, maar veeleer om de waarheid, die zelfs zij langzamerhand begonnen te erkennen. Ook u dringt in deze zaak bij me aan en spoort me aan, wat enkele invloedrijke mannen niet ontgaat, die zich aan uw brief vergapen als aan koopwaar uit vreemde landen. Ik geloof daarom dat ik er niet onderuit kan voor enige maanden terug te keren in die tredmolen en plichtshalve iets toe te voegen aan de eerste uitgave van mijn aantekeningen, tenzij ik ontdek dat iemand anders me voor is geweest, waarop ik al lang hoop.

Ik merk dat ik de grenzen van een brief overschreden heb, want ik heb mijn verleden ‘van top tot teen verteld’,[36.] zoals Aristophanes zegt. Maar u zei dat u genoegen beleeft aan mijn brieven, en ik praat graag met u. Omdat uw hoffelijk gebaar om een reactie vroeg, paste het mij iets toe te voegen bij wijze van toegift, zoals vrijgevige schuldenaars doen; maar ik zou nooit ten volle een zo elegante en vriendelijke brief kunnen vergelden. Ten slotte, met deze brief beding ik er nog een van u en nog vele anderen mits de tijd het toelaat, als u ze maar van hetzelfde garen zult weven. Ik zal mijn speciale kistje naar ik hoop kunnen bestemmen voor brieven van u en Erasmus, en ik zal ze koesteren, als waren het de symbolen van de vriendschap met twee grote mannen, gesloten omdat brieven het aanbevolen en onderhouden door de uitwisseling van hoffelijkheden. Ik zal ze, naar ik hoop, als bijzondere legaten aan mijn dierbaarste kinderen nalaten.

Vaarwel. Parijs, 19 mei

Ik weet dat ik u met deze brief, ongezuiverd en slecht geschreven, last zal bezorgen. Maar ik meen dat ik recht heb op vergiffenis van u voor deze fout, aangezien de grote Erasmus mij ooit vergiffenis waardig bevonden heeft.

36. Aristophanes, *Plutus* 649/50.

Want aangezien u even vriendelijk en menselijk lijkt als hij, denk ik niet dat u het zou verdragen minder vergevingsgezind te lijken dan hij. Nogmaals vaarwel, u die uw vaderland grote diensten bewijst, en groet namens mij onze gezamenlijke vriend die onlangs uit Engeland is teruggekeerd.

584 *Aan Thomas More*
[Antwerpen, 30 mei] 1517

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend More, gegroet

We werden op de eerste mei bij aanwakkerende tegenwind midden in de nacht met ons bootje niet zonder gevaar naar een stel rotsen gedreven langs de Franse kust, niet ver van Boulogne.[1] Weldra stak een ruwe storm op, die een nog ruwere zee gaf door de nabijheid van de kust gedurende de rest van onze reis. Hij veroorzaakte en veroorzaakt nog steeds de dood van veel mensen van ons gezelschap door angina en pleuritis.

Pieter Gillis en ik worden geschilderd op één paneel; we zullen het je binnenkort als cadeau opsturen.[2] Helaas trof ik Pieter bij mijn terugkeer ernstig ziek aan, niet zonder gevaar, waarvan hij nog steeds niet voldoende is hersteld. Met mij ging het uitstekend totdat de dokter, Joost mag weten hoe, op het idee kwam mij enige pillen voor te schrijven om mijn gal te reinigen en wat hij me aan doms aanraadde, volgde ik, nog dommer, op. De schilder was al aan mijn portret begonnen, maar toen ik na het slikken van de medicijn bij hem terugkeerde, weigerde hij te geloven dat het mijn gezicht was. Het schilderen is dus enige dagen opgeschort totdat ik er wat beter uitzie.

Ik heb je *Epigrammata* en je *Utopia*, samen met wat werkjes van mijzelf, opgestuurd naar Bazel via mijn eigen bediende die ik hier een paar maanden met dat doel in dienst had.[3] Met Tunstall gaat het uitstekend, ja, hij is zelfs in een juichstemming, zoveel oude munten heeft hij hier op de kop getikt. Hij

1. Op 30 april 1517 scheepte Erasmus zich in voor de terugtocht van Engeland naar de Nederlanden. Zijn mededeling betreft de oversteek van het Kanaal.
2. De Antwerpse schilder Quinten Metsys werkte aan een tweeluik met portretten van Erasmus en Gillis dat in september aan More werd verzonden.
3. Johann Froben bracht in maart 1518 beide werken van More samen in een band uit.

heeft mijn *Copia* helemaal doorgelezen en het boek bevalt hem enorm. Hij is vol bewondering voor het lofdicht dat ik maakte voor Filips.[4.] Hij heeft de hele *De asse* van Budé doorgespit en heeft hem een brief[5.] geschreven, maar Budé heeft hem nog niet geantwoord.

De kardinaal van Gurk[6.] is enige dagen geleden vertrokken, tot ongenoegen, naar ik hoor, van de keizer.[7.] Gisteren vertrok de eerwaarde bisschop van Sion,[8.] bij wie ik die dag nog de maaltijd gebruikte. Ik had met hem een lang onderhoud over het Nieuwe Testament, vervolgens over de oorlog. Hij steekt zijn woede over de Fransen niet onder stoelen of banken en is daarin openhartig zoals een Zwitser betaamt. Hij zei dat de Duitsers erop uit waren alle koningen onderdanig te maken aan de keizer. De keizer begeeft zich naar Mainz, want daar zal, naar men zegt, de raad van Duitse vorsten plaatsvinden. Onze Karel laat zijn raad bijeenkomen in Gent[9.] waar de keizer niet bij zal zijn. Men zegt dat hij uit ontevredenheid vertrekt: grote goden! Was er ooit een mens op gunstiger wijze boos! Men stond op het punt vrede te sluiten, zelfs met Gelre en bovendien op zeer gunstige voorwaarden voor de keizer, maar hij verhinderde het uit vrees, zegt men, dat we nergens oorlog zouden voeren. Filips,[10.] de bisschop van Utrecht, is onder gelukkige voortekenen en met grote staatsie de stad binnengetrokken. Men zegt dat de hertog van Gelre[11.] achtduizend man heeft bijeengebracht om Friesland aan te vallen.

Tunstall is blij dat die levendige komedie uitgespeeld is.[12.] Als hij naar jullie terugkeert, schrijf ik dit voor niets, maar als hij hier blijft, staat het vast dat ik, waar hij ook is, die tijd met hem zal doorbrengen. Anders was ik van plan de zomer in Leuven door te brengen, wat zelfs de theologen wensen. Alleen X.[13.] bromt nog iets, vanwege zijn eer, om niet een onstandvastig man te lijken. Pas op dat je me niet berooft van die brief van jou die nog niet af was toen je hem liet zien. Als de brief van Giustiniani, de ambassadeur van Venetië, bij jou ligt (want ik ben hem kwijt), zorg dan dat hij weer terug-

4. De *Panegyricus* voor Filips de Schone.
5. Brief 571.
6. Matthäus Lang.
7. Maximiliaan I.
8. Matthäus Schiner.
9. Het hof arriveerde in Gent tussen 17 en 25 mei.
10. Filips van Bourgondië.
11. Karel van Egmond.
12. Tunstall had Maximiliaan vergezeld op diens rondreis door de Nederlanden. Bij de terugkeer van Maximiliaan naar Duitsland was zijn missie voltooid.
13. Maarten van Dorp.

komt; zo niet, vraag dan aan de heer Niccolò,[14.] zijn beminnelijke secretaris, om een kopie hierheen te sturen, gelijk met zijn felicitatiebrief aan Marcus Musurus.[15.] Ik zal uitvoeriger schrijven in de loop van de maand, wanneer ik je het schilderij stuur. Ik hoor nog steeds niets over het paard, maar het was nu van pas gekomen. Vaarwel met je lieftallige echtgenote[16.] en je aardige kinderen. Pieter Gillis en zijn dierbare Cornelia[17.] doen jou en je vrouw de hartelijke groeten.

1517

585 *Van Anton Clava*
Gent, 4 juni [1517]

Anton Clava aan de heer Erasmus, gegroet

Met mij gaat het goed, zeergeleerde Erasmus, en ik ben blij dat jij het ook goed maakt. Twaalf dagen geleden vertrok onze vriend De Keysere naar de keizer, samen met Leopold, de zoon van de keizer.[1.] Wij hopen en verwachten dat hij spoedig bij ons zal terugkeren. De heer Pierre Barbier zorgt getrouw en nauwgezet voor je zaken en doet zijn uiterste best om je eer te bewijzen en te verheerlijken. Hoewel de grootkanselier[2.] dagelijks gekweld wordt door vele moeilijke en uiteenlopende zaken, luistert hij telkens als je naam valt - wat niet zelden gebeurt - met veel belangstelling en bewijst je geen geringe gunst. Hij is, voor zover ik dat kan gissen, zeer genegen om je op allerlei manieren ter wille te zijn, als de een of andere gelegenheid of een gunstig lot zich voordoet op het juiste ogenblik. Ik wou dat de mogelijkheden van je vriend Clava evenredig waren aan zijn bereidwilligheid en zijn genegenheid, respect en belangstelling voor jou.

De brieven[3.] die je vermeldde heb ik nergens gezien; ik wil ze heel graag

14. Niccolò Sagundino.
15. Brief 574.
16. Alice Middleton.
17. Cornelia Sandrien.

1. Leopold van Oostenrijk, onwettige zoon van Maximiliaan, vergezelde met Robert de Keysere zijn vader tot Maastricht. De Keysere maakte van de gelegenheid gebruik de keizer zijn boek *De nuptiis Leopoldi* aan te bieden.
2. Jean Le Sauvage.
3. Waarschijnlijk de *Epistolae elegantes.*

zien en doorlezen. Je zult uit de brief van Barbier[4] vernemen wat, naar onze mening, jouw zaak kan dienen. Ik hoop dat je snel bij ons zult terugkeren en vraag je tegelijkertijd geen andere weg in te slaan dan die naar het huis van je vriend Clava. Je zult een gelukkige en zeer voorkomende gastheer aantreffen. Ondertussen vaarwel en doe Pieter Gillis, mij zeer dierbaar, je beminnelijke gastheer, de groeten namens mij.

Vanuit Gent, 4 juni

586 *Aan de hertogen Frederik en Georg van Saksen*
Antwerpen, 5 juni 1517

Deze brief is het voorwoord bij Erasmus' uitgave van Suetonius, verschenen bij Johann Froben in juni 1518 samen met Erasmus' uitgave van de *Historia augusta*, waarin de levens worden beschreven van de Romeinse keizers die regeerden tussen 117 en 284. Frederik III de Wijze, keurvorst van Saksen, was de grote beschermer van Luther. Zijn neef Georg bleef de katholieke kerk trouw.

Aan de doorluchtige hertogen van Saksen, Frederik, keurvorst van het Roomse Rijk etc. en zijn neef Georg, van Erasmus van Rotterdam, gegroet

Van mannen aan wie de beschikking van het lot het roer van staat in handen heeft gegeven, Frederik en Georg, meest integere van alle hertogen, zou ik geen bekrompen en precieze kennis van academische onderwerpen verlangen, aangezien we maar al te vaak zien dat degenen die daarin oud zijn geworden, zelfs ieder gezond verstand missen, laat staan dat zij geschikt zijn om de teugels van de regering in handen te nemen. Anderzijds ben ik het volkomen oneens met degenen die vorsten helemaal iedere omgang met boeken als iets schadelijks ontzeggen, alsof het waarlijk des konings is niets te weten en niets te doen behalve gokken, jagen, hansworsten te zien optreden en zich zelfs aan nog liederlijker vermaak over te geven. Met wie echter kan een verstandig en goed vorst zich beter onderhouden dan met vrienden die altijd klaarstaan, veel wijsheid bezitten en niet slechts spreken om in het gevlij te komen? Uit geen boeken echter kan men, naar mijn mening, meer opsteken dan uit de monumentale werken van hen, die de gebeurtenissen van algemeen

4. Deze brief is ofwel niet geschreven ofwel niet bewaard gebleven; vgl. brief 608.

en persoonlijk belang te goeder trouw aan het nageslacht overleverden, vooral als zo iemand daartoe kwam na zich te hebben doordrenkt van de ware principes van het koningschap. Want ook de geschiedschrijvers die bij hun taak meer oog hebben voor de voorbeeldfunctie van de regeerders dan voor de betrouwbaarheid van de feiten, onder wie Herodotus, zijn in zoverre van nut dat zij, als zij kundig en waarheidsgetrouw te werk gaan, een beeld schetsen van hoe de goede vorst behoort te zijn. Maar het voordeel, boven ontelbare andere, van betrouwbare schrijvers is vooral dat niets anders zo adequaat goede vorsten aanspoort op lofwaardige wijze te regeren en tirannen hindert en beteugelt in hun willekeur, want beide soorten heersers zien dat de werken van de historici hun hele leven tot schouwspel zullen maken voor de hele wereld en zelfs voor toekomstige geslachten. Al hun daden, in het diepste geheim uitgevoerd of met ijdel vertoon verhuld, die wij door intimidatie geacht worden niet te zien, ook al zijn zij alom bekend, zullen allemaal even later in het felle licht onder ieders aandacht gebracht worden, wanneer het nageslacht, bevrijd van alle vrees en verwachtingen en niet behept met enig vooroordeel, eensgezind het goede zal toejuichen en met gelijke vrijheid het tegenovergestelde zal laken en uitfluiten. Ik denk niet dat iemand, en ik spreek nu niet van een vorst, maar van een tiran, zo verstoken is van ieder menselijk gevoel dat hij alleen maar een aangenaam leventje wil leiden, als hij weet dat zijn naam bij het nageslacht van alle tijden en nationaliteiten, gehaat en vervloekt zal worden zoals nu de namen van Nero, Caligula, Heliogabalus, Commodus, Domitianus en Julianus die, wanneer ze meer als monsters dan als vorsten vermeld worden, door iedereen worden bespuugd, verwenst en vervloekt. Want Vitellius heeft nog tijdens zijn leven de straf gekregen die hij verdiende voor zijn slecht beheer van het imperium en ook Nero zou die gekregen hebben als hij niet, afgeschrikt voor het vreselijke oordeel dat hem te wachten stond, liever zijn eigen beul wilde zijn. Ach, mocht dit voorbeeld tot in deze tijd ons voor ogen staan als er iemand zou verschijnen die - wat God verhoede - op hen leek. Nu blijft het wanbestuur van de magistraat ongestraft omdat er geen straf bestaat zwaar genoeg om diens wandaden te treffen.

Bij de andere geschiedschrijvers moet iedereen zelf maar beoordelen wat hij hun wil toekennen. Maar voor alle geleerden staat het vast, denk ik, dat, wat betrouwbaarheid betreft, wij de eerste plaats moeten inruimen voor Suetonius die, zoals iemand geestig opmerkte, de levens van de keizers met dezelfde vrijheid beschreef waarmee zij zelf leefden. Aelius Spartianus, Julius Capitolinus, Aelius Lampridius, Vulcatius Gallicanus, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus[1] delen bijna met Suetonius in dezelfde lof, ook al blijven zij

1. Dit zijn de zes auteurs van de *Historia augusta.* Over hen is verder niets bekend.

ver bij hem achter in welsprekendheid en verzorgd taalgebruik. Daarom verdienen zij het, meen ik, dat de geleerden zich zeer zorgvuldig met hun werken bezig houden, want ook zij hebben ervoor gezorgd dat de accurate kennis van zovele gebeurtenissen tot in onze tijd voortduurt.

Omdat Suetonius door een of andere goedgunstige god al was behoed voor het wijdverspreide bederf van handschriften, beschikken we nu, dankzij de arbeid van de geleerden en van mijzelf, over zijn gehele werk in alle puurheid, als ik me niet vergis. Ik werd bij die taak geholpen door een zeer oud handschrift uit de bibliotheek van het klooster, bekend onder de naam van de heilige Martinus, in Doornik, in het gebied van de oude Nerviërs, dat de zeer edele William Mountjoy, in die tijd de plaatsvervanger van de koning, mij toonde. Bij de andere geschiedschrijvers had ik een dergelijke hulp niet en ik deed het enige wat mogelijk was: ze in ieder geval met veel minder fouten uitgeven. Ik meende al deze schrijvers aan het publiek te moeten opdragen onder de aanbeveling van uw beroemde namen en, uitgedaagd misschien door uw genegenheid voor mij, misschien ook door mijn grote liefde voor de schone letteren, durfde ik dat te doen, zodat mannen, beroemd door hun voorouders en rijkdom, er meer en meer aan wennen over deze geschiedschrijvers te filosoferen en ze te gebruiken als spiegel voor de verbetering van hun eigen leven en gedrag. Ten eerste zal, als we zien dat een verandering in de status van Rome ten koste ging van zoveel mensenlevens, het een echt goede vorst ervan weerhouden om lichtvaardig vernieuwingen door te voeren. Vervolgens loont het de moeite te zien hoe het menselijk gebeuren op en neer golft - zoals de rivier Euripus in de buurt van de zeearmen - als niet de solide wijsheid en de onomkoopbare deugd van de vorsten deze vloed tot staan brengt en indamt.

Er is ook reden ons te verwonderen over het feit dat onder een zo groot aantal vorsten er nauwelijks enkele te verdragen en heel weinige enigszins fatsoenlijk zijn; de meesten waren niet alleen slecht, maar echte monsters en een ware pest voor de mensheid, en velen leden bovendien aan waanzin. Wat een ongekende ramp voor een eeuw, toen de hele wereld de slaaf was van een wild beest en kreunend hetzelfde liedje zong als de slaaf Carion bij Aristophanes: ‘Het is hard, het is hard!’[2] En toch bewees de kruiperige mensheid aan dergelijke monsters, bezoedeld door vadermoord, heiligschennis, ontucht, kortom door ieder soort schande, goddelijke eer met tempels en altaren, en kende aan rijkdom of liever aan misdaden meer toe dan aan de grootste deugd. Wie streeft na dit alles nog door goede daden naar onsterfelijkheid, als zij, die onwaardig waren de aarde te betreden, de hemel beërven? Wie ziet niet dat het een teken was van duidelijke waanzin meer dan van onbe-

2. Aristophanes, *Plutus* 1.

schaamdheid dat de beide misdadigers Domitianus en Commodus zich al tijdens hun leven god lieten noemen? Verder is het mij nog niet erg duidelijk waarom goede vorsten zo zeldzaam zijn. Komt het misschien omdat hun hoge positie zelf zoveel dingen met zich meebrengt die de geest van goed opgeleide mensen van goede geboorte kunnen verpesten? Dat is erg aannemelijk als men bedenkt dat Nero, die als geen ander een grote plaag was voor de wereld, in zijn jeugd werd geprezen om zijn uitstekende inborst en vanaf het begin hoop gaf een uitmuntend vorst te zullen worden. Vele jaren later werd de broer van Geta, Bassanius, die als privé-persoon een integer en vroom man was, een zeer slecht vorst. Misschien komt het ook wel omdat, zoals te grote en te zware schepen soms onbestuurbaar blijken, het gezag over een heel rijk voor één man te groot is om te dragen; het is al heel moeilijk een huishouden goed te bestieren. En zo wordt iemand die oprecht het beste nastreeft, uiteindelijk gedwongen met Vergilius te zeggen: 'Het zijn de paarden die de menner meesleuren en de wagen gehoorzaamt niet meer aan de teugels'.[3] Octavius Augustus, een geleerd en scherpzinnig man en - wat men zelden aantreft in de vroegere keizers - altijd gezond van geest, begreep dat, denk ik, en overwoog meerdere malen afstand te doen van de last van het imperium en zou dat inderdaad gedaan hebben als hij iemand had kunnen vinden op wiens schouders hij de last van het landsbestuur had kunnen afwentelen, zonder dat dat ten koste zou gaan van het rijk. Daarom ook probeerden de latere keizers, niet opgewassen tegen de vloedgolf van taken, de last van het rijk te verdelen over verscheidene personen. Maar misschien moet het meer worden toegeschreven aan de redenen waarvan Flavius Vopiscus er vele, maar niet alle, vermeldde in zijn leven van Aurelianus. En toch, onder die menigte slechte vorsten vind je soms overwegingen die passen bij een heel goede vorst of hoor je woorden die een volmaakt heerser sieren en vind je voorbeelden waarop niets valt af te dingen. Onder de heidenen treft men vorsten aan die met christelijke geest en niet voor eigen gewin hun rijk bestuurden en voor hun zware taak geen andere beloning nastreefden dan zich verdienstelijk te maken voor de mensheid; die het publieke welzijn stelden boven de liefde voor hun kinderen en zelfs boven hun eigen veiligheid en die van hun dierbaren. Wat zouden wij gelukkig zijn als de christenvorsten, ieder voor hun gebied, die geest toonden die Octavius, eenmaal keizer, die de twee Titussen, Trajanus, de twee Antoninussen en Aurelius Alexander de wereld toonden. En ook dit is reden tot verbazing: dat er mensen te vinden waren dapper genoeg om niet alleen vrijmoedig, maar met verachting aan de keizer te schrijven over zijn voorgangers. Tegenwoordig eisen sommige heersers dat wij ook over de misdadigste koningen

3. Vergilius, *Georgica I*, 514.

vol eerbied schrijven, uit vrees dat ooit dat voorbeeld van vrijheid zich tegen henzelf keert.

Maar het is veel belangrijker te overwegen hoe in deze voorbeelden het woord imperium, dat eens een onaantastbaar en verheven begrip voor iedereen was - en ook nu nog voor het gevoel van vele mensen iets mystieks en eerbiedwaardigs uitdrukt, ook al is er bijna niets van over behalve 'de ijdele schaduw van een grote naam'[4] -, vanuit een schandelijk begin de wereld binnendrong: eerst misdadig met Julius Caesar, vervolgens nog misdadiger met Octavius, Lepidus en Antonius. Wat vermag de dorst naar macht niet bij al het menselijke streven? Die macht, die later met instemming van de mensen gelijkgesteld werd met die van de goden, werd gevestigd en ingewijd met heiligschennis, doodslag, vadermoord, incest, tirannie. Onder deze gelukkige voortekenen begon die majesteit, aanbeden door alle koningen van de hele wereld. En, in misdaad ontstaan, verspreidde zij zich op bijna nog misdadiger wijze. Het schandelijke geteisem van de barbaarse troepen gaf dikwijls, niet door stemming, maar door waanzinnige opstanden, een heerser aan de wereld en er was gewoonlijk geen andere wet die de opvolging regelde dan de moord op de voorganger. Onder deze voortekenen begonnen de keizers ooit aan het imperium dat zij intussen steeds moesten kopen voor een prijs die werd bepaald door de onlesbare dorst van soldaten. En het was hun niet genoeg hun woede te richten op één persoon. Het meeste genadeloze bloedbad stond kinderen, verwanten, vrienden te wachten; vaak riep de ene wraak de andere op, zoals dat gebeurt, en hoeveel mannen en vrouwen werden niet met beestachtige wreedheid schandelijk vermoord! Dikwijls verkeerde alles in chaos naargelang de vele gegadigden het imperium naar zich toe trokken. Bij iedere nieuwe opvolger van de keizer schudde de aarde op zijn grondvesten. De macht berustte niet bij de senaat, niet bij het volk van Rome, maar bij een misdadig leger van huurlingen. Het was niet mogelijk op een andere wijze of voor langere tijd te regeren dan het die wilde beesten, die goede noch slechte vorsten lang konden verdragen, goeddocht. De een was te gierig, de ander te royaal, de een was geleerder dan zij wensten, de ander te onderdanig aan zijn moeder, weer een ander stond te veel op militaire tucht; de een wilde geen oorlog, de ander was veel te oorlogszuchtig, een ander weer was de senaat te welgezind; de naam van de een, de verwantschap van de ander stond hun populariteit bij de troepen in de weg. Iedere aanleiding, hoe gering ook, was voor hen voldoende om de vorst van de wereld de keel door te snijden.

Ten slotte was het, zonder enige aanleiding, voor hen voordelig van tijd tot tijd van keizer te wisselen. Een onstilbare hebzucht hitste hen op tot

4. Lucanus, *De bello civili I*, 135.

opstand. De man die zij al hadden opgebrand werd als nutteloos vermoord, een ander werd ontboden om te worden leeggezogen en ook spoedig daarna te worden afgeslacht. Zo kwam het dat het imperium van sommige keizers maar een paar maanden, van sommige zelfs een paar dagen duurde en al lezend verbaas ik me er dikwijls over dat er in die tijd nog mensen waren die op hun beurt de macht wilden grijpen, terwijl zij toch uit zovele voorbeelden hadden kunnen weten aan welke wetten zij zich moesten onderwerpen. En deze eer, zo te koop, of liever te huur, noemde men imperium. Wat voor ellendige en treurige tijd! Het gezag van de senaat was afgeschaft, de wetten waren afgeschaft, de vrijheid van het Romeinse volk was afgeschaft en de wereld was onderhorig aan een op die manier benoemde vorst die zelf onderhorig was aan lieden die een fatsoenlijke man nog niet als slaaf in zijn huis zou willen hebben. De senaat vreesde de keizer, de keizer vreesde die misdadige troep soldaten. De keizer gaf wetten aan koningen, maar huursoldaten stelden hem de wet. Het hoogste gezag lag in handen van een kleine, gewapende, onbeschaamde bende. Wat een schitterende alleenheerschappij waar iedereen naar uitkeek! En ik weet niet hoe de keizers, als het ware op afspraak met hun bevelhebbers, erin toestemden dat zij zich, zoals we soms lezen, lieten doden door degenen die spoedig op hun bevel vermoord zouden worden, alsof zij met elkaar waren overeengekomen beurtelings te heersen en te dienen.

Ik zeg dit niet om de mensen ervan te overtuigen dat de macht van de keizers onwettig is, want gezag door geweld, oorlogsrecht of zelfs door misdaad voortgebracht, wordt, als het wortel heeft geschoten, in de loop van de tijd gewettigd door de instemming van de menigte. Als iemand trouwens de stadia van alle soorten gezag naloopt vanaf het allereerste begin, zal men ontdekken dat weinige legitiem zijn. Men weet wat Octavius over Cato zei: ‘Wie niet toestaat dat de huidige status van zijn rijk wordt veranderd, lijkt mij een goed man en een goede burger’.[5] In bedekte termen zei hij dat Julius Caesar zich door misdaden van de alleenheerschappij had meester gemaakt, maar dat dat geen reden mocht zijn om de al vernieuwde en geconsolideerde toestand van het rijk opnieuw in gevaar te brengen. Het staat wel vast dat geen rijk zich verder uitstrekte en langer bestond dan dat van Rome, en hoewel het gezag aanvankelijk berustte bij de senaat en het volk, is het bestuur, niet plotseling maar geleidelijk, overgegaan in de handen van één man. Maar noch de senaat, noch een van de keizers heeft de alleenheerschappij uitgeoefend over de hele wereld. Want afgezien van het feit dat sommige grote gebieden het gezag van Rome nooit erkenden, was toen een niet gering deel van de aarde nog onbekend. Men vond dat het van een ongelooflijke dom-

5. Macrobius, *Saturnalia II*, 4, 18.

heid getuigde te spreken van tegenvoeters en men dacht nog dat de aarde in de oceaan dreef zoals een bal in het water, met slechts een heuvel die uitstak. Onbekende landen worden tegenwoordig ontdekt, waarvan niemand nog de grenzen heeft kunnen onderzoeken, maar waarvan men wel weet dat ze immens groot zijn. De majesteit van Rome verbleekte langzamerhand voor de schittering van het evangelische licht, zoals de maan in het volle licht van de zon. Ten slotte ging het rijk ten onder door de ene golf van barbaren na de andere en pas vele eeuwen later herstelden de pausen van Rome het, maar meer in naam dan in werkelijkheid.[6] Wat konden zij anders doen? Het recht te kiezen is terecht van de muitende militie overgegaan op bepaalde vorsten[7] die, met de grootste zorgvuldigheid, zoals betaamt, en zonder tussenkomst van geld, een vorst aan de wereld schenken van wie zij weten dat hij zich geheel en al zal wijden aan het welzijn van de mensheid. Immers, als men door zoveel strenge wetten waarborgt dat geen abt of bisschop gekozen mag worden door bedrog te plegen met geld of met een of andere sinistere verwantschap, hoe integer moeten zij dan niet zijn die met hun stemmen een vorst kiezen wiens gezag zo ver zal reiken? Anders zou het veel verkieselijker zijn een vorst te krijgen via het recht van geboorte dan gekozen door middel van corruptie. En zoals het een goede burger past niets te willen veranderen aan de toestand van de staat, zo past het een vorst zijn gebied te besturen volgens de wetten die hem werden overgeleverd.

Ik weet niet of het oude Romeinse keizerrijk zoals het ooit was, moet worden hernieuwd.[8] Ik voor mij denk niet dat er één verstandig man is die dat wenst, ook al zou men het in gedachten kunnen herstellen. Het lijkt me irreëel om ten koste van veel onrust in het menselijk bestaan en een enorm verlies aan christenbloed te verdedigen en terug te roepen wat in vele eeuwen grotendeels verouderde en verloren ging. Te meer omdat onder de heidense keizers zich ook een Otho bevond die meende zich liever van zijn leven te moeten beroven dan de alleenheerschappij te kopen ten koste van zoveel mensenlevens. Alleen daarom al verdiende die man de heerschappij, als het lot de deugd zou begunstigen. Betekent het zo weinig dat ieder land een heer heeft, maar dat afzonderlijke streken ook weer hun eigen heer hebben, zodat de slavernij van het volk wordt verdubbeld als het hoogste gezag

6. Een verwijzing naar de toekenning van de keizerskroon aan Karel de Grote in 800.
7. Het college van keurvorsten: de aartsbisschoppen van Mainz, Keulen en Trier, de paltsgraaf van de Rijn, de hertog van Saksen, de markgraaf van Brandenburg en de koning van Bohemen.
8. Erasmus levert hier commentaar op de droom die veel Italiaanse humanisten bezielde.

in handen valt van een schurkenvorst? Ik zeg dit niet omdat ik wil ontkennen dat de monarchie de beste staatsvorm is, als de monarch tenminste, naar het voorbeeld van de eeuwige God, zover boven ieder ander in goedheid en wijsheid uitsteekt als hij doet in macht, maar deels omdat ik - de aard van de mens zijnde wat hij nu eenmaal is - niet weet of we een dergelijk man kunnen vinden, deels omdat ik, zelfs als we zo gelukkig zijn een zodanige vorst te krijgen, betwijfel of de geest van een enkele sterveling zoveel gezag aankan. En als dat al het geval zou zijn, wanneer zal een vorst die ergens ver weg verblijft, in Constantinopel bijvoorbeeld, weten wat zich afspeelt onder de Ethiopiërs of aan de Ganges? En als hij het ontdekt, wanneer zal hij hulp sturen? Want iemand die alleen maar als keizer handelt bij het heffen van belastingen, is allesbehalve een keizer. De wereld zal zo'n monarch amper missen als eendracht de christenvorsten met elkaar verbindt. De ware en enige monarch van de wereld is Christus en als onze vorsten zullen instemmen met zijn geboden, zal alles opbloeien onder die ene vorst. Als echter de menselijke hartstochten regeren, zullen wij altijd heen en weer geslingerd worden op de golven van de eeuwige onrust van gebeurtenissen. En toch kunnen wij zelf het meeste doen voor dit geluk, als wij in eendrachtige ijver streven naar wat in zichzelf het beste is. Ten slotte denk ik dat alle staten gelukkig zullen zijn als de vorsten met een verantwoorde en christelijke vorming, zodra zij het bestuur op zich nemen, tegelijk ook een geest meebrengen het regeren waardig; als zij alle raadsbesluiten afmeten aan het publiek welzijn, elk soort tirannie verafschuwen als de pest, en als ieder voor zich wedijvert om, wat hem aan heerschappij is toegevallen, niet groter, maar beter aan een opvolger over te dragen. Laten zij eerder proberen oorlog te vermijden dan in een oorlog te overwinnen, geen troepen meer nodig te hebben dan ze te oefenen in deze zaken, zich erop toe te leggen groot te zijn in de vredeskunsten die berusten op wijsheid en geestkracht. Als het zelfs mogelijk is vernieuwingen in te voeren zonder veel onrust, denk ik dat het belangrijk zou zijn voor de vrede in het christenrijk de grenzen van ieders gezag vast te leggen door staatsrechtelijke verdragen die, eenmaal vastgesteld, door geen familiebanden of pacten meer kunnen worden beperkt of uitgebreid, en verder dat het systeem van oude rechten en eisen, die iedere heerser gewoonlijk als voorwendsel gebruikt om aan de gebeurtenissen aan te passen als hij oorlog wenst, volledig wordt afgeschaft. Als iemand op luide toon ik weet niet welk recht opeist dat vorsten ooit is afgenomen, dan zou ik willen dat hij met mij overweegt of het rechtvaardig is vanwege dergelijke rechten, misschien legitiem of anders geveinsd, de hele christenwereld onophoudelijk te teisteren met goddeloze en moorddadige wapens, zoveel onschuldige burgers te doden of te ruïneren, zoveel onschuldige vrouwen in

droefheid en oneer te storten, kortom de mensen te overvallen met oorlog en de tragedies die iedere oorlog met zich meebrengt. Het valt toch niet te ontkennen dat bijna alle oorlogen, die wij hebben meegemaakt, uit die bronnen zijn voortgekomen. Het moge niet alleen overbodig, maar zelfs onbeschaamd lijken u, grote en bovenal wijze vorsten, dit te schrijven, te meer omdat u, wat in uw situatie zeldzaam is, buitengewoon goed geïnformeerd bent door uw boekenschat. Want uw uitmuntende gaven, Frederik, zijn zo bijzonder dat het geen wonder is dat de grootheid van u tot ons is afgedaald. U, zeer illustere Georg, in alles gelijk aan uw lofwaardige neef en waarlijk als een broeder, kende ik van nabij toen u het naburige Friesland voor ons bestuurde.[9.] Vaarwel, gelukkige vorsten, beroemd weliswaar door uw afstamming, maar nog veel beroemder door de gaven van uw geest. Moge Christus, de opperherder, die geest in u bewaren voor het christendom en ons velen van uw gelijken schenken.

Antwerpen, 5 juni 1517

587 *Van Guy Morillon*
Gent, 5 juni [1517]

Guy Morillon aan de heer Erasmus, gegroet

Paris heeft zijn Helena gekregen! Ik heb een vrouw[1.] getrouwd, mijn beste heer, en ik zou haar nu graag voor u als het ware beschrijven, als ik niet de hoop had dat u binnenkort hierheen zult komen en ik haar zodoende aan u kan tonen. Met wat voor uitdrukking de heer kanselier[2.] uw brief las en hoe hij over u denkt, zult u vernemen uit de brief van onze theoloog.[3.] Allen die u goed gezind zijn, zijn het er over eens dat u onmiddellijk hierheen moet komen, voordat de kanselier zijn reis naar Spanje aanvangt. Ik vraag u, mijn beste heer, dat u zich in deze zaak door uw vrienden laat vermurwen. Het

9. Georg regeerde van 1502 tot 1515 als erfpotentaat over Friesland. In 1515 verkocht hij zijn rechten aan Karel V, die pas in 1524 door de Friezen als landsheer werd erkend. Erasmus' opmerking dat Georg Friesland ‘voor ons bestuurde’ - alsof hij stadhouder was onder de Habsburgers - is tamelijk ongelukkig.
1. Elisabeth de Mil.
2. Jean Le Sauvage.
3. Pierre Barbier. Als hij Erasmus in deze tijd geschreven heeft, is zijn brief verloren gegaan; zie brief 608.

overige, wat voor u van belang kan zijn, kunt u beter horen als u hier zelf bent. Mijn vrouw roept me steeds weer naar bed. Vaarwel, heer.

Van Gent, 5 juni.

Ik en mijn vrouw brengen volmondig een toost uit op Pieter Gillis, uw vriendelijke gastheer.

588 *Van Giovanni Battista Cipelli Egnazio*
Venetië, 21 juni 1517

Giambattista Egnazio aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Ulrich von Hutten, een zowel in karakter als geleerdheid zeer begaafd man, voor zover ik uit één ontmoeting met hem kan opmaken - je herkent hem onmiddellijk als leerling van Erasmus - bracht mij jouw groeten over. Ik heette hem hartelijk welkom, op de eerste plaats vanwege jou, wat redelijk was, maar al gauw maakten zijn kwaliteiten en zijn charme dat hij niet minder door zichzelf dan door jouw aanbeveling mij dierbaar en aangenaam was. Hij vertelde verder, blijk gevend van zijn grote genegenheid voor jou, onder andere dat Erasmus tot raadsheer was benoemd van de doorluchtige vorst Karel, op zeer eervolle voorwaarden. Hoeveel genoegen mij dat deed, kan ik niet gemakkelijk onder woorden brengen. Ik overdacht bij mezelf, niet wat het gewone volk dan altijd denkt, dat je door deze aanstelling hoge waardigheden en veel rijkdom, die jij altijd met je grote en verheven geest verachtte, kon verwerven, maar dat je de beroemdste vorst op de wereld met jouw kennis en onder jouw leiding zo kunt vormen en onderwijzen dat hij de opvolging en het keizerschap over zulke grote gebieden waardig wordt; dat hij de macht van zo'n groot rijk en zijn beleid afwendt van de oorlogen die nu al erger zijn dan burgeroorlogen, en richt op een rechtvaardige veldtocht tegen een heidense vijand, en dat hij de letteren en de geletterden liefheeft en begunstigt. En ik twijfel er niet aan dat de aard van jouw koning zo zal zijn dat hij, als jij maar een beetje je best doet, snel de mooiste resultaten zal laten zien, terwijl jij, dat weet ik, zo uitmunt in wijsheid en praktische ervaring, dat je niet zozeer je eigenbelang als wel het algemene welzijn nastreeft. Doe dus je best, dierbare Erasmus, om in overeenstemming met het immense gezag dat je je terecht hebt verworven en met die geweldige reputatie die je bij de mensen hebt, hem zo te vormen dat hij jou, de naam van christen én zijn voorouders waardig is, en dat zijn grootvader Maximiliaan

dezelfde reden tot vreugde heeft als volgens de overlevering koning Philippus van Macedonië had, en dat hij ‘de goden diep dankbaar is, niet zozeer voor de geboorte van het koningskind, als wel voor het feit dat Karel werd geboren tijdens jouw leven’.[1.]

Maar meer hierover later. Ik kom nu bij de brief die je me enige tijd geleden stuurde.[2.] Je had gehoord, schrijf je, dat ik de opvolger van Aldo[3.] was geworden als literair adviseur, en dat ik zoveel beter ben dan Aldo dat hij, hoe goed hij ook was, niet met mij kan worden vergeleken. Ik, mijn beste Erasmus, zit niet te wachten op lof die men mij toekent ten koste van andermans reputatie en ik zal me nooit aanmatigen te denken dat ik de gelijke, laat staan de meerdere ben van Aldo. Want om van het overige nog maar te zwijgen, wie is Aldo's gelijke in ijver, volharding, nachtelijk gezwoeg? Wie kan met hem wedijveren in zijn enthousiasme om de zaak van de literatuur te bevorderen? Maar ik vergeef het je en zwijg; ik weet hoe gesteld je op me bent en ik ken je grote natuurlijke beminnelijkheid, veel meer dan ik verdien. Maar ik zal die last niet op me nemen, zelfs niet tijdelijk. Ik heb maar een paar dingen aangepakt, meer in de hoop jou en je gelijken aan te sporen dan omdat ik van mezelf iets durfde verwachten. En verder hebben we te maken met een directeur van de firma[4.] die, om het zachtjes te zeggen, eerder aan zijn eigen dan het algemene belang denkt en wiens rijkdom en status ik gemakkelijker kan prijzen dan zijn edelmoedigheid en zijn verantwoordelijkheidsgevoel jegens de geleerden. Maar als ik hier niet de tien raadgevers van Homerus,[5.] maar slechts twee of drie raadgevers zoals jij had, en als er enig vooruitzicht was op een beloning voor zoveel arbeid en hard werk, zou ik niet aarzelen jou te verzekeren dat de zaak spoedig erbovenop zou zijn en in zo goede staat dat je geen enkel voorbehoud hoefde te maken, behalve ‘hout en ijzer’.[6.] Maar op dit ogenblik wordt de zaak op een zo gierige en kleinzielige manier geleid dat ik mijn rechten niet kan verdedigen, zelfs niet met de traditionele vijfvoetengrens.[7.]

1. Naar Aulus Gellius, *Noctes atticae IX*, 3, 6.
2. Deze brief is verloren gegaan.
3. Aldo Manuzio. Erasmus en Egnazio hadden elkaar ontmoet in Venetië, toen Erasmus bij Manuzio verbleef.
4. Andrea Torresani.
5. Homerus, *Ilias II*, 372.
6. Volgens het Romeinse recht kon de verkoper van een stuk grond de eigendom voorbehouden van de gedolven grondstoffen en gevelde bomen die op het grondstuk lagen; zie *Adagia IV*, 4, 38.
7. Volgens de Romeinse wetten van de Twaalf Tafelen moest er tussen landgoederen van twee verschillende eigenaren een neutrale, vijf voeten brede strook bestaan; zie Cicero, *De legibus I*, 55.

Wat je verder zegt over de geschriften die je ons zult toesturen, we zullen ze met genoegen lezen en ervoor zorgen dat ze met de meeste zorg worden gedrukt. Niets kan me meer plezier doen dan hard te zwoegen voor de faam en roem van mijn geliefde Erasmus. Ook Asola[8.] en zijn gezin zijn daar op uit: zij en de jongens[9.] sturen je de hartelijke groeten. Lees jij ondertussen zo zorgvuldig als je kunt mijn *Keizers*[10.] en de andere dingen die Ulrich je zal brengen en aarzel niet daarin veel correcties aan te brengen of mij eerlijk te zeggen wat je ervan denkt.

Vaarwel.

Venetië, 21 juni 1517

589 *Van Andrea Torresani*
[Venetië, ca. 21 juni 1517]

Andrea Asola aan Erasmus, gegroet

Ik ben erg blij met de brief die u aan Egnazio hebt geschreven,[1.] want daaruit vernam ik dat u in goede gezondheid verkeert en mij nog steeds welgezind bent. Het deed me genoegen dat u het prettig vindt dat wij de dialogen van Lucianus, die u even nauwgezet als elegant in het Latijn overzette, hebben uitgegeven en evenzo de *Moria*,[2.] dat geschrift van u dat een zo'n waardevol voorbeeld geeft van uw hoge principes en uw humor; ik hoor dat het door al onze grootste en beroemdste politici zeer wordt geprezen. De opzet van het geheel is zo briljant, de uitwerking zo geslaagd en het resultaat zo verfijnd dat niets het kan overtreffen. Zeker, allervriendelijkste Erasmus, hoe kan ik niet de warmste gevoelens koesteren voor een man met zulke gaven als die van u? En wees ervan overtuigd dat het mijn grootste wens is om, in woord of in daad, iets te doen voor uw reputatie. Het kan u toch niet ontgaan zijn dat ik, vanaf het moment dat wij de steun hadden van uw boeken, meende

8. Andrea Torresani.
9. De zoons van Aldo Manuzio: Manuzio, Antonio en Paolo.
10. De *Historia augusta* in de uitgave van Egnazio, gedrukt door Manuzio in 1516. In een voorwoord bij Erasmus' editie van 1518 wordt uitgelegd (door Erasmus zelf?) dat Erasmus de uitgave van Egnazio te laat ontving om zijn eigen uitgave nog terug te kunnen nemen.
1. Deze brief is verloren gegaan; vgl. de vorige brief.
2. Manuzio drukte Erasmus' vertaling van Lucianus in mei 1516 en de *Lof der Zotheid* in augustus 1515.

dat mij niets mooiers kon overkomen dan mij voor u in te zetten bij al die geleerde mannen. Nu is dat mijn hoogste ambitie. Vandaar dat ik besloot u te schrijven over een voorstel dat u niet onaangenaam zal zijn, want het kan u alleen maar voordeel opleveren. U weet, denk ik (eigenlijk ben ik er zeker van dat u het weet en het vernam uit menige brief of gesprek) dat Marcus Musurus benoemd is in het nieuwe pauselijk college,[3.] en ook dat men daar mensen te kort komt die ervaring hebben in deze materie. Zoals ik hoor van die mannen die zich een oordeel kunnen vormen over iemands kwaliteiten, is er niemand geschikter dan u om deze waardigheid te bekleden of de taak uit te oefenen. Alle goede personen zijn het erover eens dat deze eervolle betrekking aan u moet worden aangeboden. Ik schrijf u dus om te proberen te ontdekken wat uw mening daarover is. Als u erin toestemt, ik bedoel met uw benoeming als orator in Grieks of Latijn, zal ik een voorstel dienaangaande doen bij de Raad van Driehonderd - zij vormen de raad die verantwoordelijk is voor dergelijke kwesties. Bovenal vraag ik u dringend zo vriendelijk te zijn me een woord terug te sturen hoe u daartegenover staat, vooral omdat ik alles zal doen voor uw belang dat kan leiden tot een verbetering van uw positie in de wereld. Wat u schrijft over uw *Adagia* is prettig nieuws,[4.] ook over uw andere werken die zo verfijnd zijn. Ook dat is zeer welkom; want, zoals Erasmus zegt in zijn *Adagia*, Afrika biedt altijd iets nieuws.[5.] Stuur ze zodra u iemand heeft aan wie u ze met gerust hart kunt toevertrouwen. Ik zal ervoor zorgen dat ze zo gedrukt worden dat het duidelijk zal zijn dat ik evenveel rekening houd met de reputatie van onze drukkerij als met de reputatie van de grote Erasmus. Vaarwel, beste Erasmus. Alles wat ik kan doen staat te uwer beschikking. Vaarwel.

Ik had mijn brief al beëindigd toe ik iets herinnerde wat ik u wilde vertellen, vandaar dit postscriptum. U weet - want u was toen hier - hoeveel tijd Aldo, mijn dierbare en kostelijke schoonzoon, besteedde aan de correctie van Terentius.[6.] Wat een wonderbaarlijk begaafd man! Ik kan hem niet noemen zonder eerst zijn lof te zingen. En zo vriendelijk! Zijn naam, mijn beste Erasmus, brengt altijd de tranen in mijn ogen. En dan Plautus, hoeveel inspanning besteedde hij daaraan, waarbij u hem veel steun gaf, want hij gebruikte

3. In 1516 werd Musurus benoemd tot lid van het Collegium Graecum (Grieks college) in Rome, opgericht door Leo X.
4. Erasmus had misschien voorgesteld een nieuwe uitgave van de *Adagia* te laten drukken bij Manuzio. De eerstvolgende uitgave verscheen echter bij Froben in november 1517. In 1520 bracht Manuzio een herdruk van deze uitgave uit.
5. *Adagia III*, 7, 10.
6. De uitgave verscheen in november 1517.

u om, zogezegd, de regels van die Latijnse sirene te herstellen.[7] Die twee werken zou ik ook graag publiceren voor het nut van alle geïnteresseerde mensen. Alstublieft, veroorloof mij daarom misbruik te maken van uw vriendelijkheid in deze zaak. Ik smeek u bij de luister van uw Latijnse taal waarvan u altijd een scherpzinnig bevorderaar bent geweest, me iets te sturen van wat u aan oude manuscripten hebt, die we hier kunnen gebruiken als voorproefje voor onze uitgaven, of iets anders als u iets hebt wat ons werk kan opluisteren. We willen niets nalaten om de zaak nauwkeurig en elegant te voltooien wat onze reputatie bij alle goede mensen ten goede zal komen. Vaarwel.

Mijn zonen zenden u hun beste wensen en ik heb uw wensen aan hen overgebracht. De zonen van Aldo, Manuzio, de oudste, en Antonio en Paolo zenden u hun groeten.

590 *Van Niccolò Sagundino*
Londen, 22 juni 1517

Niccolò Sagundino aan Erasmus van Rotterdam, het uitmuntende sieraad van de republiek der letteren, hartelijk gegroet

Hoewel mijn bijna boerse schroom of de wetenschap dat mijn geleerdheid niets voorstelt of de verhevenheid van uw genie en de enorme luister van uw reputatie mij, een ongeoefende rekruut die probeert iets aan u, de geleerdste van de geleerden, te schrijven, afschrikt - wie immers is er zo thuis is in de welsprekendheid en begiftigd met een zo scherp verstand dat hij u zonder te beven kan schrijven - overwon niettemin uw goedheid, mijn zeer humane Erasmus, en uw immense vriendelijkheid dat alles en gaf mij zoveel moed dat ik me helemaal niet schaam dit overigens brutale briefje te schrijven. Maar, zegt u, waarom? Gisteren, toen ik bij de zeergeleerde, zeer vriendelijke en in alle opzichten onvergelijkelijke Thomas More was, las hij mij uw zeer elegante brief[1] voor. Zodra ik deze van hem kreeg, nam ik hem met een ongelooflijk genoegen drie, vier keer door. Want om van de rest maar te zwijgen, waarom zou ik, in godsnaam, mijn brief waarin ik Marcus Musurus feliciteerde,[2] aan u laten bezorgen? De goden mogen me beminnen als ik die brief, waarvan ik vind dat een middelmatig geleerd man hem nauwelijks

7. Manuzio's uitgave van Plautus verscheen pas in 1522. In het voorwoord van Francesco Torresani, zoon van Andrea, staat dat de editie berust op de tekst zoals die door Manuzio en Erasmus was vastgesteld.
1. Brief 584.
2. Brief 574.

eenmaal hoeft te lezen, ook maar in de verste verte ter lezing naar Erasmus zou sturen, die naar mijn menig verreweg de geleerdste is van alle mensen die geleefd hebben, leven en zullen leven. Toch wilde ik liever aan uw wens tegemoet komen en u wat ik het lezen niet waard vond toesturen dan het tegen uw wil in onder me houden zoals ik zou moeten doen. U zult dus twee kopieën aantreffen, ingesloten bij deze brief. De ene is een kopie van de werkelijk zeer elegante brief, die u zegt verloren te hebben, afkomstig van mijn beroemde ambassadeur,[3] de ander een kopie van mijn onbenullige brief.

Daarbij zou ik willen, mijn dierbare Erasmus, dat u ervan overtuigd bent dat, als u in het diepste en meest verborgen deel van mijn hart kon schouwen, u daarin ongetwijfeld uw naam geschreven zou zien; daaruit zal hij nooit meer verdwijnen tenzij het ophoudt met kloppen. En ook al maakte die naam, die de grootste bekendheid verdient, op eigen kracht en door eigen luister een snelle triomftocht vanaf de Oceaan tot in het verre Egypte, toch zal ik er tot mijn dood, waar en in wiens gezelschap ik ook ben, nooit genoeg van krijgen hem te bezingen en te verheffen met alle middelen waarover ik beschik. En als het lot mij ooit dwingt in het strijdperk af te dalen tegen een of andere criticus van u, zal ik verwoed strijden met woorden, vuisten en zo nodig met knuppels. Daarvoor vraag ik u niets anders als beloning, mijn dierbare Erasmus, dan dat u van me houdt, dat u af en toe in gedachten de afwezige omhelst en duldt dat ik op uw lijst van vrienden sta. Bovendien zou ik u willen vragen, nee, smeken mijn onbenullige brief te beantwoorden als ik niet wist dat ik die goddelijke brieven van u niet waard ben. Ik leef hier zoals gebruikelijk en leg me met hart en ziel toe op de studies; als die er niet waren, kon ik hier stellig niet leven. Verder, mijn zeergeleerde Erasmus, kan ik nauwelijks formuleren wat voor een honingzoete sappen ik haal uit uw lieflijke en boordevolle *Chiliades*, wat een prachtige en gevarieerde bloemen ik daaruit als een bijtje pluk, naar mijn korf draag en aanpas aan de structuur van mijn werk. Iedere dag besteed ik twee uur daaraan. Maar goede goden, wat voor geschriften zijn dat van u, mijn beste Erasmus, wat een gelukkig genie openbaart zich daarin, wat een glans en pracht van woorden, wat een honingzoete welsprekendheid, wat een ernst, wat een lieflijkheid, wat een onuitputtelijke zoetheid! Gezegend man, want u bent uniek! U, u alleen bent, zo lijkt het me, een wijs man en niemand anders; u alleen kunt met recht de lieveling van de muzen genoemd worden.

Maar wat wil ik bereiken met u zo onnozel aan te prijzen, wanneer alleen hij uw uitmuntende kwaliteiten en de opmerkelijke gaven van uw genie kan prijzen en eren die zelf uw zeer vloeiende en unieke welsprekendheid bezit?

3. Brief 559.

Ik voel me echt ongelukkig nu ik niet kan genieten van uw onvergelijkelijke en lieflijke gezelschap. Ik zou me heel begunstigd en zeer gelukkig achten, mijn dierbare Erasmus, als ik het verdiende me over enkele jaren bij u te voegen, met u te leven en ik u mijn zeer trouwe diensten kon bewijzen. Maar aangezien de last van mijn functie dat niet mogelijk maakt, zal ik dat waarlijk gouden en goddelijke werk van uw *Adagia*, waarmee u de monumenten van de vroegere schrijvers niet alleen evenaart maar verre overtreft, en wat er verder van uw voortreffelijke werken bij ons staat, door een veelvuldige lectuur koesteren en omhelzen; ik zal me te goed doen aan deze honingzoete lekkernijen, en, zo goed en zo kwaad als het gaat, mijn honger bevredigen; de zoete herinnering van uw naam zal ik dag en nacht voor de geest hebben en in mijn hart vereren. Zo zal ik, ook al geniet ik niet van zijn nabijheid, althans in de geest nooit zonder Erasmus zijn.

Vaarwel, sieraad en licht van onze wereld en leef gelukkig voor jezelf, je vrienden en het nageslacht; vastbesloten en voor eeuwig beveel ik me bij u aan, lever ik me aan u over, draag ik me op en wijd ik me toe. U zult me verder een grote dienst bewijzen als u in uw eigen woorden en met het grootste respect me wilt aanbevelen aan mijn heer, de zeer eerwaarde bisschop van de theatijnen,[4.] die alleszins de lof verdient waarmee u hem de hemel in prijst.[5.] Nogmaals vaarwel.

Londen 22 juni 1517

591 *Van Sebastiano Giustiniani*
Londen, 29 juni, 1517

Sebastiano Giustiniani, ridder en ambassadeur van Venetië, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Uit je brief aan mijn vriend More,[1.] mijn beste Erasmus, begrijp ik dat de mijne[2.] verloren is gegaan en dat je er erg graag een kopie van wilt hebben. Hoewel dat lastig voor me is, geeft het me wel de voldoening dat jij duidelijk aangeeft graag een onderpand van mijn vriendschap en een zeker bewijs en borg van mijn gezindheid te willen hebben. Ik stuur je dus een kopie van de verlangde brief en voeg er deze aan toe om als koerier te dienen; je kunt eruit

4. Gianpietro Carafa.
5. In brief 335, gedrukt in 1515.
1. Brief 584.
2. Brief 559.

opmaken dat ik het goed maak en dat ik voor jou een gezondheid afsmeek die de pillen die een of andere maffe dokter je voorschreef, je niet zullen geven. Ik smeek je, mijn beste Erasmus, voortaan niet zo onbezonnen je gezondheid, waarvan het verlies zelfs niet door heel Frankrijk of heel Germanië kan worden goed gemaakt, toe te vertrouwen aan een armoedige pillendraaier eerder dan aan een arts. Ik weet dat je, als schipbreukeling op een rotsachtige kust geworpen, toch aan het gevaar van de storm ontsnapte door geloftes te doen; dat er al een votiefschilderij van de schipbreuk is om in de kerk op te hangen, maar dat het weinig gelijkenis met jou vertoont; dat je die geringe gelijkenis niet moet wijten aan die krachtige pillen die je heftiger purgeerden dan nodig was en je tot een schim van jezelf maakten, maar aan de behoedzaamheid van de schilder die iemand schilderde die heilig geloofde in de kracht van dergelijke afbeeldingen om aan een schipbreuk te ontkomen, maar niet Erasmus, die in dergelijke omstandigheden - zo meende de schilder - niet zo onwijs zou handelen als het gewone volk. Daar deed hij goed aan: rekening houdend met jou en je reputatie schilderde hij daarom niet jou, maar iemand anders. Pas voortaan op voor schipbreuken, want een schilderij helpt dan niet; pas op voor de razernij van Aeolus en de woede van Neptunus, zelfs als je een Juno hebt die de razernij van hen beiden tot bedaren kan brengen - als je mag geloven wat de oudheid over de goden opdiste[3.] - en de hevigheid van iets kan beteugelen, en denk vooral niet dat je veilig bent onder de bescherming van Pallas Athene, die door Neptunus wordt gehaat. Blijf verre van dokters: ze behandelen mens en paard zonder enig verschil; ze denken immers niet aan je gezondheid, maar aan hun winst en geven je vaak knoflook in plaats van aloë.[4.] Je had het beter bij poulets dan bij pillen kunnen houden. Weg met die schilder die gewoonlijk ‘een cipres schildert’[5.] in plaats van een mens, of tegen wie nooit iemand zei dat hij het gordijn voor zijn tableau moest weghalen of de vlieg verjagen zodat de vogels goed van zijn druiven konden proeven.[6.] Het is verbazingwekkend dat jij bij al die dingen betrokken bent geweest en helemaal dat je er weer uit bent gekomen.

3. Een verwijzing naar Vergilius, *Aeneis I*, 34/156.
4. Dat wil zeggen: ze verkopen knollen voor citroenen.
5. Horatius, *Ars poetica* 19.
6. Zie Plinius, *Historia naturalis XXXV*, 65/66, over de wedstrijd tussen de schilders Zeuxis en Parrhasius. Toen Zeuxis zijn doek met druiven toonde, kwamen er vogels op af om naar de druiven te pikken. Daarna kwam Parrhasius met zijn doek te voorschijn. Zeuxis vroeg hem of hij het gordijn dat ervoor hing wilde weghalen. Toen bleek dat het gordijn geschilderd was, erkende Zeuxis in Parrhasius zijn meerdere.

Tot dusver was ik weer eens aan het schertsen, mijn beste Erasmus, ook al is het niet met die charmante erasmiaanse scherts, waarbij grappen met meer zout gekruid zijn dan in heel Ibiza te vinden is. Ik blijf dagelijks je *Adagia* lezen en niet zonder grote vrolijkheid en gelach, zodat ik alles wat mij vroeger placht te verrukken heb weggedaan. Natuurlijk zijn de *Adagia* die je putte uit de Griekse en Latijnse bronnen zeer onderhoudend en erg waardevol voor de geleerdheid en afwisseling en maken ze de stijl voller en sierlijker, maar nog veel onderhoudender is wat je aan de spreekwoorden toevoegt. Wat een eruditie, wat een verscheidenheid, wat een kracht, wat een overvloed aan uitdrukkingen, wat een vrolijke feestelijkheid die de vermoeide lezer met spitse humor boeit en ontspant! Men kan ze op één lijn stellen met de grootste prestaties van de oudheid, maar sommige - ik denk aan *Oorlog is zoet voor degenen die hem niet hebben meegemaakt*, *Men moet als koning of domoor geboren worden*, *Haast je langzaam* en vele andere - kunnen, zou ik denken, niet alleen met de klassieken wedijveren, maar zijn er verre superieur aan. Die eerbiedwaardige majesteit van de oude schrijvers staat jou niet in de weg, want als men jouw geschriften met die van hen vergelijkt met weglating van de namen van de schrijvers, zal de oprechte lezer jouw moderne inspiratie stellen boven die verheven klassieken. Ik lees over het algemeen niet graag de geschriften van de jongere generatie en af en toe zeg ik tegen mijn zoon en secretaris dat, wanneer er zoveel klassieke schrijvers zijn die ik kan en moet navolgen, ik niet in andere voetsporen hoef te treden, en raad hem hetzelfde aan. Maar wanneer ik nu jouw boeken inkijk, beken ik dat ik datgene wat anderen bewonderen omdat het onder de bescherming van de oudheid staat, nu haast uit de tijd en waardeloos vind. Ook een paar van je brieven vielen mij in handen en ik las of hoorde nooit iets dat zo geleerd, zo charmant was, zelfs niet als men ze vergelijkt met die van Cicero aan Atticus.

Maar wat ben ik nu bezig de zon bij te lichten, een domme en onzinnige bezigheid, terwijl alles wat er in jouw werkplaats wordt vervaardigd van een goddelijke inspiratie is? Het is duidelijk dat je de Latijnse taal zoveel pracht hebt gegeven dat deze, meen ik, niet zozeer jou roem heeft gebracht, maar door jouw toedoen zelf in oude luister is hersteld. Als ik jouw werken lees, word ik met blindheid geslagen en zie ik visioenen, is mijn geest verbijsterd van bewondering, zodat ik helemaal in vuur en vlam sta van een ongelooflijke genegenheid voor jou. En denk alsjeblieft niet dat ik je zo schrijf om je te vleien, zoals die Gnatho van Terentius die Thraso niet zozeer bespot als wel te gronde richt; die taak laat ik over aan anderen die ver afdwalen van mijn karakter en mijn levensinstelling. Ik ben geen Gnatho, jij bent geen Thraso. Ik ben Giustiniani en kan niet bedriegen en jij bent Erasmus, erg beminne-

lijk, maar niet bedrogen door mijn genegenheid en niet misleid in zijn oordeel. Maar degenen die beroemde mannen vleien verduisteren de gouden glans van hun leven meer dan zij dat opluisteren.

Genoeg hierover. Ik zou je erg dankbaar zijn als je de bisschop van de theatijnen,[7] een man opmerkelijk door zijn geleerdheid en beroemd om zijn karakter, mijn groeten wilt overbrengen wanneer je hem toevallig ontmoet. Misschien zal hij jou wel van dienst zijn; naar mij luistert hij niet, want ik wacht nog op een antwoord op verschillende brieven, alsof hij geen waarde hecht aan mijn genegenheid en bewondering voor hem - wat mij haast onmogelijk lijkt bij een zo vriendelijk karakter. Het is mij niet goed duidelijk wat de oorzaak is van dat langdurige, om niet te zeggen hardnekkige, zwijgen; ik meen dat hij, toen hij hier nuntius was, mij niets had te verwijten. Ik ben, zoals je weet, van nature niet kwaadwillend; ik wil liever mensen van dienst zijn dan schade berokkenen. Maar misschien moet hij rekening houden met zijn status als publieke persoon. Ook ik treed op als een publieke persoon voor het algemeen belang en dat doe ik al lang, maar ik meende nooit dat dat een reden was om de wetten van de vriendschap niet meer te laten gelden. Ik ben bang dat hij, als een egel, wat zacht en gevoelig is wil beschermen door zijn harde stekels op te zetten en dat hij zo zijn eerlijk en vrolijk karakter verbergt door het strenge gezicht van de magistraat te tonen en zijn wenkbrauwen dreigend te fronsen. Als hij misschien vindt dat ik hem onheus behandelde en hem niet de verschuldigde eerbied betoonde toen hij hier was, dan klaag ik dat hij mij slecht behandelt, want ik heb hem niets misdaan, tenzij misschien uit onvoorzichtigheid - wat ik niet geloof. Maar als hij zich aan iets in mij ergerde, had hij dat moeten zeggen en niet gelijk onze vriendschap moeten verbreken, volgens het adagium om het brood niet te breken.[8] Toch denk ik niet dat hij dat voorwendt zonder een dieperliggende onvrede. Maar waarom deze akker die op anderen zo vrolijk, zo rijk en vruchtbaar overkomt, zo vol onkruid voor mij is, daarover kan ik me alleen maar verbazen en tegelijk diep treuren. Als ik de bodem beter kende, zou ik hem zorgvuldiger bebouwen om een betere oogst te verkrijgen; want de vrucht van vriendschap is gelijkgestemdheid, dezelfde gevoelens en bereidheid elkaar bij te staan. Het terrein wordt ontgonnen door een uitwisseling van brieven, door de vrijheid in gesprekken als daar gelegenheid voor is, door wederzijdse raadgevingen, gezamenlijke studies en ten slotte door een streven naar perfectie, maar zonder jaloezie. Want de natuur van de bodem moet in overeenstemming zijn met de bebouwing. Bij het maken van vrienden moet men kiezen; heeft men gekozen, dan moet men ze onderhouden;

7. Gianpietro Carafa.
8. *Adagia I*, 1, 2.

wijze mannen meenden dat men vriendschap, als hij blijft bestaan, moet voeden, begunstigen en cultiveren, als ze wankelt dan moet men ze niet ongedaan maken en afscheuren, maar een opknapbeurt geven, herstellen, aanknopen en verstevigen.

En zo kan ik alleen maar verdriet hebben over het verlies van de vriendschap van een zo groot man, de enige in wie je alles vindt wat de rechte weg naar de deugd plaveit - en de deugd versnelt onze tocht naar het geluk. Hij heeft een heel charmant karakter, een bijzondere integriteit, een eerbiedwaardige ernst gepaard aan een zekere eerzame hoffelijkheid, en een opgewekte vriendelijkheid gepaard met ernst, een precieze en veelzijdige geleerdheid; ook ontbreekt het hem niet aan kennis van de filosofie, aan de wetenschap van het burgerlijk en kerkelijk recht, aan geleerdheid in de Griekse en Latijnse literatuur alsof hij erin is opgegroeid, en aan theologie, het doel en de maat van alle wetenschappen. Hij doet nooit iets wat niet in overeenstemming is met de rede, hij regelt alles naar de lijn van zijn schietlood. Zijn beweging en houding zijn altijd waardig, stijlvol, vol ingetogenheid, zijn spreken is altijd aangenaam voor de oren. Voeg eraan toe dat hij niet is zoals het beeld dat Amasis liet gieten uit een gouden kom, die bestemd was voor schandelijk gebruik;[9] integendeel, al zijn vertrekken zijn elegant, hangen vol wapenschilden en zijn versierd met de beroemde afbeeldingen van zijn voorouders. Het moet dan ook niemand verbazen dat ik niet zal dulden dat een dergelijke vriendschap door zorgeloosheid of verwaarlozing wankelt of beëindigd wordt. Ik had vooral hem gekozen om te vereren en mee te wedijveren; hij was het die mij aanspoorde tot een voorbeeldig leven. Ik ben dan ook vastbesloten bijzondere moeite te doen het verlies van een dergelijke vriend te herstellen en hem, als een ontwricht ledemaat, weer op zijn plaats te zetten. Als hij mij toestaat dit te laten gebeuren, dan zal mijn plan een groot succes blijken; als hij mijn genegenheid niet beantwoordt, zal hij mij in ieder geval een handvat en een zwaard verschaffen om het arme lichaamsdeel, niet zonder veel pijn voor mij en zonder dat ik er enige aanleiding toe gaf, af te houwen. Dan zal ik ook mijn lot betreuren en ik zal boos op hem worden omdat hij onze vriendschap verachtte. Je weet, mijn beste Erasmus, hoe ik hem gezind ben, wat ik hierboven meer dan voldoende heb uiteengezet. Ik smeek je, doe je best en maak het hem goed duidelijk en invoelbaar. Blijf jij inmiddels van me houden, je weet dat ik ook van jou houd. Vaarwel, toevluchtsoord van de republiek der letteren, mijn sieraad en andere helft van mijn ziel.

Londen, 29 juni 1517

9. Zie Herodotus, *Historiën II*, 168/69: de Egyptische koning Amasis liet een gouden voetbad omsmelten tot een afgodsbeeld.

592 *Van John Fisher*
Rochester [ca. juni 1517]

John, bisschop van Rochester, aan de heer Erasmus, gegroet

Ik vond het heel vervelend te horen dat de overtocht zo gevaarlijk was, maar ik ben blij dat je veilig en ongedeerd bent ontsnapt. De straf die je kreeg was eigenlijk wel terecht vanwege je overhaaste afscheid van mij, bij wie je, veilig voor al dat geslinger op zee, kon uitrusten. Dat boek over de kabbalistiek, waarvan je schrijft dat het mij door Reuchlin is geschonken, heb ik nog niet ontvangen.[1] Je vriend More stuurde me de brief, maar volgens zijn gewoonte hield hij het boek.[2] Dat deed hij ook al eens met de *Ogenspiegel*.[3] Ik voel me zeer aan je verplicht, Erasmus, zowel wegens al je andere bewijzen van vriendschap voor mij alsook omdat je zo je best doet dat Reuchlin zo zorgzaam aan mij blijft denken. Ik omhels hem hartelijk en vraag je hem ondertussen, totdat ik het boek heb gelezen en hem zal schrijven, de grootst mogelijke dank over te brengen die ik maar kan bedenken.

Het Nieuwe Testament dat door jou ten nutte van het algemeen belang is vertaald, kan niemand kwetsen die een beetje verstandig is, omdat je daarin niet alleen talloze passages met je geleerdheid ten zeerste hebt verhelderd, maar ook bij het hele werk een oprecht commentaar hebt geschreven, zodat iedereen het nu veel aangenamer dan vroeger en veel prettiger kan lezen en begrijpen. Maar ik ben bang dat de drukker veel zat te slapen. Want toen ik, volgens jouw voorschrift, me oefende in het lezen van Paulus, merkte ik dikwijls dat hij de Griekse uitdrukkingen en soms zelfs hele zinnen had weggelaten. Ook dat ben ik jou verschuldigd, Erasmus, dat ik in zekere mate kan gissen waar het Grieks niet helemaal met het Latijn in overeenstemming is. Ach, ik wou dat ik jou een paar maanden als leraar had gehad.

Vaarwel en beste wensen vanuit Rochester.

Je dankbare leerling John Rochester

1. *De arte cabalistica* was in maart 1517 in Haguenau verschenen.
2. Kennelijk was John Colet de boosdoener; zie brief 593.
3. De *Augenspiegel* van Johann Reuchlin, in Latijnse vertaling; vgl. brief 545. Pas in 1518 werd de vertaling in Haguenau gedrukt.

593 *Van John Colet*
Londen, juni 1517

John Colet aan de heer Erasmus, gegroet

Ik ben een beetje boos op je, Erasmus, omdat je me de groeten doet in brieven die aan anderen, niet aan mij zijn gericht. Want hoewel ik vertrouw in onze vriendschap, maakt die groet uit de verte in een brief aan een ander dat anderen denken dat je minder om me geeft. Ik ben ook boos om iets anders, namelijk dat je *De arte cabalistica* van Reuchlin aan de bisschop van Rochester[1] stuurde en niet aan mij; niet dat ik ertegen was dat je hem het werk stuurde, maar omdat ik zo graag wilde dat je mij ook een exemplaar stuurde. Ik ben zo op je gesteld dat het me pijn doet als ik zie dat je minder aan mij denkt dan aan anderen. Het boek viel mij eerder in handen en ik nam het door voordat ik het aan Rochester gaf. Ik durf geen oordeel te vellen over dat boek. Ik erken mijn onwetendheid en hoe blind ik ben in die duistere materie en in het werk van een zo groot geleerde. Hoewel het mij, onder het lezen, soms toescheen dat de wonderen in woorden groter waren dan in werkelijkheid. Want - zoals hij aantoont - joodse woorden hebben iets geheimzinnigs in hun schrijfwijze en combinaties.

Erasmus, er komt geen einde aan boeken en aan wetenschap. Niets is beter, gezien de korte tijd die ons gegeven is, dan een heilig en zuiver leven te leiden en er dagelijks voor te zorgen dat wij beter, verstandiger en volmaakter worden. Die pythagoreïsche en kabbalistische filosofie van Reuchlin belooft ons dat, maar naar mijn mening moeten wij geen andere weg volgen dan door Christus vurig lief te hebben en na te volgen. Laten wij daarom alle omwegen vermijden en langs de kortste weg tot de waarheid gaan. Ik wil dat met al mijn krachten.

Vaarwel, vanuit Londen

1. John Fisher.

Lijst van brieven

446. Aan Leo X 13
447. Aan Lambert Grunnius 16
448. Van Johan Sixtinus aan Pieter Gillis 38
449. Van Henry Bullock 39
450. Van John Watson 40
451. Aan Andrea Ammonio 42
452. Aan Andrea Ammonio 43
453. Van Andrea Ammonio 44
454. Van Philipp Melanchthon 45
455. Aan Andrea Ammonio 46
456. Aan Henry Bullock 47
457. Aan Johann Reuchlin 56
458. Van Reinier Snoy 58
459. Van Wolfgang Faber Capito 59
460. Van Beatus Rhenanus 64
461. Van Thomas More 65
462. Aan Wilhelm Nesen 66
463. Van Henricus Glareanus 67
464. Van Bruno Amerbach 70
465. Van William Warham aan Thomas More 71
466. Van Andrea Ammonio aan paus Leo X 71
467. Van Thomas More 72
468. Van Thomas More 73
469. Van Wilhelm Nesen 74
470. Aan Jérôme Busleiden 75
471. Aan Johann Reuchlin 75
472. Van Joost Bade 77
473. Van Wilhelm Nesen 78
474. Aan Thomas More 79
475. Aan Andrea Ammonio 80

476. Aan Pieter Gillis 82
477. Aan Pieter Gillis 84
478. Van Andrea Ammonio 86
479. Van Andrea Ammonio 87
480. Aan Guillaume Budé 88
480a. Van Karel Ofhuys 96
481. Van Thomas More 98
482. Van Simon van Sechsstädtebund 100
483. Aan Andrea Ammonio 101
484. Van Jérôme Busleiden 103
485. Van Alaard van Amsterdam 104
486. Van Blount, William, heer van Mountjoy 106
487. Van Gerard Geldenhouwer 107
488. Van Ludwig Baer 108
489. Van Ludovico Canossa 109
490. Van Henricus Glareanus 110
491. Aan Pieter Gillis 111
492. Van Adriaan aan Cornelis van Baerland 112
493. Van Guillaume Budé 116
494. Van François Deloynes 132
495. Van Gerard Lister 134
496. Van Maarten van Dorp 136
497. Aan Jean Desmarais 137
498. Van Andrea Ammonio 137
499. Van Thomas More 139
500. Van Gerard Lister 140
501. Van Georgius Spalatinus 142
502. Van Thomas More 144
503. Van Pierre Vitré 146
504. Van Gerard Lister 147

505. Aan Andrea Ammonio 148
506. Van Álvar Gómez 149
507. Aan Ludwig Baer 149
508. Van Blount, William, heer van Mountjoy 151
509. Van Maarten van Dorp 151
510. Van Adriaan van Baerland 152
511. Van Augustijn Agge 153
512. Aan John Watson 154
513. Van Thomas More 155
514. Van hertog Georg van Saksen 156
515. Van Pieter Gillis 156
516. Aan Pieter Gillis 157
517. Van Leo X aan Andrea Ammonio 158
518. Van Leo X 161
519. Van Leo X 162
520. Van William Latimer 163
521. Van Silvestro Gigli 167
522. Van Guillaume Budé 168
523. Van Guillaume Cop 174
524. Van Anton Clava 175
525. Van Robert de Keysere 176
526. Van Pieter Gillis 176
527. Van Willibald Pirckheimer 177
528. Aan Thomas Grey en Pierre Vitré 178
529. Aan Etienne Poncher 179
530. Aan Anton Clava 182
531. Aan Guillaume Budé 184
532. Van Guy Morillon 201
533. Aan Frans I 203
534. Aan Guillaume Budé 204
535. Aan François Deloynes 207
536. Aan Maarten van Dorp 209

537. Aan Guillaume Cop 210
538. Aan Ludovico Canossa 210
539. Aan Andrea Ammonio 211
540. Aan William Latimer 212
541. Aan Wolfgang Faber Capito 215
542. Aan Henricus Afinius 220
543. Aan Thomas More 222
544. Van Mariano Accardo 223
545. Aan Thomas More 224
546. Van Rutger Rescius 225
547. Van Riccardo Bartolini 226
548. Van Riccardo Bartolini 227
549. Aan Riccardo Bartolini 227
550. Aan Johann Huttich? 229
551. Aan Andrea Ammonio 230
552. Aan Andrea Ammonio 231
553. Van Hieronymus Emser 231
554. Van Hieronymus Dungersheim 233
555. Van Willibald Pirckheimer 237
556. Van Beatus Rhenanus 237
557. Van Bruno Amerbach 239
558. Van William Warham 239
559. Van Sebastiano Giustiniani 240
560. Van Petrus Mosellanus 243
561. Van Wolfgang Faber Capito 245
562. Van Johann Reuchlin 247
563. Van Johann Oecolampadius 248
564. Van Mariano Accardo 250
565. Van Pierre Barbier 252
566. Aan Leo X 253
567. Aan Silvestro Gigli 255
568. Van Guillaume Budé 255
569. Van Germain de Brie 258
570. Van Johann Ammonius 264

571. Van Cuthbert Tunstall aan Guillaume Budé 265
572. Van Cuthbert Tunstall 270
573. Van Cornelis Batt 272
574. Van Niccolò Sagundino aan Marcus Musurus 274
575. Van Beatus Rhenanus 277
576. Van John Watson 279
577. Aan Thomas Wolsey 280

578. Van Heinrich Stromer 281
579. Van Henry Bullock 282
580. Van Henry Bullock 283
581. Van Beatus Rhenanus 284
582. Van Ludwig Baer 285
583. Van Guillaume Budé aan Cuthbert Tunstall 287
584. Aan Thomas More 302
585. Van Anton Clava 304
586. Aan de hertogen Frederik en Georg van Saksen 305
587. Van Guy Morillon 313
588. Van Giovanni Battista Cipelli Egnazio 314
589. Van Andrea Torresani 316
590. Van Niccolò Sagundino 318
591. Van Sebastiano Giustiniani 320
592. Van John Fisher 325
593. Van John Colet 325

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer. De cursief gezette briefnummers *448*, *465*, *466*, *474*, *492*, *517*, *528*, *571*, *574* en *583* komen tweemaal voor, aangezien het geen brieven zijn van of aan Erasmus, maar van Erasmus' vrienden onderling.

Accardo, Mariano 544, 564
Afinius Henricus 542
Agge, Augustijn 511
Alaard van Amsterdam 485
Amerbach, Bruno 464, 557
Ammonio, Andrea, 451, 452, 453, 455, *466*, 475, 478, 479, 483, 498, 505, *517*, 539, 551, 552
Ammonius, Johannes 570
Bade, Joost 472
Baer, Ludwig 488, 507, 582
Baerland, Adriaan van *492*, 510
Baerland, Cornelis van *492*
Barbier, Pierre 565
Bartolini, Riccardo 547, 548, 549
Batt, Cornelis 573
Blount, William, heer van Mountjoy 486, 508
Brie, Germain de 569
Budé, Guillaume, 480, 493, 522, 531, 534, 568, *571*, *583*
Bullock, Henry 449, 456, 579, 580
Busleiden, Jérôme 470, 484
Canossa, Ludovico 489, 538
Capito, Wolfgang Faber 459, 541, 561
Clava, Anton 524, 530, 585
Colet, John 593
Cop, Guillaume 523, 537
Deloynes, François 494, 535
Desmarais, Jean 497,
Dorp, Maarten van 496, 509, 536
Dungersheim, Hieronymus 554
Egnazio, Giovanni Battista Cipelli 588
Emser, Hieronymus 553
Fisher, John 592
Frans I, 533
Frederik van Saksen 514, 586
Geldenhouwer, Gerard 487
Georg van Saksen 514, 586
Gigli, Silvestro 521, 567
Gillis, Pieter *448*, 476, 477, 491, 515, 516, 526,
Giustiniani, Sebastiano 559, 591
Glareanus, Henricus 463, 490,
Gómez, Álvar 506

Grey, Thomas, en Pierre Vitré 528
Grunnius, Lambert, 447
Huttich, Johann 550
Keysere, Robert de 525
Latimer, William 520, 540
Leo X, 446, *466*, *517*, 518, 519, 566
Lister, Gerard 495, 500, 504
Melanchthon, Philip 454
More, Thomas 461, *465*, 467, 468, 474, 481, 499, 502, 513, 543, 545, 584

Morillon, Guy 532, 587
Mosellanus, Petrus 560
Musurus, Marcus *574*
Nesen, Wilhelm 462, 469, 473
Oecolampadius, Johann 563
Ofhuys, Karel 480a
Pirckheimer, Willibald 527, 555
Poncher, Etienne, 529
Rescius, Rutger 546
Reuchlin, Johann 457, 471, 562
Rhenanus, Beatus 460, 556, 575, 581
Sagundino, Niccolò *574*, 590
Sechsstädtebund, Simon van 482
Sixtinus, Johan *448*
Snoy, Reinier 458
Spalatinus, Georgius 501
Stromer, Heinrich 578
Torresani, Andrea 589
Tunstall, Cuthbert *571*, 572, *583*
Vitré, Pierre 503, *528*
Warham, William *465*, 558
Watson, John 450, 512, 576
Wolsey, Thomas 577

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Aalst, Dirk van, zie: Martens
Abel, bijbelse figuur, zoon van Adam, 144
Accardo, Mariano († ca. 1521), secretaris van onderkoning Ugo de Moncada van Sicilië, 131, 199, 223, 250
Accorso (Accursius), Francesco (ca. 1180-1263), Italiaans rechtsgeleerde, 268, 270, 300
Achates, wapendrager en vriend van Aeneas uit Vergilius' *Aeneis*, 224
Achilles, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 187, 188, 261
Adrianus, Mattheus (bekend 1501-1521), hebraïst en arts, 561
Aesculapius (Asklepios), god der geneeskunde, 103, 138, 138, 243
Aesopus (†564/63 v.Chr.), Grieks fabeldichter, 105
Afinius, Henricus (Hendrik van den Eynde, †1520), stadsarts van Antwerpen, *542*
Agge, Augustijn (bekend 1510-1525), uit Den Haag, geleerde en diplomaat, *511*
Agricola, Rudolf (Roelof Huisman, 1444-1485), eerste Nederlandse humanist met internationale reputatie, 76, 91, 105, 238
Alaard van Amsterdam (1491-1544), geleerde te Leuven (niet verbonden aan de universiteit), *485*
Alcibiades (ca. 450-404/03 v.Chr.), Atheens politicus en strateeg, volgeling van Socrates, 67, 69
Alcides, zie: Hercules
Alcionio, Pietro (ca. 1487-1527), hellenist uit Venetië, 41
Alexander de Villa Dei († ca. 1240/50), schrijver van een Latijnse grammatica in verzen, *Doctrinale puerorum*, 54

Álvaro Pelayo (†1349), franciscaan, canonist, schrijver van politieke werken, 278, 284
Amasis II (570-526 v.Chr.), koning van Egypte, 324
Ambrogio, zie: Leoni
Ambrosius (337-397), kerkvader, bisschop van Milaan, 15, 48, 51, 143, 165, 233, 235
Amerbach, Basilius (1488-1535), Zwitsers humanist en jurist, gevestigd te Bazel, 70
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers humanist en jurist, gevestigd te Bazel, 70, 220
Amerbach, Bruno (1484-1519), Zwitsers humanist, zette de drukkerij van zijn vader voort onder Johann Froben, *464*, *557*, 245, 277, 279
Amerbach, Johann (ca. 1443-1513), drukker te Bazel, vader van de vorige drie, 285
Ammonio, Andrea (ca. 1478-1517), uit Lucca, secretaris van Hendrik VIII van Engeland, 10, 13, 14, 16, *451*, *452*, *453*, *455*, 53, *466*, *475*, 80, *478*, *478*, *479*, *483*, *498*, *505*, 148, *517*, 158, *539*, *222*, *551*, *552*, 253
Ammonius, Johannes (Jan van den Zande, bekend 1500-1534), kartuizer te Herne, *570*
Angst, Wolfgang (ca. 1485-ca. 1523), werkte voor drukkers in de Elzas, voor Froben (1517-1518) en in Mainz (1518-1519), 279
Anshelm, Thomas († ca. 1523), drukker in Tübingen (1511-1516) en Haguenau (1516-1522?), vriend van Reuchlin, 141, 248
Anton, schuilnaam voor Erasmus' broer Pieter in brief, 16
Antoninus Pius, Titus Aelius Hadrianus (86-161), keizer van Rome vanaf 138, 308
Apelles (4e eeuw v.Chr.), beroemdste schilder uit de Griekse Oudheid, 119, 241
Apollo (Phoebus, Loxias), zonnegod, god van de schoonheid, harmonie en muziek, 94, 101, 120, 144, 208, 226, 260, 263
Apuleius (2e eeuw na Chr.), schrijver van de *Asinus aureus*, 114, 197, 217
Aquino, zie: Thomas van Aquino
Aretino, zie: Bruni
Argyropoulos, Johan (1415-1487), uit Constantinopel, vertaler van Aristoteles, doceerde Grieks in Florence, 50
Aristarchus (ca. 217-144 v.Chr.), Alexandrijns geleerde, criticus van Homerus, 185, 189
Aristofanes (ca. 445-ca. 385 v.Chr.), Grieks blijspeldichter, 89, 173, 296, 301, 307
Aristoteles (384-322 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 50, 51, 54, 144, 261

Artolf, Hieronymus (†1541), schoolmeester te Bazel, 69, 111
Asola, zie: Torresani
Athene (Pallas Athene), Griekse godin van de wijsheid, 58, 77, 321
Augustinus, Aurelius (354-430), kerkvader, bisschop van Hippo, 48, 50, 51, 143, 144, 233, 234, 285
Augustus, Caius Octavius (63 v.Chr.-14 na Chr.) Romeins keizer vanaf 27 v.Chr., 308, 309, 310
Aurelianus, Lucius Domitius (214-275), Romeins keizer vanaf 208

B

Bacchus (Dionysius), god van de wijn en de roes, 95, 124
Bade, Joost (Joost van Assche, ca. 1461-1535), uit Gent, drukker en uitgever in Parijs, *472*, 85, 97, 120, 131, 178, 197, 201, 206
Baer, Ludwig (1479-1554), hoogleraar theologie te Bazel, 65, 69, 84, *488*, *507*, 279, 284, *582*
Baerland, Adriaan Cornelisz. van (1486-1538), geleerde te Leuven, *492*, *510*, 155
Baerland, Cornelis van (bekend ca. 1516), jongere broer van de vorige, *492*
Barbaro, Ermolao (1453/54-1493), uit Venetië, humanist en diplomaat, 76, 92, 104, 127, 259, 266
Barbier, Nicolas (bekend 1517-1530), broer van de volgende, 252
Barbier, Pierre (†1551/52), kapelaan en secretaris van Jean Le Sauvage (tot 1518), 82, 136, 201, 202, *565*, 304, 305, 313
Bartolini, Riccardo (ca. 1475-ca. 1529), geleerde uit Perugia, verbonden aan het hof van Maximiliaan I, kapelaan van Matthäus Lang, *547*, *548*, *549*
Basilius (ca. 330-379), kerkvader, bisschop van Caesarea, broer van Gregorius van Nazianze, 33
Bassanius, zie: Caracalla
Batt, Jacob (ca. 1466-1502), jeugdvriend van Erasmus, 272, 273, 274
Batt, Cornelis (bekend 1502-1518), zoon van de vorige, schoolmeester in Groningen, *573*
Becker, Jan (ca. 1475-1536), uit Borselen, geleerde te Leuven, 152, 273
Bedyll, Thomas (ca. 1486-1537), secretaris van William Warham, 98
Benedictus van Nursia († ca. 560), abt van Monte Cassino, 33
Bérault, Nicolas (ca. 1470-ca. 1545), jurist, humanist, boekhandelaar te Parijs (1514-1518), 134, 208
Bergen, Anton van (1455-1532), vierde zoon van Jan II van Bergen, abt van Saint-Bertin bij Sint-Omaars, 85
Bergen, Hendrik van (1449-1502), tweede zoon van Jan II van Bergen, bisschop van Kamerijk, 29, 158

Bessarion (1403-1472), uit Trebizonde, patriarch van Constantinopel, 235
Biel, Gabriel (†1495), Duits theoloog en priester, 278
Birckmann, Franz (†1530), boekhandelaar te Keulen, agent voor andere drukkers, 70, 74, 81, 82, 102, 112, 154, 223, 273
Blount, zie: Mountjoy
Bombace, Paolo (1476-1527), Italiaans humanist, pauselijk functionaris, 70
Bourgondië, Adolf van (1489/90-1540), heer van Veere, 113, 273
Bourgondië, David van (ca. 1427-1496), bisschop van Utrecht vanaf 1456, bastaardzoon van Filips de Goede, 29, 158
Bourgondië, Filips van (ca. 1464-1524), bisschop van Utrecht vanaf 1517, bastaardzoon van Filips de Goede, 303
Bourgondië, Maximiliaan van (1514-1558), zoon van Adolf van Bourgondië en Anna van Bergen, 286
Brandenburg, Albert von (1490-1545), aartsbisschop van Mainz, kardinaal vanaf 1518, 281
Brenz, Johann (1494-1570), leerling van Oecolampadius, later kerkhervormer, 250
Briart, Jan (1460-1520), hoogleraar theologie te Leuven, 136, 152, 209, 211
Brie, Germain de (ca. 1490-1538), geestelijke, jurist, humanist, Frans hoveling, 66, 257, *569*, 258
Brulifer, Etienne Pillet († ca. 1497/99), franciscaans theoloog, 278
Bruni, Leonardo (Aretino, 1369/70-1444), humanist uit Arezzo, pauselijk secretaris 1406-1415, kanselier van Florence 1427-1444, geschiedschrijver van Florence, 50
Brunner, Konrad (†1519), medewerker van Johann Froben, 70
Bruno de Kartuizer (†1101), stichter van de kartuizerorde, 33
Brutus, Marcus Iunius (ca. 85-42 v.Chr.), Romeins politicus, moordenaar van Caesar, 116, 129, 198
Bryan, John (1493-1545), geleerde te Cambridge, 55, 579
Budé, Dreux (1456-1528), broer van Guillaume Budé, Frans hoveling, 300
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, 11, *480*, *493*, *522*, 168, 179, *531*, *534*, 217, *568*, 263, *571*, *583*
Budé, Jean (†1502), vader van de vorige, Frans hoveling, 297
Bullock, Henry (ca. 1497-1526), wiskundige en theoloog te Cambridge, *449*, *456*, 280, 282, *580*
Busch (von dem Busche), Hermann (†1534), Duits humanist, schoolmeester te Wesel (1516/17-1520), 69, 110
Busleiden, François (†1502), aartsbisschop van Besançon en kardinaal, 83
Busleiden, Jérôme (ca. 1470-1517), lid van de Grote Raad van Mechelen, 64, *470*, 85, 100, *484*, 152, 155

C

Caesar, Caius Julius (100-44), Romeins staatsman en schrijver, 309, 310
Caligula, Caius (Iulius) Caesar Augustus Germanicus (12-41), keizer vanaf 37, 306
Calvo, Francesco Giulio (†1548), humanist, drukker te Pavia (1516-1519), Rome (1519-1534) en Milaan (1534-1548), 285
Canossa, Ludovico (1475-1532), uit Verona, graaf, pauselijk ambassadeur in Frankrijk, bisschop van Bayeux, *489*, *538*
Capito (Köpfel), Wolfgang Faber (ca. 1478-1541), Duits humanist, hoogleraar theologie te Bazel (1515-1520), 11, 52, *459*, *541*, 238, 239, *561*, 279, 284
Capitolinus, Julius (3e eeuw?), een van de zes (verder onbekende) schrijvers van de *Historia augusta*, 306
Caracalla, Marcus Aurelius (Severus) Antoninus (188-217), Romeins keizer vanaf 211, 308
Carafa, Gianpietro (1476-1559), bisschop van Chieti, stichter van de theatijnen, in 1555 tot paus verkozen als Paulus IV, 211, 320, 322
Carmeliano, Pietro (1451-1527), humanist uit Brescia, gevestigd in Engeland, 65
Catharina van Siena (1347-1380), heilige, 24
Cato, Marcus Porcius (234-149 v.Chr.), Romeins staatsman en schrijver, 41, 89, 90, 114, 115, 310
Chalcondyles, Demetrius (1423-1511), Byzantijns geleerde, doceerde Grieks te Padua en Florence, 167
Chièvres, zie: Croy
Chrysostomus, Johannes (349/50-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 278, 279, 284
Cicero, Marcus Tullius (106-43 v.Chr.), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 85, 87, 90, 101, 104, 113, 115, 116, 129, 153, 191, 194, 195, 197, 198, 238, 275, 315, 322
Clava, Anton (†1529), lid van de Raad van Vlaanderen, *524*, 176, 182, *585*
Clement, John (†1572), leerling-bediende van Thomas More (tot 1518), 73
Cloester, Gerard van den (†1546), prior van het klooster Agnietenberg bij Zwolle, 147, 157
Colet, John (1467-1519), Engels humanist, deken van de St. Paul's in Londen,, 46, 56, 57, 65, 72, 73, 76, 80, 94, 111, 132, 208, 223, 249, *593*, 325
Commodus, Lucius Aurelius (161-192), Romeins keizer vanaf 306, 308
Constantius II (317-361), Oost-Romeins keizer vanaf 337, 234
Cop, Guillaume (ca. 1466-1532), arts en astronoom te Parijs, 50, 173, *523*, 174, 179, 200, 206, *537*, 217, 221

Cornelis van Woerden (bekend 1480-1493), schoolvriend van Erasmus in Deventer en zijn medebroeder in Steyn, 24
Coster, Jan de (Johannes Custos, †1525), hoofd van de Latijnse school in Brecht bij Antwerpen, 273
Craeys, Sebastiaan (†1523), theoloog, prior van het karmelietenklooster te Antwerpen, 102, 218
Croesus, koning van Lydië (ca. 560-ca. 547 v.Chr.), bekend om zijn rijkdom, 78, 239
Croke, Richard (ca. 1489-1558), docent Grieks in Leuven en Keulen, na 1518 in Cambridge, 232, 236, 243, 244, 281
Croy, Guillaume de (1458-1521), heer van Chièvres, invloedrijk hoveling onder Karel V, 202
Croy, Jacques de (1445-1516), bisschop en hertog van Kamerijk, 137
Crull, Johan (bekend 1516-1517), Antwerps burger, 222, 224
Cyprianus, Thascius Caecilius (†258), Grieks kerkvader, bisschop van Carthago, 143
Cyrillus (ca. 313-386), Grieks kerkvader, bisschop van Jeruzalem, 15, 165

D

Dares, personage uit Vergilius' *Aeneis*, 106
Davidts, Maarten (†1535), kanunnik van de Sint-Goedele te Brussel, 202
Delft, zie: Gillis
Deloynes, François (ca. 1468-1524), Frans humanist en jurist, 94, 127, 128, 129, 131, *494*, 187, 192, 197, 198, *535*, 207, 263
Demosthenes (384/83-322 v.Chr.), Atheens redenaar en staatsman, 238, 260, 275
Desmarais, Jean (†1526), geleerde te Leuven, 107, 136, *497*, 152, 155, 225
Dionysus, zie: Bacchus
Dioscorides, Pedanius (1e eeuw), Griekse arts, 221
Dominicus (Domingo de Guzmán, †1221), stichter van de orde van de dominicanen, 19, 33
Domitianus, Titus Flavius (51-96), Romeins keizer vanaf 306, 308
Donaret, Joost, Gentse bode, niet nader bekend, 77
Dorp, Maarten Bartholomeus van (1485-1525), theoloog te Leuven, 80, *496*, *509*, *536*
Dungersheim, Hieronymus (1465-1540), jurist en theoloog, hoogleraar theologie te Leipzig, *554*

E

Eenoog, zie: Meghen
Egeria, Romeinse brongodin, vrouw of geliefde van koning Numa, 290
Egnazio, Giovanni Battista Cipelli (1478-1553), humanist uit Venetië, *588*, 316
Emilio, Paolo (†1529), uit Verona, kanunnik van de Notre Dame te Parijs, schrijver van een geschiedenis van Frankrijk, 206
Emser, Hieronymus (1479-1527), geestelijke, jurist, hoveling van Georg van Saksen, 177, *553*
Engelbrecht, Philipp (ca. 1499-1528), doceerde poëzie te Freiburg, medewerker van Johann Froben, 142
Entellus, personage uit Vergilius' *Aeneis*, 106
Epicurus (342/41-271/70 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 113, 183
Euclides (ca. 300 v.Chr.), Grieks wiskundige, 192
Euripides (ca. 485/80-406 v.Chr.), Grieks tragediedichter, 86, 113

F

Fabri, Johannes (Johann Heigerlin, 1478-1541), jurist, priester, vicaris-generaal van Konstanz (1517-1521), 220
Fabricius, Caius Luscinus (consul in 282 en 278 v.Chr.), Romeins staatsman en veldheer, 143
Falck, Peter (ca. 1468-1519), notaris en stadsbestuurder te Fribourg, 42, 155
Fawne, John (†1536), theoloog en prediker te Cambridge, 55
Felice da Prato (ca. 1458-1558), augustijner heremiet van joodse origine, 50
Filips de Schone (1478-1506), zoon van Maria van Bourgondië en Maximiliaan I, vader van Karel V, heer der Nederlanden vanaf 1494, koning van Castilië in 1506, 14, 97, 113, 303
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, 43, 53, 56, 73, 76, 80, 98, 155, 163, 212, 222, 223, 224, 231, 248, *592*, 325, 326
Floris, schuilnaam voor Erasmus in brief, 16
Foxe, Richard (ca. 1448-1528), bisschop van Winchester, 145
Franciscus van Assisi (1181/82-1226), stichter van de orde van de franciscanen, 19, 33
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk, 68, 171, *533*, 216, 221, 258, 271
Frederik III de Wijze (1463-1525), keurvorst van Saksen, neef van Georg van Saksen, beschermer van Luther, 143, 144, *586*
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker en uitgever te Bazel, 65, 66, 67, 74, 76, 78, 79, 110, 114, 213, 238, 247, 277, 278, 279, 284, 285, 286, 305

G

Gaguin, Robert (ca. 1423-1501), Frans trinitariër, humanist en diplomaat, 195
Galenus (129-199), Griekse arts, gevestigd in Rome, 50, 145, 221
Gallicanus, Vulcacius (3e eeuw?), een van de zes (verder onbekende) schrijvers van de *Historia augusta*, 306
Garrett, zie: Godfrey
Gaza, Theodorus (1400-ca. 1476), Byzantijns geleerde, vanaf 1438 gevestigd in Italië, 50, 74, 277
Geisshüssler, Oswald (Myconius, 1488-1552), schoolmeester te Bazel (1514-1516) en Zürich (1516-1519), 69, 110, 111
Geldenhouwer, Gerard (1482-1542), humanist uit Nijmegen, *487*, 108, 225
Gellius, Aulus (2e eeuw na Chr.), schrijver van de *Noctes atticae*, 69, 86, 218, 315
Georg (1471-1539), hertog van Saksen, neef van Frederik III de Wijze, *514*, 177, *586*
Gerard, vader van Erasmus, 18, 162
Gerards, Cornelis (Cornelius Aurelius, ca. 1460-1531), medebroeder van Erasmus in Stein, 105
Geryon, reus met drie lichamen, door Hercules gedood, 219
Geta, Publius Septimius (189-211), medekeizer van zijn broer Caracalla in 211, 308
Gigli, Silvestro (1463-1521), uit Lucca, bisschop van Worchester, ambassadeur van Engeland in Rome, 14, 72, 86, 87, 102, 137, 148, *521*, 231, *567*
Gillis van Delft (†1524), theoloog te Parijs, 49
Gillis, Nicolaas (ca. 1438-1517), vader van de volgende, 84, 157, 177
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), gemeentesecretaris van Antwerpen, 13, *448*, 56, 57, 65, 66, 72, 73, 76, 80, *476*, *477*, 84, 98, 106, 155, *515*, *516*, *526*, 199, 202, 206, 209, 224, 239, 251, 252, 265, 271, 302, 304, 305, 314
Giustiniani, Sebastiano (1460-1543), Venetiaans diplomaat, ambassadeur in Engeland (1514-1519), 65, *559*, 303, *591*
Glareanus, Henricus (Heinrich Loriti, 1488-1563), Zwitsers humanist, schoolmeester te Bazel (1514-1517) en Parijs (1517-1522), *463*, *490*, 180, 181, 182, 217, 220, 279, 285, 286
Gnatho, vleier uit Terentius' *Eunuchus*, 42, 282, 322
Godfrey, Garrett (†1539), uit Margraten, boekhandelaar in Cambridge, bekend onder zijn verengelste naam, 55
Gómez, Álvar (1488-1538), Spaans edelman en dichter, *506*
Gratius, Ortwin (ca. 1480-1542), docent aan de universiteit van Keulen, tegenstander van Reuchlin, 177
Gregorius I de Grote (ca. 540-604), Latijns kerkvader, paus vanaf 235, *554*

Gregorius van Nazianze (ca. 326-ca. 390), Grieks kerkvader, 143
Grey, Thomas (bekend 1497-1527/28), in 1497 leerling van Erasmus te Parijs, 65, 146, *528*, 285
Grimani, Domenico (1461-1523), Venetiaans geleerde en kardinaal, 53, 57
Grocyn, William (ca. 1446-1519), docent Grieks te Oxford, 156, 167, 206, 214, 215
Grunnius, Lambert, fictieve ontvanger van brief, 10, *447*, 38
Gryllus, metgezel van Odysseus, 78
Gusebel, Johann (Longicampianus, ca. 1495-1529), geleerde uit Langenfeld in Beieren, 136, 141, 147

H

Hallwyl, Hartmann von (1503-1573), jonge geleerde te Bazel, neef van de volgende, 247
Hallwyl, Johann Rudolf von (†1527), kanunnik te Bazel, neef van de vorige, 238, 246
Halmale, Jaspar van (ca. 1475-ca. 1530), jurist, stadsbestuurder van Antwerpen, 79, 264
Hegius, Alexander (ca. 1433-1498), rector van de Sint-Lebuinusschool in Deventer, 142
Heigerlin, zie: Fabri
Helena, personage uit Homerus' *Ilias*, 313
Heliogabalus, Marcus Aurelius Antonius Augustus (203-222), Romeins keizer vanaf 218, 306
Hendrik VII (1457-1509), koning van Engeland vanaf 1485, 255
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland vanaf 1509, 13, 42, 161, 216, 255, 287
Hercules (Herakles, Alcides), held uit de Griekse mythologie, 68, 69, 133, 139, 181, 179, 268
Hermans, Willem (1466/69-1510), uit Gouda, augustijner kanunnik, Latijns dichter, 58, 205
Hermogenes van Tarsus (ca. 160-230), Grieks redenaar, 91
Hermonymus, Georgius (bekend 1475-1508), Byzantijns geleerde, gevestigd te Parijs, 298
Herodotus (484?-ca. 425 v.Chr.), Grieks geschiedschrijver, 208, 306, 324
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 15 et
Hilarius van Poitiers (†367/68), kerkvader, bisschop van Poitiers, 15, 48, 50, 143, 156, 165, 233, 234
Hippocrates (5e eeuw v.Chr.), Grieks wiskundige en astronoom, 50, 221

Homerus (8e eeuw v.Chr.), dichter van de *Ilias* en de *Odyssee*, 93, 118, 123, 132, 184, 213, 262, 288, 289, 291, 293, 295, 296, 297, 298, 315
Horatius, Quintus - Flaccus (68-8 v.Chr.), Romeins satirisch dichter, 51, 58, 72, 89, 90, 93, 94, 104, 105, 106, 114, 182, 185, 188, 192, 269, 321
Hugo van Saint-Cher (†1263), dominicaans theoloog en bijbelcommentator, 50, 61, 188,
Huttich, Johann (ca. 1490-1544), domvicaris van Mainz, *550*

I

Iarcas, leider van de brahmanen, 54
Innocentius I (†417), paus vanaf 402, 143
Irenaeus van Lyon (2e eeuw), kerkvader, bisschop van Lyon, 143
Isaeus (4e eeuw v.Chr.), Attisch redenaar, 259
Isocrates (436-338 v.Chr.), Attisch redenaar en schrijver, 195

J

Jeskyn (Ieskin), Henry, bediende van William Warham, niet nader bekend, 71
Jiménez de Cisneros, Francisco (1436-1517), aartsbisschop van Toledo, kardinaal, 216, 286
Job, bijbelse figuur, 234, 235
Johan, bediende van Pieter Gillis, niet nader bekend, 85
Johannes (1e eeuw), evangelist, 235
Judas Iscariot (1e eeuw), apostel, verrader van Christus, 23
Julianus ‘de Apostaat’, Flavius Claudius (331/32-363), Romeins keizer vanaf 361, 306
Julius II (Giuliano della Rovere, 1443-1513), neef van Sixtus IV, paus vanaf 1503, 13, 94, 158, 222, 299
Jupiter, Romeinse oppergod, 45, 86, 102, 134, 183, 198, 247, 294
Justinianus (482-565), Oost-Romeins keizer vanaf 527, codificeerde het Romeinse Recht, 115
Juvenalis, Decimus Junius (ca. 60-na 130), Romeins satirisch dichter, 104, 270
Juvencus, Caius Vettius Aquilinus, Spaanse priester die ca. 330 een berijmde bewerking maakte van de evangelies, 49

K

Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden vanaf 1515, koning van Spanje vanaf 1516, keizer vanaf 1519, 14, 40, 57, 82, 86, 88, 93, 102, 148, 149, 151, 163, 172, 175, 179, 180, 184, 202, 207, 211, 216, 221, 222, 238, 240, 252, 253, 258, 261, 272, 281, 286, 303, 313, 314, 315
Karel van Egmond (1467-1538), hertog van Gelre, 303
Keysere, Robert de (†1532), drukker en schoolmeester te Gent, 141, 175, *525*, 176, 183, 183, 304
Klett, Lukas († na 1538), jurist, schoolmeester te Bazel (1514-1517), 220
Knight, William (1476-1547), Engels geestelijke, jurist en diplomaat, 206
Koberger, Johann (ca. 1454-1543), drukker te Neurenberg, 285
Koechman, Jan (1481-1520), rector van het huis van de Broeders des Gemenen Levens te Zwolle, 147
Kratzer, Nikolaus (ca. 1487-na 1550), uit München, astronoom aan het Engelse hof, 156

L

Lachner, Wolfgang (†1518), boekverkoper en uitgever te Bazel, 70, 74, 277, 278, 284
Laelius, naam van een gewone Romein bij Cicero, 90, 208
Lampridius, Aelius (3e eeuw?), een van de zes (verder onbekende) schrijvers van de *Historia augusta*, 306
Lang, Matthäus (1468-1540), raadsman van Maximiliaan I, kardinaal, bisschop van Gurk, vanaf 1519 aartsbisschop van Salzburg, 229, 303
Larke, Thomas (†1530), Engels jurist en geestelijke, hofkapelaan van Hendrik VIII, 46
Lascaris, Janus (1445-1543), geleerde uit Constantinopel, gevestigd in Italië, 262, 299
Latimer, William (ca. 1460-1545), Engels geleerde, 73, 98, *520*, 205, *540*
Lefèvre d'Etaples, Jacques (ca. 1460-1536), Franse humanist en theoloog, 50, 65, 76, 97, 130, 200, 217, 235
Le Lieur, Roberte (ca. 1491-ca. 1559), vrouw van Guillaume Budé, 290
Leo I de Grote (†460), paus vanaf 440, 235
Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, *446*, 44, 53, 57, *466*, 148, *517*, *518*, *519*, 168, 210, 211, 216, 221, 233, 235, 238, 241, 247, *566*, 254, 255, 275, 317
Leoni, Ambrogio (ca. 1459-ca. 1524), arts en filosoof, gevestigd te Venetië, 41, 217, 221

Leoniceno, Niccolò (1428-1524), Italiaans geleerde, 217, 221
Leopold van Oostenrijk (ca. 1504-1557), onwettige zoon van keizer Maximiliaan I, opgevoed door Robert de Keysere, 304
Le Picart, Catherine (†1506), moeder van Guillaume Budé, 300
Le Sauvage, Jean (1455-1518), president van de Raad van Vlaanderen, kanselier van Brabant, grootkanselier van Bourgondië, kanselier van Castilië, 64, 75, 80, 82, 86, 93, 99, 102, 107, 148, 151, 158, 175, 176, 184, 198, 202, 205, 211, 222, 252, 272, 304, 313
Lily, William (†1522), Engels geleerde, verbonden aan de school van John Colet, 139
Linacre, Thomas (1460-1524), Engels humanist, 145, 156, 167, 205, 206, 210, 214, 217, 221
Lister, Gerard (bekend 1506-1522), uit Rhenen, arts en humanist, schoolmeester te Zwolle, *495*, *500*, *504*
Lodewijk XII (1462-1515), koning van Frankrijk vanaf 1498, 169
Lucianus van Samosata (ca. 120-na 180), Grieks sofist en satiricus, 89, 113, 229, 279, 316
Lucullus, Lucius Licinius (117-57/56 v.Chr.), Romeins legeraanvoerder, beroemd om zijn verkwistende levenswijze, 92, 94, 96, 126, 128, 193
Lupabus, Gerard de (†1518), jurist, doceerde aan de universiteit van Bazel, 220
Lupset, Thomas (ca. 1498-1530), Engels geleerde, 145, 223
Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, 9, 142, 305
Luyd, Arnold (1468/70-1540), theoloog te Keulen, tegenstander van Reuchlin, 222
Lycophron van Chalcis (ca. 320-ca. 250), Grieks dichter, 94
Lyra, zie: Nicolaas van Lyra
Lysias (ca. 450-na 380 v.Chr.), Grieks redenaar, 238
Lysimachus (361-281 v.Chr.), veldheer onder Alexander de Grote, 195

M

Maecenas, Caius Cilnius (ca. 70-8 v.Chr.), raadsman van Augustus, beschermer van dichters, 31, 57, 80, 86, 92, 198, 205, 229, 241, 258, 271, 275
Manuzio, Aldo (1452?-1515), uitgever te Venetië, 114, 262, 315, 316, 317, 318
Manuzio, Antonio (1511-1559), zoon van Aldo, 316, 318
Manuzio, Manuzio (1506-1568), zoon van Aldo, 316, 318
Manuzio, Paolo (1512-1574), zoon van Aldo, 316, 318
Margaretha, moeder van Erasmus, 18
Marliano, Luigi (†1521), raadsheer en lijfarts van Karel V, bisschop van Tuy sinds 1516, 149, 222

Martens, Dirk (1456/57-1534), drukker te Leuven, 77, 107, 157, 199, 225, 253, 277, 285
Maruffo, Raffaele (bekend 1497-1535), koopman uit Genua, gevestigd in Engeland, 71, 72, 73, 79, 100, 112, 139, 155, 223, 240
Marzio, Galeotto (ca. 1427-ca. 1497), Italiaans humanist, 284
Mattheus (1e eeuw), evangelist, 73, 218, 245, 282
Maximiliaan I (1459-1519), keizer vanaf 1493, 53, 68, 149, 172, 181, 184, 202, 206, 216, 221, 258, 286, 303, 304, 314
Maximinus Thrax, Caius Iulius Verus (173-238), Romeins keizer vanaf 235, 118
Meghen, Pieter (1466-1540), bijgenaamd Eenoog, kopiist en koerier voor Erasmus, 84, 85, 111
Melanchthon, Philipp (1497-1560), Duits hellenist, 9, *454*, 57, 239, 244, 250
Mercurius, Romeinse god van de handel, 291, 292, 294
Metsys, Quinten (ca. 1466-1530), uit Leuven, schilder te Antwerpen, 302
Midas, koning van Phrygië in de Griekse mythologie, 77, 94
Middleton, Alice (1471-na 1543), tweede vrouw van Thomas More, 145, 304
Mil, Elisabeth de (†1552), vrouw van Guy Morillon, 313
Milo van Croton (6e eeuw v.Chr.), Grieks worstelaar, 266, 291, 292
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 108, 122, 170, 194, 249, 251, 269, 292, 294, 301
Molinier, Jean (bekend 1501-1534), hoogleraar vrije kunsten te Parijs, kanunnik van Kortrijk, 107
Momus, zoon van de nacht en betweter uit de Griekse mythologie, 181, 201
More, John (1480-ca. 1512), broer van de volgende, 66
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, 43, 44, 46, 47, *461*, *465*, *467*, *468*, *474*, 80, 87, *481*, 103, 138, *499*, *502*, 151, *513*, 163, 164, 165, 166, 167, 175, 183, 206, 208, 209, 210, 212, *543*, *545*, 229, 230, 249, 265, 274, 276, 279, *584*, 318, 320, 325
Morillon, Guy (†1548), secretaris van Jean Le Sauvage, hoveling van Karel V, *532*, 252, *587*
Mosellanus, Petrus (Peter Schade, ca. 1493-1524), hellenist, docent aan de universiteit van Leipzig, *560*
Mountjoy, William Blount (1479-1534), beschermheer van Erasmus, 68, *486*, *508*, 157, 205, 281, 307
Musurus, Marcus (ca. 1470-1517), geleerde uit Kreta, gevestigd in Italië, aartsbisschop van Monemvasia vanaf 1516, 41, 154, 221, 238, *574*, 304, 317, 318
Muth, Konrad (Conradus Mutianus Rufus, 1470-1526), jurist, kanunnik te Gotha, 142
Myconius, zie: Geisshüssler

N

Nebrija, Elio Antonio de (1441/44-1522), Spaans humanist, verbonden aan de universiteit van Alcalá, 108
Nero, Lucius Domitius Ahenobarbus - Claudius Caesar Augustus Germanicus (37-68), Romeins keizer vanaf 54, 306, 308
Nesen, Wilhelm (1493-1524), medewerker van Johann Froben, schoolmeester te Bazel, *462*, *469*, *473*, 206, 220, 277
Nestor, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 259
Nicolaas van Lyra (ca. 1270/75-1349), franciscaan, bijbelcommentator, 55, 61

O

Occo, Pompeius (1483-1537), koopman en bankier, gevestigd te Amsterdam, 105
Odysseus, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 128, 132
Oecolampadius (Johann Hussgen, 1482-1531), theoloog te Bazel, 165, 245, *563*, 248, 278
Oedipus, held uit de Griekse mythologie, 58, 267
Ofhuys, Gabriel (ca. 1475-1535), uit Brussel, kartuizer uit het klooster Scheut te Anderlecht, 97
Ofhuys, Karel (bekend 1486-1516), uit Brussel, niet nader bekend, *480a*
Olympius (†412), hoog Romeins ambtenaar, correspondent van Augustinus, 143
Orestes, figuur uit de Griekse mythologie, 266
Origenes (185-ca. 253/54), Grieks kerkvader, 520, 554
Otto Le Blanc, pauselijk legaat in Engeland in 1237, 517, 518
Ottobono Fieschi (†1276), kardinaal-legaat in Engeland 1265-1268, in 1276 tot paus verkozen als Adrianus V, 160, 162
Ovidius, Publius - Naso (43 v.Chr.-ca. 17 na Chr.), Romeins dichter, 77, 100, 106

P

Pace, Richard (ca. 1483-1536), Engels diplomaat, 53, 57, 81, 167
Pallas, zie: Athene
Palsgrave, John (†1544), kanunnik van de St. Paul's in Londen, 139, 144
Papinianus, Aemilius (†212), Romeins rechtsgeleerde, 269, 270
Passavanti, Jacopo (1302-1357), dominicaans prediker, 188
Passerini, Silvio (ca. 1469-1529), pauselijk hoveling, kardinaal vanaf 1517, 87, 231

Paul, boekhandelaar uit de Nederlanden (Groningen?), niet nader bekend, 273
Paulus (1e eeuw), apostel, 36, 50, 60, 61, 97, 124, 135, 136, 141, 143, 219, 221, 227, 232, 234, 291, 325
Paulus van Aegina (7e eeuw), Griekse arts, 221
Paulus, Iulius (ca. 160-ca. 230), Romeins rechtsgeleerde, 85, 270
Pericles (495/90-429 v.Chr.), Atheens staatsman, 61
Perotti, Niccolò (1429-1480), Italiaans geestelijke, geleerde en pauselijk ambtenaar, 266
Persius, Aulus Flaccus (34-62), Romeins satirisch dichter, 90, 208
Petit, Guillaume (ca. 1470-1536), dominicaan, biechtvader en bibliothecaris van Frans I, 169, 170, 171, 173, 174, 206, 207, 210, 256
Petit, Jean (bekend 1495-1530), boekhandelaar en uitgever te Parijs, 169
Petrus († ca. 65), apostel, 160, 202, 222
Petrus Hispanus (†1277), wijsgeer, auteur van de *Summulae logicales*, in 1276 tot paus verkozen als Johannes XXI, 19
Petrus Lombardus (†1160), theoloog, bisschop van Parijs, 54
Pfefferkorn, Johann (ca. 1469-na 1521), slager uit Moravië van joodse origine, bekeerd tot het christendom, schrijver van anti-joodse pamfletten, 108
Phidias (5e eeuw v.Chr.), Atheens beeldhouwer, 241
Phoebus, zie: Apollo
Phrysius, Johannes (Jan van Friesland, bekend 1516-1517), bediende van Erasmus, 202
Pico, Giovanni - della Mirandola (1463-1494), neoplatoons filosoof te Florence, 76
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), geleerde en stadsbestuurder te Neurenberg, keizerlijk raadsheer, *527*, *555*, 244, 250
Piso, Lucius Calpurnius - Frugi (2e eeuw v.Chr.), Romeins staatsman en geschiedschrijver, 126
Plato (427-347 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 84, 114, 138, 188, 226, 261
Plinius, Caius - Caecilius Secundus (de Jongere, 61/62 - vóór 117), Romeins schrijver van een epistolair oeuvre, 134, 259
Plinius, Caius - Secundus (de Oudere, 23-79), Romeins ambtenaar en schrijver, 74, 92, 188, 192, 321
Plutarchus van Chaeronea (ca. 46-ca. 120), Grieks wijsgeer en biograaf, 69, 78, 113, 244, 296
Plutus, Griekse god van de rijkdom, 301, 307
Poliziano, Angelo Ambrogini (1454-1494), Italiaans humanist, 76, 127, 167, 185, 187, 188, 259, 266
Pollard, Edmund, uit Cambridge, niet nader bekend, 40
Pollio, Trebellius (3e eeuw?), een van de zes (verder onbekende) schrijvers van de *Historia augusta*, [449?]306

Pomponius, Titus - Atticus (110-32 v.Chr.), vriend van Cicero, 192, 198
Poncher, Etienne (1446-1525), bisschop van Parijs, vanaf 1519 aartsbisschop van Sens, 172, 173, *529*, 179, 200, 205, 257, 258, 294
Poncher, Francois (†1532), neef van de voorgaande, bisschop van Parijs vanaf 1519, 172, 200
Pontano, Giovanni (1429-1503), humanist te Napels, 104, 197
Praus, Kilian (bekend 1522-1525), benedictijner monnik uit Sankt-Georgenberg in Tirol, 101
Proclus (5e eeuw), neoplatoons wijsgeer, 206
Prudentius (348/49-na 405), Latijns christelijk dichter, 114
Publius (Publilius) Syrus (1e eeuw v.Chr.), Romeins schrijver van mimen, 114
Pylades, figuur uit de Griekse mythologie, neef en vriend van Orestes, 206,
Pyrgoteles (4e eeuw v.Chr.), Grieks beeldhouwer, 241
Pythagoras (6e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer, 207

Q

Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 95), Romeins redenaar, schrijver van de *Institutiones oratoriae*, 41, 91, 113, 114, 190, 263
Quonus, Jean (bekend 1514-1518), prior van het kartuizerklooster bij Sint-Omaars, 76

R

Regio, Raffaele (ca. 1440-1520), docent retorica te Venetië, 41
Regulus, Marcus Atilius (†250 v.Chr.), Romeins veldheer, gedood door de Carthagers, 143
Reisch, Gregor (ca. 1467-1525), kartuizer te Freiburg, adviseur van Maximiliaan I, 52
Rescius, Rutger (ca. 1497-1545), uit Maaseik, hellenist te Leuven, medewerker van Dirk Martens, *546*
Reuchlin, Johann (Capnio, 1454/55-1522), Duits jurist, hellenist en hebraïst, 45, *457*, *471*, 141, 144, 177, 222, 224, 244, *562*, 273, 325, 326
Rhenanus, Beatus (Beat Bild, 1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver, 62, *460*, 78, 220, *556*, *575*, 277, *581*
Rhesus, koning van Thracië uit Homerus' *Ilias* die voor Troje vocht, 213
Riario, Raffaele (1461-1521), achterneef van Sixtus VI, kardinaal, 53, 57
Ricchieri, Lodovico (Caelius Rhodiginus, 1469-1525), Italiaans humanist, doceerde Grieks in Milaan, 74, 238, 278
Ricius, Paulus (†1541), geleerde en arts van joodse origine, bekeerd tot het christendom, lijfarts van Maximiliaan I, 227, 228

Rochefort, François du Moulin de (†1526), aalmoezenier van Frans I, 174, 210, 256
Rochefort, Guy de (†1508), kanselier van Frankrijk, 93
Rogier, naam van Erasmus' vader in brief, 162
Rogier, Servaas (†1540), prior van het klooster Steyn bij Gouda (1504-1533), 29
Ruel, Jean du (1474-1537), hoogleraar geneeskunde te Parijs, lijfarts van Frans I, 217, 221
Rufinus, Turrianus (ca. 345-411/12), christelijk denker, tegenstander van Hieronymus, 234, 235
Ruzé, Louis (ca. 1468-1526), stadsbestuurder te Parijs, 129, 187, 198, 207, 208, 263

S

Sabinus († na 393), bisschop van Piecenza, 235
Sadoleto, Iacopo (1477-1547), Italiaans humanist, secretaris van Leo X, 160, 162
Sagundino, Niccolò († na 1533), Venetiaans diplomaat, *574*, 304, *590*
Salomon († ca. 938/24 v.Chr.), koning van Israël, 120, 204
Sandrien, Cornelia (ca. 1496-1526), vrouw van Pieter Gillis, 83, 157, 177, 304
Saturnus (Kronos), oergod, onttroond door Jupiter (Zeus), 172, 294
Saulus, oorspronkelijke naam van Paulus, 223
Scaevola, Quintus Cervidius (2e eeuw), Romeins rechtsgeleerde, 116, 269, 270
Scaevola, Quintus Mucius (ca. 140-82 v.Chr.), Romeins staatsman, 269
Schaidenreisser, Simon (†1573 of later), uit Bautzen, dichter, 100
Schiner, Matthäus (c. 1465-1522), bisschop van Sion en Novara, kardinaal, 33, 87, 303
Schot, Pieter de (bekend 1500-1516), schoolmeester te Gent, niet nader bekend, 112
Schultz, Kilian (bekend 1515-1516), uit Jessen in Saksen, student theologie te Wittenberg, 101
Schürer, Matthias (ca. 1470-1520), drukker te Straatsburg, 77, 78
Scotus, Johannes Duns (1266-1308), franciscaans theoloog en filosoof, 35, 54, 155
Sechsstädtebund, Simon van (bekend 1516), dichter, waarschijnlijk dezelfde als Simon Schaidenreisser, *482*
Seneca, Lucius Annaeus (4 v.Chr.-65 na Chr.), Romeins wijsgeer, tragedieschrijver en staatsman, 66, 69, 84, 115, 193
Sickingen, Franz von (1481-1523), Duits roofridder, 286
Silenus, aanvoerder van de satyrs in de Griekse mythologie, 32, 124

Simon, priester, familielid van Jaspar van Halmale, niet nader bekend, 264
Sixtinus, Johan (†1519), uit Bolsward, jurist, maakte een kerkelijke carrière in Engeland, *448*, 138, 153, 161, 225, 230, 231
Smith, John (bekend 1512-1518), leerling-bediende van Erasmus, 43, 46, 65, 75, 79, 238, 279, 285
Snoy, Reinier (†1537), van Gouda, arts, geschiedschrijver en religieus auteur, *458*
Socrates (469-399), Grieks wijsgeer, 67, 124, 138, 188, 226, 291
Spalatinus, Georgius (Georg Burkhard, 1480-1540), secretaris aan het Saksische hof, medestander van Luther, *501*
Spartianus, Aelius (3e eeuw?), een van de zes (verder onbekende) schrijvers van de *Historia augusta*, 157, 306
Spiera, Ambrogio (†1487), Italiaans serviet en geleerde, 278
Standish, Henry (†1535), provinciaal van de franciscanen in Engeland (1505-1518), 99, 218
Stromer, Heinrich (1482-1542), medicus, lijfarts van Albert von Brandenburg (1516-1519), *578*, 218
Suetonius Tranquillus, Caius (ca. 70-ca. 140), Romeins geschiedschrijver, 157, 250, 305, 306, 307
Sulpicius, Servius - Rufus (†43 v.Chr.), Romeins staatsman en rechtsgeleerde, 269

T

Terentius, Publius - Afer (ca. 185-ca. 160 v.Chr.), Romeins blijspeldichter, 26, 91, 219, 230, 317, 322
Thales van Milete (6e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer, 271
Themseke, Joris van (†1535), geestelijke, diplomaat in Bourgondische dienst, lid van de Grote Raad van Mechelen, 72
Theophrastus (ca. 371/70-287/86), leerling van Aristoteles, leider van de school der peripatetici, 244
Thersites, Griekse soldaat uit de Trojaanse oorlog, bekend om zijn onbeschaamdheid, 187, 188, 261
Theseus, held uit de Griekse mythologie, 103, 165, 231, 249
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 50
Thraso, snoevende soldaat uit Terentius' *Eunuchus*, 42, 105, 322
Tithon, mythologische figuur, 93
Titus Vespanianus (39-81), keizer van Rome vanaf 79, 308
Torresani, Andrea (1451-1529), schoonvader en compagnon van Aldo Manuzio, 41, 315, *589*, 316, 318

Trajanus, Marcus Ulpius (53-117), Romeins keizer vanaf 98, 308
Trezibizonde, George van (1396-ca. 1472), Byzantijns geleerde gevestigd in Italië, 91
Trophonius, held uit de Griekse mythologie met een orakel in Boeotië, 70
Tschudi, Peter (†1532), broer van de geschiedschrijver Aegidius Tschudi, leerling van Glareanus in Bazel, 111
Tschudi, Valentin (1499-1555), neef van Aegidius Tschudi, leerling van Glareanus in Bazel, 111
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), Engels jurist, geestelijke en diplomaat, rijksarchivaris (1516-1522), bisschop van Londen vanaf 1522, 66, 73, 80, 81, 82, 85, 87, 88, 99, 102, 103, 106, 111, 117, 138, 140, 149, 151, 157, 167, 169, 177, 184, 198, 206, 214, *571*, *572*, *583*, 302, 303

U

Ulpianus, Domitianus (†223), Romeins rechtsgeleerde, 270,
Ursinus, zie: Velius
Urswick, Christopher (ca. 1448-1522), Engels jurist, geestelijke en diplomaat, 42, 43, 46, 72, 73, 80, 98, 139
Utenheim, Christoph von (ca. 1450-1527), bisschop van Bazel, 15, 51, 64, 81, 84, 98, 109, 150, 218, 238, 286

V

Valla, Lorenzo (1406/07-1457), Italiaans humanist en filoloog, 235, 266
Varro, Marcus Terentius (116-27 v.Chr.), Romeins encyclopedisch schrijver, 129, 187
Vaughan, John (bekend 1500-1527), geleerde te Cambridge, 55
Velius, Caspar Ursinus (1493-1539), geleerde uit Silezië in dienst van Matthäus Lang, 227, 228
Venus, Romeinse godin van de schoonheid en de liefde, 58, 201, 294
Vergilius, Publius - Maro (70-19 v.Chr.), Romeins dichter, 70, 104, 105, 106, 153, 173, 231, 308, 321
Virbius, naam van Hippolytus na zijn opwekking uit de dood door Aesculapus, 103
Virgilio, Polidoro (ca. 1470-1555), geleerde en kardinaal, 196
Vitellius, Aulus (12/15-69), Romeins keizer in 69, 306
Vitré, Pierre (†1540), docent aan het Collège de Navarre te Parijs, *503*, *528*
Vivaldi, Antonio de' (bekend 1511-1546), koopman uit Genua, gevestigd te Londen, 71

Vives, Juan Luis (1492-1540), humanist uit Valencia, gevestigd te Brugge, 225
Vopiscus, Flavius (3e eeuw?), een van de zes (verder onbekende) schrijvers van de *Historia augusta*, 157, 306, 308

W

Walkden, Humphrey (†1525/26), geleerde te Cambridge, 55
Walters, Lukas (†1515), uit Polen, theoloog te Leuven, 196
Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, beschermheer van Erasmus, 14, 51, 57, 65, 70, *465*, 72, 73, 79, 80, 92, 98, 102, 109, 155, 206, 223, 239, 241
Watson, John (†1537), geestelijke, studeerde in Cambridge, *450*, 55, *512*, *576*
Werthern, Dietrich von (1468-1536), jurist, diplomaat en raadsman van Georg van Saksen, 156
Wiler, Johann (1491-1539), koopman uit Bazel, 284
Willem (1), jeugdvriend van Erasmus, 58, 173, 205, 206
Willem (2), jeugdvriend van Erasmus, 205
Wimpfeling, Jakob (1450-1528), Duits humanist en theoloog, gevestigd te Straatsburg, 52, 279
Winckel, Pieter († na 1505) schoolmeester te Gouda, vroegere voogd van Erasmus, 19
Wolsey, Thomas (ca. 1473-1530), aartsbisschop van York, kardinaal en kanselier van Engeland, 42, 46, *577*, 280

X

Xerxes (†465 v.Chr.), koning van Perzië vanaf 486 v.Chr., 190, 267

Z

Zasius, Ulrich (1461-1535), hoogleraar rechten te Freiburg, 217
Zeus, Griekse oppergod, 45, 46, 93, 130, 261